

[SiC] itur ad astra

73
(2021)

családtörténetek

A kötet megjelenését
a „Magyar családtörténet a modernitás előtt: Gyermekkor és mozaikcsaládok a 16–19. században”
Lendület Családtörténeti Kutatócsoport támogatta.

SIC ITUR AD ASTRA

ALAPÍTÁS ÉVE: 1987

Alapító szerkesztők

Kreutzer Andrea, Morenth Péter, Nyáry Mihály
Sahin-Tóth Péter †, Szilágyi Márton

A Sic Itur ad Astra Műhely vezetője

Czoch Gábor

A kötetet a Korall Társadalomtörténeti Egyesület adja ki.

Szerkesztőség

Balogh János Mátyás, Bolgár Dániel, Csunderlik Péter, Gyökös Eleonóra
Illés Gábor, Koloh Gábor, Kovács Janka, Lászlófi Viola, Marsai Viktor
Papp Gábor, Rózsa Márton, Szokol Réka, Tarafás Imre, Tolmár Bálint
Tóth Kelemen, Veress Dániel, Vida Bence, Virág Csilla

A szerkesztőség címe

SIC ITUR AD ASTRA Műhely
1364 Budapest, Pf. 107. vagy 1088 Budapest, Múzeum krt. 6-8.
e-mail: siciturfolyoirat@gmail.com
honlap: sicitur.elte.hu

A kötetet Virág Csilla, Bódai Dalma és Koloh Gábor szerkesztette.

A borító Papp Gábor munkája.

Az embléma Gellén Sára munkája.

Nyomdai előkészítés: Gembela Zsolt

Nyomdai kivitelezés:

Robinco Kft.

Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

ISSN 0238-4779

Tartalom

- 5 *„...tanulmányköteteink célja kifejezetten a módszertani kísérletezés”*
Beszélgetés Erdélyi Gabriellával a magyarországi családtörténeti kutatásokról

Tanulmányok

FELEMELKEDÉS KÖTÖTT PÁLYÁN

- 13 **B. Székely Dorottya Piroska**
Egyházi mobilitási stratégia: a Pohronczi-Szelepcsényi rokonság felemelkedési kísérlete
- 35 **Bóдай Dalma**
„...mikor sok kérői voltak leányának.” Menyasszonyok és hozományok a Thurzó családban a 17. század elején
- 57 **Nagy Ágoston**
Genealógiai tudatosság Kisfaludy Sándor gondolkodásában

KITÖRÉSI KÍSÉRLETEK

- 89 **Tompa László**
Három generáció a *nobilitas* margóján: a hetényi Bedő család 18. századi története
- 111 **Koloh Gábor**
Hagyatéki vásárlók Vajszlón és Páprádon (1821–1836)
- 127 **Svégel Fanni**
Családon belüli erőszak a paraszttársadalomban: a női önéletírások egy lehetséges olvasata

NYITOTT KONTEXTUSOK

- 153 **Nagy Ágnes**
Családi öndokumentálás és családi irathagyományozás: a levéltári és a társadalomtörténeti megközelítés lehetőségei
- 177 **Gyönki Viktória**
„...hamar kiderült, hogy csúf lesz, fekete hajú és az apjához hasonlatos...”
Generációk sorsa az *Egils sagá*bán

195 | **Krausz Katinka**
Tapintható emlékezet: családi fényképalbumok egy Atwood-regény tükrében

---

Szemle

- 211 | **Egyed Regina**
Városi ünnepek a kora újkori Londonban
J. Caitlin Finlayson – Amrita Sen (eds.): Civic Performance: Pageantry and Entertainments in Early Modern London. New York, Routledge, 2020.
- 215 | **Baros-Gyimóthy Eszter Márta**
Család és közösség az újjáépülő Budán
Géra Eleonóra: Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726. Budapest, MTA BTK TTI, 2019.
- 221 | **Tompa László**
Az újra feltáruló vidék: egy modern kutatócsoport eredményei
Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai. Szerk.: Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. (Vidéktörténet, 2.)
- 227 | **Trádlér Henrietta**
Cherchez la femme
Bíró-Balogh Tamás: Ha nem volnátok ti – Kosztolányi Dezső utolsó szerelmei. Budapest, Jaffa Kiadó, 2019.
- 235 | **Czeferner Dóra**
Média - helyek - rítusok: Adalékok a női kommunikáció kultúr-történetéhez
Medien, Orte und Rituale: Zur Kulturgeschichte weiblicher Kommunikation im Königreich Ungarn. Hg.: Lilla Krász – Brigitta Pesti – Andrea Seidler. Wien, Praesens Verlag, 2020.
- 239 | **Koloh Gábor**
Mindennapok szenvedélye
Erdélyi Gabriella (szerk.): Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon (1500–1850). Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019.

---

243 | **English abstracts**

---

249 | **Szerzőink**

„... tanulmányköteteink célja kifejezetten a módszertani kísérletezés”

Beszélgetés Erdélyi Gabriellával a magyarországi családtörténeti kutatásokról

A „Magyar családtörténet a modernitás előtt: Gyermekkor és mozaikcsaládok a 16–19. században” Lendület Családtörténeti kutatócsoport eredményei az utóbbi években jelentősen árnyalták és átrajzolták a premodern családkról alkotott képet. A kutatásban részt vevő történészek, történeti demográfusok, irodalomtörténészek, történeti néprajzosok és művészettörténészek interdiszciplináris vizsgálatokkal tárták fel az elmúlt évszázadok családjainak jellemzőit, belső viszonyait, stratégiáikat, érzelmeiket és érdekeiket. Munkájuk azon a meglátáson alapszik, hogy a premodern társadalomban – a történeti emlékezet idealizált képe ellenére – a mostoha vagy mozaikcsalád nagyon gyakori jelenség volt, akárcsak a mai társadalomban, amikor a családok válságáról és diverzifikációjáról szokás beszélni. A kutatócsoport vezetőjével, Dr. Erdélyi Gabriellával beszélgettünk.

Ki, illetve mi irányított téged a családtörténeti kutatások felé?

Nagy hatással volt rám Péter Katalin, akivel tanítványaként nagyon sokat beszélgettem. Izgalmas kutatásait és könyveit a kora újkori családok, gyermekek és nők témájában azt hiszem, nem kell a folyóirat olvasóinak bemutatnom. Tulajdonképpen az ő munkásságából is következik, hogy észrevegyük: nemcsak ma van nagyon sok mozaikcsalád, de régebben is gyakori tapasztalat volt, hogy valaki gyermekként vagy felnőttként mostohaszülőként vagy féltestvérekkel, mostohatestvérekkel kerüljön kapcsolatba vagy velük éljen együtt. A *Házasság a régi Magyarországon* című könyvében Péter Katalin hosszan ír az újránházasodó özvegyekről. Emlékszem, mekkora izgalommal mesélte, hogy talált olyan eseteket, amikor egy özvegyasszonyt nem az utolsó, hanem egy korábbi férje mellé temettek el. Az újránházasodás témájából pedig egyenesen következik a mozaikcsaládok kialakulása. Korábban ugyanis nem a válás előzte meg a létrejöttüket, hanem az

elhunyt házastárs pótlásának szüksége. Különös viszont, hogy a mozaikcsaládok kérdésének mai aktualitása ellenére sem fordult a családtörténeti kutatások figyelmé eddig a régi mozaikcsaládok felé. Pedig rengeteget írtak az özvegyekről, főleg az özvegyasszonyok nagyobb önállóságáról vagy arról, miben különböztek a férfiak és a nők újraraházasodási szokásai. Az újraraházasodási mintákkal az utóbbi években ráadásul a történeti demográfusok is elkezdtek foglalkozni. A gyermekkor történései újabban sokat írtak arról, hogy a gyermekek életét a folyamatos mozgás és változás, az egyik háztartásból a másikba költözés, a szülőfigurák pluralitása jellemezte, a nevelő- és mozaikszülővel, valamint a távolabbi rokonokkal együtt. A felismerésnek, hogy a mozaikcsaládok mennyire gyakoriak voltak, és a célzott kutatás megkezdésének gátja egyfelől éppen ez lehetett, a gyermekek útjának, költözésének nyomon követése, amely roppant aprólékos munka, de a családi kapcsolatok beazonosítása is rendkívül nehéz az írott forrásokban a korabeli terminológia átfedései és kuszasága miatt. A terep tehát, az elmúlt évtizedek kutatásainak köszönhetően, jól elő volt készítve ennek a nézőpontnak a felvetésére, vagyis, hogy nézzük meg, mi történt ezekben a mozaikcsaládokban. Az is segített, hogy az állandóság és a struktúra helyett már egy ideje a folyamatos változásra figyel a szakirodalom, s a mozaikcsalád csak ebben a családi folyamat-megközelítésben vehető észre. De az érdeklődésemre bizonyára az is hatott, hogy jó tíz éve én is mozaikcsaládban élek, ahol előfordulhat, hogy „*a maga gyereke meg az én gyerekem veri a mi gyerekünket*”, ahogy az anekdota szerint Karinthy Frigyes fogalmazta meg a bonyolult családi viszonyokat.

Kérlek, beszélj egy kicsit a kutatócsoportról! Milyen témákat vizsgáltok és milyen eredményeket értetek el eddig?

Azt is mondhatjuk, hogy a mesék hatására a mai napig gonosznak elképzelt mostohaanya vagy a félárva gyermekét elhanyagoló apák alakját tesszük történeti vizsgálat tárgyává. Ez azért is izgalmas, mert Hamupipókérről, a mostohaanyja és a testvérei által bántalmazott lányról szóló történet az orosz, a japán és a kínaiak fantáziájában éppúgy visszhangra talált, mint Európában. Mi rejtőzik vajon a mesék egyetemes világa mögött? Az hamar kiderült, hogy talán azért a mostohaanyaköré koncentrálnak a kollektív félelmek, mert ők voltak korábban a jellegzetes alakjai az újabb családformációknak. Szemben napjainkkal, amikor a mostoha- és nevelőapák világát éljük, annak következtében, hogy a kisgyermeket inkább az anyáknál helyezik el, bár a 21. századra ez is némileg megváltozott a közös elhelyezés gyakorlatának elterjedése miatt. A kora újkorban ezzel ellentétben, főleg, ahol nagy vagyonok kötődtek a gyermekekhez, és a földbirtok fiúágon öröklődött, tehát a nemesi családokban, az özvegy anyák és a gyermekek kapcsolata lazább volt: a gyermekek gyámsága és nevelése nemritkán az apai rokonsághoz került. Érdekes persze, hogy nem az anyák befolyásától féltették a gyermekeket és a családi vagyont, hanem a fiatalon megözvegyült anyák újabb férjeitől, a mostohaapák kapzsiságától. A kutatócsoportban ezt a városi társadalmakban, ahol a nőág vertikálisan több funkciót látott, ezért az árvák és félárvákból lett mostohagyermek nagyobb eséllyel a kiscsalád keretein belül nevelkedtek, mások mellett Géra Eleonóra, Nagy Sándor, Tóth Árpád és Simon Katalin vizsgálják.

Belefogtunk ugyanakkor kelet-európai összehasonlításokba is, így például Constanta Ghitulescu a román tartományokban a 18. században sokkal szorosabb anya-gyermek köteléket talált a nemesség köreiből is, amelynek magyarázata még várat magára. A megértést sokszor segíti a többféle tudományág művelőinek és módszereinek az együttműködése. A kutatócsoport művészettörténészei, Mérai Dóra és Bubryák Orsolya, sírkövek ábrázolásából következtetnek családi viszonyokra, vagy az értéktárgyak anyákról leányokra öröklődését próbálják rekonstruálni. A történeti demográfusaink – Őri Péter, Lakatos Sándor és Gyimesi Réka – például azt számolták ki, hogy az újránházasodási minta Közép-Kelet-Európában némileg más, mint Északnyugat-Európában: nemcsak az első házasságok, hanem az újránházasodások is gyakoribbak, elsősorban az özvegy nők többszöri újránházasodása következtében. Vajon nekik miért volt nálunk nagyobb kedvük, illetve kelendőségük a házassági piacon? Ennek megértéséhez nem elégségesek a kvantitatív vizsgálatok, más módszerek és források kellene hozzá. Az öröklési rendszerek és jogi források felől közelítve például úgy tűnik, hogy az újránházasodásra való hajlandóságukat fokozhatta, hogy saját, szüleiktől örökölt vagyoniukat a házasságban is megőrizhették, az özvegyasszonyok pedig azért lehettek kapósak, mert ezenkívül a második házasságba azt is vitték, amit első férjüktől örökölték, így a hajadonoknál vagyonosabbak voltak. Mindennek következménye pedig, hogy Kelet-Európában nagyobb a mozaikcsaládok aránya az egyszülős családokhoz képest, és ritkábbak Északnyugat-Európaéhoz képest a korban egyetlen házasságok, vagyis amikor idősebb férfiak sokkal fiatalabb hajadonokkal házasodnak újra. Ez pedig a gyermekekre nézve azzal a következménnyel járt, hogy nálunk ritkább jelenség volt a kisgyermekgondozásban tapasztalatlan fiatal mostohaanya, aki ezzel veszélyeztethette a gyermek életét, ugyanakkor a másik oldalon az özvegy anyával érkező gyerekek az új családban rizikófaktort jelentettek kisebb féltestvéreik, mostohatestvéreik számára. Őri Péter számokkal is bizonyította, hogy a 0–5 éves gyermekek halandósága magasabb a mostohaanya mellett, főleg, ha van saját gyermeke. Az viszont személyes elbeszélő forrásokból, önéletírásokból, visszaemlékezésekből, családi levelezésekből derül ki, hogy a mostohagyermekek hogyan éltek meg és még inkább, hogy hogyan emlékeztek a korabeliek gyermekkorukra. Az önéletírás egyébként inkább családi életgyakorlat volt: jellemzően a gyermekeknek címezték őket, a családi értékek és identitás átörökítésére törekedtek az emlékirók, s annyira nem tekintették személyes dokumentumnak, hogy haláluk után az özvegyek vagy gyermekek folytatták a félbemaradt élettörténetet a sajátjukkal. Jól mutatja ezt az egodokumentumokat kiadó sorozatunk első kötete Fehér Andrea gondozásában, a 18. századi erdélyi főnemes, Székely László *Önéletírása*,¹ amelyet halála után második felesége írt tovább. Ennek a sorozatnak második kötete Szendrey Júlia Horváth Árpád történésszel alkotott második családját – egy 19. század közepi pest-budai polgári, értelmiségi mozaikcsaládot – mutatja be gyerekszemmel, Petőfi Zoltán és féltestvérei levelezésének, verseinek, rajzainak kiadásával és elemzésével.² De hamarosan nyomdába kerülnek az újabb kötetek is. Az egyik az újránházasodások gyakoriságát jól visszatükröző temetésre és menyegzőre

¹ FEHÉR (SZERK.), 2019.

² GYIMESI (SZERK.), 2019.

hívogató kora újkori kassai leveleket gyűjti egybe Szabó András Péternek és Hanák Bélának köszönhetően, amelyben találkozhatunk hatszor házasodó nemesasszonyokkal is. A másik a 18. századi arisztokrácia, elsősorban a Károlyi-Harruckern család nagykárolyi udvarának mindennapi életébe, családi rítusaiba enged bepillantást udvari káplánjuk és a gyermekek zongoratanárnőjének naplóján keresztül, amelyet Arany Kriszta és Bara Júlia adnak közre.

Elemzéseink eredményei szintén egy önálló sorozatban jelennek meg, eddig hat kötet látott napvilágot. A harmadik ebben a sorozatban Géra Eleonóra kötete, amely a 18. századi, a török kiűzése után újraterlepülő Buda német, délszláv, magyar és itáliai eredetű családjairól szól, és meggyőzően mutatja be, hogy a kiscsalád határai és funkciói mennyivel erősebbek a városi, mint a nemesi társadalomban.³ A segítségre szorulóknak ugyanis a rokonságon kívül számíthattak a szomszédok összetartására, a céhük támogatására, a női szolidaritásra és a keresztény könyörületesség rítusaira.

A legújabban megjelent kötet, Gyáni Gábor monográfiája (*A nő élete – történelmi perspektívában*),⁴ pedig azt a modern kori folyamatot ragadja meg történelmi forrásokra alapozva, amely a patriarchális családi keretből kibontakoztatta a női egyéniséget, beleértve a női személyiség érzelmi és értelmi önállósulását, amely párhuzamosan haladt a nők jogi státuszának és a munka nyilvános világában betöltött szerepüknek megváltozásával.

Tematikus tanulmányköteteink célja kifejezetten a módszertani kísérletezés. Az *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon*⁵ az újabb keletű érzelmetörténelmi megközelítésben vizsgálja a családi kapcsolatokat. Arra keresi a választ például, hogy vajon a családi élet valóban gyökeresen megváltozott-e a 18. században, amikor az egy háztartásban élők közötti intimitás és bensőségesség megjelenéséről szokás beszélni? Az *Özvegyek és árvaik a régi Magyarországon*⁶ pedig a történelmi demográfia és a kultúratörténet együttes alkalmazására tesz kísérletet. Ennek eredményeképp azt hangsúlyozza, hogy az iparosodás előtti Európában és Magyarországon a családi élet nem a szülők és gyermekeik stabil együttélését jelentette, hanem a család folyamatos átalakulását. A magas halandóság következtében az özvegy- és árvalét sokak számára mindennapos tapasztalat volt, akárcsak az egyszülős vagy a mozaikcsaládban nevelkedés. A kötet szakít az özvegyesség mint női tapasztalat hagyományos ábrázolásával, és megpróbál közelebb férkőzni az özvegy férfi forrásokban rejtőzködő alakjához is, de azt is megfigyelheti az olvasó, hogy férfiak és nők hogyan manipulálták egyéni érdekeiknek megfelelően az özvegyességhez és árvasághoz tapadó negatív és pozitív sztereotípiákat.

A következő ilyen kötetünk a szülői szerepekről, hatalomról és gondoskodásról fog szólni a patriarchális családban (*Anyák és apák. Szülői szerepek, gondoskodás és tekintély a patriarchális családban*). A kötet mindenekelőtt arra hívja majd fel a figyelmet, hogy a szülői gondoskodás a patriarchális családban kollektív gyakorlat volt, amelynek gyakorlatai és normái a 19. században jelentősen átalakultak.

³ GÉRA, 2019.

⁴ GYÁNI, 2020.

⁵ ERDÉLYI (SZERK.), 2019.

⁶ ERDÉLYI (SZERK.), 2020.

A kötet lapjain találkozhatunk a lányaival bensőséges kapcsolatot ápoló 17. századi arisztokrata anyával, noha a történészek szerint ez nem jöhetett volna létre, mivel a feleségi kötelességeiket teljesítő előkelő anyák nem töltötték be az elsődleges gondozó szerepét gyermekeik mellett. Vagy megjelenik a lányainak csecsemőszoptatás ügyében tanácsokat osztó aggódó nagypapa alakja is, noha a korabeli, 19. századi „kenyérkereső” férfiaktól nem várták el az aktív részvételt gyermekeik mindennapjaiban, s a történészek az otthon női meghittségének és a férfiak uralta nyilvános versengés szférájának kettéválásáról beszélnek. Ugyanígy nem illik a sztereotipikus képbe a kisgyermekéről odaadóan gondoskodó – a kötet lapjain visszatérően kísértő – mostohaanya vagy a mostoha unokájának nagyvonalú örökséget hagyó mostoha nagyanya alakja sem. Ezekre az ellentmondásokra pedig azt az általános tanulságként szolgáló megoldást kínáljuk az olvasóknak, hogy nem kivételes esetekkel állunk szemben, hanem inkább arról lehet szó, hogy a családi viszonyok vizsgálata során nem érdemes a normákból és domináns diskurzusokból kiindulnunk, mert ezek csupán korlátozott hatást gyakoroltak az intim szféra mindennapi gyakorlataira.

Mik a további terveitek?

Mire ez az írás megjelenik, már a boltokban lesz tudományos ismeretterjesztő sorozatunk első kötete is. Orgona Angelika tollából az az európai arisztokrata ifjak és az amerikai milliárdos lányok, a „vér és arany” közötti házasságok 20. század eleji jelenségébe kapunk bepillantást a Vanderbilt- és a Széchényi-család közötti házasság történetén keresztül egy gazdagon illusztrált, nagyon szép kötet lapjaiban.⁷ Ebben a sorozatban jelenik majd meg a korábban az Indexen, most a HVG-n⁸ havonta megjelenő *Mostohacsaládok* sorozatunk online írásait összegyűjtő kötet. Szintén a nagyközönségnek szól majd a Magyar Nemzeti Múzeummal együttműködésben most készülő családtörténeti virtuális kiállításunk, amely egy interaktív játékként a felsőoktatásban is használható lesz. Egy olyan virtuális teret hozunk létre, ahol a látogató kiválaszthat egy fiktív szereplőt, akinek a fordulatos életútján végighaladva megismerheti az adott kor és társadalmi csoport lehetőségeit és korlátait, tárgyi és írott hagyományát, miközben a családi életciklus legfontosabb állomásain (születés, gyermekkor, házasság, karrier, özvegység, újraházasodás, öregkor, halál) a történet szereplőjeként maga hoz döntést a sorsáról (özvegyen elköltözik vagy marad, férjhez megy újra vagy nem). Küszöbön áll az adatbázisunk megnyitása is, amely elsősorban Szilágyi Adriennek és az általa irányított munkacsoport kitartó munkájának köszönhető. Meglévő adatbázisok harmonizálásával és továbbfejlesztésével létrehoztunk egy családrekonstrukciót szolgáló adatbázist, amely az adatokat nemcsak tárolja és exportálja, de elemzésre és vizualizációra is alkalmas, vagyis a kutatóknak elemzési eszközzel szolgál. Jelenleg a tesztelés fázisában van, a projekt webportálján⁹ pedig elérhető lesz a széles nyilvánosság számára. A honlapunkat érdemes egyébként rendszeresen felkeresni, mert itt nemcsak

⁷ ORGONA, 2020.

⁸ <https://mindennapoktortene.hvgblog.hu> (Utolsó letöltés: 2021. március 4.)

⁹ <http://families.hu> (Utolsó letöltés: 2021. március 4.)

a közelgő eseményekről tájékoztatunk, hanem családtörténeti bibliográfiával, havi blogcikkkel és hamarosan az adatbázissal és a virtuális kiállítással szolgáltatásokat is nyújtunk a látogatóknak.

A családtörténet nemzetközi diszciplína és említetted is, hogy Hamupipőke alakja számos kultúrában ismert. A kutatócsoport ebben az öt évben gondolkozik a mozaikcsaládok összehasonlító vizsgálataiban is?

Természetesen, mivel sem a család, sem a mozaikcsalád nem magyar sajátosság, másfelől a családtörténeti kutatás is nemzetközi, ennek diskurzusában kezdetektől fogva részt veszünk. Tulajdonképpen azzal, hogy az újracházadosási minták vagy az özvegyesség elemzéseiről magukra az újabb családi egységekre tereltük a figyelmet, a családtörténet egy újabb területét hoztuk létre. Ez jól megjelenik a nagy nemzetközi társadalomtudományos vagy történeti demográfiai konferenciákon, amelyekeken a mozaikcsalád mint önálló téma korábban nem szerepelt, most viszont, mint a European Social Science History Conference-en Belfastban¹⁰ és Leidenben,¹¹ vagy mint a történeti demográfusok 2019-es kongresszusán Pécsen,¹² rendeztünk több panelt is ebben a témában. Az összehasonlítás egyfelől Közép-Kelet-Európán belül zajlik, cseh, lengyel-litván, román, orosz kutatók részvételével, amit aztán tudunk folytatni egy Északnyugat-Európa (Atlanti térség) és Kelet-Európa összehasonlítással. De a globális trendek felerősödése az elmúlt tíz évben lehetővé teszi a kultúrák közötti összehasonlítások felvetését is. 2019 májusában ezért *Stepfamilies in the Early Modern World* címmel Budapesten rendeztünk konferenciát, amelyen az európaiak kívül japán, kínai és izraeli családtörténeti témákkal foglalkozó kutatók is részt vettek.¹³ A nemzetközi összehasonlítások szervezésében fő partnerrünk Lyndan Warner, a St Mary's University professzora Halifaxban, aki velünk egyszerre kezdett a kora újkori mozaikcsaládok mindennapos voltára felfigyelni. A mozaikcsaládok történeti összehasonlításának első lépéseit, eredményeit egyfelől a *History of the Family* című folyóirat¹⁴ egy tematikus számaként tervezzük megjelentetni, a kelet-európai összehasonlítás pedig külön kötetben jelenik meg egy tanulmánykötetben. Szóval nagyon sok izgalmas munka van folyamatban és vár még ránk.

Köszönöm a beszélgetést!

A Sic Itur ad Astra nevében is további eredményes munkát kívánok!

*Az interjút Bódai Dalma készítette
Budapesten, 2020 decemberében*

¹⁰ <https://esshc.socialhistory.org/conference/programme/2018> (Utolsó letöltés: 2021. március 4.)

¹¹ <https://esshc.socialhistory.org/conference/programme> (Utolsó letöltés: 2021. március 4.)

¹² <http://eshd2019.hu> (Utolsó letöltés: 2021. március 4.)

¹³ http://families.hu/wp-content/uploads/2019/05/Stepfamilies_program.pdf (Utolsó letöltés: 2021. március 4.)

¹⁴ <https://www.tandfonline.com/loi/rhof20> (Utolsó letöltés: 2021. március 4.)

Felhasznált irodalom és rövidítések

ERDÉLYI (SZERK.)

- 2019 ERDÉLYI Gabriella (szerk.): *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon, 1500–1850.* Budapest, MTA BTK, 2019. (*Magyar Családtörténetek: Tanulmányok*, 3.)
- 2020 ERDÉLYI Gabriella (szerk.): *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon (1550–1940).* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020. (*Magyar Családtörténetek: Tanulmányok*, 5.)

FEHÉR (SZERK.)

- 2019 FEHÉR Andrea (szerk.): *Székely László erdélyi főnemes önéletírása.* Budapest, EME-MTA BTK, 2019. (*Magyar Családtörténetek: Források*, 1.)

GÉRA

- 2019 GÉRA Eleonóra: *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból, 1686–1726.* Budapest, MTA BTK, 2019. (*Magyar Családtörténetek: Tanulmányok*, 3.)

GYÁNI

- 2020 GYÁNI Gábor: *A nő élete – történelmi perspektívában.* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020. (*Magyar Családtörténetek: Tanulmányok*, 6.)

GYIMESI

- 2019 GYIMESI Emese: *Gyerekszemmel – Szendrey Júlia családjában.* Budapest, Magánkiadás, 2019. (*Magyar Családtörténetek: Források*, 2.)

ORGONA

- 2020 ORGONA Angelika: *Az amerikai grófné. Szapáryak és Széchényiek emlékei.* Budapest, MNM – Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020.

B. Székely Dorottya Piroska

Egyházi mobilitási stratégia

A Pohronczy-Szelepcsényi rokonság felemelkedési kísérlete

II Ferdinand 1625-ben, nem kevés vitát követően elfogadott Diplomájának célja a magyar főpapság végrendelezési jogának szabályozása volt. Az ebben lefektetett irányelvek a végrendeletek formaiságára és tartalmára is kitértek. Kötelező hagyományozásokat fektettek le a végvárrendszer javára és a szegény papok számára, bizonyos költségek (a temetési szertartás költsége, a különböző alamizsnák, a szolgák és hitelezők kifizetése) felosztás előtti rendezését tették kötelezővé, illetve szabályozták a hagyatéki eljárás menetét, a káptalanok és végrendeleti végrehajtók szerepét.¹ Az ezen megkötések szem előtt tartásával íródott testamentumok lehetővé teszik, hogy megvizsgáljuk a 17. századi főpapok anyagi helyzetét, az egyház javára tett hagyományozásait, illetve tanulmányozzuk a rendi társadalmon belül elfoglalt helyüket és kapcsolataikat.² Az iratokban megjelenő magánszemélyek azonosításával egyrészt képet kapunk a püspöki pályatársak, illetve az egyházi középréteg tagjai között fennálló kapcsolatokról, másrészt megismerhetővé válik a püspöki vagy érseki udvart alkotó kliensek köre, valamint a főpapi rokonság.³ Az egyházi pálya mint a kora újkori mobilitás egy lehetséges útja nemcsak a főpapság tagjai, hanem rokonságuk számára is a társadalmi felemelkedés lehetőségével kecsegtetett.⁴

Jelen tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy Szelepcsényi György esztergomi érsek végrendelete és az ehhez kapcsolódó hagyatéki dokumentumok, valamint misszilis anyagok alapján bemutassam azt a stratégiát, amelyet az érsek rokonsága kapcsán követett. A rokonság tagjainak azonosításán és az udvartartásban betöltött szerepük ismertetésén túl a rokonság érvényesülésének kérdését érintve pedig célom Szelepcsényi patrónusi tevékenységének értékelése.

¹ KOLLÁNYI, 1896. 160–163.

² B. SZÉKELY, 2019; JANKOVICS, 2004; KÁDÁR, 2013; OLÁH P.–TUSOR, 2019.

³ Főpapi udvarok vizsgálatára lásd: BITSKEY, 2005; BITSKEY, 2015. 163–182; FAZEKAS. 2005; GÁL-MÁKÁR, 2007; LACZLAVIK, 2012. 160–202.

⁴ Bakócz Tamás társadalmi felemelkedése, majd következetes birtok- és házasságpolitikája teremtette meg az Erdődy-család boldogulásának alapját. (BUBRYÁK, 2013. 41–72.)

A társadalmi mobilitás példája: Szelepcsényi György és környezete

Szelepcsényi György 1604. március 13-án született Szelepcsényi Mihály és Gyürky Zsuzsanna gyermekeként.⁵ A nem túl jómódú, valószínűleg morva származású család eredeti neve Pohronci volt;⁶ György atyai nagyapjának, Miklósnak bátyja, az 1590-ben esztergomi kanonoki stallumot szerző Ferenc ezen a néven nyert címeres nemeslevelet 1598-ban.⁷ György a nagyszombati jezsuitáknál végezte alsóbb iskoláit és középfokú tanulmányait is,⁸ ekkor figyelt fel rá Pázmány Péter, aki 1627-ben alumnusaként küldte őt a római Collegium Germanicum et Hungaricumba.⁹ Patrónusának ajánlotta *Propositiones Theologicae* címmel 1634-ben kiadott téziseit is,¹⁰ majd az ő támogatásával lett az esztergomi főszékeskáptalan tagja 1635-ben.¹¹

A következő években folytatott diplomáciai tevékenysége nagymértékben hozzájárult az egyházi hierarchiában való gyors emelkedéséhez: 1639-ben Rómában, 1642 és 1645 között pedig három alkalommal a Portán járt követségben. Az, hogy pontosan milyen szerepe volt Lippay Györgynek Szelepcsényi 1640-es években folytatott politikai működésében, még tisztázásra váró kérdés.¹² Az bizonyos, hogy Szelepcsényit 1642-ben a címzetes novi, a következő évben a csanádi, majd pécsi, 1644-ben pedig a veszprémi püspökség élére helyezték. Ekkor kelt magyar udvari kancellári kinevezése is, amit nemcsak Lippay György, hanem a nádor, Esterházy Miklós is támogatott.¹³ A kancellári pozíció további püspöki kinevezéseket eredményezett: Szelepcsényit 1648-ban a nyitrai, majd 1657-ben a kalocsai egyházmegye, Lippay 1666-os halálát követően pedig az esztergomi érsekség élére helyezték. Érsekként folytatott egyházpolitikai tevékenysége mellett 1667-től 1681-ig mint királyi helytartó vett részt a politikában és vállalt közvetítői szerepet az 1670-es évtized restabilizációs folyamatában. Életének utolsó éveit a morvaországi Letovicén található kastélyában töltötte, ahol 1685. január 14-én halt meg.¹⁴

Hosszú püspöki működése és majdnem 19 éven át tartó érseksége során kialakított udvartartásának teljes körű feltérképezésére ezidáig nem került sor, mivel arra vonatkozóan sem rendszeres számlákat, sem átfogó számadásokat, sem pedig

⁵ NAGY, 1863. 582. Pontos születési dátumát egy Rottal Jánosnak írt leveléből tudjuk. Szelepcsényi György Rottal Jánoshoz, Besztercebánya, 1670. március 17. MNL OL P 507 - 1. - A - 535. - 42. Öccse, Mihály 1676-ban mint Bars és Hont vármegye jegyzője és a garamszentbenedeki konvent tagja halt meg. (NAGY, 1862. 239.)

⁶ TUSOR, 2003. 303.

⁷ MNL OL P 1896 fasc. 1. No. 89; FAZEKAS, 2018. 340; KOLLÁNYI, 1990. 195.

⁸ TUSOR, 2003. 303. 1617-ben és 1618-ban a grammatista osztály tanulója volt. (00162. Selepceni, Georgius. In: FAZEKAS-KÖKÉNYESI-TERNOVÁČZ, 2019.)

⁹ BITSKEY, 1996. 70.

¹⁰ VERESS, 1942. 280.

¹¹ TUSOR, 2003. 303.

¹² A Szelepcsényi konstantinápolyi követségeivel kapcsolatos jelentései megtalálhatóak az esztergomi Primási Levéltárban. (PL AS AR Classis X. No. 196.)

¹³ FAZEKAS, 2018. 341; PL FKL HL Caps. 68. fasc. 7. No. 16. fol. 919.

¹⁴ TUSOR, 2003. 303; FAZEKAS, 2018. 341.

instrukciókat nem ismerünk. Az 1684–1685-ben keletkezett végrendelet,¹⁵ valamint az azt követő hagyatéki eljárás dokumentumai megragadhatóvá teszik az érsek halálakor fennálló udvar pillanatnyi helyzetét.¹⁶ Ezek alapján kirajzolódik egy, az érseki és magánbirtokokon is tevékenykedő klientúra, s ez Szelepcsényi patrónusi szerepét is vizsgálhatóvá teszi.

A lakóhelyként és egyúttal igazgatási központként is működő udvar, az uralkodó, főúr vagy főpap és az őt körülvevő személyek egy kevert udvari társadalmat alkottak, amelyet áthatott az egyes személyek egymáshoz fűződő kapcsolatainak alkotta viszonyrendszer és függőségi háló.¹⁷ Az udvartartás és a háztartás személyi állománya között megfigyelhető átfedések a kora újkori udvari társadalom velejárói voltak.¹⁸ A személyi állomány és így módon a struktúra elemzését megkönnyítendő bontotta csoportokra Wolfgang Reinhard a mindenkori hatalmat gyakorló személy környezetében lévőket.¹⁹ A Reinhard által felvázolt négy csoport a vezető szerepet betöltő egyén a körülötte lévőekkel kialakított kapcsolatának jellemzőin alapszik. Szembesülnünk kell azonban azzal, hogy a Reinhard által felvázolt 4 klasszikus csoport: a rokonsági, a származási helyen alapuló, a barátság és a patrónusi kapcsolat (*Verwandschaft, Landmannschaft, Freundschaft, Patronage*) egymástól való elkülönítése nem minden esetben egyszerű és egyértelmű.²⁰ Szelepcsényi esetében a genealógiai kapcsolaton alapuló csoportot (*Verwandschaft*), az érsek rokonságát a Pohronczai, Maholányi, Jókay, Kordics és Dékány családok alkotják. A következőkben főleg a végrendelet és a hagyatéki eljárás iratanyaga segítségével igyekszem feltérképezni ezt a rokoni kapcsolatrendszert.

A patrónus eszköztára

A végrendelet segítségével azonosított családtagokra vonatkozóan végzett forrásfeltárás során Szelepcsényi patrónusi tevékenységének két formáját ismerhetjük meg. Egyes személyek az érseki udvarban teljesítettek szolgálatot, jellemzően a magánbirtokok gazdasági intézésében vettek részt. A rokonság érdemesebb tagjai szintén megjelennek az udvari szolgálattevők sorában, de az érsek számukra értékes ingatlanadóományozásokat és -hagyományozásokat is tett, hogy azokkal biztosítsa a család társadalmi felemelkedését. Emellett nagy valószínűséggel ő támogatta a rokonság fiatalabb tagjainak tanulmányait is.

¹⁵ A források 2019. évi közlésekor az eredeti iratok lappangása miatt a végrendelet és a kodicillus az Udvari Kamara anyagában fennmaradt hitelesített másolatai alapján dolgoztam. Később az esztergomi Prímási Levéltár Főszékeskáptalani Levéltárának Hiteleshelyi Levéltári anyagában megtaláltam az eredeti forrásokat is, a továbbiakban ezekre hivatkozom. (PL FKL HL Caps. 68. fasc. 7. No. 15; PL FKL HL Caps. 68. fasc. 7. No. 16.)

¹⁶ PL AEV No. 260/ 1–2; PL AEV No. 260/4; PL AEV 260/5; PL AEV 260/6; PL AEV 260/8; PL AEV No. 1651; PL AS AR Classis X. No. 189; PL FKL ML Lad. 85. No. 32; PL FKL HL Caps. 68. fasc. 7. No. 17; PL FKL HL Caps. 68. fasc. 7. No. 18; PL FKL HL Caps. 68. fasc. 12. No. 26; MNL OL P 197. fasc. 22. No. 1; AMB MB No. 10208; AMB MB No. 10227; MZAB A 3 Kniha 275. fol. 1–37.

¹⁷ ELIAS, 2005. 9–12; KOLTAL, 2012. 17.

¹⁸ KOLTAL, 2012. 22.

¹⁹ REINHARD, 1987. 9–10.

²⁰ Uo. 35–40.

A rendkívül gazdag, értékes ingatlanokat felvonultató vagyon létrejöttéről keveset tudunk.²¹ A főpapok szabad végrendekezésének problematikája abból adódott, hogy nehezen volt szétválasztható egymástól az a vagyon, amelyet az egyházi hivataluknak vagy azok jövedelmének köszönhetően szereztek meg attól, amelyre a közönséges örökjogi szabályozás vonatkozott.²² A Szelepcsényi végrendelete idején hatályban lévő II. Ferdinánd-féle Diploma nem tért ki az ingatlanhagyományozás szabályozására, mivel ez nem is volt kérdés: a főpapok csak a törvényes örökösödés útján szereztek, de az ősi vagyonnak részét nem képező ingatlanokról rendelkezhetek szabadon. Az uralkodó adományozta javadalom bevételéből szerzett ingatlanokkal az egyházat kellett gazdagítani. Az ily módon szerzett javak nem az egyházra való hagyományozásához uralkodói engedélyre és jóváhagyásra volt szükség.²³ Ez ugyan Szelepcsényi esetében meg is történt,²⁴ mégis a rokonságra hagyott több mint 400,000 magyar forintra becsült ingatlanvagyon jogi vitákhoz és a hagyatéki eljárás elhúzódásához vezetett.²⁵

A rokonság tagjai

A végrendeletben megjelenő rokonság tagjai és az érsek közötti kapcsolat azonosítását, a Pohronczi-Szelepcsényi rokonság genealógiájának részleges tisztázását a hagyatéki iratok teszik lehetővé. A végrendelet nem pontosítja, hogy milyen módon áll rokonságban Szelepcsényi Györggyel a titkáráként tevékenykedő Maholányi János vagy Kordics István, illetve a szolgálatában álló testvérek, Jókay János és András.²⁶ Egy, az örökségeket összefoglalóan felsoroló irat azonban negyedrészbeni rokonaiként és örökösöként azonosítja őket: „*Suis in quarto gradu consanguineis, et constitutis haeredibus...*”²⁷

Fentebb említésre került az esztergomi kanonok, Pohronczi Ferenc 1598-as címeres nemeslevele, melyben testvérei, László, Miklós, Ilona, Katalin és egy további rokon, Bokros György is szerepelnek.²⁸ Egy 1747-es iratból derül ki, hogy Katalin 1616-ban ment feleségül Kordics Jánoshoz, és ebből a házasságból született Kordics Ferenc, aki az imént említett, Szelepcsényi végrendeletében szereplő Kordics István édesapja. Ily módon Kordics István másodunokatestvéri viszonyban állt az érsekkel, sőt az 1747-es irat szerint nemcsak ő, hanem ugyanolyan fokon Dékány

²¹ A különböző kanonoki stallumok, apátsági és püspöki székek éves jövedelmére, a Magyar Tanácsban való jelenléttel járó jövedelemre, valamint a kancellárnak járó illetékek összegére a 17. századra vonatkozóan lásd: FAZEKAS, 2014a. 1132; MIHALIK, 2017. 29; 31-35; MOLNÁR, 2003. 125; MOLNÁR, 2006. 16-20.

²² REINER, 1905. 674-675.

²³ KOLLÁNYI, 1896. 172-173.

²⁴ Egy 1676-ban Széchényi György kalocsai érseknek írt levelében ír arról, hogy az uralkodó engedélyezte számára szerzeményeiről a szabad végrendekezést: „*de omnibus acquisitis meis*”. Szelepcsényi György Széchényi Györgynek, Pozsony, 1676. július 2. PL AS AP 18. Protocolum S/a fol. 72.

²⁵ PL AEV No. 1651. fol. 169.

²⁶ PL FKL HL Caps. 68. fasc. 7. No. 16. fol. 921.

²⁷ PL AEV No. 1651. fol. 169.

²⁸ MNL OL P 1896 fasc. 1. No. 89.

Márton is.²⁹ A szintén Szelepcsényi rokonságába tartozó Dékány Katalin férje pedig az a bizonyos Urbinyi Miklós volt,³⁰ akiről Jókay János mint mostohaapjáról emlékezett meg 1692-ben.³¹ Az eddigi forrásfeltárások sajnos sem azt nem tisztázták egyértelműen, hogy a Jókay- és a Maholányi-családok hogyan kapcsolódtak ehhez a családfához, sem pedig azt, hogy a címereslevélben megnevezett Bokros Györgyön keresztül milyen rokonság áll fenn Szelepcsényi György és a végrendeletben hagyományozottként megjelenő Bokros Éva között.³² A következőkben az előbb említett családok tagjaira, valamint a végrendeleti és hagyatéki dokumentumokban a Pohronczai-Szelepcsényi név valamely formájával szereplő személyekre vonatkozóan eddig elvégzett forrásfeltáró kutatás eredményeit mutatom be.

Maholányi János és családja³³

Az érsek végrendeletének egyik végrehajtójaként rokonát és a Magyar Kancellária titkárát, Maholányi Jánost nevezte meg.³⁴ Az általunk vizsgált és ismert Maholányi Jánosnak azonos nevű felmenője az 1630-as években Rákóczi Pál kistapolcsányi tiszttartója volt,³⁵ majd 1642-ben azzal a céllal kereste fel az érseket, hogy alkalmazásába kerüljön.³⁶ Fia, Maholányi János 1650 és 1652 között a pozsonyi jezsuita gimnáziumban végezte tanulmányait, majd 1652. november 15-én beiratkozott a bécsi egyetemre. 1655-ben – Szelepcsényi kancellársága idején – a Magyar Udvari Kancellária írnokaként dolgozott.³⁷ Az 1660-as és 1670-es évekből több, az érsekhez gazdasági ügyben – bor vagy épp posztó kapcsán – írt levelét ismerjük,³⁸ később pedig, az 1670-es években az esztergomi érseki birtokok igazgatójaként, a tizedbérletek intézőjeként találkozunk vele.³⁹ 1671-ben a pozsonyi megyegyűlés

²⁹ MNL OL P 197 Familiaria fasc. 22. 6. csomó No. 1. fol. 6–7.

³⁰ NAGY, 1863. 582.

³¹ SNA HM Bratislavská kapitla Prot. No. 50. fol. 272–273.

³² MNL OL P 1896 fasc. 1. No. 89; PL FKL HL Caps. 68. fasc. 7. No. 15. fol. 910. Orbán István kancelláriai titkár, később személynök felesége. (FAZEKAS, 2018. 316–317.) Bokros Éva később Jacob Duchart (Duszart) ab Harre báró, a Salm-ezred alezredesének a hitvese, akivel 1701-ben szabad végrendelezési jogot nyert. (MNL OL A 57 Libri Regii 26. kötet 123–125.) Köszönöm a szíves közlést Fazekas Istvánnak.

³³ A Maholányi-család családfáját lásd a mellékletek között (1. sz. ábra).

³⁴ PL FKL HL Caps. 68. fasc. 7. No. 15. fol. 904.

³⁵ FAZEKAS, 2018. 302.

³⁶ Maholányi János Szelepcsényi Györgynek, Kistapolcsány, 1642. február 17. PL AS AR Classis X. No. 196. fasc. 11. fol. 142–146. (MNL OL MF 2648. dob.)

³⁷ FAZEKAS, 2018. 302.

³⁸ Maholányi János Szelepcsényi Györgynek, Eberhard, 1665. március 23. PL AS AR Classis X. No. 196. fasc. 32. fol. 206–208. (MNL OL MF 2659. dob.); Maholányi János Szelepcsényi Györgynek, Pozsony, 1670. október 7. PL AS AR Classis X. No. 196. fasc. 38. fol. 243–244. (MNL OL MF 2661. dob.); Maholányi János Szelepcsényi Györgynek, Pozsony, 1670. október 14. PL AS AR Classis X. No. 196. fasc. 38. fol. 283–286. (MNL OL MF 2661. dob.); Maholányi János Szelepcsényi Györgynek, Pozsony, 1670. október 16. PL AS AR Classis X. No. 196. fasc. 40. fol. 1–2. (MNL OL MF 2662. dob.); Maholányi János Szelepcsényi Györgynek, Pozsony, 1670. október 30. PL AS AR Classis X. No. 196. fasc. 40. fol. 98–100. (MNL OL MF 2662. dob.).

³⁹ FAZEKAS, 2018, 302. Első említése praefectusként 1669-ből származik, Szelepcsényi nevében jár el Bars és Nyitra vármegyék gyűlésén. (Szelepcsényi György az esztergomi káptalannak, Pozsony, 1669. december 7. PL FKL ML Lad. 96. fasc. 10. fol. 58–59.)

kapcsán kérte az érsek instrukcióit,⁴⁰ 1678-ban pedig egy brünni per kapcsán írt Szelepcsényinek.⁴¹ Ezt követően 1679-ben kezdte meg működését mint kancelláriai titkár,⁴² de továbbra is megmaradt patrónusa szolgálatában: 1683-ból több adatunk is van arról, hogy Szelepcsényi az esztergomi káptalan ügyei kapcsán küldte az uralkodó elé, egy alkalommal azért, mert ő maga a köszvény miatt nem tudott megjelenni,⁴³ 1685-ben pedig a káptalan dolgaiban fáradozott a morva területeken.⁴⁴

1686. május 14-én I. Lipót cseh lovagi rangot adományozott Maholányinak, aki az érseki vagyon öröklése végett megszerezte a cseh inkolátust is.⁴⁵ Ugyanezen év novemberében atyafiúsági alkura lépett a már említett Bokros Évával az érsektől közösen örökölt Eberhard és egyéb Pozsony vármegyében található javak miatt, aki a rá eső részről 13,000 német forintért cserébe lemondott, és azt Maholányira és örökösire hagyta.⁴⁶ 1692-ben a szintén Szelepcsényi örökségből származó Letovicében bírt javak kapcsán találkozunk a nevével, ekkor adta el örökségét rokonának, Kordics Istvánnak.⁴⁷ Maholányi János személynöki kinevezése 1693. július 23-án kelt, ez volt a legmagasabb tisztség számára, amelyet nem arisztokrata világi személyként elérhetett. A korszakban a személynök gyakran elnyerte a bárói címet, ahogyan Maholányi is 1695. május 4-én.⁴⁸ Végrendeletét 1699. március 27-én Pozsonyban írta meg, az irat anyagi helyzetén túl családjára vonatkozóan is megannyi adalékkal szolgál.⁴⁹ A végrendelet kihirdetésére 1699. április 16-án került sor, így valamikor ez előtt hunyt el.⁵⁰ A Maholányi János hagyatéki ügyében folytatott meghallgatás időpontját 1699. december 12-ére Pozsonyba,⁵¹ a tárgyalását pedig 1700. július 1-ére Oszlányba tűzték ki.⁵²

Ezen végrendeletében mindenét családjára hagyta. Feleségén, Péterffy Juditon kívül megjelennek az iratban gyermekei, Antal, József, Tamás, valamint Judit.⁵³ Péterffy Judit nevével férje halála után leginkább ingatlanokkal kapcsolatos iratokban találkozunk, 1701 májusában, illetve 1702 januárjában egy bizonyos Andreas Kaunitz-cal egyeztetett Zitva, Pusztá-Födemes, illetve Ráró birtokok ügyé-

⁴⁰ Maholányi János Szelepcsényi Györgynek, Gomba, 1671. február 28. PL AS AR Classis X. No. 196. fasc. 42. fol. 10–11. (MNL OL MF 2662. dob.)

⁴¹ Maholányi János Szelepcsényi Györgynek, Brünn, 1678. február 28. PL AS AR Classis X. No. 196. fasc. 47. fol. 436–437. (MNL OL MF 2664. dob.)

⁴² FAZEKAS, 2018. 302–303.

⁴³ Szelepcsényi György az esztergomi káptalannak, Bécs, 1683. január 9. PL FKL ML Lad. 99. fasc. 2. fol. 47–49; Szelepcsényi György az esztergomi káptalannak, Bécs, 1683. március 20. PL FKL ML Lad. 99. fasc. 2. fol. 5–6.

⁴⁴ Balogh Miklós az esztergomi káptalannak, Bécs, 1685. április 7. PL FKL ML Lad. 99. fasc. 2. fol. 136–137.

⁴⁵ FAZEKAS, 2018. 303; MZAB A 12 Akta šlechtická, karton č. 43, sign. 7. Maholány No. 6.

⁴⁶ PL FKL HL Caps. 68. fasc. 7. No. 15. fol. 910; SNA HM Bratislavská kapitila Prot. No. 49. fol. 530–533.

⁴⁷ OKLUĐA, 1975. 262; MZAB A 3 Kniha 275. fol. 34.

⁴⁸ FAZEKAS, 2018. 303.

⁴⁹ AMB MB No. 10198. fol. 1–4; SNA HM Bratislavská kapitila Prot. No. 50. fol. 960.

⁵⁰ FAZEKAS, 2018. 303.

⁵¹ Klobusiczky Ferenc Péterffy Juditnak, Pozsony, 1699. november 16. AMB MB No. 10206. No. 1. fol. 1.

⁵² Dvornikovich János Péterffy Juditnak, Tepla 1700. április 26. AMB MB No. 10210. No. 1. fol. 1.

⁵³ AMB MB No. 10198. fol. 2–3.

ben.⁵⁴ 1703 tavaszán hideghéti birtokokat vett,⁵⁵ nevével 1706 novemberében egy tósnýarasdi zálogügylet kapcsán is találkozunk.⁵⁶

Maholányi János végrendeletéből tudjuk meg, hogy Maholányi Antal a család pozsonyszentgyörgyi házában, míg Tamás és Judit a bécsi házban születtek.⁵⁷ Ez utóbbit még Maholányi János fia, Ignác örökölte Szelepcsényitől, a ház az ő halála után szállt a Bécshez közeli Oberlauval együtt apjára.⁵⁸ Ignác öröklését feltételhez kötötte Szelepcsényi, Oberlaut az ifjú csak akkor kaphatta meg, ha egyházi pályát választ.⁵⁹ Az érsek saját példájából kiindulva családja felemelkedését próbálta elősegíteni a vagyonnal, az esetleg egyházi pályát választó Maholányi Ignác személyében pedig egy – az egyházi hierarchiában akár hozzá hasonló magasságokig jutó – leendő főpapot remélt. Ignác 1681 és 1688 között – apjához hasonlóan – a pozsonyi jezsuita gimnáziumban tanult.⁶⁰ 1687-ben a humaniorák tanulójaként mondott Szent László napi beszédet a bécsi egyetemen, és valamikor 1689. november 6. előtt hunyt el.⁶¹ Korai halála megakadályozta, hogy beváltsa az érsek hozzá fűzött reményeit, illetve emiatt nem szerepel apja, János végrendeletében sem.

Testvére, Maholányi Antal 1695-ben és 1696-ban is szerepel a pozsonyi jezsuita gimnázium tanulói között.⁶² Később Amade Magdolnát vette feleségül.⁶³ 1721 szeptemberében csallóközi javakat adott el Illésházy Miklósnak 14,000 forint értékben,⁶⁴ 1738-ban pedig már halála után adományozták el Enyedet.⁶⁵ Maholányi József 1695 és 1697 között szintén a pozsonyi jezsuitáknál tanult,⁶⁶ 1700-ban már logikahallgató Bécsben. Testvérehez, Ignáchoz hasonlóan 1700-ban ő is beszédet mondott Szent László ünnepén. Később, 1727-től a Magyar Kamara létszámfeletti tanácsosa volt, majd 1738-tól 1745-ig tényleges tanácsos.⁶⁷ 1728-ban Sülly adományozása kapcsán került felsorolásra családja: lányai, Anna, Klára, Erzsébet, Julianna Judit, Szidónia, valamint fia, Tamás és az ő felesége, Orbán Erzsébet.⁶⁸

⁵⁴ SNA HM Bratislavská kapitila Prot. No. 51. fol. 194; HU MNL OL A 57 Libri Regii 26. kötet 149–152; SNA HM Bratislavská kapitila Prot. No. 51. fol. 301–302.

⁵⁵ Vass Istvántól és Hideghéti Erzsébettől 1703. április 28-án, illetve Hideghéti Imrétől 1703. május 8-án. SNA HM Bratislavská kapitila Prot. No. 51. fol. 493–494; Uo. 494–495.

⁵⁶ SNA HM Bratislavská kapitila Prot. No. 51. fol. 692–693.

⁵⁷ SNA HM Bratislavská kapitila Prot. No. 50. fol. 960.

⁵⁸ PL FKL HL Caps. 68. fasc. 7. No. 15. fol. 911; PL FKL HL Caps. 68. fasc. 7. No. 16. fol. 922; FAZEKAS, 2018. 303.

⁵⁹ PL FKL HL Caps. 68. fasc. 7. No. 16. fol. 922.

⁶⁰ 04241. Maholányi/Maholány, Ignatius. In: FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2021.

⁶¹ FAZEKAS, 2018. 302.

⁶² 1695-ben 16 évesen grammatista, 1696-ban pedig syntaxista. (05868. Maholányi de Eberhardt, Antonius. In: FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2021.)

⁶³ Esterházy Pál 1708-as adományleveléből tudjuk. (SNA HM Bratislavská kapitila Caps. 26. Lad. 9. No. 1.)

⁶⁴ MNL OL P 1341 A sorozat Lad. 19. fasc. 2. No. 35–37. fol. 47–52.

⁶⁵ IV. Károly adománylevele, kelt: Laxenburg, 1738. május 2. SNA HM Bratislavská kapitila Caps. 2. Lad. 2. No. 10.

⁶⁶ 1695-ben 11 évesen grammatista, 1696-ban és 1697-ben pedig syntaxista. (05874. Maholányi/Maholány de Eberhardt, Josephus. In: FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2021.)

⁶⁷ FAZEKAS, 2018. 302.

⁶⁸ Pálffy Miklós adománylevele, kelt: Stomfa, 1728. március 24. SNA HM Bratislavská kapitila Caps. 6. Lad. 8. No. 30/1.

Maholányi János Tamás nevű fia 1697 és 1703 között – testvéreihez hasonlóan – a pozsonyi jezsuita gimnáziumban tanult.⁶⁹ Ezt követően, 1704-ben megkezdte logikai tanulmányait a bécsi egyetemen, majd 1720-tól egészen 1727-es haláláig a Magyar Kamara tanácsosa volt. Testvére, Judit, akire apja végrendeletében Nagytapolcsányt hagyta,⁷⁰ egy bizonyos O’Nelly grófhhoz ment feleségül.⁷¹ Komolyabb szerepet a magyar közéletben a Maholányi Jánost követő generációk már nem játszottak, sőt a család két nemzedékkel Szelepcsényi halálát követően, nagy valószínűséggel József halálával, ki is halt.⁷²

Az érseki rokonsághoz ezen részéhez tartozott még Maholányi Ilona, Buzásy Ferenc özvegye is. Pontos helye a családban nem meghatározható, mindenesetre ő örökölte meg Szelepcsényi nagyszombati Balassa-házát.⁷³ Maholányi János minden bizonnyal ugyanerről az ingatlanról rendelkezett 1699-es végrendeletében, amikor Antal nevű fiára hagyta a nagyszombati Balassa-Buzási házat.⁷⁴

A Kordicsok⁷⁵

Fentebb röviden már említettem, hogy a Szelepcsényi-rokonság genealógiájára vonatkozó kérdéseket a Kordics család dokumentumai tisztázták: Kordics István nagyanyja, Katalin és Szelepcsényi György nagyapja, Miklós voltak testvérek. Kordics István már 1676. július 18-án elnyerte a morvaországi örökléshez szükséges inkolátust,⁷⁶ 1686-ban pedig a cseh lovagi rangot.⁷⁷ Az ő birtokszerzése révén erősödött meg a család: 1692-ben vette meg társörökösétől, Maholányi Jánostól, annak a letovicei uradalomban és a borotini birtokokban bírt részét.⁷⁸ Kordics István fia, Kordics László György nagykorúvá válását követően, 1691. május 26-án tette le a hűségesküt és nyerte el az inkolátust.⁷⁹ Ugyan 1698-ban eladta Borotint, de a letovicei uradalmat egészen 1709-es haláláig megtartotta, azt gyermekei gyámjai adták el 1711-ben.⁸⁰ László Györgyről mint báróról az első említés I. Lipót 1700. szeptember 15-én kelt privilégiumleveléből ismert.⁸¹ Feleségétől, Maria Francista Podstatzky von Prusinowitztól született gyermekei keresztelőjére a letovicei templomban került sor, 1700. január 24-én kereszteltek meg Ladislaus Maximilianus Innocentius Ferdinandust, 1702. április 24-én pedig Heinrichus Felix

⁶⁹ 1697-ben parvista, 1698-ban principista, 1669-ben grammatista. 1700-ban syntaxista, 1701-ben poeta, 1702-ben és 1703-ban – ekkor már 17 évesen – pedig rétor. (06198. Maholany de Pohroncz Szelepchény, Thomas. In: FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2021.)

⁷⁰ AMB MB No. 10198. fol. 2–3.

⁷¹ FAZEKAS, 2018. 302.

⁷² SZINNYEI, 1902. 320; FALLENBÜCHL, 1970. 296.

⁷³ PL FKL HL Caps. 68. fasc. 7. No. 15. fol. 912; NAGY, 1863. 582.

⁷⁴ AMB MB No. 10198. fol. 2–3.

⁷⁵ A Szelepcsényi- és Kordics-család családfáját lásd a mellékletek között (2. sz. ábra).

⁷⁶ MNL OL P 197 Familiaria fasc. 22. 6. csomó No. 1. fol. 7–8.

⁷⁷ DOERR, 1900. 106.

⁷⁸ POKLUDA, 1975. 262; MZAB A 3 Kniha 275. fol. 34.

⁷⁹ MZAB A 12 Akta šlechtická, karton č. 34, sign. 1. Korditsch von Pohroncz Szelepchény No. 6. fol. 15–18.

⁸⁰ POKLUDA, 1975. 262.

⁸¹ BOROSY–KISFALUDY–SZABÓ, 1999. 177.

Rudolphus Bernardust.⁸² A családról a későbbiekben igen szórványos adataink vannak, a brnói morva területi levéltárban mindössze az inkolátus megszerzéséhez szükséges eskütelekkel kapcsolatos iratok találhatóak. Ezek alapján tudjuk, hogy Kordics Ferenc 1717 decemberében,⁸³ Kordics György Antal 1719. június 6-án tette le az esküt. Ez utóbbi irat végén testvérei is szerepelnek: a keresztelési adatokból már ismert László és Henrik, valamint Gábor, illetve a két távollévő fivér, József és Ferenc.⁸⁴ László eskütételére 1721 májusában,⁸⁵ Henrikére pedig 1722 júliusában került sor.⁸⁶ Kordics Gábor eskütételére vonatkozik az utolsó forrás, ő Prágában tette le az esküt 1723. augusztus 10-én.⁸⁷

Jókay János és András⁸⁸

A Jókay-testvérek, János és András mindketten a pozsonyi és nagyszombati jezsuitáknál végezték tanulmányaikat 1667 és 1673 között.⁸⁹ János és András szintén a hagyaték okán jelentek meg Morvaországban, és váltak a cseh középnemesség tagjaivá 1686. május 14-én.⁹⁰ 1687. június 12-én Modorban még közösen rendelkeztek a Magyar Királyságban és Morvaországban bírt javaikról,⁹¹ azonban 1692-ben András már nem szerepel a Szelepcsényi-javak elosztásáról szóló megállapodás aláíró között.⁹² Jókay János az évek során több *contradictiót* is megfogalmazott saját és testvére nevében Maholányi Jánossal szemben az érseki hagyaték ügyének rendezésével kapcsolatban.⁹³ Ő maga 1701. március 31-én végrendelkezett Pozsonyban, ekkor 54,000 forintra becsült vagyonának egyik felét feleségére, Thédy Máriára, másik felét pedig gyermekeire, Jánosra, Józsefre, Zsuzsannára, Katára, Teréziára és

⁸² MZAB A 12 Akta šlechtická, karton č. 34, sign. 1. Korditsch von Pohroncz Szelepcheny No. 22. fol. 53; MZAB A 12 Akta šlechtická, karton č. 34, sign. 1. Korditsch von Pohroncz Szelepcheny No. 27. fol. 63.

⁸³ MZAB A 12 Akta šlechtická, karton č. 34, sign. 1. Korditsch von Pohroncz Szelepcheny No. 15. fol. 35–36.

⁸⁴ MZAB A 12 Akta šlechtická, karton č. 34, sign. 1. Korditsch von Pohroncz Szelepcheny No. 17. fol. 43–45.

⁸⁵ MZAB A 12 Akta šlechtická, karton č. 34, sign. 1. Korditsch von Pohroncz Szelepcheny No. 19. fol. 48–56.

⁸⁶ MZAB A 12 Akta šlechtická, karton č. 34, sign. 1. Korditsch von Pohroncz Szelepcheny No. 24–25. fol. 59–60.

⁸⁷ MZAB A 12 Akta šlechtická, karton č. 34, sign. 1. Korditsch von Pohroncz Szelepcheny No. 29. fol. 68–69.

⁸⁸ A Jókay- és a Dékány-családok közös családfáját lásd a mellékletek között (3. sz. ábra).

⁸⁹ János 1667-ben Pozsonyban parvista minor tanuló. (02524. Jokay, Joannes. In: FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2021.) 1668 és 1672 között Nagyszombatban tanult. (12128. Jokay/Jokai, Joannes. In: KÖKÉNYESI–TERNOVÁČZ, 2019.) 1673-ban rétoriként szerepel Pozsonyban. (02524. Jokay, Joannes. In: FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2021.) András 1667-ben Pozsonyban parvista minor tanuló. (02511. Jokay, Andreas In: FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2021.) 1668 és 1673 között Nagyszombatban tanult. (12149. Jokay, Andreas., 12306. Jokay/Jokai, Andreas. In: KÖKÉNYESI–TERNOVÁČZ, 2021.)

⁹⁰ MNL OL P 197. Familiarum fasc. 22. csomó 6. No. 1. fol. 8; MZAB A 12 Akta šlechtická, karton č. 43, sign. 7. Maholany No. 6. fol. 12–13; DOERR, 1900. 106; POKLUDA, 1975. 261.

⁹¹ AMB MB No. 10210. No. 5. fol. 1.

⁹² MZAB A 3 Kniha 275. fol. 1–37. fol. 33.

⁹³ 1686. március 9. SNA HM Bratislavská kapitila Prot. No. 49. fol. 450–451; 1687. június 18. Uo. fol. 589–591.

Borbálára hagyta.⁹⁴ Jókay kodicillusában némileg változtatott, megnövelte a fiúgyermekre hagyott összegeket annak érdekében, hogy a Pohronci-Szelepcsényi név el ne fogyjon.⁹⁵ Egy 1718-as iratból tudjuk, hogy János még 1701-ben, felesége pedig 1712-ben hunyt el. Szüleik halála után a gyerekek újra felbecsültették a vagyont, melynek értékét ekkor 63,127 forintban állapították meg. A nagytapolcsányi birtok ebben az iratban is a Maholányi örökösökkel közös vagyónként szerepel. A forrás igazi értékét a Jókay János gyermekeire vonatkozó adalékok jelentik: Jókay János a Pálffy-lovasság századosaként, József az Althan-dragonosok zászlótartójaként, Jókay Zsuzsanna Lehoczky Márton vezérőrnagy özvegyeként, Katalin Oszeczky Károly dragonos vezérőrnagy házastársaként, Terézia és Borbála pedig hajadonokként vannak feltüntetve.⁹⁶ János 1720-ban elnyerte a bárói címet, később 1739-ben hunyt el,⁹⁷ Zsuzsanna nevével pedig utoljára egy 1721-es, a Maholányiakkal közös nagytapolcsányi örökséggel kapcsolatos iratban találkozunk.⁹⁸

A Jókay-fivérek az Urbinyi és a Dékány örökösökkel közösen örökölték meg a Nagyszombattól nem messze fekvő Vágmagyarádot.⁹⁹ A végrendeleti dokumentumok további osztott hagyományozásokat is tartalmaznak, de a genealógia szempontjából ez, a Dékány- és Urbinyi-családokkal közelebbi kapcsolatot sejtető a legfontosabb.

A Dékány-család¹⁰⁰

A Dékány-család több tagjával is találkozunk az érseki udvarral kapcsolatos forrásokban. Dékány János például egy, az érseknek írt 1665-ös levelében bizonyos szőlők értékéről tájékoztatja az azt megvenni készülő érseket.¹⁰¹ Szerepel Maholányi egy későbbi levelében is, akkor az érsek parancsának közvetítőjeként jelenik meg a bazini és szentgyörgyi szőlők dézsmájával kapcsolatban.¹⁰² Dékány János egy 1671-es levelében arról próbálta meggyőzni Szelepcsényit, hogy adjon neki új feladatkört: „*mentse ki már egyszer nyomorúságából Éberhardból*”.¹⁰³ Dékány János szerepel a végrendeletben is, az érsek kodicillusában 500 forintot hagyott egykori szolgájára.¹⁰⁴

⁹⁴ SNA HM Bratislavská kapitila Caps. 64. Lad. 7. No. 1/1. fol. 3. Egy másik iratból fény derül a gyermekek egy részének életkorára. 1701-ben János 11, József 4, Terézia 7, Borbála pedig 6 éves volt. (SNA HM Bratislavská kapitila Prot. No. 51. fol. 219–220.)

⁹⁵ SNA HM Bratislavská kapitila Caps. 64. Lad. 7. No. 1/2. fol. 7.

⁹⁶ SNA HM Bratislavská kapitila Caps. 64. Lad. 7. No. 1/3. fol. 1.

⁹⁷ SZEMETHY, 2020. 108; 258–259. A bárói oklevélben szereplő János apjának, Andrásnak az azonosításához további kutatásokra van szükség.

⁹⁸ NAGY, 1863. 582.

⁹⁹ PL FKL HL Caps. 68. fasc. 7. No. 15. fol. 911.

¹⁰⁰ A Jókay- és a Dékány-családok közös családfáját lásd a mellékletek között (3. sz. ábra).

¹⁰¹ Dékány János Szelepcsényi Györgynek, Szentgyörgy, 1665. szeptember 7. PL AS AR Classis X. No. 196. fasc. 32. fol. 250–251. (MNL OL MF 2659. dob.)

¹⁰² Maholányi János Szelepcsényi Györgynek, Pozsony, 1670. október 30. PL AS AR Classis X. No. 196. fasc. 40. fol. 98–100. (MNL OL MF 2662. dob.)

¹⁰³ Dékány János Szelepcsényi Györgynek, Eberhard, 1671. február 8. PL AS AR Classis X. No. 196. fasc. 42. fol. 159–160. (MNL OL MF 2662. dob.)

¹⁰⁴ PL FKL HL Caps. 68. fasc. 7. No. 16. fol. 923.

Dékány Mártonról már röviden esett szó, ő az, aki Kordics Istvánhoz hasonló fokú rokonságban áll az érsekkel.¹⁰⁵ Dékány Márton 1650 és 1652 között, 19-20 éves korában Maholányi Jánossal együtt végezte tanulmányait a pozsonyi jezsuita gimnáziumban.¹⁰⁶ Szelepcsényi már 1665. július 31-én, amikor megszerezte Rárót Czobor Orsolyától, őt és Maholányi Jánost jelölte meg annak örököséként.¹⁰⁷ Több gazdasági jelentését is ismerjük az 1670-es évekből, melyekben lennel, marhákkal, halakkal, borral és vámokkal kapcsolatos híreket közöl.¹⁰⁸ Dékány Márton Kordics Istvánnal egy időben, 1676-ban szerezte meg a morvaországi örökléshez szükséges inkolátust, azonban utód nélkül halt meg.¹⁰⁹ Szelepcsényi György 1676-ban adományozta az Ahában található malmot Dékány Mártonnak és testvérének, Katalinnak.¹¹⁰ Márton 1677 márciusában rendelkezett arról, hogy halála után javait Dékány Katalinra, Jókay Jánosra és Andrásra, valamint Urbinyi Pálra és Máriára hagyja.¹¹¹ Korábban említésre került, hogy az Urbinyi-család Dékány Katalinon, és férjén, Urbinyi Miklóson (Jókay János mostohaapján) keresztül kapcsolódik a rokonsághoz. Végül az Urbinyi-család tulajdonába került az ahai malom, 1746-ban adta azt zálogba Urbinyi Ferenc testvéreivel, Miklóssal és Pállal, illetve annak feleségével, Meczeriny Máriával együtt Kis Hindi Sándor Imrének és feleségének, Tajnai Rósának.¹¹²

A távolabbi rokonság

Mivel az eddigi kutatások során nem bukkant fel az érseki udvar személyi állományára vonatkozó összeírás, így a végrendeleti dokumentumokat és hagyatéki iratokat kell segítségül hívnunk, ha az udvartartás és klientúra tagjainak azonosítása a célunk. Az érseki udvartartás tagjai jellemzően kisebb pénzüsszegekkel szerepelnek a végrendeletben, egy részük névalakja pedig arra enged következtetni, hogy rokoni kapcsolatban álltak Szelepcsényi Györggyel. Korábban érintettem a Maholányi-, Kordics-, Jókay-, Dékány- és Urbinyi-családok fontosabb tagjait, de a levéltári forrásokban a távolabbi rokonság egyes tagjai is feltűnnek.

Ilyen például a minden bizonnyal az érsek rokonságához tartozó Pohroncz Bálint, akitől mindössze egy keltezetlen és datálatlan levelet ismerünk, amelyben e szavakkal kér segítséget Szelepcsényitől: „... *hogy valami mesterségre méltó stásek adatni*”.¹¹³ Vagy szintén a rokonság tagjának tekinthető Maholányi Mihály, aki

¹⁰⁵ MNL OL P 197 Familiaria fasc. 22. 6. csomó No. 1. fol. 6–7.

¹⁰⁶ 1650-ben syntaxista, 1651-ben poéta, 1652-ben pedig már mint rétor szerepel. (00052. Dékan, Martinus. In: FAZEKAS-KÁDÁR-KÖKÉNYESI, 2021.)

¹⁰⁷ HU MNL OL A 57 Libri Regii 13. kötet 224–227.

¹⁰⁸ Dékány Márton Szelepcsényi Györgynek, Loszla, 1671. február 13. PL AS AR Classis X. No. 196. fasc. 42. fol. 125–127. (MNL OL MF 2662. dob.); Dékány Márton Szelepcsényi Györgynek, Losonc, 1678. június 9. PL AS AR Classis X. No. 196. fasc. 47. fol. 369–373. (MNL OL MF 2664. dob.).

¹⁰⁹ MNL OL P 197 Familiaria fasc. 22. 6. csomó No. 1. fol. 7–8.

¹¹⁰ PL AS AR Classis N. No. 66. fol. 5.

¹¹¹ A pontos dátum az irat sérülése miatt nem megállapítható. (SNA HM Bratislavská kapitula Prot. No. 47. fol. 40.)

¹¹² PL AS AR Classis N. No. 66. fol. 1–3.

¹¹³ Pohroncz Bálint Szelepcsényi Györgynek. PL AS AR Classis X. No. 196. fasc. 63. fol. 85–86.

1669-ben és 1672-ben is a pozsonyi jezsuita gimnázium tanulói között szerepelt,¹¹⁴ és akire az érsek egy lovat és 100 tallért hagyott.¹¹⁵ Az Urbinyi-családon keresztül a rokonság tagjának tekinthető az érseki kodicillusban árvaként szereplő Urbinyi Mária is.¹¹⁶ Ugyanígy az érsek távolabbi rokona Jókay János feleségének, Thédy Máriának a testvére, Thédy Sándor. Ő az 1670-es években először Szelepcsényi kancellistája, majd jószágigazgatója volt,¹¹⁷ 1687-ben pedig őt kérte meg Jókay János, hogy az érseki hagyaték ügyében képviselje őt.¹¹⁸

Sikerek és kudarcok

A családtagok számára kamatoztatott jövedelemszerzés bevett jelenség volt a kora újkori egyházi társadalom felső- és középrétegében.¹¹⁹ Pázmány Péter is morva birtokokkal igyekezett gondoskodni unokaöccséről, Miklósról,¹²⁰ Lippay György családja társadalmi felemelkedését célzó törekvéseit pedig aggódva figyelte kora.¹²¹ A Szelepcsényi által támogatott rokonság felemelkedése sikeresnek tekinthető, de nem olyan mértékben, mint ahogyan azt a hagyományozások értékéből remélhetnénk. Az érsek jó alapokat fektetett le, de egy, a nemesség alsó rétegeiből származó család felemelkedéséhez, mint amilyen a Pohronczi-Szelepcsényi-család is volt, több egymást követő generáció sikeres működésére lett volna szükség. A Kordics- és Jókay-családok első nemzedékei sikeresen tudták hasznosítani az érseki örökségből kapott gazdag morvaországi birtokokat, a Jókayak felemelkedtek a cseh középnemességbe.¹²² Végso soron azonban a bárói kinevezés volt – a Maholányi, a Kordics és a Jókay család esetében is – a legmagasabb cím, amit a rokonság el tudott érni.¹²³

A legsikeresebb életpályát maga mögött tudó ambiciózus Maholányi János még Szelepcsényi életében hasznosította az érsekhez fűződő rokoni kapcsolatát, többször is a főpap környezetében helyezkedett el és így kapaszkodott egyre magasabbra a hivatali hierarchiában. 1679-es kancellári titkári kinevezésével egyidőben az érseki klientúra egy tagja, Gubasóczy János nyitrai püspök került a kancellári székbe.¹²⁴ Ezzel Szelepcsényi két bizalmasát is vezető pozícióhoz segítette a kormányservnél, ezzel gyakorlatilag ellenőrzése alá vonva azt. A későbbiekben érdekes volna megvizsgálni, hogy Maholányi János vajon mennyiben képviselte rokona és patrónusa akaratát a kancelláriai ügyintézés során.

¹¹⁴ 1669-ben parvista minor, 1672-ben principista. (02839. Maholany, Michael. In: FAZEKAS-KADÁR-KÖKÉNYESI, 2021.)

¹¹⁵ PL FKL HL Caps. 68. fasc. 7. No. 15. fol. 913.

¹¹⁶ PL FKL HL Caps. 68. fasc. 7. No. 16. fol. 922.

¹¹⁷ SZERÉMI, 1897. 284; BÉKEFI, 1892. 81.

¹¹⁸ AMB MB No. 10210. No. 5. fol. 1.

¹¹⁹ TUSOR, 2015. XLII.

¹²⁰ PL AS AR Classis X No. 31; JANKOVICS, 2004. 61–64; TUSOR, 2017. 248–253.

¹²¹ TUSOR, 2015. XLII.

¹²² POKLUDA, 1975. 261.

¹²³ MNL OL P 197 Familiaria fasc. 22. 6. csomó No. 1. fol. 4; FAZEKAS, 2018. 303; SZEMETHY, 2020. 108; 258–259.

¹²⁴ FAZEKAS, 2018. 268.

Az egyházi pályára szánt Maholányi Ignác személyében az érsek minden bizonnyal egy, az egyházi hierarchiában majdan akár hozzá hasonló magasságokig jutó főpapot remélt. Egy-egy magasra törő papi pálya, mint például az 1611-ben elhunyt Pohronczai Szelepcsényi Ferenc esztergomi kanonoksága magában hordozta a siker lehetőségét a következő nemzedék papjai számára is.¹²⁵ Ezzel Szelepcsényi György tudott élni, azonban a következő generációt képviselő Ignác korai halála meghiúsította azt, hogy a család – a kanonok által megkezdett, majd az érsek tevékenysége nyomán folytatott – emelkedése egy, a nyomdokaiba lépő másik egyházi személy ténykedése révén, halála után is folytatódni tudjon.

Maholányi János másik gyermeke, József, apja mintáját követve szintén tanulmányai és hivatali tisztsége által öregbítette a család nevét, azonban a család 18. század közepi kihalása meghiúsította, hogy az érseki rokonság ezen ága hosszútávon kamatoztassa a Szelepcsényi-vagyont és szellemi örökség által a számukra biztosított mobilitási lehetőségeket. Így végső soron a rokonság egyik ága sem tudta generációkon keresztül hozni azt a felemelkedéshez szükséges sikeres működést, amely például a Szelepcsényit az érseki székben követő Széchényi György utódainál megfigyelhető. A Széchényi György által megteremtett vagyon, valamint a megszerzett címereslevél jó alapot jelentettek, amely lehetővé tette a család számára a nemesség felső rétegeibe való integrálódást.¹²⁶ Szelepcsényi György családja esetében ugyanaz a két-három generáció utáni elszürkülés, majd eltűnés figyelhető meg, mint amit az érseki elődök, Oláh Miklós,¹²⁷ Pázmány Péter¹²⁸ vagy Lippay György rokonsága kapcsán látunk.¹²⁹ Ez alapján kijelenthetjük, hogy a Széchényi-család által véghez vitt felemelkedés inkább kivételesnek, mint szabályszerűnek tekinthető. Az érseki rokonság mobilitási kísérlete hosszú távon ritkán sikeres, a Széchényi György nyomán megkezdett emelkedést is az érsek halála után unokaöccse, Széchényi György 1697-ben elnyert grófi címe biztosította.¹³⁰

A Szelepcsényi-rokonság esetében a Reinhard által felállított kategóriák, a rokonság (*Verwandschaft*) és a patronáltak (*Patronage*) látványos összefonódásával találkozunk. Ez voltaképp érthető, hisz mindkét csoport hierarchikus szempontból alárendeltje az érseknek. A két csoport közötti átfedést Maholányi János és leszármazottainak életútja szemlélteti a legjobban, akiket Szelepcsényi nemcsak életében, de halála után is támogatott. Az udvartartás személyi állományának vizsgálatakor a Maholányi-családon kívül a Jókay- és Dékány-, illetve Pohronczicsaládok tagjai is feltűnnek a forrásokban. A jellemzően gazdasági tevékenységet végző rokonok számára Szelepcsényi az örökséggel mintegy ellenszolgáltatást is nyújt.¹³¹

Fő célom a tanulmányban többek között az volt, hogy egymás mellé rendezem a magyar, szlovákiai és cseh levéltárakban végzett forrásfeltárások során

¹²⁵ FÜGEDI, 1965. 485.

¹²⁶ FAZEKAS, 2014b. 64–66.

¹²⁷ Oláh Miklós unokaöccse, Oláhcsászár Miklós számára tett hagyományozásaihoz lásd: FAZEKAS, 2018. 315; MERÉNYI, 1896.

¹²⁸ Pázmány Miklósról vonatkozóan lásd: JANKOVICS, 2004. 61–64; ÖTVÖS, 1994. 344–345.

¹²⁹ A Lippay rokonsághoz lásd: SOÓS, 1995–1996; TUSOR, 2015. XLI–XLII.

¹³⁰ FAZEKAS, 2014. 65; KOLTAL, 2003. 315.

¹³¹ A végrendelet és kodicillus jegyzetelt kiadását lásd: B. SZÉKELY, 2019.

a rokonság tagjaira vonatkozóan összegyűjtött adatokat, megkíséreljem rekonstruálni a Szelepcsényi végrendelkezésével fontos javakhoz jutó személyeket és kapcsolatukat az érsekkel. Ezek összesítésével arra tettem kísérletet, hogy teljesebb képet fessek a Pohronczai-Szelepcsényi rokonságról, valamint az érsek családja kapcsán végzett patrónusi tevékenységéről. A jövőbeni kutatások remélhetőleg további adalékokkal egészíthetik ki a most felvázolt képet, nemcsak a rokonság genealógiájára, de Szelepcsényi György családjában betöltött szerepére vonatkozóan is.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

- AMB** Archív mesta Bratislavy, Bratislava
MB Mesto Bratislava
- MNL OL** Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
A 57 Magyar Kancellária Levéltára, Libri Regii
P 197 Esterházy család tatai ágának levéltára
P 507 Nádasladányi Nádasdy levéltár
P 1341 Illésházy család levéltára
P 1896 Forgách család gimesi ágának levéltára, rokon és idegen családok jelzetelt iratai
- MZAB** Moravský zemský archiv v Brně, Brno
A 3 Stavovské rukopisy
A 12 Akta šlechtická
- PL** Prímási Levéltár, Esztergom
Archivum Ecclesiasticum Vetus
Archivum Saeculare Acta Protocollaria
Archivum Saeculare Acta Radicalia
Főszékeskáptalani Levéltár Hiteleshelyi Levéltár
Főszékeskáptalani Levéltár Magánlevéltára
- SNA** Slovenský národný archív, Bratislava
Hodnoverné miesto Bratislavskej kapituly Armarium
Hodnoverné miesto Bratislavskej kapituly Prothocollum

Szakirodalom

- BÉKEFI**
1892 BÉKEFI Remig: *A pilisi apátság története 1541–1814*. Pécs, [K. n.], 1892.

BITSKEY

- 1996 BITSKEY István: *Hungáriából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.
- 2005 BITSKEY István: Reprezentáció és mecenatúra Pázmány Péter udvarában. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Szerk.: G. ETÉNYI Nóra – HORN Ildikó. Budapest, Balassi Kiadó, 2005. 361–374.
- 2015 BITSKEY István: *Hitvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében.* Budapest, Universitas Kiadó, 2015.

BOROSY-KISFALUDY-SZABÓ

- 1999 BOROSY András – KISFALUDY Katalin – SZABÓ Attila: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Igazságszolgáltatási iratok II. 1661–1720.* Budapest, Pest Megyei Levéltár, 1999.

B. SZÉKELY

- 2019 B. SZÉKELY Dorottya Piroska: Szelepcsényi György végrendelete. In: *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények, 17.* Szerk.: UJVÁRY Gábor. Budapest, [K. n.], 2019. 349–384.

BUBRYÁK

- 2013 BUBRYÁK Orsolya: *Családtörténet és reprezentáció. A galgóci Erdődy-várkastély gyűjteményei.* Budapest, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, 2013.

DOERR

- 1900 DOERR, August von: *Der Adel der Böhmischen Kronländer.* Prag, Verlag von Fr. Řivnáč, 1900.

ELIAS

- 2005 ELIAS, Norbert: *Az udvari társadalom.* Ford.: HARMATHY Veronika – NÉMETH Zsuzsa – GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta. Budapest, Napvilág Kiadó, 2005.

FALLENBÜCHL

- 1970 FALLENBÜCHL Zoltán: A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században. In: *Levéltári közlemények, 44.* (1970) 1. sz. 259–336.

FAZEKAS

- 2005 FAZEKAS István: Oláh Miklós esztergomi érsek udvara (1553–1568). In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Szerk. G. ETÉNYI Nóra – HORN Ildikó. Budapest, Balassi Kiadó, 2005. 343–360.
- 2014a FAZEKAS István: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai a 16–18. században. Hivatalnokai karrierlehetőségek a kora újkori Magyarországon. *Századok, 148.* (2014) 5. sz. 1131–1155.
- 2014b FAZEKAS István: *A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon.* Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2014.
- 2018 FAZEKAS István: *A Magyar (Udvari) Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között.* MTA doktori értekezés. Budapest, 2018. Kézirat.

FAZEKAS-KÁDÁR-KÖKÉNYESI

- 2021 FAZEKAS István – KÁDÁR Zsófia – KÖKÉNYESI Zsolt: *A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1637/1650–1773). I–II.* Budapest, JTMRL, 2021. (Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon, 2.) [Megjelenés alatt.]

FAZEKAS-KÖKÉNYESI-TERNOVÁ CZ

- 2019 FAZEKAS István – KÖKÉNYESI Zsolt – TERNOVÁ CZ Bálint: *A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1616–1773).* Budapest, 2019. Elektronikus adattár. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/JezsuitaGimnaziumokDiakjai_2_Nagyszombat/?pg=0&layout=s – Utolsó letöltés: 2021. május 3.)

FÜGEDI

- 1965 FÜGEDI Erik: A XV. századi magyar püspökök. *Történelmi szemle*, 8. (1965) 4. sz. 477–498.

GÁL-MLAKÁR

2007. GÁL-MLAKÁR Zsófia: Adatok Verancsics Antal udvarának történetéhez. *Fons*, 14. (2007) 2. sz. 279–337.

JANKOVICS

- 2004 JANKOVICS József: Pázmány Péter ismeretlen végrendelete 1637-ből. In: *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények* 2. Szerk.: UJVÁRY Gábor. Budapest, [K. n.], 2004. 61–69.

KÁDÁR

- 2013 KÁDÁR Zsófia: Dallos Miklós győri püspök életútja és végrendelete (1630). In: *Archivarium historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára.* Szerk.: KÁDÁR Zsófia – LAKATOS Bálint – ZARNÓ CZKI Áron. Budapest, Magyar Levéltárosok Egyesülete, 2013. 293–326.

KOLLÁNYI

- 1896 KOLLÁNYI Ferencz: *A magyar katolikus főpapság végrendelkezési jogának története.* Budapest, Athenaeum, 1896.
- 1900 KOLLÁNYI Ferencz: *Esztergomi kanonokok 1100–1900.* Esztergom, Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, 1900.

KOLTAI

- 2003 KOLTAI András: Széchényi VI. György. In: *Esztergomi érsek 1001–2003.* Szerk.: BEKE Margit. Budapest, Szent István Társulat, 2003. 310–318.
- 2012 KOLTAI András: *Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén.* Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2012.

LACZLAVIK

- 2012 LACZLAVIK György: *Egy politikus főpap a 16. század első felében. Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó pályafutása.* Doktori disszertáció, ELTE BTK. Kézirat.

MÉRÉNYI

- 1896 MÉRÉNYI Lajos: Oláh Miklós végrendelete. *Magyar Történelmi Tár*, 3. (1896) 19. k. 136–159.

MÍHALIK

- 2017 MÍHALIK Béla Vilmos: *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2017.

MOLNÁR

- 2003 MOLNÁR Antal: *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*. Budapest, METEM, 2003.
2006 MOLNÁR Antal: *A bátai apátság és népei a török korban*. Budapest, METEM, 2006.

NAGY

- 1862 NAGY Iván: Szelepcsény Mihály sírköve. *Magyar Történelmi Tár* 1,7. (1862) 11. sz. 239.
1863 NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 10. kötet. Pest, [K. n.], 1863.

OLÁH P.–TUSOR

- 2019 OLÁH P. Róbert – TUSOR Péter: Lippay György esztergomi érsek testamentuma (1665). In: *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények*, 17. Szerk.: UJVÁRY Gábor. Budapest, [K. n.], 2019. 329–348.

ÖTVÖS

- 1994 ÖTVÖS Péter: Pázmány Miklós gróf könyvei. In: *Klaniczay-émlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*. Szerk.: JANKOVICS József. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete – Balassi Kiadó, 1994. 344–364.

POKLUDA

- 1975 POKLUDA, Zdenek: Magyarországi nemesek földbirtoklása Cseh- és Morvaországban a XV–XX. században. *Levéltári Közlemények*, 46. (1975) 1. sz. 235–277.

REINER

- 1905 REINER János: Az egyházi személyek utáni örökösödés. In.: *Magyar Magánjog V. kötet. Öröklési jog*. Szerk.: FODOR Ármin. Budapest, 1905. 671–722.

REINHARD

- 1987 REINHARD, Wolfgang: *Freunde und Kreaturen: „Verflechtung“ als Konzept zur Erforschung historischer Führungsgruppen. Römische Oligarchie um 1600*. München, Verlag Ernst Vögel, 1987.

SZEMETHY

- 2020 SZEMETHY Tamás: *Katonabárók és hivatalnok grófok. Új arisztokraták a 18. századi Magyarországon*. Budapest, MNL – BTK TTI, 2020.

SZERÉMI

- 1897 SZERÉMI [Odescalchi Artúr József]: Emlékek a majthényi, kesseleőkeői és berencsi Majthényi bárók és urak családi levéltárából 1451–1728. *Magyar Történelmi Tár*, 3. (1897) 20. k. 1–338.

SZINNYEI

- 1902 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, 8. kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1902.

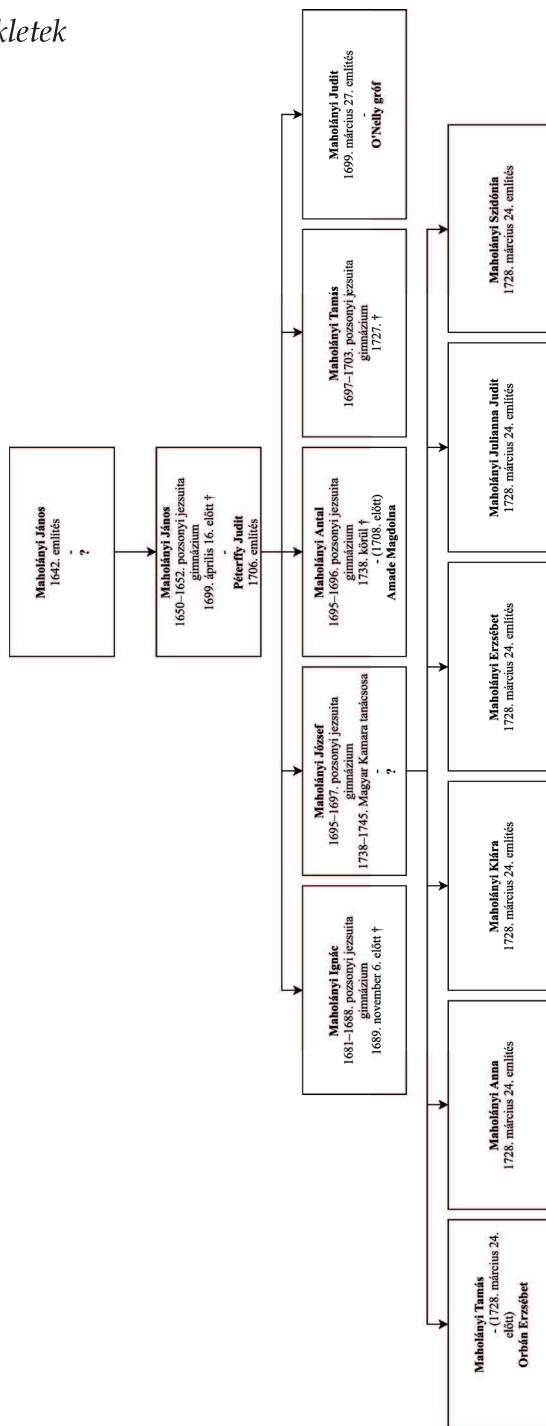
TUSOR

- 2003 TUSOR Péter: Szelepchény V. György. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk.: BEKE Margit. Budapest, Szent István Társulat, 2003. 303–310.
- 2015 TUSOR Péter: *Lippay György: „Írom kegyelmednek, mint igaz magyar igaz magyarnak...” Levelek magyar arisztokratákhoz, nemesekhez (1635–1665)*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2015.
- 2017 TUSOR Péter: *Kánoni kivizsgálás Pázmány Péterről. Családja, katolizálása, misszionálása. (A Pázmány–Tholdy archívum irataival)*. Budapest–Róma, Gondolat Kiadó, 2017. (*Collectanea Vaticana Hungariae*, II/6.)

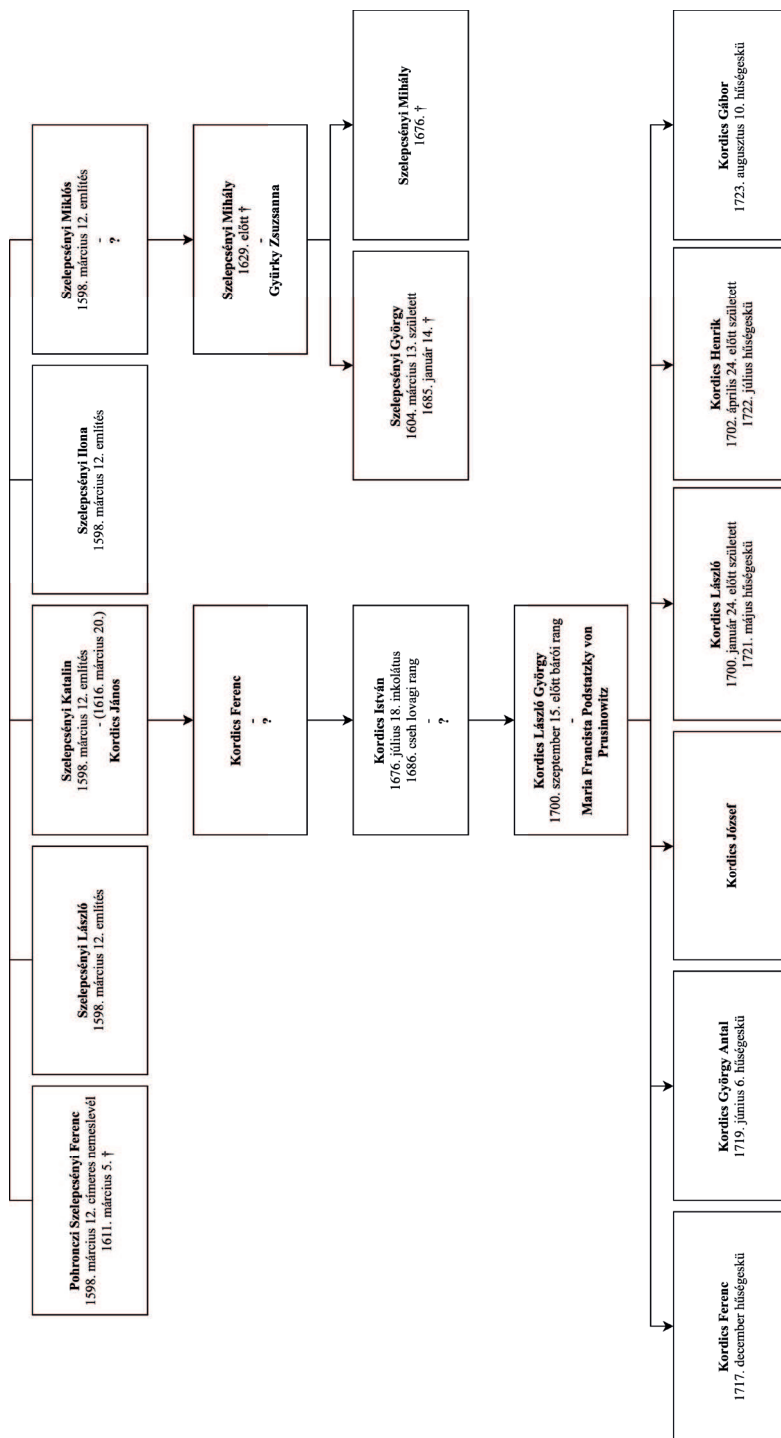
VERESS

- 1941 VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyvei és iratai 1221–1864*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1941.

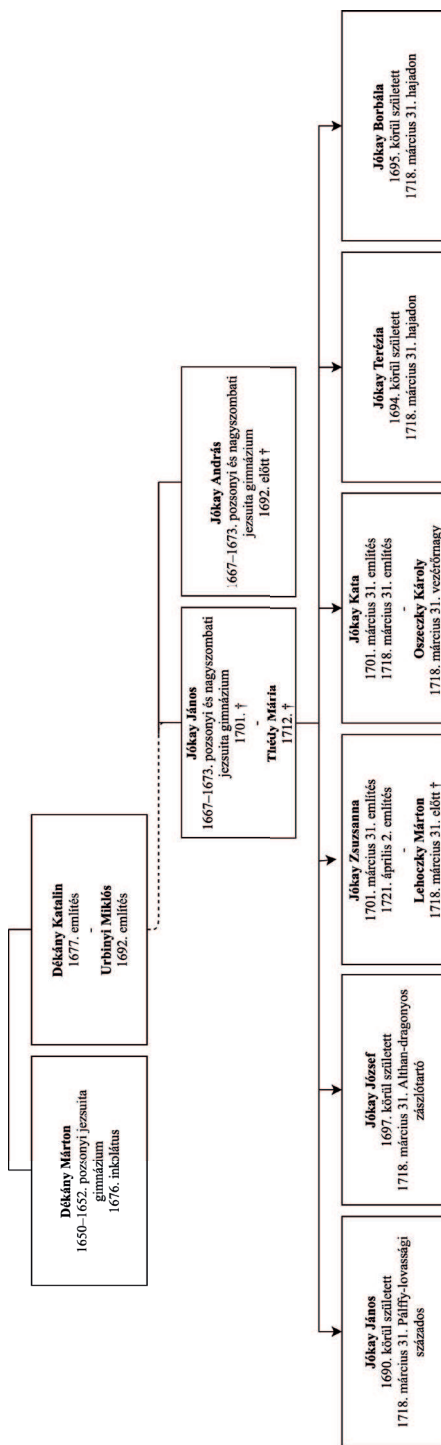
Mellékletek

1. sz. ábra. A Maholányi-család

2. sz. ábra. A Szelepcsényi- és Kordics-családfa

3. sz. ábra. A Jókay- és Dékány-családfa

Bócai Dalma

„...mikor sok kérői voltak leányának.”¹

Menyasszonyok és hozományok a Thurzó családban a 17. század elején

Bevezető gondolatok: érdek és házasság a 17. század elején

„A keresztyén leánynak nem szabad férjet keresni vagy házasságról szorgalmatoskodni; hanem édes szüleiére bízva magát, kik őtet szeretik; kik a világ állapotját tudván, messzére néznek; és jobban gondolkodhatnak szerencséjéről, hogysem maga a leány; ki otthon rekesztve élve, nem tudja erkölcsét és állapotját a férfiakkal. Sőt mikor a házasságról emlékeznek szülei, Istenhez emelje szívét a leány, és azt mondja Sárával: Úristen, te tudod, hogy férfiú után nem vettem szívemet. Azért hagyja szüleiére igyét: maga pedig szünetlen könyörögjön Istennek, hogy adjon oly férjet, ki őtet Istentől el ne szakassa, hanem tekéletes szent életre vezesse.”²

A fiatal lányok számára a megfelelő házastárs kiválasztása évszázadokon keresztül a szülők feladata volt. Bár a gyakorlatban a felekezeti kérdések is szempontot jelentettek, Pázmány Péter idézett soraihoz képest az ideális férj kiválasztásakor sokkal inkább a birtokszerzési, vagyoni, politikai, illetve a rokonsági-társadalmi kapcsolati hálózatban várható előnyök voltak döntő jelentőségűek. A lehetőségek feltérképezésére a szülők gyakran szélesebb rokoni kör segítségét (is) kérték. A kiszemelt menyasszonyról vagy vőlegényről a családi levelezés hálózatán keresztül igyekeztek minél több információt szerezni.³

1615-ben Friedrich Teuffenbach⁴ tíz pontban jegyezte fel magának, hogy milyen szempontok alapján keres menyasszonyt. Fontosnak tartotta, hogy a kiválasztott lány szép, családja régi és nemes legyen. Számba vette, hogy a menyasszony várhatóan milyen örökséggel bír majd édesanyja után, hogy kikkel áll rokonságban,

¹ Pázmány Péter: Mint kell az keresztyény leányt nevelni. Közli: TARNÓC (SZERK.), 1983. 1039.

² Uo.

³ PÉTER, 2008. 18–25; S. SÁRDI, 2002. 50–54. Vö.: FEJES, 1996. 115–160.

⁴ Morva főúr, Christoph Teuffenbach felső-magyarországi kapitány fia. Vö. PÁLFFY, 1997. 272.

és hogy ezáltal a vőlegény milyen társadalmi kapcsolatokat nyerhet, amelyek várhatóan hatással lesznek majd politikai karrierjére. Teuffenbach fontosnak tartotta továbbá figyelembe venni, hogy a házasság milyen gazdasági előnyökkel, birtoknövekedéssel járhat, valamint azt is, hogy bosszút állhat-e általa valamely ellenségén.⁵

A Thurzó család házasságpolitikája

A polgári-nagyvállalkozói eredetű, kiterjedt közép-európai kapcsolatrendszerrel bíró Thurzó család tagjai a 15. században jelentős karriert futottak be kereskedő nagyvállalkozóként a Fugger családdal szövetkezve; emellett foglalkoztak nagy összegű hitelezéssel, és a 16. századtól az országos politikába is bekapcsolódtak.⁶ Ugyanígy tekintélyes szerepet töltöttek be humanista tudósként és egyházi vezetőként is.⁷ A Thurzók közül világi méltóságban elsőként, gazdasági-udvari-politikai szolgálatait következtében (I.) Elek emelkedett a Magyar Királyság politikai vezetői közé. 1527-től országbíróként, 1532-től pedig az ország első számú világi rangján, helytartóként szolgálta I. Ferdinánd királyt.⁸ Ezt a gyors politikai karriert Thurzó (V.) György (1567–1616) nádor (1609–1616) ismételte meg a 17. század elején.⁹

A 15. században nagyvállalkozóként karriert befutó család profilváltását és beilleszkedését a politizáló magyar nemesi arisztokráciába – indikátorként – házassági stratégiájuk is jelzi. Míg az 1521-ben elhunyt Thurzó (III.) György körmöci kamaragróf Anna Fuggerrel és húga, Kata Raimund Fuggerrel kötött házassága még a család kereskedelmi és vállalkozói pozícióit erősítette meg, addig Thurzó (I.) Elek lányát, Annát már ecsedi Báthory (III.) Andráshoz adta hozzá.¹⁰

A Thurzó család a 17. század elejére tudatos házasságpolitikával már rokonságban állt a magyar nemesi arisztokrácia nagy részével, köztük a Perényi, Forgách, Czobor, Dóczy, Dersffy, Balassa, Révai és a Zrínyi családokkal. Az alábbiakban Thurzó (V.) György két házasságából született hét lányának házasságait vizsgálom, abból a szempontból, hogy a főúr karrierje, majd halála, azt követően pedig egyetlen fia, Thurzó Imre politikai tevékenysége, váratlan halála és ezáltal a család árvai ágának fiági kihalása befolyásolta-e a lányok számára választott férj személyét. Tanulmányom célja emellett a Thurzó-lányok hozományainak bemutatása, és a hozománylistákon szereplő egyes tárgyak továbbörökítésének nyomon követése által a családi szálak további differenciálása.

⁵ Idézi: VÁRKONYI, 1990. 89–90.

⁶ ERDÉLYI, 1998. 118–133; KUBICIEL, 1998. 7–20; SKLANDANY, 2012. 27–37; TÓZSA-RIGÓ, 2019. 169–178.

⁷ WENZEL, 1878; MIKÓ, 2010. 313–315.

⁸ ERDÉLYI, 2005. 19–77; PÁLFFY, 1999. 337; PÁLFFY, 2003. 45–50; PÁLFFY, 2011. 69–71.

⁹ PÁLFFY, 2011. 63–68.

¹⁰ NAGY, 1865. 201–202.

Thurzó György szülei, házassága és gyermekei

A 16. század közepén politikai, gazdasági és kulturális pozícióit tekintve már az ország vezetői közé tartozó Thurzó család hirtelen a fiúörökösök hiányának problémájával nézett szembe. Thurzó (I.) Elek helytartó két házassága közül az egyik gyermektelen maradt, a másodikból pedig két lánya született. Így végrendeletében még életben lévő fiútestvére, (III.) György gyermekeire, (II.) Bernátra és (II.) Kristófra hagyta birtokait.¹¹ Mivel azonban pár évvel Thurzó Elek után ők is meghaltak, és bár nem gyermektelenül, de fiaik még csupán kisgyermekek voltak (és soruk ily módon bizonytalan volt), a végrendeletben megjelölt öröklési rend szerint a család másik ágának jutott a fiú utódok biztosítása feladata.¹² Bethlenfalvi Thurzó (VI.) János két fia közül (IV.) György (már korosodó) olmützi püspök, (I.) Ferenc pedig nyitrai püspök volt.¹³

Más férfi nem lévén a családban, Thurzó Ferencre hárult a fiúág leszármazási problémájának megoldása. Arra vonatkozóan, hogy mindezt hogyan érte el és valósíthatta meg, források hiányában a mai napig nincs pontos válasza a történeti kutatásnak. Az azonban bizonyos, hogy egy 1556. március 10-én kelt adománylevelében engedélyt kapott I. Ferdinándtól, hogy 18,338 magyar forint ellenében kiválthassa, élete végéig megtarthassa, és ha fia születne, neki tovább örökíthesse a zálogban lévő Árva várát és a hozzá tartozó birtokokat. Ugyanezen év június 14-én elvette Kosztká Miklós lányát, Borbálát.¹⁴ A lehetséges magyarázatok között szerepel, hogy Thurzó Ferenc nem volt felszentelve, vagy csak világi kommandatorként bírta a nyitrai egyházmegyét. De az is elképzelhető, hogy felvette az ágostai hitvallást és kilépett a katolikus egyházi rendből. Az uralkodó, I. Ferdinánd 1557. december 6-án kelt adománylevelében megerősítette Thurzó Ferencet árvai birtokában, emellett a szabad végrendelkezési jogot, és mellé Árva vármegye főispáni tisztségét is megadta neki.¹⁵

A menyasszony, Kosztká Borbála kiválasztásában minden bizonnyal nagy szerepet játszott, hogy apja, Miklós eredetileg testvérével, Péterrel együtt bírta Árva várát. A Kosztká testvérek a mohácsi csata után előbb Szapolyai János oldalán állva részt vettek a kettős királyválasztást követő harcokban, majd Miklós 1534-ben I. Ferdinánd király pártjára állt. Árva 1546-ban a Magyar Kamara kezelésébe került, onnan Révay Ferenc kapta meg zálogbirtokként, 1549-ben pedig már a sziléziai Sedlnitzky testvérek, Vencel és Albert kezén volt szintén zálogbirtokként. Thurzó Ferenc házassága az Árvát korábban birtokló Kosztká Miklós lányával új tulajdonában (ha informálisan is, de) megerősítette őt.¹⁶

A család örökösödési gondjai azonban Thurzó Ferenc és Kosztká Borbála házasságával nem oldódtak meg, gyermekük ugyanis nem született. Első felesége halálát követően nem sokkal, 1562-ben az akkorra már legalább 42 éves Thurzó Ferenc másodsorra is megnősült: a szigetvári kapitány, Zrínyi Miklós 14 éves

¹¹ PERES, 2009. 74–76.

¹² MNL OL MKA NRA. fasc. 496. No. II.; LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY, 2006. 328–329.

¹³ NAGY, 1865. 201–202.

¹⁴ ÖStA FHKA HKA HFU RN 2. fol. 98–119.

¹⁵ GECSÉNYI, 2010. 15–17.

¹⁶ KUBINYI, 1890. 69–94.

lányát, Katalint vette el. A házasságból öt gyermek született, közülük egy fiú élte meg a felnőtt kort: (V.) György, aki (egy időre) megoldotta a család fiúági örökösödési problémáját.¹⁷

Thurzó György szintén kétszer házasodott. Első feleségét, Forgách Zsuzsannát, aki mostohaapjának, Forgách Imrénének¹⁸ az unokahúga volt, 1586-ban vette el, második feleségét, Czobor Erzsébetet, Czobor Imre nádori helytartó lányát pedig 1592-ben. Az első házasság célja minden bizonnyal a Thurzó család társadalmi kapcsolatrendszerének további kiterjesztése és megerősítése, a másodiké pedig Thurzó György politikai karrierjének elindítása volt. A két feleségtől Thurzó Györgynek összesen hét lánya és egy fia érte meg a felnőttkort.¹⁹

Thurzó György lányainak kiházásítása

Thurzó György tudatos házasságpolitikájának bizonyítéka egy 1598. február 6-án kelt levél, melyben a család semptei ágából származó rokonának, Thurzó (III.) Szaniszlónak adott házassági tanácsokat. Megírta, hogy véleménye szerint nem jó lengyel lányt választani, mert a lengyel nemesség nem lojális a Habsburg családhoz. Adam Wenzel tescheni herceg lánya sem lenne ideális házastárs, mert állítólag öreg, beteg, csúnya és örökségre sem számíthat (és egyébként korábban már neki is kínálták). Thurzó György a levélben Pálffy Miklós országbíró határozott véleményét is közvetítette: magyar nemesi családból származó lányt érdemes választani. Valamint hozzátette, hogy mielőtt megnősül, próbáljon minél több információt szerezni a kiszemelt lányról, kérdezze ki azokat, akik ismerik, főleg az egészségére és az erkölcsére vonatkozóan. A Thurzó Szaniszló által választott lányról végül csak annyit jegyzett meg, hogy a származását tekintve megfelelőnek tartja.²⁰ Később azonban Thurzó György a választott menyasszony ellen mégis kifogást emelt, véleménye szerint a lány

„bizony nem Dido,²¹ de ha úgy meg kedvelte Thurzó Staniszló, hogy ugyan el nem lehet nála nélkül, nem tudom, mit tarthatok immár ellent benne? Mint és hogy megyen véghez az dolog még bizontalan vagyok benne.”²²

Thurzó György lányait ugyanilyen előre megtervezett módon házásította ki, tudatosan, társadalmi, politikai és gazdasági érdekek mentén megválasztott férjhez adva hozzá őket.²³

¹⁷ GECSÉNYI, 2010. 19.

¹⁸ LENGYEL, 2005. 127–128.

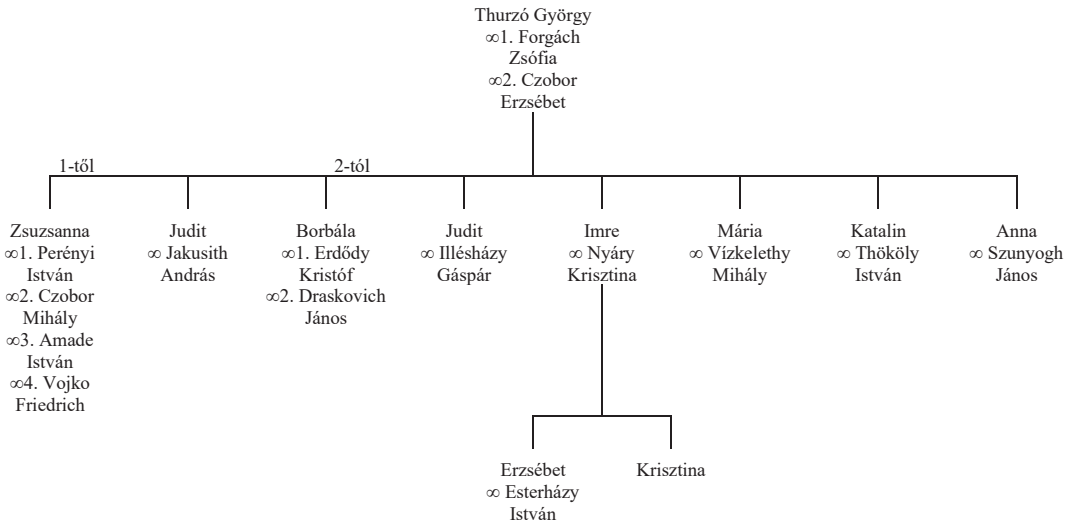
¹⁹ LENGYEL, 2007. 145–148.

²⁰ LENGYEL, 2014. 88–89.

²¹ Karthágó királynője, aki Vergilius eposzában beleszeret Aeneasba, és mikor az ifjú elhagyja, hogy tovább hajózzon Itáliába, családottságában máglyára veti magát.

²² Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek. 1598. március 5. In: ZICHY, 1879. 242.

²³ A család genealógiái feljegyzéseit és leszármazási tábláit lásd.: BARABÁS, 1884. 780–782; MNL OL P 1341 fasc. 4. fol. 353; MNL OL P 108 rep. 29 fasc. H. no. 137. fol. 2–4; Uo. no. 139. fol. 16–17; Uo. no. 140. fol. 28–29; Uo. no. 141. fol. 30; Uo. no. 143. fol. 32; ÖSTrA HHSrA DT 43 fol. 57.

1. sz. ábra. Thurzó György gyermekeinek házasságai

Thurzó György első házasságából született két lánya esetében a kiválasztott férjek elősorban a Thurzó család magyar főnemesi családokkal való társadalmi kapcsolatrendszerét voltak hivatottak erősíteni. Thurzó Zsuzsannát 1603-ban mostohaanyja családjába házasították be: Perényi Istvánhoz adták hozzá, aki a menyasszony mostoha nagyanyja, Perényi Borbála nagybátyjának unokája volt.²⁴ A Thurzó–Perényi–Czobor–Forgách családi kapcsolatok generációkra nyúltak vissza. Perényi István nagybátyja vette el Thurzó György húgát, Annát. Perényi Erzsébet – Czobor Erzsébet édesanyjának, Perényi Borbálának húga – pedig Forgách Imre (Thurzó György mostohaapjának) első felesége volt.²⁵

Thurzó Zsuzsanna első házassága meglehetősen rosszul sikerült, számos konfliktusa volt a férjével, aki szolgálóin keresztül félemlítette meg az asszonyt.²⁶ Perényi István halálát követően azonban Zsuzsanna (talán a jobb szerencse reményében) még háromszor ment férjhez. Második házassága szintén ezt a már meglévő rokon kapcsolatrendszert erősítette: Czobor Mihályhoz, mostohaanyja öccséhez ment hozzá. 1617-ben azonban Czobor Mihály is elhunyt, és az akkor már 31 éves asszony (aki felől már néhai apja nem dönthetett, féltestvér öccse pedig úgy tűnik, hogy nem akart) szabadabban léphetett következő házasságaira: harmadszorra Amade Istvánhoz, a negyedszerre pedig Vojko Friedrich-hez ment hozzá.

Thurzó György első házasságából született fiatalabb lánya, Judit 1607-ben Jakusith Andrásához ment hozzá. A vőlegény Thurzó Györggyel feltehetően a tizenötéves háborúban vette fel a kapcsolatot, mivel mindketten harcoltak a török ellen, Jakusith apja győri alkaptány volt. A család egyébként új volt

²⁴ NAGY, 1862. 228.

²⁵ NAGY, 1865. 201–202; NAGY, 1853. 206–207. Vö.: KOMÁROMY, 1889. 72–73.

²⁶ LENGYEL, 2003. 238–239.

Felső-Magyarországon, a 16. században származtak fel a horvát területekről, azonban már ekkor jelentős birtokokkal rendelkeztek Trencsén vármegyében. Így Thurzó Györgyöt birtokpolitikai megfontolás is vezethette: a lányát egy szomszédos, a megyében erős érdekeltséggel bíró család fiához adta.²⁷ Jakusith András később nagyon jó viszonyt alakított ki apósával: levelezésükből kiderül, hogy számos alkalommal elkíserte a politikai utazásaira, tárgyalásaira is.²⁸

Thurzó György nádorrá választását követően lányainak elsősorban politikai megfontolások mentén választott férjet. A Czobor Erzsébettől született legidősebb lányát, Borbálát 1612-ben Erdődy Kristófhhoz, Erdődy Tamás horvát bán fiához adta. Azon túl, hogy ez a frigy erős politikai tengelyt jelölt ki a magyar politikai életben, szintén megerősített korábbi kapcsolatokat is. A család másik ágába tartozó Thurzó (III.) Kristóf pár évvel korábban elvette Erdődy Annát, Erdődy Kristóf nővérét.²⁹ Borbála menyegzője így a család számára megerősítette az Erdődyekkel való kapcsolatot, egyben a család horvátországi összeköttetéseit is, melyet korábban a Zrínyiekkal való rokonság alapozott meg. Bár Erdődy Kristóf katolikus volt, Borbála megőrizte evangélikus hitét.³⁰ Első férje halála után (a szintén katolikus) Draskovich (III.) Jánoshoz ment hozzá, akit 1648-ban nádorrá választottak. Ez a házasság is tovább erősítette a Thurzó család horvátországi kapcsolatait. A Draskovichok egyébként régebről is rendelkeztek Czobor rokonsággal, így szegről-végről atyafiak voltak már: Draskovich János nagynénje, Draskovich Borbála Thurzó Borbála anyja testvérének, Czobor Bálintnak unokájához ment hozzá.

Thurzó György Czobor Erzsébettől született második lánya, Ilona 1614-ben Illésházy Gáspárral, Illésházy István nádor (aki Thurzót megelőzően viselte ezt a címet) unokaöccsével és örökösével házasodott össze. Ez a házasság is jól sikerült, a felek már a jegyesség alatt érezhető vonzalmára Czobor Erzsébet is utalt egyik levelében: „[Illésházy Gáspár] azt írta a minap, hogy sok dolga vagyon, de csak az volt, hogy a mátkájával beszéljen.”³¹ Illésházy Gáspár, akárcsak Erdődy Kristóf, katolikus volt, de Borbálához hasonlóan a házasságban Ilona sem váltott felekezetet.³²

Thurzó Borbála és Ilona házasságai egyértelműen apjuk politikai céljait szolgálták. Ezek a házasságok, a korabeli politikát meghatározó személyek családjaival kialakított kapcsolatok beleillettek Thurzó György udvarhú, de a rendi érdekek

²⁷ A családról összefoglalóan: SEDLAK, 2007. 88–106.

²⁸ Thurzó György és Jakusith András levelezése: ŠOBA BYTČA, OK-TK, II-J/ 1., valamint: Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek. 1607. július 4. Közli: ZICHY, 1876. II. köt. 192–194; Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek. 1607. szeptember 11. Közli: ZICHY, 1876. II. köt. 199; Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek. 1608. január 22. Közli: ZICHY, 1876. II. köt. 211–212; Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek. 1608. március 14. Közli: ZICHY, 1876. 219–220; Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek. 1608. június 15. Közli: ZICHY, 1876. II. köt. 235–237.

²⁹ BENDA, 2007. 110–111.

³⁰ A felekezetváltás (kifejezetten a katolizálást) egyébként Thurzó György végrendelete az örökségből való kitagadás terhe mellett meg is tiltotta. (MNL OL MKA NRA. fasc. 365. No. 17.) Thurzó György ágostai hitvallást védő tevékenységéről átfogóan lásd: ILA, 1934.

³¹ Czobor Erzsébet levele Thurzó Györgynek. [1607]. MNL OL E 196. 31. cs. fasc. 9. fol. 103.

³² Thurzó Ilona levele Czobor Erzsébetnek. 1617. június 20. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. II. köt. 187–188.

és a protestantizmus mellett állást foglaló politikájába, amely tulajdonképpen az állandó kompromisszumkeresés politikája is volt.³³

Borbála és Ilona fényes menyegzőit követően azonban változás mutatkozott a Thurzó család házasságpolitikájában. A nádor elhunytát követően fia, Imre húgái házasságát saját, Bethlen Gábort támogató politikai karrierje megalapozásának eszközéül használta.³⁴ A család hatalma azonban némiképp megtört, így olyan rangú vőlegények, mint korábban Thurzó György nádorsága alatt, nem jelentkeztek a lányokért. Mária 1618-ban egy Pozsony megyében birtokos család fiának, Vizkelethy Mihálynak lett a felesége, aki a Nyáry családdal állt rokonságban. Thurzó Imre, aki ugyanebben az évben Nyáry Krisztinát vette feleségül, ugyancsak ezt a családi szálát erősítette tovább.³⁵

Thurzó Katalin 1620-ban Thököly Istvánnal kötött házasságot. A vőlegény csupán második generációs arisztokrata volt, a kereskedőként karriert befutó Thököly Sebestyén fia. A Thurzó család tehát, hogy a nagyhatalmú nádor elhunytá után megroppant hatalmát ismét megerősítse, kénytelen volt nyitni az újkeletű, de jelentős gazdasági potenciállal rendelkező Thököly család felé. A Thökölyeknek pedig, hogy bekerülhessenek a felső-magyarországi arisztokráciába, rokonságot kellett kiépíteniük annak egyik legnagyobb társadalmi ranggal rendelkező családjával, a Thurzókkal.³⁶

A legfiatalabb Thurzó-lány, Anna 1622-ben ment férjhez, már Thurzó Imre halálát követően. Mivel azonban, mint az Czobor Erzsébet levelezéséből kiderül,³⁷ a kezét még bátyjától kérte meg Szunyogh János, így ez a házasság is az Imre érdekeit szolgáló frigyek közé tartozik. Az ifjú férj (akinek Anna a második felesége lett, az első a lengyel Sidonia Elisabeth von Promnitz volt) régi Trencsén vármegyei birtokos családból származott, sőt a 17. század elejére már Sziléziában is birtokosok voltak. Emellett nagybátyja, Szunyogh Gáspár Bethlen Gábor diplomatája volt 1621-ben a Velencébe küldött követségnél, és több hadjáratában is részt vett, feltehetően ezek során kerültek kapcsolatba, Thurzó Imre ugyanis szakítva apja udvarhű politikájával, Bethlen Gábor mellé állt, s egyik fő embere lett. Imre tehát húga férjhez adása révén a Bethlent pártoló nemesekkel erősítette meg kapcsolatait.³⁸

³³ BENDA, 1984. 463–468. Erdődy Tamás az 1609-es nádorválasztáson Forgách Zsigmond (Thurzó György első feleségének bátyja), Széchy Ferenc és Thurzó György mellett a jelöltek között szerepelt. (KÁROLYI, 1919. 134.)

³⁴ Thurzó Imre apjához hasonlóan protestáns mecénásként, a rendi ellenzéki politika képviselőjeként lépett fel. Thurzó György kompromisszumkereső politikáját azonban feladta, sőt, attól teljesen elfordulva, 1619-ben Bethlen Gábor mellé állt, és a fejedelem egyik meghatározó tanácsadója, mozgalmának magas rangú katonai és politikai vezetője lett. A Thurzó György és fia közötti politikai fordulat radikalizmusát mutatja, hogy a nádor Bethlen Gábor fejedelemmé választásának körülményeit is vitathatóknak, Erdélyt pedig potenciális háborús gócnak tartotta, amely feltételezésre Melchior Klels és a bécsi centralizáló udvari politikusok fellépése alapot is adott. Imre ehhez képest nyíltan Bethlen mellé állt, kisebb részben katonai, jelentősebb részben politikai és diplomáciai szerepet vállalt a fejedelem oldalán. Lásd: OBORNI, 2011. 878–879; PAPP, 2014. 36–48; CZIRÁKI, 2013. 77–102.

³⁵ SZABÓ, 1932.

³⁶ J. ÚJVÁRY, 1992. 75–93.

³⁷ Czobor Erzsébet levele Révay Péternek. 1621. december 10. Közli: DEÁK, 1879. 189.

³⁸ CSÍZI, 2003. 65–72.

A Thurzó kincstár és a Thurzó lányok hozományai

Mivel a genealógiai vizsgálatok és leírások egy idő után igen terjengőssé és bonyolulttá válnak, célszerű egy-egy tárgy nyomon követésével feltárni a rokoni szárlakat.³⁹A Thurzó család kincstáráról egy hiánytalan állapotban lévő inventárium tudósít 1612-ből, valamint két töredékben fennmaradt másolat (amely töredékek között nincs átfedés, ezért könnyen lehet, hogy eredetileg egy iratot alkottak).⁴⁰A két inventáriumot több jegyzék egészíti ki, melyek a kollekción egyes darabjainak mozgását jegyzik.⁴¹

Az ép leltár füzött, 51 oldalas, 48 oldalon tartalmaz feljegyzéseket, a latinul írt bevezető formulát leszámítva magyar nyelven. Készítésének idejét a bevezető jelzi: 1612. szeptember 30-án történt a kincstár inventálása, Thurzó Borbála és Erdődy Kristóf menyegzője (és nyilván Thurzó Borbála hozományának kiadása) után. Az 1612-ben írt szöveget 24 oldalnyi kiegészítés követi az egyes tárgycsoportok mozgására vonatkozóan, dátummal jelezve egészen 1622-ig.

Az összeírásban az egyes tárgyak alapanyag szerint különülnek el egymástól nagyobb egységekre. Ezekben belül legtöbbször tárgytípusokra bontva külön-külön oldalakon szerepelnek. Az inventárium készítői minden esetben feljegyezték az adott tárgy(ak) megnevezését, darabszámát és anyagát, gyakran a készítés technikáját is, esetleg formáját, állapotát, tárolásának módját vagy helyét. A leírások helyenként áthúzottak és javítottak, az összeírást úgy alakították ki, hogy maradjon hely a gyarapodások, változások bevezetésére is. Az utólagos bejegyzések az egyes darabok mozgására vonatkoznak, megjelölik annak dátumát, célját.⁴²A legtöbb ilyen bejegyzés különböző ajándékozásokra és udvari eseményekre, valamint a Thurzó-lányok hozományának kiadására utal.

A Thurzó-lányok hozományainak legnagyobb része vásárlások útján beszerzett textilekből, ékszerekből és egyéb ötvösművekből, illetve a kincstár kollekciónjából számukra kiválasztott arany- és ezüstművekből állt össze. A hozománylisták összetétele struktúrájában megegyező volt: mindannyian kaptak nagy mennyiségben ékszereket és egyéb különböző ötvösműveket, leginkább étkezéshez használt tárgytípusokat, valamint különböző ruhadarabokat, szoknyákat, subákat, fehérneműeket és fejedőket (külön négy-négy rend ruha jelenik meg minden lány hozománylistájában a szolgáló lányok számára, amelyek általában egyformák voltak, még kiegészítőikben is), emellett abroszokat, lepedőket, vánkösöket, amelyek leendő háztartásuk, szükségleteik alapját képezték.

Zsuzsanna számára például Prágában (egyebek mellett) összesen 2413 forint 75 dénár értékben vásároltak ékszereket, köztük két nyakba vetőt, négy függőt és összesen 23 gyűrűt, Bécsben pedig különböző előkelő textileket és további ékszereket,

³⁹Vö.: BUBRYÁK, 2013. 139–208; BUBRYÁK, 2019. 27–56.

⁴⁰MNL OL P 1341. lad. 27. 62. cs. fasc. 4. fol. 365–367, fol. 328–337.

⁴¹MNL OL P 1341. lad. 27. 62. cs. fasc. 4. fol. 404–429. Kiegészítőt jegyzékei: fol. 430–468. A kincstár épen, hiánytalanul fennmaradt inventáriumát és a kiegészítő jegyzékeket közli: Gróf Thurzó György kincstárának leltára, amely felvétellett Thurzó Borbálának Erdődy Kristófhöz lett férjhez adása után. In: RADVÁNSZKY, 1879. II. köt. 155–196.

⁴²MNL OL P 1341. lad. 27. 62. cs. fol. 404–446.

összesen 3758 forint 71 dénár értékben.⁴³ A többi Thurzó lány számára is hasonló vásárlásokat tettek. Borbála menyegzőjére például Bécsben összesen 911 forint értékben vásároltak ékszereket, valamint nagy mennyiségben drága textileket, és különböző kereskedőktől többek között összesen 157 darab tálat és 144 tányért 198 forint 45 dénárért, 12 tálat és 12 tányért 559 forintért, 50 csészét 22 forint 97 dénár és 36 gyertyatartót 14 forint ellenében stb.⁴⁴

A vásárlások célja tehát nem csupán a hozomány összeállítása, hanem az adott menyegzői ünnepség és a lakoma kellékeinek beszerzése is volt. Thurzó Borbála nagyszabású, politikailag és társadalmi-kapcsolatrendszeri szempontból is jelentős menyegzője a család és az udvar rangjának és hatalmának, illetve gazdasági erejének reprezentációs alkalma volt. Az eseményen a fennmaradt iratok alapján összesen 144 főrangú vendég vett részt, akik egy, a Német-római Birodalomtól az Erdélyi Fejedelemségig húzódó közép-európai kapcsolatrendszert rajzolnak fel.⁴⁵ Nem kétséges (és a bécsi vásárlási lista is alátámasztja), hogy a terítés szintjéig pontosan ügyeltek a menyegzőn alkalmazott családi reprezentáció egyes elemeire, melynek középpontjában ekkor a menyasszony, Thurzó Borbála állt.

A számára összeállított hozománylista anyag típusok szerint épül fel, elsőként sorolva az arany ékszereket: egy komplett nyakbavetőt násfával és négy különálló násfát, nyolc aranyláncot, egy arany övet, két pár kézre valót és 13 gyűrűt írtak össze, majd az ezüstművek között különböző aranyozott mosdókat, poharakat, különböző kialakítású kupákat, kannákat, tányérokot, tálakat, kanalakat, villákat. Az öltözékek a listában harmadik csoportként szerepelnek, köztük 14 bársonyból készült szoknya, atlasz⁴⁶ és egy kamuka⁴⁷, valamint hét téli és hét nyári suba. Ezt egészíti ki „a négy leány asszonyinak”, vagyis Thurzó Borbála szolgáló lányainak ruhái: kamukából, tafotából⁴⁸ és angliai posztóból írtak össze hasonló darabokat, négy-négy rend ezüst övet bogláros pártával kiegészítve.⁴⁹ Thurzó Borbála hozománya tartalmazott továbbá kilenc főkötőt, hét kopetet,⁵⁰ ezeken felül három süveget, valamint paplanokat, ágytakarókat, superlatokat,⁵¹ abroszokat, asztalterítőket és alsóneműket is.⁵²

⁴³ Gróf Thurzó György által leánya, Zsuzsánna lakadalmára tételtett vásárlások. Közli: RADVÁNSZKY, 1879. II. köt. 111–114; Gróf Thurzó György leányának, Zsuzsannának lakadalmára Bécsben vásárolt fűszerszámok. Közli: RADVÁNSZKY, 1879. III. köt. 57–59; Gróf Thurzó Ilona kézfogására vásárolt drágaságok és egyéb apróságok. Közli: RADVÁNSZKY, 1879. II. köt. 197–204; Gróf Thurzó Ilona részére tett vásárlásra mennyi pénz ment. Közli: RADVÁNSZKY, 1879. II. köt. 204–205; Gróf Thurzó Ilona kézfogására Bécsben vásárolt fűszerszámok. Közli: RADVÁNSZKY, 1879. III. köt. 62–63; Gróf Thurzó Mária lakadalmára Bécsben vásárolt áruk jegyzéke. Közli: RADVÁNSZKY, 1879. II. köt. 205–211; Gróf Thurzó Katalin részére tett vásárlások. Közli: RADVÁNSZKY, 1879. II. köt. 217–219.

⁴⁴ Gróf Thurzó Borbála menyegzőjére Bécsben vásárolt drágaságok. Közli: RADVÁNSZKY, 1879. II. köt. 143–147; Gróf Thurzó Borbála menyegzői ünnepélyére Bécsben vásárolt konyhaszerek és fűszerszámok. Közli: RADVÁNSZKY, 1879. III. köt. 59–61.

⁴⁵ Gróf Thurzó Borbálának és gróf Erdődy Kristóffal tartott lakadalmán jelen volt fő vendégek. Közli: RADVÁNSZKY, 1879. III. köt. 11–14.

⁴⁶ Szétszórt kötéspontú, ezáltal lágy fényű lazán szótt selyemszövet. Lásd: PÁSZTOR, 2010. 299–300.

⁴⁷ Damaszt. Uo., 308.

⁴⁸ Vászonszövetből szótt selyemszövet. Uo., 308.

⁴⁹ A főúri asszonyok reprezentatív megjelenésének kíséretük is a részét képezte.

⁵⁰ A pártához hasonlító fejdísz. (HORVÁTH. 1970. 163; RADVÁNSZKY, 1986. I. köt. 123–124.)

⁵¹ Ágytakaró, baldachin. (RADVÁNSZKY, 1986. I. köt. 28.)

⁵² Gróf Thurzó Borbála hozománya. Közli: RADVÁNSZKY, 1879. II. köt. 149–155.

A Thurzó család kincstárának felmérését követően férjhez ment lányok esetében a kollekcióból nekik kiutalt darabok egyértelműen azonosíthatók, azonban az 1612 előtt kiadott hozományok esetében is találunk erre vonatkozó adatokat. Thurzó Zsuzsanna hozománylistájában például összeírtak két Thurzó György címerével és nevével díszített ezüst tálat, amelyek a vásárlási listákból nem azonosíthatók (maga a tárgy típus sem jelenik meg ezekben a listákban), így feltehetően egykor a kincstár kollekciójának részei voltak. Thurzó Zsuzsanna hozományában szerepel továbbá 12 darab, a Zrínyi család címerével díszített kanál, amelyek feltehetően egykor Zrínyi Katalin hozományának részét képezhették, és így kerülhettek a Thurzó kincstár kollekciójába.⁵³ Thurzó Borbála hozománylistájában szerepel egy Báthory Istvánhoz kötött darab: „*Kilenczedik pohár szép mesterséggel csinált, mely volt István királyé, az mely pohárban vagyon sőtartó, csésze, gyertyatartó és egy pohár, mind egybe csinálva nyom girát 6.*”⁵⁴ A tárgy feltehetően az előbbiekhöz hasonlóan eredetileg a kincstár kollekciójába tartozott.⁵⁵ Ugyanígy a 10 ezüst tál és két tormás tálacska is, amelyeket szintén a hozománylista jegyez Thurzó György és Czobor Erzsébet kettős címerével.

A Thurzó kincstár kollekciójának felmérését követően férjhez ment Thurzó-lányok hozománylistája pontosan összevethető az inventáriummal, abban ugyanis rendre megjelölték az egyes tárgyak kivételének vagy elajándékozásának okát. Ilona esetében például egyértelműen kitűnik, hogy mely darabokat választották ki számára a kincstár kollekciójából. A hozománylistában: „*Egy függőt, melyen egy puplicán [pelikán] vagyon, kiben rubint 5, Smaragd 4, Gyöngyszem 16.*”⁵⁶ Az említett ékszer az 1612-es kollekcióban így szerepel: „*Tizedik függőn egy publican [pelikán]*”⁵⁷ vagyon, melyben: *Rubint 5, Smaragd 4, Gyöngyszem 16. mellette megjegyzés: „Illésházynénak adtuk.”*⁵⁸

Thurzó Kata hozománylistájában megjelenik egy „*Násfa, melyen egy puplikán vagyon, vagyon benne egy öreg gyémánt s másik kisebb. Rubint 7 drb. Egy öreg smaragd, másik kisebb, Gyöngyszem 10 drb.*”⁵⁹ Az ékszer leírása az inventáriumban: „*Nyolczadik függő, egy puplican vagyon rajta, melyben vagyon: Gyémánt 2, Rubint 6, Smaragd 2, Gyöngyszem 14,*”⁶⁰ mellette megjegyzésben: „*Attuk Tökölyné leániunknak.*”⁶¹ A darab a kincstár 1612-es inventálása és Kata 1620-as férjhezmenetele között láthatóan némiképp leromlott, 4 gyöngyszemet és 1 rubintot veszített, de akár valamilyen átalakítás is történhetett rajta. A Thurzó-lányok hozománylistáiban szereplő pelikános násfák szimbolikus értékkel bírtak. A gyermekeiket a saját vérével feltámasztó pelikán mint Krisztus-szimbólum a 17. század első felében egyben a szeretet, a szülői gondoskodás és a következő generációért hozott áldozat jelképe is volt.⁶²

⁵³ Gróf Thurzó György által leánya, Zsuzsanna lakadalmára tételtett vásárlások. Közli: RADVÁNSZKY, 1879. II. 111–114; Gróf Thurzó Zsuzsanna hozománya. Közli: RADVÁNSZKY, 1879. II. köt. 104–111.

⁵⁴ Gróf Thurzó Borbála hozománya. Közli: RADVÁNSZKY, 1879. II. köt. 150.

⁵⁵ A tárgy típusról lásd: KISS, 2001. 83–84.

⁵⁶ Gróf Thurzó György kincstárának leltára. Közli: RADVÁNSZKY, 1879. 194.

⁵⁷ Vö.: BÓDAI, 2019. 91.

⁵⁸ Uo., 158.

⁵⁹ Uo., 220.

⁶⁰ Uo., 157.

⁶¹ MNL OL P 1341. lad. 27. 62. cs. fasc. 4. fol. 366.

⁶² APÁCZAI CSERE, 1653. 214; A. MOLNÁR, 1999. 362–364; HENKEL-SCHÖNE (HG.), 1996. 811–813; PÁL-ÚJVÁRI, 1997. 378.

Tárgy-genealógia

Egy főnemesi családból származó menyasszony ingó vagyonának alapját hozománya jelentette. Ezt a nagy értékű tárgycsoportot vitte tovább következő házasságába, és végrendeletében is rendelkezhetett róla. A női testamentumok vizsgálata és a bennük foglalt tárgyak több generáción át való nyomon követésével számos információval egészíthető ki az adott család már megrajzolt genealógiája és kapcsolati hálózata.

Bár Czobor Erzsébet hozománylistája nem maradt fenn (vagy egyelőre lappang), végrendeletében számos olyan tárgyról rendelkezett, amelyek egykor annak a részét képezték. Unokájára, Thurzó Erzsébetre hagyta például „*az násfát, melyet velem adtak, az Zsuzsanna históriája vagyon ábrázolva rajta*”. A tárgy leírása a Thurzó kincstár leltárában is szerepel: „*Ötödik függő, melyen az Susánna históriája vagyon, melyben Gyémánt vagyon 5, Rubint 23, Gyöngyszem 2.*” Mostohalányának lányára, Jakusith Erzsébetre hagyott egy „*arany övet, kit mindenkor viseltem, száz arany vagyon benne, egy bárány forma ábrázat vagyon rajta*”. A tárgy leírása a kincstár inventáriumában: „*Negyedik lánc öv, az végén egy báránka, vagyon benne arany 100 db.*”

Czobor Erzsébet végrendeletét a Thurzó kincstár inventáriumával összevetve néhány esetben felfedezhető olyan tárgyak, amelyekkel ő maga gyarapította a kollekción. A 16. század közepi Thurzó kincstárból származhat az Esterházy család gyűjteményében található Thurzó Ferenc és első felesége, Kosztká Borbála közös címerével díszített kupa. A tárgy (bár a forrásokban a leírása nem ismerhető fel) minden bizonnyal a Thurzó Ferenc – Thurzó György – Thurzó Erzsébet vonalon öröklődött tovább, és Thurzó Erzsébet Esterházy Istvánnal kötött házassága révén került az Esterházy kincstárba.⁶³

Feltételezhető, hogy Czobor Erzsébet végrendeletében csak az egykori hozományának egyes darabjairól végrendeletkezett, és azokat osztotta szét (mostoha)lányai és unokái között. Ezt támasztja alá az az elismervény és lista, amit Thurzó Borbála vett át 1626. július 7-én. A jegyzék ugyanis különválasztja a Thurzó György egykori javaiból neki jutott darabokat Czobor Erzsébet ezüstjeitől, amelyek a forrás szerint a sajátjai voltak. Egyezés található viszont Thurzó Borbála végrendeletével. A szűkszavú leírások ellenére is egyértelműen azonosítható egy „*egy szarvas formára való aranyozott kupa, az szarván kláris vagyon*”.⁶⁴ A tárgy leírása a kincstár jegyzékében: „*Egy szarvas formára csinált, termés kláris szarvú pohár, nyom gira 7 lat 8.*”⁶⁵ A tárgy Borbála 1651-es végrendeletében így jelenik meg: „*[...] az én szerelmes fiannak, Erdődy Györgynek hagyom [...] egy szarvas formán való pohárt mind kívül belül aranyozott, az kinek szarvai klárisból vannak*”.⁶⁶ Thurzó Borbála végrendeletében egykori hozományának néhány darabja is azonosítható. Második házasságából született fiának, Draskovich Jánosnak hagyott

⁶³ SZILÁGYI, 2014. 68–69.

⁶⁴ Gróf Thurzó Borbálának atyja drágaságaiból a következők jutottak. Közli: RADVÁNSZKY, 1879. II. köt. 245–246. Vö.: Gróf Thurzó Györgyné Czobor Erzsébet drágaságain megosztozik hét lánya és fia után maradt két leány unokája. Közli: RADVÁNSZKY, 1879. II. köt. 246–248.

⁶⁵ Gróf Thurzó György kincstárának leltára. Közli: RADVÁNSZKY, 1879. II. köt. 175.

⁶⁶ Gróf Draskovics Jánosné gróf Thurzó Borbála végrendelete. Közli RADVÁNSZKY, 1879. III. köt. 315–322.

„egy öreg gyémántos nyakba vetőt, melyben vagyok boglár 16, nyolcz boglárba vagyon négy-négy öreg kárta gyöngy, egy-egy kis gyémánt, s hat boglárban vagyon mindeniknek a közepén egy-egy öreg gyémánt, s kisebb 15, vagyon azon nyakba vetőn egy függő, melyen vagyon öreg gyémánt 5, apróbb 16, három gyöngy szem függ a végén.”⁶⁷

Ugyanez a nyakba vető a Borbála hozománylistájában:

„Egy nyakba vető, melyben vagyon rózsza tizenhat, nyolcában mindenikében négy-négy gyöngyszem, egy-egy gyémánt, négy kicsiny gyémánt, az nyolcadik rózsza az, melyben az násfa függ, melyben vagyon egy öregh gyémánt, és apró gyémánt tizenhat. Azon nyakba vetőn egy násfa, melyben vagyon öregh gyémánt öt, apró gyémánt tizenhat, az végén három öreg gyöngyszem.”⁶⁸

Az ékszerből tehát az évek során egy kisebb gyémánt elveszett, de ezen kívül úgy tűnik, hogy Thurzó Borbála felnőtt életét végigkísérte. A Thurzó család kincstárának 1612-től vezetett inventáriumában az ezüstművek összeírása alatt szerepel egy utólagos betoldás:

„Az csehországi királyné adott egy kupát, mely tokban áll, vagyon benne kék és vörös kő nyolc, gyöngyszem 14. Gyöngyházból csinált csigából merőn aranyozott ezüst kupa. Nyom gira 13. Az csehországi király adott egy kupát, hólyagos formán csinált, legfölül vagyon rajta az Politiá, egyik kezében sceptrum, másikkban sas, fejében korona, vagyon benne egy gyémánt, két rubint, gyöngy is egy néhány. Nyom gira 14.”⁶⁹

Bár a betoldás évszám nélküli, a „csehországi király” kifejezés V. Pfalzi Frigyes választófejedelemre és választott cseh királyra utal, aki 1620 tavaszán több ízben is tárgyalásokat folytatott Bethlen Gábor erdélyi fejedelem követivel, köztük Thurzó Imrével.⁷⁰ A tárgyalás ideje alatt tartották Frigyes harmadik fiának, Rupertnek a keresztelőjét, akinek keresztapja (többek között az újonnan kötött konföderáció és Bethlen Gábor tiszteletére) a fejedelem képében eljáró Thurzó Imre lett.⁷¹ A két tárgy a keresztszülők közötti ajándékváltás nyomán került a Thurzó család birtokába: a Politiát, azaz az állam kormányzásának allegóriáját ábrázoló kupát Thurzó Imre kapta Frigyesztől, a „gyöngyház csigából” készített darabot pedig felesége, Nyáry Krisztina Frigyes feleségétől, Stuart Erzsébettől (I. Jakab angol király lányától).⁷²

Mindkét darab Hans Petzolt nürnbergi ötvös munkája,⁷³ aki több példányban is elkészítette a tárgyakat. Méretük, kivitelezésük és szimbólumkészletük alapján egykor uralkodónak szánt ajándékok lehettek. Az elsőként leírt, Prudentiát, a bölcs előrelátást nőalakban megformáló darab egy 54,5 cm magas, 15,5 cm talpátmérőjű

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Gróf Thurzó Borbála hozománya. Közli: RADVÁNSZKY, 1879. II. köt. 149–155.

⁶⁹ Gróf Thurzó György kincstárának leltára. Közli: RADVÁNSZKY, 1879. 167.

⁷⁰ PÁLFFY, 2013. 736–740; R. VÁRKONYI, 2013. 695–732.

⁷¹ OSZK Kézirattár App. Hung. M. 551. (A metszeten Thurzó Imre Frigyesztől jobbra másodikként az asztalnál.)

⁷² SZILÁGYI, 1991. 21.

⁷³ BÖHM, 1939. 44; 80.

fedeles serleg. Szárát egy delfinen lovagló, kagylókürtöt fúvó szakállas férfi alkotja: Néreusz ábrázolása, aki Poszeidont megelőzően uralkodott a tengerek felett. A tárgy teste egy befoglalt *Turbo marmoratus* kagyló, fedelén pedig egy magát tükröben néző nőalak látható, Prudentia allegóriája. A kompozíció a távoli tájak rejtélyes világát tárja a szemlélő elé, amely bölcsességgel és éleslátással ismerhető meg. Kópiái közül kettő ismert, amelyek a stuttgarti Württembergisches Museum gyűjteményébe tartoznak.⁷⁴

Az összeírásba másodikként betoldott tárgy szintén egy fedeles serleg, magassága 67 cm, talpátmérője 14,9 cm, tetején a Jó kormányzás allegóriájával, amely egy nőalakként, lábainál ülő kutyával jelenik meg, fején koronával, kezében jogarral és sassal.⁷⁵ A tárgy peremén és talpának alsó részén az eszményi uralkodó erényeit bemutató latin és német nyelvű felirat egészíti ki a kompozíciót:

*„Mint száll Jupiter égre törő csatlósa magasba,
S mint az erős jellem, vállal bármi veszélyt,
Mint a királyi jogar ösztönzi a népet a jóra,
S hű eb, ahogy gazdáját szeretve megóvja,
Úgy törjön fejedelmi nemes szív égbé, magasra
S híveiért semmilyen vész ne riassza el őt.
Úgy bízzék jogarában a mindentől remegő nép,
lelkületét sebtől óvja az enyhe szigor.
Így lesz részévé nyugodalmas földnek uralma,
Így élvezheti majd népe rajongását.”⁷⁶*

A vers egyúttal kulcs az attribútumok értelmezéséhez is: a korona és a jogar az uralkodás szimbólumai, ugyanígy a sas is, illetve egyben a Habsburg család jelképe is, így rajtuk keresztül a német-római császár hatalmával függ össze. A kutya a(z alattvalói) hűség szimbóluma. A biccsei könyvtárban számos királytükör és hasonló jellegű politikai értekezés megtalálható volt, például Antonio Guevara *Horologium principum* című munkája latin és magyar nyelven is, I. Jakab király intelmei, valamint Mambrino Roseo *Intitutio principis christiani* és Justus Lipsius *Politica* című művei,⁷⁷ amelyek a tárgyak kompozíciójának felismeréséhez és értelmezéséhez megfelelő ismeretanyagot közvetíthettek Thurzó Imre számára.

A tárgy számos analógiával rendelkezik, előképei feltehetően Christoph Jamnitzer nürnbergi metsző és ötvös ókori istennőket ábrázoló fedeles serlegei voltak. Az istennők alakjainak aktualizálását Nürnberg város politikai stratégiájával függött össze: a 16. század végétől az 1620-as évek elejéig a város tanácsa a Német-római Birodalom hatalmi elitjével a jó kapcsolatot a Jó kormányzás allegóriája köré építő ornamentikájával rendelkező, nagyértékű ötvösművek ajándékozásával (is) kívánta fenntartani. Ennek céljából Hans Petzolt feltehetően több példányban is elkészítette a kupát (és feltehetően annak analógiáit is).⁷⁸ A Thurzó Imréhez került

⁷⁴ BÉKÉSI–SZILÁGYI–STRUCZ, 1992. 21; PÉTER, 1988. I. köt. 102., II. köt 101; SZILÁGYI, 2014. 83–89.

⁷⁵ BÉKÉSI–SZILÁGYI–STRUCZ, 1992. 22; PÉTER, 1988. I. köt. 105., II. köt 105; SZILÁGYI, 2014. 74–73.

⁷⁶ A vers Déthsy Mihály fordítása. In: SZILÁGYI, 2014. 75–76.

⁷⁷ ÁCS, 2008. 37–40; LUDÁNYI, 1990. 271–277; MONOK, 2012. 168–170.

⁷⁸ SZILÁGYI, 2014. 80.

darabot V. Pfalzi Frigyes 1619 novemberében kapta Leonhardt Grundtherrtől és Wilhelm Imhofftól, Nürnberg város tanácsának elöljáróitól, amikor pár héttel cseh királlyá való koronázását követően a Protestáns Unió vezetőjeként a várossal folytatott tanácskozást.⁷⁹ Thurzó Imre halála után a két Hans Petzolt-kupa öröklés útján Thurzó Imre idősebb lánya, Erzsébet, majd az ő házassága révén (Esterházy Miklós legidősebb, első házasságából született fia, István felesége lett) az Esterházy család birtokába került. Thurzó Imre özvegye, Nyáry Krisztina is az Esterházy családba ment férjhez másodszorra: Esterházy Miklóssal kötött házasságot. A rajtuk megjelenített allegóriák az Esterházy-kincstár forrásaiból kimutathatóan fokozatosan elveszítették értelmességüket.⁸⁰ Thurzó Erzsébet apai örökségének átvételéről szóló igazolásában, 1639-ben a tárgy még „*az szép mesterseggel chinált öreg Pohár, kit szegény Athiamnak adott volt Fridericus*”⁸¹ megnevezéssel szerepel, a hagyatékát összeíró 1642-es iratban viszont már így:

*„egi öreg kupa, a fedelen egi ember formán chinált kép, a bal kezén madár, az másikban sceptrum, az labanal egi Kuvasz, egi kis gyemant az mellén, dirib-darab apro giöngiök körnieöl.”*⁸²

A tárgy tehát mindössze 23 év alatt előbb szimbólumainak jelentését veszítette el, majd pedig a Thurzók tulajdonába kerülésének körülményei is feledésbe merültek. A fraknoi Esterházy-gyűjtemény 1685-ös összeírásában az allegória jelentésén némiképp torzítva, provenienciája nélkül már így szerepel a tárgy: „*Edgy igen szép öreg aranyas Gyöngyös feődeles hólyagos Kupa, kinek az teteyén edgy Királyné Aszony edgy Spectrumot tart.*”⁸³

Összegzés

Összességében elmondható, hogy a Thurzó család a 16. század elejétől tudatos, jól megtervezett házasságpolitikájával széles társadalmi kapcsolati hálózatot alakított ki. Ezen, a fél- és mostohatestvérek által is kiterjesztett hálózaton keresztül jutottak előre politikai, illetve gazdasági tekintetben, és társadalmi rangjukat illetően is. A házasság és a széles rokoni kapcsolati rendszer a korszakban informális rangjelző jelentőséggel bírt. A megfelelő férj vagy feleség kiválasztása a szülők feladata volt, akik gyakran saját szempontjaik és érdekeik mentén jelölték ki gyermekeik házastársát.

Thurzó György családja tudatos házassági stratégiáját folytatva választott maga és gyermekei számára is házastársat. Két feleségétől született hét lányának házasságait vizsgálva felvázolhatók a megkötött frigyek mögött húzódó érdekek. Az első feleségétől született két lányának házasságai elsősorban a már meglévő családi és társadalmi kapcsolatok erősítését szolgálták. Második feleségétől született első két lányának házasságai (akik nádorsága idején mentek férjhez) Thurzó György

⁷⁹ Uo., 81.

⁸⁰ KISS, 2015. 154.

⁸¹ MNL OL P 108 Rep. 29. Fasc. C. Nr. 54; HÉJYJNÉ DÉTÁRI, 1975. 477–478.

⁸² MNL OL P 108. Rep. 12. Fasc. Q. Nr. 635.

⁸³ KATONA, 1988. 484.

politikai hatalmát erősítették. A főúr halála után fia ugyanígy saját politikai érdekei mentén adta férjhez hűgait.

Ennek következtében a Thurzók többszörösen összetett mozaikcsaládja a 17. század első felében rokonságban állt a magyar nemesi arisztokrácia nagy részével, amelyet a női ágon hagyományozódó műtárgyak közül kiemelt darabok leszárma-
zása is jól szemléltet. Ezek vizsgálatával a családtörténeti kutatások tovább differenciálhatók, az egyes (szerencsés esetben mai napig fennmaradt) tárgyak ugyanis a korszakban is ugyan azt reprezentálták, amit most: a kora újkori magyar arisztokrácia társadalmát átszövő rokoni-kapcsolati hálózatot.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári és kéziratári források

MNL OL P 1341 P 108 MKA NRA	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Az Illésházy család levéltára Az Esterházy család hercegi ágának levéltára Magyar Kamara Archívuma Neo-regestrata Acta
OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. App. Hung.	Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára A magyar asszonyok könyvtárának levélmásolat-gyűjteménye Apponyi Hungarica
ÖStA FHKA HKA HFU	Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv Hofkammerarchiv Hoffinanz Ungarn
ÖStA HHStA DT 43	Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Archivum Familie Thurzó
ŠOBA Bytča OK-TK	Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči Oravský komposesorat - Thurzovska korespondencia

Nyomtatott és kiadott források

APÁCZAI CSERE

1653 APÁCZAI CSERE János: *Magyar encyclopaedia, az az minden igaz es hasznos böltéségnek szep rendbe foglalása és magyar nyelven világra botsátása Apatzai Tsere Janos által.* Utrecht: Joannis Waesberge Nyomdája, 1653.

RADVÁNSZKY

1986 RADVÁNSZKY Béla: *Magyar családélet és háztartás a XV. és a XVII. században. II–III. kötet.* Budapest, Knoll, 1879.

TARNÓC (SZERK.)

1983 TARNÓC Márton (szerk.): *Pázmány Péter művei.* Budapest, Szépirodalmi, 1983.

Szakirodalom

A. MOLNÁR

- 1999 A. MOLNÁR Ferenc: Névtan szótörténet, művelődéstörténet. In: A. MOLNÁR Ferenc: *Anyanyelv, vallás, művelődés*. Kolozsvár, Anyanyelvapolók Erdélyi Szövetsége, 1999.

ÁCS

- 2008 ÁCS Pál: A késő reneszánsz meglazult pillérei: sztoicizmus és manierizmus az irodalomban. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon. (16–17. század)*. Szerk.: MIKÓ Árpád – VERŐ Mária. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2008. 36–50.

BARABÁS

- 1884 BARABÁS Samu: Genealogiai följegyzések. *Magyar Történelmi Tár*, 7. (1884) 4. sz. 777–782.

BENDA

- 2007 BENDA Borbála: Az Erdődy család 17. századi genealógiája. *Turul*, 7. (2007) 1. sz. 109–125.

BENDA

- 1984 BENDA Kálmán: Habsburg abszolutizmus és a magyar nemesség a 16. és a 17. század fordulóján. *Történelmi Szemle*, 27. (1984) 3. sz. 443–479.

BÉKÉSI–SZILÁGYI–STRUCZ (SZERK.)

- 1992 BÉKÉSI Éva – SZILÁGYI András – STRUCZ János (szerk.): *Nürnbergi ötvösmunkák: XV–XIX. század*. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 1992.

BÖHM

- 1939 BÖHM, Ernst: *Hans Petzolt, ein deutscher Goldschmied*. München, Bruckman, 1939.

BÓDAI

- 2019 BÓDAI Dalma: Szülői szerepek és gondoskodás. Czobor Erzsébet mint anya és mostohaanya. In: *Érzelmek és mostohák. Mozaiksaládok a régi Magyarországon, 1500–1800*. Szerk. ERDÉLYI Gabriella. Budapest, MTA BTK TTI, 2019. 91–111.

BUBRYÁK

- 2013 BUBRYÁK Orsolya: *Családtörténet és reprezentáció. A galgóczi Erdődy-várkastély gyűjteményei*. Budapest, MTA BTK MI, 2013.
- 2019 BUBRYÁK Orsolya: Ingók és érzelmek. Az értéktárgy átörökítése kora újkori magyar főnemesi végrendeletekben. In: *Érzelmek és mostohák. Mozaiksaládok a régi Magyarországon, 1500–1800*. Szerk.: ERDÉLYI Gabriella. Budapest, MTA BTK TTI, 2019. 27–56.

DEÁK

- 1879 Magyar hölgyek levelei 499 db. 1515–1709. Közli: DEÁK Farkas. Budapest, [K. n.], 1879.

CZIRÁKI

- 2013 CZIRÁKI Zsuzsanna: Erdély szerepe Melchior Klesl fennmaradt írásos véleményeiben 1611–1616 között. In: *Bethlen Gábor és Európa*. Szerk.: KÁRMÁN Gábor – TESZELSZKY, Kees. Budapest, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2013. 77–102.

CsÍZI

- 2003 CsÍZI István: A jeszenicei és budetini Szunyogh család és címerváltozatai a 16–18. században. Első közlemény. *Turul*, 76. (2003) 3–4. sz. 65–79.

HENKEL-SCHÖNE (HG.)

- 1996 HENKEL, Arthur – SCHÖNE, Albrecht (Hg.): *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*. Stuttgart, Metzler, 1996.

ERDÉLYI

- 1998 ERDÉLYI Gabriella: Egy kivételes karrier Mohács előtti kezdetei: Bethlenfalvi Thurzó Elek. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv: születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk.: TUSOR Péter – RIHMÉR Zoltán – THOROCZKAY Gábor. Budapest, ELTE BTK, 1998. 118–133.
- 2005 ERDÉLYI Gabriella: *I. Ferdinánd és Thurzó Elek levelezése. Források a Habsburg–magyar kapcsolatok történetéhez*. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2005. (*Lymbus kötetek*, 1.)

FEJES

- 1996 FEJES Judit: Az Esterházyak házassági politikája 1645 után. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy fraucimmerecskét nekünk.”* Szerk.: PÉTER Katalin. Budapest, MTA BTK TTI, 1996. 115–166. (*Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, 19.)

GECSÉNYI

- 2010 GECSÉNYI Lajos: A rejtélyes Thurzó: Thurzó Ferenc, a Magyar és az Udvari Kamara elnöke 1549–1563. *Levéltári Közlemények*, 81. (2010) 1–2. sz. 3–31.

HÉJYNÉ DÉTÁR

- 1975 HÉJYNÉ DÉTÁRI Angéla: A fraknoi Esterházy-kincstár a történeti források tükrében. In: *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk.: GALAVICS Géza. Budapest, Akadémiai, 1975. 473–549.

HORVÁTH

- 1970 HORVÁTH Béla: A tisaörvényi párta és pártaöv. *Folia Archaeologica*, 21. (1970) 157–168.

ILA

- 1934 ILA Bálint: *A Thurzó-levéltár protestáns egyháztörténeti iratai*. Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1934. (*Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, XV.)

J. ÚJVÁRY

- 1992 J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: A ponyvásszekértől a közjó szolgálatáig. Thököly Sebestyén pályafutása. *Hadtörténelmi Közlemények*, 105. (1992) 3. sz. 75–93.

KATONA

- 1988 KATONA Imre: A fraknói kincstár 1685. évi leltára. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője*, 17–18. (1988) 461–502.

KÁROLYI

- 1919 KÁROLYI Gáspár: Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása. 2. közlemény. *Századok*, 53. (1919) 3–10. sz. 124–163.

KISS

- 2001 KISS Erika: *Udvari ötvösség a 17. században a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben*. Doktori disszertáció, ELTE BTK, 2001.
- 2015 KISS Erika: A fraknói tárház, ahogy Esterházy Pál megalkotta. In: Esterházy Pál, *a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*. Szerk.: Ács Pál. Budapest, Reciti, 2015. 151–174.

KOMÁROMY

- 1889 KOMÁROMY András: Forgách Imre naplója. *Turul*, 7. (1889) 2. sz. 72–78.

KUBICIEL

- 1998 KUBICIEL, Romuald: Turzonowie w Polsce i na Slasku. *Zborník Oravského múzeua*, 15. (1998) 7–20.

KUBINYI

- 1890 KUBINYI Miklós: *Árva vára*. Budapest, Franklin Társulat, 1890.

LENGYEL

- 2003 LENGYEL Tünde: Thurzó György családi konfliktusai. In: *Nők és férfiak... avagy a nemek története*. Szerk.: LÁCZAY Magdolna. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola – Gazdaságtudományi Kar, 2003. 232–240. (*Rendi társadalom – polgári társadalom*, 16.)
- 2005 LENGYEL Tünde: Thurzó György nádor biccsei udvara. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk.: G. ETÉNYI Nóra – HORN Ildikó. Budapest, Balassi, 2005. 127–143.
- 2007 LENGYEL Tünde: Az írástudatlantól a főispánig. Thurzó Györgyné Czoborszentmihályi Czobor Erzsébet. In: *Nők világa. Művelődés és társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk.: FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor. Budapest, Argumentum, 2007. 139–160.
- 2014 LENGYEL Tünde: Thurzó Szaniszló, a Magyar Királyság nádora (1622–1625). In: *Egy új együttműködés kezdete. Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés*. Szerk.:

DOMINKOVITS Péter – KATONA Csaba. Sopron–Budapest, MNL Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára – MTA BTK TTI, 2014. 79–92.

LUDÁNYI

- 1990 LUDÁNYI Mária: Könyvtárrendezés Thurzó György nádor udvarában 1611-ben. In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk.: GALAVICS Géza – HERNER János – KESERŐ Bálint. Szeged, JATE, 1990. 271–277.

LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY

- 2006 LUDIKOVÁ, Zuzana – MIKÓ Árpád – PÁLFFY Géza: A lőcsi Szent Jakab-templom reneszánsz és barokk síremlékei, epitáfiumai és halotti címerei (1530–1700). *Művészettörténeti Értesítő*, 55. (2006) 2. sz. 327–410.

MIKÓ

- 2010 MIKÓ Árpád: Kettős olvasatú síremlékek a kora újkori Magyarországon. In: *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*. Szerk.: G. ETÉNYI Nóra – HORN Ildikó. Budapest, L’Harmattan – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2010. 313–315.

MONOK

- 2012 MONOK István: *A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*. Budapest–Eger, Kossuth, 2012.

NAGY

- 1858 NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. III–XIV. kötet*. Budapest, Ráth Mór, 1857–1865.

OBORNI

- 2011 OBORNI Teréz: Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615). *Századok*, 145. (2011) 4. sz. 877–914.

PAPP

- 2014 PAPP Sándor: Újabb adatok Bethlen Gábor hatalomra kerülése történetéhez. In: *Bethlen Erdélye Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésnek 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Szerk.: DÁNÉ Veronika – HORN Ildikó – LUPESCU MAKÓ Mária – OBORNI Teréz – RÜSZ-FOGARASI Enikő – SIPOS Gábor. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2014. 36–48.

PÁLFFY

- 1997 PÁLFFY Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”). *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 2. sz. 257–288.
- 1999 PÁLFFY Géza: A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században. *Történelmi Szemle*, 41. (1999) 3–4. sz. 331–367.
- 2003 PÁLFFY Géza: A magyar nemesség I. Ferdinánd bécsi udvarában. *Történelmi Szemle*, 45. (2003) 1–2. sz. 45–60.

- 2010 PÁLFFY Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, MTA BTK TTI, 2010. (*História Könyvtár – Monográfiák*, 27.)
- 2011 PÁLFFY Géza: A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában. Egy különleges arisztokrata família Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 53. (2011) 1. sz. 63–84.
- 2013 PÁLFFY Géza: Crisis in the Habsburg Monarchy and Hungary, 1619–1622. The Hungarian Estates and Gábor Bethlen. *The Hungarian Historical Review*, 2. (2013) 4. sz. 733–760.

PÁSZTOR

- 2010 PÁSZTOR Emese (szerk.): *Az Esterházy-kincstár textíliái*. Budapest, Iparművészeti Múzeum. 2010. (*Thesaurus Domus Esterhazyanae*, II.)

PERES

- 2009 PERES Zsuzsanna: *A magyar „hitbizományi” jog kezdetei*. Doktori disszertáció, PTE BTK, 2009.

PÉTER (SZERK.)

- 1988 PÉTER Márta (szerk.): *Az Európai iparművészet stíluskorszakai. Reneszánsz és manierizmus. Kiállítás az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből, I–II. kötet*. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 1988.

PÉTER

- 2008 PÉTER Katalin: *Házasság a régi Magyarországon, 16–17. század*. Budapest, L'Harmattan, 2008. (*Múltidéző zsebkönyvtár*)

R. VÁRKONYI

- 2013 R. VÁRKONYI Ágnes: Gábor Bethlen and his European Presence. *The Hungarian Historical Review*, 2. (2013) 4. sz. 695–732.

S. SÁRDI

- 2002 S. SÁRDI MARGIT: Lánykérés, házasság, szerelem. In: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves kultúrtörténete*. Szerk.: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. Budapest, Universitas, 2002. 49–65.

SEDLAK

- 2007 SEDLAK Peter: Jakušići – plemići slavonskog porijekla u povijesti slovačke. *Scrinia Slavonica*, 7. (2007) 88–106.

SKLANDANÝ

- 2012 SKLANDANÝ, Marián: Hospodársky vzostup Thurzovcov. In: *Thurzovci a ich historický význam*. Ed.: LENGYEL Tünde a kol. Bratislava, Spoločnosť Pro Historia, 2012. 27–37.

SZABÓ

- 1932 SZABÓ Adorján: *Thurzó Imre és Nyáry Krisztina házassága. Magyar főúri nász 300 évvel ezelőtt*. Kassa, Kereskedelmi és Ipari Nyomda, 1932.

SZILÁGYI

- 1991 SZILÁGYI András: Egy diplomáciai ajándék a 17. századból: Hans Petzolt dízszerlege a történeti források tükrében. *Ars decorativa. Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum évkönyve*, 10. (1991) 7–52.

SZILÁGYI (SZERK.)

- 2014 SZILÁGYI András (szerk.): *Műtárgyak a fraknoi Esterházy-kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében*. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2014. (*Thesaurus Domus Esterházyanae*, I.)

TÓZSA-RIGÓ

- 2019 TÓZSA-RIGÓ Attila: Fugger–Thurzó együttműködés első szakasza az 1490-es években. In: *Hunyadi Mátyás és kora*. Szerk.: BÁRÁNY Attila – KAVECSÁNSZKY Máté – PÓSÁN László – TAKÁCS Levente. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2019. 169–178.

VÁRKONYI (SZERK.)

- 1990 VÁRKONYI Gábor (szerk.): *II. Rákóczy György esküvője*. Budapest, ELTE, 1990. (*Régi magyar történelmi források*, 2.)

WENCZEL

- 1878 WENCZEL Gusztáv: *Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferenc, négy egykorú püspök a bethlenfalvi Thurzó családból, 1497–1540*. Budapest, MTA Könyvkiadó-Hivatala, 1878.

Nagy Ágoston

Genealógiai tudatosság Kisfaludy Sándor gondolkodásában¹

Kisfaludy Sándor Degré Alajos megfogalmazásával élve „*szerény vagyoniú birtokos nemes úr volt*”. Birtokai Zala vármegyében feküdtek, hat faluban szétszórva.² Az egykori nemesi testőr a hadseregtől való leszerelését, majd házasságát követően először a Vas megyei Kámban, felesége famíliájának birtokán lakott, majd 1805-től Sümegen élt, ahol házat épített, szőlőket és földeket szerzett. A gazdálkodó birtokos nemesek életét élő Kisfaludy számára is igen nagy jelentőséggel bírt származása, melyet a Csák-nemzetséig, s végső soron a honfoglaló Szabolcs vezérig vezetett vissza. A *bene possessionati*, de általában véve a nemesség életében a leszármazás tudatosítása és reprezentációja kiemelt szerepet játszott, egy-egy nemzetség történetének genealogikus elbeszélése a nemesi identitásnak fontos elemét jelentette. A durkheimianus szociológus, Maurice Halbwachs az egyes társadalmi csoportok emlékezete kapcsán azt hangsúlyozta, hogy a nemességben, mely szerinte sokáig a kollektív emlékezet egyedüli hordozója volt, „*hagyományok és emlékek szilárdan egybefüggő együttese él nemzedékeken keresztül*”. A nemes rangja arra épül (s ennek tudatában is van), hogy „*az általa viselt cím milyen távoli múltra tekint vissza*”, „*[a]lakja nemesi családok alkotta háttérből emelkedik ki egy olyan képen, ahol múlt és jelen olyan szorosan simulnak egymásra és olyan szorosan olvadnak össze, mint egy szöveg a rajta elvégzett egymást követő változtatásokkal*”. Ez a mívelt átháramlik a földre is, s így a birtok „*egyéni arculattal rendelkezik, egy nemesi család képe és története tükröződik vissza benne*”, az ezzel szembeni tisztelet pedig azon a meggyőződésen alapul, hogy „*a javok birtokosa nem cserélhető föl senki másra, mert tulajdonjogát olyan érdemek alapján gyakorolja, amelyekkel kizárólag ő, a családja és a vére rendelkezik*”.³ Jonathan Dewald az európai nemességről írott munkájában, ezzel egybecsengő módon pedig azt hangsúlyozta, hogy: „*A földnek jelképes, ugyanakkor gyakorlati szerepe volt. Hozzá tartozott a nemesség önmagáról alkotott eszményéhez, és központi jelentőséggel bírt az önmagáról mások számára nyújtani kívánt kép szempontjából is.*

¹ E helyütt szeretném megköszönni Halmos Károlynak a dolgozat kéziratához fűzött értékes megjegyzéseit.

² DEGRÉ, 1974. 342–343. A szűkebb értelemben vett famíliához részletesen lásd: GÁLOS, 1934a.

³ HALBWACHS, 2018. 294; 295; 287.

[...] Összekapcsolni látszott a nemesembert nemzete múltjával, és megadta neki a családfához fogható biztos azonosságtudatot.⁴ A magyar kontextusban ehhez pontosításként hozzátehetjük, hogy a jelenség az ősiség miatt az ősi vagyon valódi tulajdonosát jelentő nemzetség, azaz a közös őstől patrilineárisan számon tartott vérrokonokat összefogó társadalmi intézmény vonatkozásában merült fel.⁵ A nemesség számára „a rangot adó ősi eredet és a neves családi hősök kijelölése nem csak szimbolikus szempontból [volt] fontos, hanem a birtokokhoz való jog tisztázásában is”.⁶ Ennek legalapvetőbb eszközei a gondosan őrzött nemzetségi levéltárak és a genealógiák voltak. A nemesi-nemzetségi kollektív identitást és a rendi státus reprezentációját érintő

⁴ DEWALD, 2002. 70.

⁵ Szabó László hangsúlyozta, hogy a sokáig kizárólag a nemességet és a nemesi jogú kiváltságos közösségeket jellemző nemzetség „az apaági vérrokonság számontartásának, a házasság szabályozásának, a nemzetiségnév, a nemesi jog, a nemzetségi vagyon örökítésének intézménye”, amelybe „a már elhunyt felmenő, az élő, s az ezután majd megszülető apaági vérrokonok” tartoztak bele, a családba került nők csak utódaik révén. Ehhez lásd: SZABÓ, 1980. 86–87. A Czuczor–Fogarasi szótár definíciója szerint a „nemzetség” (*genus, gens, generatio*) szélesebb értelmű mint a „család” (*familia*) fogalma, az előbbi ugyanis „magában foglalja az egy töről eredt rokonsaládokat mindösszesen”. CZUCZOR–FOGARASI, IV. 811–812. Ballabás Dániel a „nemesi család” kifejezés helyett az Elefánthyak kapcsán nemesi „klánokról” ír Fügedi Erik nyomán (vö. FÜGEDI, 1999.), következésképpen a „nemzetség” terminust használja, amelyen „egy közös őstől fiágon leszármazó, azonos vezetéknevet viselő személyek összességét” érti. BALLABÁS, 2013. 23. A nemzetség ágakra szakadhatott, ahogyan az is előfordulhatott, hogy az adott időszakban a nemzetség élő tagjai „egyetlen, szűk értelemben vett családot alkottak”. BALLABÁS, 2016. 20–21. A több ágra szakadt, adott esetben az ország távoli részein birtokos nemzetségek esetében az összetartozás tudatának mértéke történelmileg változó volt. Tóth Valéria a 13–14. század kapcsán igyekezett tisztázni a „nemzetség” terminus történettudományi használatát. Eszerint a fogalmat alapvetően két korszakkal kapcsolatban használja a történetírás: egyrészt a honfoglalás kori „ős nemzetségek” mint a „fiktív vérrokonság tudatán felépülő, szociálisan tagolt kultikus és jogközösségek” kapcsán, másrészt a későbbi, 13–14. századi nemzetségeket illetően, melyeket „feudális nemzetség” vagy „úri, nemesi nemzetség” kifejezéssel jelölnek. Ez utóbbiak „tagjait tényleges vérrokonság fűzte össze, azaz a nemzetség közös őstől fiágon leszármazó rokonsaládok természetes úton létrejött gazdasági és jogvédelmi célzatú társadalmi közössége”, amely „vagyonát »nemzetségi jogon« birtokolta és örökölte”, „kultikus közösséget” alkotott, csoporttudatát pedig „a közös nemzetségnév, szimbólumként a közös címer, a jellegzetes személynevek ismétlődése” és a „nemzetségi hagyományok” fejezték ki. A 13–14. századi nemzetségeket illetően azzal kapcsolatban merülhet fel kétség, hogy „a rokoni kör, amelyre a *de genere* kifejezés utal, eléggé kiterjedt-e ahhoz, hogy a 'nagy család' jelentésen túlmenő, azaz 'nemzetség' értelmet tulajdonítsunk neki”. A 15–16. századi nemzetségi formációkat, az előbbiektől világosan elkülönítve Fügedi Erik „klánok”-nak nevezte, amelyen alapvetően az egy őstől leszármazottak összességét értette. Tóth Valéria arra is felhívta a figyelmet, hogy a családi és nemzetségi ismérvek elkülöníthetőségének kérdése a „nemzetség (vagy tágabban a közösségszervező erők) időbeli dinamikájára is rávilágít”, azaz, „hogy egy vérségi közösség meddig minősül családnak, és mettől kezdve tekinthető nemzetségnek”, „[e]gy életerős nemzetség ugyanis idővel ágakra bomlik, amelyek később új, önálló nemzetséggé erősödnek, míg mások stagnálnak vagy kihalnak”. TÓTH, 2014. 473–476. Kisfaludy egy fikció alapján a honfoglalóig, oklevelesen a Csák-nemzetséghez visszavezetett származás tudatának tükrében a „nemzetség” kifejezést hol tágabb, hol szűkebb értelemben használta: beszél *de genere* nemzetségekről, a Kisfaludy nemzetségről, ennek élő vagy kihalt ágairól, de adott esetben alkalmazta a „família”-val párhuzamosan, azzal szinonim értelemben is. A továbbiakban Kisfaludy fogalomhasználata, illetve a Ballabás Dániel által proponáltak nyomán alapvetően a tágabb értelmű „nemzetség”, esetenként – az ág vagy kifejezetten a nagycsalád értelmében véve – a „familia” fogalmát használom, tekintetbe véve, hogy az adott megnyilatkozások mögött mindig ott munkált a széles értelemben vett nemzetségi tudat.

⁶ VICZIÁN, 2006. 153. Lásd még: VICZIÁN, 2008.

szimbolikus értelemben a nemesség „genealógiai tudatossága” (*genealogical awareness*) nyomán a bizonyos okok miatt emlékezetre méltó ősök szelektív katalógusa hagyományozódott át generációról generációra.⁷ A magyar nemesség vitézi ethoszához, eredetéhez, honvédelmi kötelességeihez (inszurrekció) és történelmi tapasztalataihoz illeszkedve is általában a katonáskodó elődöknek biztosított kiemelt helyet egy-egy nemzetség emlékezetében. Jogi szempontból a leszármazás pontos és igazolható számontartása mindenekelőtt az „ősi” javakat illető nemesi öröklési jog, a „törvényes öröklés” sajátosságából fakadóan volt nélkülözhetetlen a jogigények érvényesítéséhez.⁸

Kisfaludy genealógiai tudatossága kapcsán mindenekelőtt három kérdés merül fel. Egyrészt, hogy mi módon határozta meg önmagát a nemzetség és a saját ág történetéhez való viszonyában, hogyan tekintett a genealógiai láncolatban elfoglalt helyére. Másrészt, hogy amikor genealogikusan érvelt (esetleg maga is genealógiát írt), hogyan írta bele a nemzetséget, ágat, szűkebb famíliát, illetve a saját személyét a nemesség, a nemesi nemzet történelmébe. Végül, hogy a genealogikus szemlélet nyomán kialakított narratív mintázatok bizonyos elemeit hogyan instrumentálta egyes magánjellegű szövegeiben, illetve korának nemességével kapcsolatban, politikai szándékkal a szélesebb nyilvánosság számára.

A Kisfaludyakról,⁹ csakúgy mint a Csák-*genusról*,¹⁰ számos tudományos igényű genealógiai tanulmány jelent meg a múltban, s egy kései leszármazott, Kisfaludy László tollából a közelmúltban napvilágot látott egy átfogó, genealógiai szemléletű családtörténet is (Nagy Imre nyomán kiegészített nemzedékrendi táblákkal együtt).¹¹ Ezért jelen dolgozatnak nem célja sem a genealógia és a családtörténet homályos foltjainak kiegészítése, korrekciója, sem pedig az, hogy a nemzetség, illetve az idősebb ág a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött archívumát leírja, annak sorsát nyomon kövesse.¹²

Az általam vizsgált források – zömmel egodokumentumok, ritkábban a szűkebb vagy szélesebb nyilvánosságnak szánt szövegek – túlnyomó része a közép-, illetve

⁷ A katonai jellegű genealógiai tudatossághoz a kora újkori Litván Nagyfejedelemség nemességét illetően lásd: RAILAITÉ-BARDÉ, 2013; RAILAITÉ-BARDÉ, 2018. Politika és genealógia összefüggéseiről a Zrínyiek eredete kapcsán: BENE, 1996.

⁸ A nemesi öröklési jog áttekintéséhez: HOMOKI-NAGY, 2000.

⁹ SZOPORI NAGY, 1884; NAGY, 1896.

¹⁰ NAGY, 1885; NAGY, 1886; LOVAS, 1936.

¹¹ KISFALUDY, 2004. Kritikájához, illetve a további kutatások lehetséges forrásaihoz, irányaihoz: DOMINKOVITS, 2004.

¹² Lásd Kisfaludy Sándor testvérének, Mihálynak az unokája, Kisfaludy Zoltán Lajos tápi plébános által 1903-ban letett Kisfaludy-család idősebb ágának levéltárát (P 431) a családi fondok között, melyben az 1526–1892 közötti időszakból található 5 nagydoboznyi évrendezett irat elenchesokkal. Vö. BAKÁCS-DÁVID, 1968. 427. A közel félezer Mohács előtti oklevél a P szekcióból a Q 106 törzsszám alá került át. Ez a 13. és a 16. század közötti okleveleket tartalmazza, a diplomák zöme túlnyomóan a 14. és 15. századból származik. Ennél jóval gazdagabb, 19 csomónyi iratot tartalmaz a Kisfaludy család ifjabb ágának levéltára (P 430) az 1527–1858 közötti időszakból, amit a költő névrokona, Kisfaludy Sándor badacsonyi földbirtokos tett le a 19. század végén. Ebből a kiugróan nagyszámú – ezernél is több – Mohács előtti diplomát a Q 105 alatt helyezték el. Vö. BAKÁCS-DÁVID, 1968. 426–427. Ezt a levéltárat őrizte a 19. század közepén apja, Kisfaludy Ádám halálát és az osztályt (1819) követően a legidősebb fiúként Kisfaludy János vasi főszolgabíró (1786–1858). (DOMINKOVITS, 1993. 83–85.)

időskorú Kisfaludy Sándor tollából származik. Ennek egyrészt lehetnek életkori okai, másrészt úgy tűnik, Kisfaludy jó ideig – 1816-ig, az anyai jószág felosztásának felmerüléséig¹³ – nem szorult rá sem a szűkebb famílián belül, sem azon kívül folytatott levelezésében az erőteljes genealógiai argumentáció alkalmazására. Az idősebb ág levéltárának őrzésével, rendezésével, illetve a testvérek jogainak védelme érdekében folytatott pereskedéssel kapcsolatos feladatok csak apja halálát (1825) követően szálltak rá mint a legidősebb fiúra. A származására büszke fiatal és művelt katonatiszt szocializációja révén korábban is rendelkezett a famíliájáról, nemzetségéről való genealógiai-történeti tudás bizonyos szintjével, s egyéni emlékezetét is igen jelentős mértékben formálták a nemzeti kollektív emlékezet jelentette keretek. A források alapján úgy tűnik, hogy a genealogikus emlékezeti gyakorlatok csak később nyertek reflektált, rendszeres módon kifejtett formát.

Az idősebb ág levéltárának őre, a „genealogikus tekintet” és a középkori oklevelek patrimonizációja

Kisfaludy már 1818 körül, apja készülő testamentumáról értesülve foglalkozott a nemzetség levéltárának sorsával.¹⁴ Idősebb Kisfaludy Mihály 1825-ös halálát követően, mint a legidősebb fivér, ő kezelte a nemzetség idősebb ága által őrzött iratanyagot.¹⁵ E levéltár ritka gazdagságát Nagy Imre nyomán Kisfaludy László a Kisfaludyak életformájával magyarázta, s hangsúlyozta, hogy nem annyira a katonáskodásban tüntették ki magukat, hanem elsősorban birtokaik rendezésével, gyarapításával foglalkoztak, ideértve a folytonos birtokpereket is. A nemzetség emlékezete azonban nem az előbbieket, hanem a vitézkedő ősokeget őrizte meg.¹⁶ Kisfaludy Sándor a nemzetség történetéről generációk során áthagyományozott, majd általa kiegészített és a nemesi-nemzeti narratíva keretei közé illesztett elbeszélésben már a legnagyobb természetességgel állíthatta, hogy a nemzetség jellemvonása nem a józan, gazdálkodó életvitel vagy polgári hivatás vállalása, hanem „a bajnok hírre, névre vágyás szomja, vagy inkább nyavajája”.¹⁷

¹³ Úgy vélte, hogy a felosztást „Nanicza” húga (Kisfaludy Anna) sürgeti, melyet a vagyon elaprózódása miatt károsnak tartott. Ennek megakadályozására egy másik osztálymódot („Projectum”) terjesztett apja, idősebb Kisfaludy Mihály elé. Kisfaludy Sándor id. Kisfaludy Mihálynak, Sümeg, 1816. szeptember 11. (KISFALUDY Sándor *Minden Munkái*, a továbbiakban: KSMM, VIII. 309–316, melléklete: 684–687).

¹⁴ „Ha [...] Uram Atyám vélem valamit közleni szándékoznék, akár mire nézve, példának okáért a' familia levelekre nézve, méltóztasson vélem akár mikor parancsolni, én mindnyáért felmegyek. Jobb az ilyen dolgot mennél előbb cselekedni, és nem utolsó szempillantásra hagyni.” Kisfaludy Sándor id. Kisfaludy Mihálynak, [h. n.], 1818? (KSMM, VIII. 360–361.)

¹⁵ A *Tripartitum* vonatkozó részének (I. rész, 42. cím), illetve az 1659:43. tc.-nek megfelelően. Az apa utáni örökösödéskor a legidősebb fiú többletjogát és -kötelességét jelentette, hogy a nemzetség fekvő jószágaira és birtokjogaira vonatkozó – ingónak számító – okiratokat neki kellett őriznie, ha valamely testvére perbe bocsátkozott, számára a szükséges iratokat át kellett adnia (ezek visszaadására büntetés terhe mellett kényszeríthette is az osztályosokat), felperesként vagy alperesként perbe szállnia. (HOMOKI-NAGY 2000. 217.)

¹⁶ KISFALUDY, 2004. 6–7.

¹⁷ KISFALUDY, 1893a. 696.

A genealógia és az iratanyag ismeretében Kisfaludy Sándor a levéltár jelentősebb bővülésére és fogyatkozásaira is magyarázattal tudott szolgálni. Például az archívum Kisfaludy Mihály és Sitkay Zsuzsanna házassága révén a „*Sitkay, de genere Jáák*” nemzetség magvaszakadtával egy újabb nemzetség levéltárával bővült, ugyanakkor az 1809-es osztrák–francia háború során, amikor Sándor apjának, idősebb Kisfaludy Mihálynak feldúlták tети házát, az akkor nála őrzött iratok közül „*temérdek levelet öszvetéptek*”, a javarészt papírra írt 15–17. századi iratoknak, a pergamenre írott okleveleknek viszont „*békét hagytak*”. A „*tépett levél darabokkal egy másfél mérős zsák tellett meg*”, melyeket Kisfaludy Sándor később mint haszontalan iratokat elégetett.¹⁸

A rendi korszakban az iratok megőrzése „*elemi érdeke volt a nemesi családoknak*”, ugyanis központi nyilvántartások híján a *bene possessionati* számára az oklevelek a birtokot, osztályt, öröklést stb. illető ügyekben, a jellemzően hosszúra nyúló perek sikeres lefolytatásához nélkülözhetetlenek voltak. E levéltáraknak egyszerre volt tehát nagyon gyakorlatias jogi, illetve a gazdasági iratok megőrzése révén gazdálkodás-nyilvántartási, valamint egy, a minél ősbib eredet felmutatásán keresztül rangot vindikáló szimbolikus funkciója.¹⁹ A hagyományos funkciók mellett Kisfaludy esetében, élénk történeti érdeklődésének köszönhetően, már számolhatunk egy újabb elemmel, az őrzésében lévő nemzetségi levéltári anyag „*patrimonizációjával*” is. Eric Ketelaar holland levéltáros az örökségtudat kialakulásának 14–17. századi nyomait kutatva arra jutott, hogy egyes esetekben a familiák „*genealogikus tekintete*” (*genealogical gaze*) már ekkoriban, a modern örökségfogalom kialakulását megelőzően megőrzendő, bővítendő és átörökítendő kulturális jószággá változtatta a családi archívumokat. Bár a különféle nyilvántartások létrehozói mindig a jövő felé is tekintenek, de minőségileg különböző esetet jelent, ha nem pusztán a folyó ügyek biztosítékaként kezelik az iratokat, hanem azokat egyúttal örökségként ruházzák át az utókorra, arra számítva, hogy az majd mint kulturális értékre fog ezekre tekinteni. Ezen gyakorlatok révén a jogbiztosító oklevelekből egyúttal történeti monumentum, történeti forrás keletkezik.²⁰ Kisfaludy Sándor kezelésében az archívum rangot megalapozó, jogbiztosító és gazdasági funkciója mellett már megjelentek az egyes történeti értékkel felruházott iratcsoportok patrimonizációjával kapcsolatos gyakorlatok is.

A nemzetségi archívumok hagyományos funkciói mellett ez utóbbi újszerű szemlélet megjelenését jelzik Kisfaludy levelezésének a levéltárra, illetve az azzal kapcsolatos feladataira vonatkozó megjegyzései is. 1835-ben, gróf Teleki Józsefnek írott levelében többek között azzal indokolta lemondását akadémiai tagságáról, hogy a gazdasági gondjai mellett „*a' nemzetségi jusok védelmének törvényes kötelessége*” (tudniillik a legidősebb fiúként és a levéltár kezelőjeként) nem enged időt számára az irodalommal való foglalatosságra.²¹ 1833-ban, Döbrentei Gábor akadémiai titoknoknak arra a felszólításra válaszolva, hogy a Magyar Tudós Társaság vidéki tagjai számoljanak be tevékenységükről, a megjéjében fellelhető „*magyar nevezetességeket*”

¹⁸ KISFALUDY, 1893a. 695.

¹⁹ VICZIÁN, 2006. 146–147.

²⁰ KETELAAR, 2007; KETELAAR, 2009.

²¹ Kisfaludy Sándor [gróf Teleki Józsefnek], Sümeg, 1835. július 29. (KSMM, VIII. 546; 547.)

illetően „némelly okleveleket” említett nemzetségének általa kezelt levéltárából, melyek „1198-dik esztendőőtől folynak-le az újabb időőkig”. Mivel ezek „*sok historiai, politikai, diplomatikai adatokat*” tartalmaznak, s Horvát István történész kutatásai nyomán „*némellyekben nagy világíttásúl szolgálhatnak*”, ezért felajánlotta, hogy a közgyűlések alkalmával felolvas néhányat.²² 1837. augusztusában ismét írt Toldynak az akadémiai titkárság újabb figyelmeztetésére. Itt az akadémikus teljesítményként elszámolható foglalatosságai közül megemlítette a nemzetség archiváriusaként végzett tevékenységét is: „*Foglalkozom Nemzetségem’ számos régiségekkel bíró levéltárának rendbe szedésével: mellyből talán némelly régi, magyar, oklevelekkel is fogok utóbb a’ T. Társaságnak szolgálhatni.*”²³ Ez esetben tehát az okleveleknek a nemesi nemzet szempontjából értékes kulturális jószágokként való örökségesítéséről van szó.

Mint a levelezésből kiderül, Kisfaludy a nemzetségi levéltár – nyilvánvalóan újabb és újabb iratokkal bővülő – anyagának őrzésén, kezelésén túl annak feldolgozásához, rendezéséhez is hozzálátott. Az ehhez szükséges háttérképzettségként leginkább félbehagyott jogi tanulmányai jöhettek szóba. Bár Pozsonyban a két bölcséleti osztályt követően egy évig jogot hallgatott, s apja mellett rövid ideig patvaristáskodott is, ám jogakadémiai végzettséget végül nem szerzett. Saját bevallása szerint sohasem volt igazán képzett a hazai jogot illetően, ami világossá válik birtokügyeivel kapcsolatban folytatott levelezéseiből is. Jogsegélyért nemegyszer testvéréhez, az ügyvédi vizsgát tett Boldizsárhoz (Bódi) volt kénytelen fordulni.²⁴ Egy helyütt vallott arról is, hogy az oklevéltanban való jártassága komoly kívánnivalókat hagyott maga után. Egyik perének rendezése kapcsán a következőket írta a vele sógorságban álló Szegedy Ferencnek: „*Én annyi bizodalommal vagyok emberségedhez és egyenességedhez, hogy noha tudom, hogy Diénes [az ügyvéd – N. Á.] mindenben a’ te részedre köteles hajlani, és én Verbóczyánus Diplomaticus nem vagyok, még is csak magam megyek ki [...].*”²⁵

Képzettségbeli hiányosságai ellenére mind a középkori oklevelés, mind a későbbi iratanyagot a maga módján jól kellett ismernie és biztosan kezelnie. A levéltár iratanyagának gyakorlati – folyó peres ügyekben való – használatát példázza az az 1836-os reverzális, amelyet Kisfaludy állított ki a Magyar József ügyvédnek másolásra kiadott, majd visszakapott 19. század eleji iratokról.²⁶ A levéltár a nemesség középrétegéhez tartozó régi nemzetséghez mérten meglehetősen kiterjedtnek számított, a középkori diplomák versóján található jelzetek (*fasciculus* és *numerus*) alapján úgy tűnik, az anyag használhatóságát szem előtt tartva a jogbiztosító iratoknak már a korban megtörtént egyfajta rendezése.²⁷ Kisfaludy minden bizonnyal ezt a praktikus célú rendezést folytatta, egyúttal azonban a nemzeti történeti értékekre nyitott rendezési tevékenysége során bizonyos okiratokat ideiglenesen kiemelt az iratanyagból.

²² Kisfaludy Sándor Döbrentei Gábornak, h. n., 1833. április 20. (KSMM, VIII. 513.) Egyébként egy helyütt ebben a levélben már hivatkozott a Szabolcstól való származás képzetére is (517.).

²³ Kisfaludy Sándor Schedel [Toldy] Ferencnek, h. n., 1837. augusztus 17. (KSMM, VIII. 564.)

²⁴ Kisfaludy Sándor Szegedy Ferencnek, Sümeg, 1821. március 27. (GÉFIN, 1933. 274.)

²⁵ Kisfaludy Sándor Szegedy Ferencnek, Sümeg, 1821. április 3. (GÉFIN, 1933. 278.)

²⁶ MTA KIK Kt. Ms. 6228/35.

²⁷ SZÚCS, 1954. 96–97; BAKÁCS, 1955. 7; KÁLLAY, 1972. 123. A „*családi levéltárakról*” részletesen lásd még: CZOBOR, 1940–41.

Kisfaludy kiemelkedő szerepe a magyar középkort illetően, a népszerű romantikus nemesi-nemzeti történelmi nagyelbeszélés kimunkálásában közismert, bár a szó szorosabb értelmében vett – önálló forráskutatáson, illetve a kútfők kritikai értelmezésén alapuló – történelmi munkát nem alkotott, eltekintve az 1809. évi inszurrekció történetétől, amely egy hivatalos műveleti napló és egy nemesi-nemzeti szempontú hadtörténelmi elbeszélés jellemzőit ötvözte.²⁸ Ám ez nem is volt célja. A részben nyugati hatásokat közvetítő regeműfajt,²⁹ majd később a hazafias történelmi drámát látta a maga részéről – különösen a gyermekeket nevelő anyák és az ifjúság körében – a leginkább alkalmasnak a patrióta-nemzeti emocionális és értelmi kötelékek, a nemesi-nemzeti történelmi tudat formálására és terjesztésére, illetve az idealizált nemesi életforma historizálásán keresztül a jómódú köznemesiség kollektív identitásának megerősítésére.³⁰

Az intézményesülő és professzionalizálódó nemesi szemléletű nemzeti történetírás (közte az ehhez nélkülözhetetlen segédtudományok) ígéretét Schwartner Márton egykori pesti egyetemi tanítványa, az országos könyvtár őr, Horvát István munkásságában látta beteljesedni.³¹ Bár Horvát családja, bátyja, a Szekszárdon lakó János nevében többek között id. Kisfaludy Mihállyal is végül eredménytelenül végződő birtokperben állt, úgy tűnik, ez egyáltalán nem akadályozta köztük a későbbi kölcsönösen tiszteletteljes viszonyt.³² Ismertségük régebbi keletű volt, Fejér György már 1818-ban említette Horvátnak, hogy Kisfaludy Sándor nagyra becsüli őt. Horvát adminisztrálta a jutalomtételek kidolgozását és referálta az illetékes bizottság felé a Marczibányi-jutalomra felterjesztett munkákat (az 1818-ban megjelentek közül Kisfaludy regéinek újrakiadása lett a díjazott),³³ a harmincas évek elejének élesedő irodalomkritikai vitáiban pedig demonstratívan kiállt az idősödő költő mellett (mint az 1833-as Kisfaludy és Vörösmarty között megosztott akadémiai nagyjutalom esetében), aki viszont az előbbi, a történelmi forráskutatással kapcsolatos tevékenységét méltatta.³⁴ Horvát 1833-ban, Kisfaludy *Munkájiról* írott igen kedvező bírálatában a genealogikus argumentáció elemeit alkalmazva a szerző biográfiájába beépítette az előkelő származásnak a költő személyiségének kialakulásában, fejlődésében játszott szerepét is: „Ő ditső eredeténél fogva nemesebb ágnak sarjadéka lévén, 's őseinek ditső tetteik által is minden nagyra serkentetővén, minékutána a' természetétől éles elmét, érzékeny szívet, magos felemelkedhetést, eleven 's termékeny képzelő tehetséget nyert.”³⁵

²⁸ Részletesen lásd: REISZ, 2009. 255–266.

²⁹ FENYŐ, 1960.

³⁰ Ennek háttéréhez mindenekelőtt lásd: Kisfaludy Sándor [gróf Dessewffy Józsefnek], h. n., [1817]. (KSMM, VII. 327; 333–338.)

³¹ Horvát István pályájának egyes szakaszai ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy a magyar nyelvű nemzeti tudományosság intézményesülésével a professzionalizáció nem szükségszerűen járt együtt. Történelmi etimológizálási, őstörténelmi kutatásai egyfelől létező közösségi-politikai igényt szolgáltak ki, másfelől viszont a szakszerűsödő irodalmi-tudományos élettel olyan konfliktusokhoz vezettek, mely az akadémiai intézményes térből való kivonulásához vezetett. Vö. Soós, 1984.

³² VASS, 1895. 28–29; 241; 331.

³³ Vö. KOLLÁNYI, 1910. 41; 45.

³⁴ VASS, 1895. 467–470.

³⁵ HORVÁT, 1833b. 108.

A 19. század első harmadában a 18. századi előzményeket (Pray György, Cornides Dániel) és Schwartner Márton németes, elméleti jellegű oklevéltani törekvéseit követően a hazai történeti segédtudományok, mindenekelőtt a diplomatika, a genealógia, a címer- és pecséttan anyanyelven való művelése is fejlődésnek indult. A „magyar nyelvű, magyarországi forrásbázison alapuló diplomatika és genealógia” kialakításának kulcsszereplője Horvát István volt.³⁶ Pályafutásának második szakaszában a segédtudományok művelése a magyar nyelv ügyével fonódott össze, és „mindenekelőtt nacionalista szellemben megfogalmazott elveinek alátámasztását szolgálta”.³⁷ A Schwartner könyvéről folytatásokban megjelentetett bírálata egy, a hazai viszonyokra adaptált, a jogi gyakorlatban alkalmazható oklevéltan megteremtését proponálta. Horvát nagy volumenben végezte az oklevelek gyűjtését és másolását.³⁸ A diplomatikához hasonlóan a genealógiát is praktikus tudományként, a magyar nemesség számára jelentett hasznossága felől fogta fel. Ezirányú kutatásainak eredményeként látott napvilágot 1820-ban a 108 magyar „hazabéli” és „jövevény” „gyökeres nemzetséget” rekonstruáló munkája,³⁹ amely politikai-társadalmi célt is szolgált: igazolni és védelmezni kívánta a nemesség sok évszázados történelmi jogait.⁴⁰ A magyarság dominanciájáról alkotott elképzelése, a nemzeti tudományos-kulturális intézményrendszer kiépítésében játszott szerepe, valamint a nyelvkérdésben vallott, politikai értelemben radikális felfogása, csakúgy, mint a megnyilatkozásait jellemző heveség, illetve az ország nem magyar ajkú etnikai közösségeivel szembeni intolerancia, igen közel állt Kisfaludy ekkori nézeteihez is.

A 18–19. század fordulójának történetírásban nem volt jellemző a birtokos nemzetségek levéltári anyagának használata, ismerete, aminek legfőbb okát Szűcs Jenő abban jelölte meg, hogy ezeket birtokosaik féltékenyen őrizték, hisz a „korabeli joggyakorlatba ágyazva a családi birtokok megvédésének, új birtokok peres uton történő megszerzésének fortélyos eszközéül szolgáltak”. Ennek következtében „inkább csak kivételképpen” juthattak hozzá a történetírók egy-egy oklevélhez ezekből az archívumokból.⁴¹ A Kisfaludyak idősebb ágának levéltárában található 13–14. századi okleveles anyag patrimonizációja az archívum őrének, Kisfaludy Sándornak köszönhető, ugyanis ő volt az, aki többet ezek közül Horvát István rendelkezésére bocsátott, illetve az Akadémia nyilvánossága előtt maga tervezett ismertetni. Horvát egy forráskritikai megjegyzésekkel és igényes rézmetszetes reprodukciókkal⁴² megjelentetett szakszerű diplomatikai forráskiadás-cikksorozat második darabjaként, az ekkoriban általa szerkesztett *Tudományos Gyűjtemény* 1833. évi 2. számában

³⁶ Soós, 1993. 45. Horvát diplomatikai törekvéseihez és ezek politikai vonatkozásaihoz, a szélesebb kontextusra tekintettel lásd még: Soós, 1988.

³⁷ Soós, 1993. 50–53; Soós, 1996. 77–78.

³⁸ Soós, 1996. 79–80.

³⁹ HORVÁT, 1820.

⁴⁰ Soós, 1996. 82–83. Soós István a tudománytörténet oldaláról azt a következtetést vonta le, hogy Horvát húszas évekbeli munkásságában a genealógia szolgálólányszerepre „degradálódott”. Ha a történetírás vagy a segédtudományos diszciplínák fejlődésének szempontjából visszalépésnek is tűnnek Horvát ezirányú törekvései, kétségtelen, hogy társadalmi-politikai értelemben a megyéket és az országos politikát domináló jómódú birtokos nemesség létező igényét szolgálták ki.

⁴¹ Szűcs, 1954. 92.

⁴² Ezek rajzolója és metszője Miskovits Moyses volt.

közölt egy 1305-ben a székesfehérvári káptalanban kelt oklevelet a Kisfaludyak „ifjabb ágához” tartozó Kisfaludy János vasi főszolgabíró által őrzött nemzetségi levéltárból.⁴³ Negyedik darabként pedig a Kisfaludy Sándor által őrzött „idősebb ág” archívumából adta közre *Róland Nádor Ispánnak 1253-dikban Julius Hónap 6-dikán költ Óklevelét*⁴⁴ (1. sz. kép). Az 1253-ból származó oklevél közlését számos másik követte a lap 1833-as és 1834-es későbbi számaiban, hasonló formában. Horvát a Kisfaludyak idősebb ágának levéltára⁴⁵ mellett a Nemzeti Múzeumnak adományozott oklevelekből, a Pesti Egyetem Pray György-féle gyűjteményből, illetve – a patrimonizációra való nyitottság függvényében – több egyházi és magánarchívumból, köztük a sajátjából, valamint a már említett Kisfaludy János által őrzött anyagból is jelentetett meg iratokat.

„*Róland Nádor Ispány*” oklevelének kiadásához fűzött végjegyzetében Horvát felhívta a figyelmet a forrás lelőhelyére is: „*Találtatik ezen Óklevél Tek. Tudós Kisfaludi Kisfaludy Sándor Urnak, több Ts. Ns. Vármegye Tábla birájának, ki szinté Szabolts Vezérnek és a’ Tsák Nemzetségnek ditső maradéka, gazdag Levéltárában.*”⁴⁶ Az irat rézmetszetes reprográfiáját pedig Kisfaludynak mint a „Magyar Költés Herkulesének” ajánlotta. Horvát megjegyzéseivel nem csupán a Kisfaludy Sándor által őrzött archívum történeti jelentőségét hangsúlyozta, de Kisfaludy mint nemzeti költő, s egyúttal mint törzsökös nemzetségből származó magyar nemes – és nemzetsége – nyilvános imázsát is formálta. A „gyökeres” nemzetségekről szóló munkájában Anonymusra és Kézaira hivatkozva már bizonyítottan látta, hogy a Csák-genus (Chaak) attól a Szabolcs vezértől származik (vagy annak törzsöke), „*kinek ELEUD nevü Atyja egy vala a’ Hét Magyar Vezérek közül*”, valamint okleveles kutatásai alapján azt, a modern genealógia által már cáfolt állítást is,⁴⁷ hogy a gróf Csáky ág „*e’ Nemzetségből vérszi eredetét*”.⁴⁸ Ugyanakkor a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent oklevélpublikációban tűnt fel először a nyilvánosság előtt a Kisfaludyak Szabolcstól való származásának egy diplomatikában jártas történész által hitelesített képzete.

A Kisfaludyak ősiségét hangsúlyozó, a korabeli birtokos nemesség körében köztiszteltben álló, professzionistának tartott Horvát István által legitimált genealógiai narratíva értelmében tehát a nemzetség végső soron Szabolcstól, azaz honfoglalók egyikétől származott. A Kézai-féle elbeszélés szerint Szabolcs a Pannoniába

⁴³ HORVÁT, 1833a. Kisfaludy Jánoshoz lásd: DOMINKOVITS, 1993. Továbbá: KISFALUDY, 2004. 125–126.

⁴⁴ HORVÁT, 1833c.

⁴⁵ Ezek a következők voltak: a székesfehérvári káptalannak a Gútkeled-nemzetség számára 1246-ban kiadott oklevele (HORVÁT, 1833d), a vasvári káptalan 1300. évi oklevele Miklós bán fiai részére (HORVÁT, 1833e), a veszprémi káptalan 1335-ben Nemptii Heym mesternek és öccsének, Pál mesternek kiállított oklevele (HORVÁT, 1833f), Miklós macsói bán 1338-as ítéletlevele Lekseji András mester perében (HORVÁT, 1833g), Kun László 1273. évi adománylevele a sitkei nemeseknek (HORVÁT, 1834a), Nagy Lajos 1369. évi kegyelemlevele Benedek bolgárországi bán és atyafiai részére (HORVÁT, 1834b), a Gútkeled nemzetség 1300-ban kelt osztálylevele (HORVÁT, 1834c), valamint Károly Róbert 1327-es oklevele a Ják nemzetségből származó egyik Sitkei kérelmére (HORVÁT, 1834d).

⁴⁶ HORVÁT 1833c. 87. Ezt Kisfaludy János vasi főszolgabíró kapcsán is hangsúlyozta. Lásd: HORVÁT 1833a. 45.

⁴⁷ KISFALUDY, 2004. 41–42. A nemzetségből származó Csáky familia nem azonos a grófi családdal.

⁴⁸ HORVÁT, 1820. 50–51.

vonuló hét kapitány egyike volt,⁴⁹ míg Anonymus szerint a szkítiai szövetségkötésben részt vevő fejedelmek egyikének, Elődnek a fia.⁵⁰ Ugyanakkor mindketten az Árpád-kor egyik leghatalmasabb nemzetsége, a Csák-*genus* őseként tekintettek rá. Kisfaludy Sándor genealogikus gondolkodásában részben Horvát kutatásai nyomán tudatosodott, kapcsolódott össze a nemzetség Szabolcstól való eredetének mitikus képzete az Árpád-kori Csák-nemzetségtől való oklevelekkel adatható leszármazás tudatával, s az ismert családfával. Ez a képzet a gyakorlatban – a Werbőczy-féle *una eademque libertas* fikciója ellenére – *de facto* és *de jure* is igen heterogén, tagolt nemesség egészen belül nemcsak történeti jogon vindikált megkülönböztetett helyet az amúgy is oklevelekkel igazolhatóan igen régi nemzetségnek és a saját ágának, de egyúttal annak kétségtelen bizonyítékául is szolgált, hogy a honfoglalóktól származtatott nemzetség kétségtelenül etnikailag magyarnak számít (szemben a későbbi jövevényekkel).

Kisfaludy Horvátnak írott levelében elsőként tolmácsolta, hogy a zalai nemesség üdvözölte a folyóirat új irányát, diplomatai cikkeit, majd megköszönte a gesztust (s egyúttal Horvát ugyane lap hasábjain megjelent kedvező recenzióját munkáinak újabb kiadásáról).⁵¹ Ezzel együtt megerősítette arra nézvést, hogy folytathatja oklevéltani kutatásait a hozzá eljuttatott anyagon: „A’ régi okleveleket el ne hagygya Uram Öcsém. János Öcsémnél, mint tudva van, most is mintegy örven darab vagyon Uram Öcsémnek szolgálattýára. Ha Pestre megyek, innen hazúl is viszek ismét egynehányat magammal. Sok ideig csak a’ mi levéltárunk is elegendő érdekes régi oklevelekkel szolgálhat Uram Öcsémnek.”⁵² 1835 februárjában ismét emlékeztette Horvátot, hogy a Pesten, János öccsénél hagyott ötven oklevélhez reverzális ellenében bármikor hozzáférhet. Jelezte, hogy ugyan formáságról van szó, de mivel „a’ levéltárra nézve” ő a nemzetség „számadója”, a „felelet’ terhe” erre kötelezi. Ígért továbbá egy V. István által kibocsátott adománylevelet is Halimba és Csékút nemzetségi jószágokról, melyek akkoriban is a Kisfaludyak birtokában voltak, sőt megfogadta, hogy amíg él, „illy régi, nagyobb, kisebb becsű régi levelekkel” elláthatja Horvátot.⁵³ A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Q szekciójába átkerült Mohács előtti oklevelek között több mint egy tucat 19. századi másolatot is találhatunk ugyanattól a kéztől. Mint az Erzsébet királyné által kiállított 1288-as diploma másolatából kiderül, ezt a „Csák nemzetségéből leszármazott ünnepelet magyar költő levéltárából” írták le.⁵⁴ Ennek eredetije azonban vásárlás útján Szily Kálmántól került a Nemzeti Múzeum Törzssanyagába, majd onnan az Országos Levéltárba, mellyel 1934-ben egyesítették a múzeum levéltári osztályát.⁵⁵ Hasonló utat járt be a Horvát által közölt Roland nádor-féle 1253-as oklevél is.⁵⁶ A másolatok egy részén, utolsó foliójuk versójának

⁴⁹ KÉZAI, 1999. 104.

⁵⁰ ANONYMUS, 1999. 14; 25–26. Kézainál Előd Árpád nagyapja, Álmos apja és Ügyek fia. Előd kilétének kérdéséhez lásd: KRISTÓ, 2000.

⁵¹ Vö. VASS, 1895. 432–433.

⁵² Kisfaludy Sándor Horvát Istvánnak, Sümeg, 1833. június 14. (KSMM, VIII. 535.)

⁵³ Kisfaludy Sándor Horvát Istvánnak, Sümeg, 1835. február 24. (KSMM, VIII. 543–544.)

⁵⁴ MNL OL DL 68191 (Q 106 / 410). „Ex Archivio Sp[ect]abilis ac Perillustris Domini Alexandri Kisfaludy de Eadem descendentis generis Chák Poetae Hungari celeberrimi, fidelem hanc Copiam descripsi.”

⁵⁵ MNL OL DL 40188 (Q 10 / SZILY).

⁵⁶ Másolata: MNL OL DL 68188 (Q 106 / 407). Eredetije: MNL OL DL 40031 (Q 10 / VÉTEL 1889).

jobb alsó sarkában Kisfaludy kézírásával a következő bejegyzés szerepel: „Eredetije Kisfaludy Jánosnál, vagy Horváth Istvánnál.”⁵⁷ Ezt egyes másolatok esetében később valaki – talán kölcsönzőjük, Kisfaludy Sándor – olvashatatlanná tette.⁵⁸ Úgy tűnik, hogy mielőtt János testvérének átadta volna az eredetiket (hogy ő reverzális ellenében Horvátnak kikölcsönözhesse azokat), másolatokat készíttetett róluk, amelyek egy részén később feltüntette, hogy az adott oklevelet visszakapta-e már vagy sem. A Horvát által kiadott eredeti oklevelek azonban úgy tűnik, nem kerültek vissza Kisfaludyhoz, ugyanis a Magyar Nemzeti Múzeumban letett archívumában csupán a másolatok találhatók meg. A hiányzó oklevelek pedig Horvát hagyatékából – Szilyn keresztül vagy közvetlenül – a Múzeum Törzssanyagába, majd onnan az Országos Levéltárba kerültek.

A származás kérdésének (auto)biografikus vonatkozásai

Kisfaludynak egy töredékes és egy teljes autográf életrajza ismert: az előbbi egyes szám első, míg az utóbbi egyes szám harmadik személyben íródott. Az utóbbi nyilvánosságnak szánt autobiográfia szerzőjének mint írónak az érzékenység műfaji jegyeit tükröző szellemi fejlődéstörténetét, gondolkodásában a hazafias-nemzeti alaphangoltság kialakulásának és az élet minden területén uralkodó vonatkoztatási ponttá válásának következetes narratíváját alakította ki utólagosan. Mivel ezekben a szövegekben a hangsúly az egyén hajlamainak kiteljesítésére és az individuális teljesítmények felmutatására került, így a származás jelentősége háttérbe szorult.

A prózai önéletrajzokkal szemben szerepel viszont a honfoglaló Szabolcs vezértől való származás fikciója a Kisfaludy élete alkonyán írt *Regéköltőnek hattýúdala* című hosszú verses munka teljesebb kéziratában.⁵⁹ A politikai és személyes érzékenysége miatt leginkább az utókornak szánt mű egy, az elmúlt száz évet átfogó, jómódú köznemesi szempontú nemzeti történeti elbeszélésre és egy befejezetlen autobiografikus memoárra bomlik. Mindkét rész politikailag értékelte a (közel) múlt eseményeit, s benne a magyar nemesség szerepét. A munka önéletrajzi tárgyú énekei is számos ponton összefonják az öndefiníció szerint fokozatosan felismert, majd határozottan képviselt patrióta-nemzeti értékek mentén, származásának ősi eredetű kivételeztségéhez híven cselekvő egyén és a nemesi nemzet történetét.

A költemény első nagy, nemzeti történelemmel foglalkozó egységének első énekét, mely *A magyar mágnások Mária Terézia és József idejében* címet viseli, Kisfaludy közvetlenül saját nemzetsége nemességének ősiségére hivatkozva nyitotta:

⁵⁷ Lásd például a következő I. Károly által 1327-ben kiadott diploma másolatát (ennek szövegét, ha nála volt sem közölte Horvát): MNL OL DL 68204 (Q 106 / 418). Ugyanez a felírás szerepel I. Lajos 1369-ben kelt oklevelének másolatán: MNL OL DL 68250 (Q 106 / 424). Szövegét Horvát megjelentette. (HORVÁT, 1834b)

⁵⁸ Például a székesfehérvári káptalan által kibocsátott oklevél másolatán: MNL DL 68187 (Q 106 / 406), amit Horvát közölt. (HORVÁT, 1833d)

⁵⁹ Ehhez lásd: FENYŐ, 1961. 395–402.

„Magyar föld' szülöttje vagyok,
 Én is, Zabólc's fajjából,
 Oklevelek tanúsíttják
 Ezt Árpádok' korából.
 Ne érdeműl legyen mondvá:
 A születés sorsjáték;
 De haza 's nemzet árulót,
 E' fajban még nem láték.”⁶⁰

A különféle Kisfaludy Sándorral, illetve nemzetségével, ágával, szűkebb famíliájával foglalkozó írások általában csak az első négy, a nemzetség ősiségét hangsúlyozó sort szokták idézni. Holott a versszak második fele, illetve e rész közvetlen szövegkörnyezete legalább ennyire szemléletes arra nézve, hogy mi módon gondolkodott az idős Kisfaludy általában a magyar nemességgel, illetve ehhez a közösséghez való történeti viszonyában nemzetsége és saját maga nemesi identitásáról. A költő a közismert első sorokban nemzetsége törzsökösségét, honfoglaláskori eredetét hangsúlyozta, melyet a nemzetség levéltárának gazdag okleveles anyagára tett utalással hitelesített. A következő négy sorban reflexíven utalt arra, hogy ugyan a nemesség mint születési kiváltság alapja végső soron a véletlen, ám egyúttal úgy látta, hogy a Kisfaludy-nemzetséghez tartozó személyek a múltban és jelenben is bizonyították tetteikkel azt, hogy érdemesek címükre, s hűek maradtak a szerző által a magyar nemességtől elvárt politikai alapértékekhez.

A nemzetség történetének és tetteinek tömör felmutatásán keresztül Kisfaludy egy követendő stratégiát, normatív cselekvési modellt is alkotott, amelyen keresztül az általa a nemességtől a haza és a nemzet fenntartása érdekében elvárt sajátos erények realizálhatóak voltak. A *Hattyúdal* mindenekelőtt szerzője saját rétegének, a korszakban a megyéket uraló jómódú birtokos nemesség (*bene possessionati*) nézőpontjából, predomináns helyzetének védelmében íródott, mind a kormányzat felől fenyegető önkénnyel, mind a társadalmi-politikai pozícióvesztéssel, mind pedig az eredet mellett már igen jelentős részben a nyelv és a kultúra oldaláról. Kisfaludy narratívájában, amely Mária Terézia korával kezdődik, a magyar nemességen belül az egyébként közjogilag is régóta elkülönülő mágnásréteg elfajulása – mentalitásának a nemesi nemzet és az alkotmány gerinceként bemutatott jómódú birtokos nemességtől való különbözősége – éppen abban ragadható meg, hogy az alkotmányosság és a nemzetiség utólagosan konstruált, egyúttal visszamenőlegesen historizált normáihoz hűtleneknek bizonyultak.

A nemesi származék jelentőségének kidomborítása, ennek szokásos kellékein keresztül beépülhetett a szerzőség, az életút és az írói mű nyilvános (ön)reprezentációiba is, ami korántsem számított egyedi esetnek. Igen jellemző Kisfaludyra, hogy saját neve alatt kiadott munkáiban következetesen feltüntetette *de eadem* nemesi előnevét (Kisfaludi). Toldy (Schedel) Ferenc német nyelvű irodalomtörténeti kézikönyve, amely mindenütt szerepeltette az előneveket,⁶¹ az eljárással Kisfaludy Sándort illetően tulajdonképpen a szerzői intencióknak megfelelő hagyományt

⁶⁰ KISFALUDY, 1893b. 187.

⁶¹ *Handbuch*, I. 294; *Handbuch*, II. 192.

folytatott. Sőt, még ennél is tovább ment, amikor Horvát István kutatásaira hivatkozva megjegyezte, hogy a költő a Csák ősnemzetség (*Urgeschlecht*) sarjadéka. A *Közhasznu Esmeretek Tára* vonatkozó kötetében a két írói pályára lépett Kisfaludy-fivérel foglalkozó szócikkek már címükben a predikátumok feltüntetésével sem hagytak kétséget afelől, hogy igen régi birtokos nemzetség leszármazottairól van szó. Maguk az írói biográfiák pedig a genealógiai perspektíva felvillantásával első mondataikban kijelölték az érintettek rendi státusát, sőt a nemzetség helyét a nemesség egészén belül. A Toldy által jegyzett szócikkekben Károllyal kapcsolatban azt olvashatjuk, hogy „ivadéka egy régi magyar nemesháznak”,⁶² míg a „-ri-” álnév alatt, minden bizonnyal Fábri Pál tollából megjelentetett életrajz szerzője Sándort illetően szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy a költő a „Csák ős magyar nemzetségből véve származását”.⁶³

Genealogikus hanyatlástörténetek

A következőkben Kisfaludy Sándor genealogikus gondolkodását a nemzetség történetének koherens elbeszéléseire tett kísérletein keresztül mutatom be. Ennek érdekében egyrészt egy gróf Majláth Jánosnak írott magánlevelében kifejtett, a nemzetség történetébe ágyazott önéletrajzot, másrészt egy gróf Festetics Lászlónak küldött genealógiai vonatkozású szövegegyüttest elemzek (ennek egyik mellékletét képezi *A' Kisfaludyak* címet viselő genealogikus elbeszélés).

1820-ban Kisfaludy egyik, a *Himfyét* németre fordító Majláth Jánosnak írott leveléhez a gróf kérésére egy rövid autobiografikus feljegyzést is mellékel, melynek közel felét a Kisfaludy-nemzetséggel kapcsolatos genealogikus elbeszélés tette ki. Az, hogy önéletrajzát egy családtörténeti elbeszéléssel vezette be egy nálánál jóval kevésbé ősi nemesi nemzetségből származó arisztokrata számára, egyrészt származásán keresztül nemzetsége, ága és saját pozícióját volt hivatott lokalizálni a rendi társadalmon és annak hierarchiáján belül. Másrészt a nemzetség régiségét hangsúlyozva egyúttal az egykori nagyság és a jelenbeli viszonylagos jelentéktelenség közötti diszkrepanciára adott egyfajta történeti magyarázatot.

A Majláthnak írott feljegyzésben egyfelől kiemelte, hogy nemzetsége az „egyik a legrégebbi nemesi famíliák közül a Dunán túl”, s a legtöbb donációjuk „még Árpád törzsétől adományoztatott”, másfelől azonban, mintegy magyarázatot adva a jelenre, a nemzetség későbbi történetét egy sajátos hanyatlásnarratíva keretei között beszélte el. Eszerint a nemzetség egykor „[a] legjómódúbbak egyike volt”, azonban a férfiak, a nemzetség „fegyverszerető lovagjai eltékoztatták vérüket és javaikat, az aszszonyok házasodtak, idegen famíliákat gazdagítva ezzel, melyek közül néhányak most nagy fényrel ragyognak”.⁶⁴ E szelektív genealogikus narratívában két olyan kulcsfontosságú elemet fedezhetünk el, amelyek később más kontextusokban és konfigurációkban is visszatértek. Egyrészt a Kisfaludyak (akik az elbeszélés szerzője szerint csak a 14. század óta nevezték egy adománybirtokuk után így magukat) és elődeik közül a kései utód perspektívájából a hazájukért katonáskodó, vérüket és vagyó-

⁶² KET, VII. 231.

⁶³ KET, VII. 233.

⁶⁴ Kisfaludy Sándor [gróf Majláth Józsefnek], [h. n.], 1820. október 13. (KSMM, VIII. 382–383.)

nukat feláldozó, így a gazdálkodást, vagyonszerzést elhanyagoló férfiosök sora válogatódik ki, amely eljárás jól illeszkedik Kisfaludy Sándor militáns, s egyúttal tragikus szemléletű nemességképébe. Másrészt, ezzel szoros összefüggésben annak percepciója, hogy a nemzetség nőtagjai házasság útján férjeik famíliáit gazdagították, ami a korszak hagyományos nemesi jogszemlélete alapján fogalmazódott meg. Egy nem sokkal az idézett szöveg előtt keletkezett, az apa, Kisfaludy Mihály tervezett végrendeletével kapcsolatos levél némileg árnyalja ezt a felfogást. Ebben Sándor az atyai szerzett javak igazságtalannak érzett, ugyanakkor jogszerű felosztása kapcsán, lánytestvérei jussai érdekében, az „igazság, és emberiség” nevében argumentált, hangsúlyozva, hogy egyrészt a két húga is „igen nagy mértékben érzi a’ nemzetséghez való szeretetet”, másrészt, hogy mivel gyermektelenek, ezért „úgy is végre mehet holtok után a’ szerzeményt fiágra reguláló szándék”, sőt amennyiben özvegyen maradnak, úgy „még férjeiknek javaikból is segíthetik a’ jövendő Kisfaludy generációt”. Ily módon az adott körülményekre tekintettel úgy igyekezett lánytestvéreinek a megélhetésükhöz szükséges örökségrészt kijárni, hogy érvelésében az igazságosság és emberségesség mellett, egyúttal a hagyományos nemesi magánjog keretei között, a nemzetség érdekeire is hivatkozott.⁶⁵

Az egyik legfontosabb és legrészletesebb Kisfaludyhoz köthető genealógiai vonatkozású szövegegyüttes az 1837. április 10-én az ekkor már Bécsben élő gróf Festetics Lászlónak (Festetics György fiának) írott levele, illetve ennek mellékletei: egy „nemzedéki sor” (A), egy autográf címerrajz (B) és egy „rövid vázolat” a Kisfaludy nemzetség történetéről (C).⁶⁶ A levél fogalmazványa az MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában található,⁶⁷ három melléklete közül azonban csak a Kisfaludy által „C”-vel jelzett utolsót találtam meg.⁶⁸ Festetics László 1837 márciusában egyrészt azért fordult Kisfaludy Sándorhoz „mint a’ Magyar költők Czéhmasteré[hez]”, hogy veje, Alexander von Württemberg gróf (1801–1844) verseit a figyelmébe ajánlja. Másrészt mint az értékes nemzetségi levéltár őrzőjét kereste fel, mert „genealogicai-Tabella és Czimer gyűjtemény”-ét kívánta a Kisfaludyakra vonatkozó adatokkal kiegészíteni.⁶⁹ Kisfaludy nemcsak első feleségével, Szegedy Rózával (diszpenzációt is kellett kérniük a házasságukhoz),⁷⁰ de a Festeticsekkel

⁶⁵ Kisfaludy Sándor id. Kisfaludy Mihálynak, h. n., 1818? (KSM, VIII. 359–360.)

⁶⁶ Kisfaludy Sándor gróf Festetics Lászlónak, h. n., 1837. április 10. (KSM, VIII. 556–562.) Az utóbbi szövegét Angyal Dávid fogalmazványából közölte: KISFALUDY, 1893a.

⁶⁷ MTA KIK Kt. K 377/6. Kisfaludy Sándor gróf Festetics Lászlónak, h. n., 1837. április 10. (fogalmazvány).

⁶⁸ MTA KIK Kt. K 379/4. Kisfaludy Sándor: A’ Kisfaludyak.

⁶⁹ MTA KIK Kt. K376/75. Gróf Festetics László Kisfaludy Sándornak, Bécs, 1837. március 18. ff. 1r–2r. E gyűjteményről egyelőre a Kisfaludy-Festetics levelezésen kívül nem találtam közelebbi információkat. Gróf Festetics László koncepciója a (ha mégoly távoli) rokon családokról való genealógiai és heraldikai információk összegyűjtése, címereik lefestetése volt: „Én már egy időtől fogva egy collectiót csinállok külömbféle czimerekből és genealogica tabellákból, mellyek azon familiákat illetik, mellyek az én eleimmel, vagy pedig a’ többi ágaival a’ familiámnak rokkságban vagynak.” Tehát nem pusztán jogbiztosító céllal tette ezt, hanem egyfajta gyűjtőszendvedélytől és családtörténeti érdeklődéstől vezérelt főiri magánkollekciónak volt szó, ami felfogható a levéltári jellegű anyag patrimonizációjának korlátozottabb, privát-családi, illetve szűkebb körű társasági használatra szánt formájaként is.

⁷⁰ Ehhez lásd: GÁLOS, 1934b.

is távoli rokonságban állt. Április első felében Kisfaludy megküldte azokat az információkat, amelyekről tudomása volt (sőt Festetics kéréséhez mérten jóval többet is), a gróf pedig augusztusban köszönetet mondott neki.⁷¹

Kisfaludy a kért genealógiai tabellákat illetően leszögezte, hogy ezek „törvényes felelet terhe alatt” a kezéhez vett „eredetiek, és egész lepedők”, ezért nem arra valók, hogy postán megküldje őket. Egyúttal azonban ígéretet tett rá, hogy amennyiben Festetics Keszthelyre jön, ott meglátogatja, és a genealógiai táblákat lemásoltatja „több igen érdekes 12-dik 13-dik századbeli oklevelekkel egygyütt, mellyeket jelességek miatt” a veszprémi püspök is le kívántat másoltatni, ugyanis ezek, bár a veszprémi káptalanban keltek, ám ott már nem található belőlük példány.

Kisfaludy Sándornak a nemzetség három élő ágáról volt tudomása, Festeticsnek küldött genealógiai megjegyzései és elbeszélése így általában véve ezekre vonatkozott: a sajátja, a Győr vármegyei, a „Rába Laki” (amelyhez a már említett Kisfaludy István és János Vas vármegyei szolgabírák is tartoztak), amely a nemzetség legrégőbbi okleveleit őrizte, végül „a’ Protestáns ág, az Ostfhy Asszonyfay”, amelyből az 1809-ben a zalai insurrekcióban lovaskapitányként szolgáló Kisfaludy Gábor származott.⁷² A genealógiai szakirodalom ún. „idősebb” és „ifjabb” ágakat tart számon, az előbbi Kisfaludy Mihálytól (1598–1630), Sitkey Zsuzsanna férjétől származik, a másik ennek testvérétől, a már említett Istvántól, akiben Sándor szerint három (azaz Ádám és Mózes fiaiban további két ágra) szakadt a nemzetség.⁷³

A gróf Bocskai Annának – aki Kisfaludy Istvánnak, a 17. század harmincas-negyvenes éveinek fordulóján tevékenykedő vasi alispánnak a felesége volt – a címerét és predikátumát is megkérte tőle, valamint az arra vonatkozó okleveleket, hogy az illető „ama híres Bocskayakból volt e, vagy pedig a’ Balaton mellyekiekből Kővágó-Örs táján”.⁷⁴ Ehhez Festetics Kristóf felesége, Szegedy Judit felmenői nemzedékrendi táblájának egy részletét is mellékelte. Ezzel kapcsolatban Kisfaludy egyrészt felhívta Festetics figyelmét, hogy az említett személy a rábalaki ághoz tartozik, egyúttal alapos heraldikai és szfragsztikai műveltségről tanúbizonyságot téve, a nők címer- és pecséthasználatának történeti sajátosságait áttekintve adott magyará-

⁷¹ MTA KIK Kt. K 376/76 Gróf Festetics László Kisfaludy Sándornak, Bécs, 1837. augusztus 10. (a rendkívül roncsolt eredeti másolatát lásd: K 376/76 ad. alatt).

⁷² KISFALUDY, 1893a. 695. Vö. KISFALUDY, 2004. 132. Gábor Kisfaludy György kuruc brigadéros (1680–1730) dédunokája volt.

⁷³ Vö. KISFALUDY, 2004. 132. V. tábla.

⁷⁴ MTA KIK Kt. f. 1r-v. „Azért Te Hozzád is folyamodok, hogy küldenéd meg nekem és irnád meg, hogy ki, és micsoda családból volt légyen Kisfaludy Istvánnak felesége Bocskay Anna (éltek circa 1615) és kik voltak szülei mind a’ Kettőnek. Szintén arra is kérlek, hogy küldenéd meg mind a’ Kettőnek egész címereket, és mind a’ Kettőnek Szüleiknek is címereket, egy papiroson csak téntával meg Tuschal heraldice rajzolja, hiszen lészen a’ Te archivumodban valami pecsételt documentumok, mellyből le lehetne copíázni.” Kisfaludy István első feleségét a modern genealógiák egy része pontatlanul Bocskai Borbála néven tartja számon (a második Gréczy vagy Geréczy Anna volt). Valójában (rasznyakeresztúri) Bocskay (vagy Bocskai) Annának hívták (apja Bocskay István, anyja Bekovich Katalin volt) és nem állt rokonságban a Baksa-nemzetségből származó fejedelemmel. Vö. KISFALUDY, 2004. 193. V. tábla. A Királyi Könyvek vonatkozó bejegyzései alapján helyesbíti: GÉR, [é. n.] Kisfaludy István egyik Bocskay Annától született lánya volt Kisfaludy Borbála (Festeticsnél „Barbara” alakban), aki Telekesi Török Imréhez ment feleségül, az ő lányuknak, Török Katalinnak Szegedy Pállal kötött házasságából született Szegedy Judit, László dédapjának, Festetics Kristóf hétszemélynöknek a felesége (lásd az 1. ágat: MCs, IV. 160–166.). Ebből kiderül Kisfaludy Sándor és első neje, Szegedy Róza, illetve a Festetics közötti rokonság foka is.

zatot arra, hogy valószínűleg miért nem maradt fenn címere. Hogy Anna a „legszerecsébb Zendülőnek” rokona volt, azt iratokkal ugyan nem tudta bizonyítani, de mégis kísérletet tett rá. Arra jutott, hogy az a feltevés, miszerint valamely őse a „Bocskay Nemzetségből” vett feleséget, „könnyen hihető”, mert nemzetsége igen tehető volt, ugyanakkor a családfán nem tudta pontosan elhelyezni, mert „régente az Aszszonyok’, mint jószágban nem osztozók’ Genealogiája elmellőztetett”.

Kisfaludy Sándor tehát sem Bocskai Anna predikátumával, sem címerével, sem pedig annak felmenőivel nem tudott szolgálni. Festetics László kérésére azonban saját nemzetségi címerének „silány” tehetsége szerint készített rajzát megküldte Bécsbe, melyhez részletes leírást, illetve a keletkezésére és ikonográfiájára vonatkozó magyarázatot is mellékelte.⁷⁵ Festetics ez alapján kívánta azt „színekkel” lemásoltatni gyűjteménye „formátumában”. Kisfaludy Sándor úgy tartotta, hogy a „legrégibb Nemzetségek közül való” Kisfaludyak címere „igen jeles és nagy jelentőségű”, s ezért „sarjadéka” az országcímernek. A címerkép e leírás szerint vörös mezőben zöld hármashalmot ábrázol („Tátra, Fáttra, Mátra”), melynek csúcsán „Magyar Korona” található. E korona felett „bal lába’ körmével a’ Koronát megmarkolva áll egy Sas a’ Magyar országi dupla fejes Keresztet tartva Körmében”, s „fején ismét korona van”. Kisfaludynak nemzetsége ősiségét (és ezen bírt jussait) bizonygató értelmezése szerint a hármashalom és a korona arra utal, hogy „egyenesen Árpád Vezértársától, Zabolcstól származunk, mint Hazánk egygyik első szerzőjétől”, ugyanis szerinte Szabolcs fia volt Csák, s a Kisfaludyak birtokában lévő régi oklevelek tartalmazzák a „de genere Chák” kitételt. A „dupla Keresztet” úgy vélte, Ugrin esztergomi érsek nyerhette Imre királytól 1198-ban, akitől „a’ királyi Curián bebizonyított, és megalapított nemzedéki származás” kezdődik.

Nemzetsége predikátumára kitérve kifejtette, hogy az *de eadem* (ugyanonnan), pontosabban „*de Kisfalud, Döbrönte, et Himeskeő*”, de csak az elsőt használják a Sopron megyei település után, amely a leányággal keverten még mindig a nemzetsége birtokában van. Utalt ugyanakkor arra is, hogy Döbrönte egy „puszta vár” Veszprémben (melynek 1198-as rézbe metszett adománylevelét Ruszek József által már korábban megküldte Festeticsnek), mely *Döbrönte* című öt énekben írott regéjét is ihlette (ennek hőse volt az egykor itt álló vár ura, Himfy Imre, akinek nemzetsége Kisfaludy Sándor szerint a „*Kisfaludy Nemzetségnek egygyik ága*” volt), Himeskő pedig „*egy kis puszta*” Vasban, amit manapság már „*holdonként*” sokan bírnak.

A levél legérdekesebb része a „rövid vázolat”-ként emlegetett „C”) jelű melléklet (A’ *Kisfaludyak*), melyet „*bővebb esmertetés’ okáért*” csatolt Kisfaludy leveléhez. A kézirat lapszélén található megjegyzés – amit Angyal Dávid kihagyott szöveggözléséből – Kisfaludy Sándor forrásairól is tanúskodik, ebben ugyanis a Horvát által a saját és a Vas megyei Kisfaludy János archívumából közölt oklevelekre utalt („*Tudományos Gyűjtemény 1834. 3. 4. 5. 6. 7. 8. Kötetekben*”).⁷⁶ Ez tulajdonképpen egy rövid, lényegre törő genealogikus elbeszélés „*a’ hajdan hatalmas, és tehető, most elágozásával már elszegényedett Kisfaludy Nemzetségről*”.⁷⁷ A genealógia érdekessége, hogy nem a saját família, a nemzetség magánhasználatára, hanem egy főúri

⁷⁵ A nemzetség által használt címerek problémájához lásd: KISFALUDY, 2004. 175–184.

⁷⁶ MTA KIK Kt. K 379/4 f. 1v.

⁷⁷ Kisfaludy Sándor gróf Festetics Lászlónak, h. n., 1837. április 10. (KSMM, VIII. 561.)

archívum számára készült. Mint Kisfaludy Festetics számára írt levelében előre jelezte, bevallottan hanyatlástörténet írt, amely a dicső múlttól a sanyarú jelenig, s a bizonytalan, de a teljes eljelentéktelenedés fenyegetését hordozó jövő felé ívelt. Ezen elbeszélés esetében az idősödő Kisfaludy apróbb mozzanataitól eltekintve általánosságban konzisztens elgondolásának történeté formálásáról van szó – ahogy láthattuk egy ilyesféle narratív mintázat nyomai a korábban keletkezett genealogikus töredékekben is kimutathatók.

A' *Kisfaludyak* címet viselő szöveg értelemszerűen a Szabolcstól, illetve a Csákoktól való származás tételének megismétlésével kezdődik. Kisfaludy legitímáló tekintélyként Horvát István kutatásaira hivatkozott, aki ezt „*az Ország' levéltárában talált oklevelekből fogja megbizonyítani, és mint mondá, kinyomtatattani*”, illetve utalt arra, hogy a történész már számos, a nemzetséget illető „igen régi” oklevelet jelentetett meg. A Csák-genuusszal kapcsolatos fejtegetésben – Horvát 1820-as könyvének állításával ellentétben – azt is határozottan cáfolta, hogy a „*Gróf Csáky Familia*” ettől a Csáktól eredne, ugyanis „*azok de genere Akus származásúak*”. A nemzetség „*első foglalási, és adományi birtoka Magyarországban*” Csákvár volt Fejér vármegyében, amellyel kapcsolatban megjegyezte, hogy jelenleg Eszterházy-birtok.

A Kisfaludy-féle elbeszélésben a jólét és a presztízis fundamentumaként felfogott birtokok története elválaszthatatlanul összefonódott a nemzetség történetével.⁷⁸ Akadtak ugyan más érdemek is, de a nemzetség egykori és jelenleg élő tagjai alapvetően az alapján mérettek meg, hogy mi módon járultak hozzá a birtokok megőrzéséhez, gyarapításához vagy elvesztéséhez. Az első foglalás és királyi adományok jogán bírt ősi nemzetségi birtokok „*az Árpádi Korszakban történt Pártoskodások miatt ex nota infidelitatis, részszérint utóbb, Sigmond Király idejében Csere által estek-el a' Kisfaludyaktól*”, ugyanakkor szerte az országban jószágokat nyertek (a Dunántúl megyéi mellett Kisfaludy Gömört, Zemplént és a Bánátot említette). Bár az elbeszélésben a bánáti birtokok elvesztését külső erő, a török hódítás okozta, azonban a veszteségek oka jobbára a nemzetség férfitagjainak vissza-visszatérő bűne már az Árpád-kortól fogva: a „*pártoskodások*”-ban való részvétel, s az ezt követő *nota infidelitatis*, azaz a hűtlenség vétsége, felségsértés. Kisfaludy külön kitért arra, hogy e nemzetséghez tartozott „*Trencsényi [Csák] Máté*”, akinek „*pártoskodása által*” jelentős jószágok veszttek el. Bocskai Anna kapcsán már a levélben is említette, hogy „*Literatus*” apja, id. Kisfaludy Mihály – a genealogikus érveléshez folyamodva, tehetjük hozzá – a Rákóczi felkelés során hűtlenség bűnébe esett ősökre hivatkozva intette gyermekeit az uralkodóhoz való lojalitásra. Sándor apjától úgy tudta, hogy két Kisfaludy „*volt Rákóczynak Pártosa*”, akik közül Ádámot mint a Csák-nemzetség leszármazottját a csáktornyai uradalommal jutalmazta a fejedelem.⁷⁹ A családtörténetben ehhez azt is hozzáfűzte, hogy az Aszalay nemzetségtől Károly öccse birtokába jutott (majd utóbb elkallódott) Rákóczinak az uradalmat illető adománylevele, amely szerint Ádám azért kapta a birtokot, mert Bezerédy Imrével Heister generálist Győrvárnál „*megverték és elfogták*”.⁸⁰ A történetet egy évvel halála előtt – könyvtárának Rákóczival kapcsolatos darabjaival kapcsolatban – gróf

⁷⁸ Vö. HALBWACHS, 2018. 287.

⁷⁹ Kisfaludy Sándor gróf Festetics Lászlónak, h. n., 1837. április 10. (KSMM, VIII. 559.)

⁸⁰ KISFALUDY, 1893a. 694.

Fáy Istvánnak is előadta: „Rákoczynak semmi más munkáját nem birom, és nem is esme-rem, mint memoires-jait, noha két őszám harcolt érette és mellette: egyik mint vezére, kiről emlékezet van memoires-jaiban; ki utóbb az amnestiat elfogadta, a másik mint századosa, ki őt Párisba kísérte, ott maradt, s utóbb ott halt.”⁸¹

A birtokok elvesztésének és a nemzetség hanyatlásának történetében az oszmán hódítás, illetve a pártoskodás és hűtlenség bűnei mellett ismét visszatért a romlás okaival kapcsolatban az a narratív fordulat, amely már a Majláthnak írt levélben is kulcsszerepet kapott: a gazdálkodás, vagyongyarapítás helyett katonáskodó férfio-sök tékozlása (a polgári hivatalviselés szerinte kivételesnek számított). Kisfaludy szerint ily módon nemzetségének számos ága halt ki a korábbi évszázadokban, s kerültek okleveleik és jószágaik „a’ bele házassúlt hatalmas Leány ág’” birtokába. Összegezve a Kisfaludyak és elődeik történetét, a hanyatlás legfőbb okát a követ-kezőképp foglalta össze: „Ezen Nemzetséget a’ bajnok hírre, névre vágyás szomja, vagy inkább nyavalója rontotta meg. [...] [A]lig volt, néhány, ki háza helyett táborban nem lakott volna. [...] ‘S míg a’ Férfiak vitézkedtek, az aszszonyok rozsaszúl gazdálkodtak, és a’ Sógorok foglaltak, mint sok oklevél bizonyította.”⁸²

„A’ Magyar Hazát szerző Zabolchnak, a’ Hazát megtartani segítő Maradékot, most a’ Lackenbacherok, Uhlmannok etc. etc. csak nevetik.” – írta Kisfaludy Sándor a Festeticsnek küldött családtörténet zárszavaként.⁸³ Mindkét említett família a társadalmi emelkedés hasonló útját befutó, hadiszállításokból⁸⁴ meggazdagodó zsidó eredetű kereskedőcsalád volt, amelynek egyes tagjai katolizálásukat köve-tően, az 1820-as évek közepén kaptak nemességet I. Ferencről. Nem tudjuk, hogy Kisfaludynak személyesen volt-e bármiféle ügylete a pesti Ullmannokkal,⁸⁵ illet-ve az eredetileg nagykanizsai, de ekkoriban vállalkozásukat már Bécsből irányí-tó Lackenbacherekkel.⁸⁶ Feltehetően személyes sértettség is munkálhatott keserű megjegyzése mögött, s úgy tűnik, tisztában volt azzal is, hogy Festeticsnek mind-két, meggazdagodott kereskedőcsaláddal voltak előnytelen szerződésai és ren-dezetlen hitelügyletei.⁸⁷ A nemzetség történetének utolsó mondata értelmezhető a Dunántúl egyik leggazdagabb főura és birtokainak méretét tekintve Zala megye jómódú birtokos nemességének inkább az alsó rétegéhez tartozó, de előkelő szár-mazású és költőként magas presztízzsel bíró Kisfaludy Sándor közötti közösség implicit felmutatásaként, amennyiben mindketten egy oldalra kerülnek az újonnan nemességet szerző nagykereskedőkkel szemben.⁸⁸

⁸¹ Kisfaludy Sándor [gróf Fáy Istvánnak], Sümeg, 1843. április 10. (KSMM, VIII. 604.)

⁸² KISFALUDY, 1893a. 695–696.

⁸³ KISFALUDY, 1893a. 696.

⁸⁴ A hadiszállítás gazdaságtörténetének megyei aspektusaihoz lásd a következő gondolatébresztő tanulmányt: HALMOS–TAMÁS, 2020.

⁸⁵ A nemességet szerzett Ullmann Móric „mini biográfiájához” lásd: BÁCSKAI, 1989. 140–152.

⁸⁶ A Lackenbacherekhez lásd: KAPOS, 2003; TAMÁS, 2018.

⁸⁷ KURUCZ, 2016. 556–557; 571; 576–577.

⁸⁸ Kisfaludy ellenszenvében kétségkívül személyes érintettség is közrejátszhatott. Hogy konkrétan milyen nexusa volt a két zsidó nagykereskedő családdal, további kutatást igényel.

Rendi norma és jómódú birtokos nemesi politika- és társadalomkép

A Lackenbacherekkel és az Ullmannokkal kapcsolatban elhangzott szembeállítás újrafogalmazását fedezhetjük fel Kisfaludynak a „*jobbágytelket bíró nemes személyek*” adóztatásával szemben állást foglaló beszédében, amely Zala vármegye közgyűlésének nyilvánossága előtt hangozhatott el.⁸⁹ Az Angyal Dávid által egy datálatlan autográf kéziratból közölt szöveg a közreadó jegyzete szerint valószínűleg a harmincas évek elejéről származik, s minden bizonnyal a diétai követutasításokat kidolgozó bizottság munkájának során keletkezett.⁹⁰ A legvalószínűbb, hogy a szónoklat az 1830-as alaputasítás hatodik vagy az 1832-es harmadik pontja – esetleg az ezekben póttutasítást kérő követjelentés – tárgyalása kapcsán hangzott el, amely az adóalap igazságosabb felosztását szolgáló országos portális összeírás ügyét illetően a „megye adózó népe” mellett a jobbágytelken ülő nemeseket is érintette. Az utóbbiakat illetően a két utasítás gyakorlatilag ugyanazt az álláspontot fogalmazta meg e kisnemesi csoport védelmében: az adófizetés csak azon földesúri *jurisdic-tio* alatt lévő birtokok után kötelezze őket, amelyeket „*az illetén nemes személyek földesuraiknak kegyességeikből ingyen bírnák*”.⁹¹ E megyei beszéd azt mutatja, hogy a Kisfaludy által a harmincas évek közepén a saját nemzetsége és ága példáján keresztül reprezentált törzsökös régi és a kereskedelmi siker nyomán felemelkedő új nemesség közötti különbségtétel nem csupán a nemesi identitásának támaszául szolgáló genealogikus elbeszélés szempontjából bizonyult fontosnak, de az ellentétpár politikailag is instrumentalizálható volt.

Kisfaludy érvelése tulajdonképpen egy értelmezési kísérlet, amennyiben egy számára új és a hagyományos magyar nemességtől idegennek tartott – bizonyos értelemben általa megkonstruált – társadalmi csoport felemelkedését igyekezett a két említett familia vezetéknevén keresztül regisztrálni, illetve saját maga és a *bene possessionati* szempontjából és viszonyában elhelyezni. Bár az említett famíliákat az újabb társadalomtörténetírás nyomán leginkább az „újnemesség” fogalmával ragadhatnánk meg,⁹² a következőkben nem annyira a modern tudományos

⁸⁹ A „*T. N. Vármegye!*” megszólítás erre utal. (KISFALUDY, 1892. 493.)

⁹⁰ Kisfaludy 1807-től haláláig mindig tagja volt az utasításokat kidolgozó deputációknak. (DEGRÉ, 1973–1974. 141.)

⁹¹ MOLNÁR, 2003. 27–28; 35. Degré Alajos szerint az 1830-as alaputasítás alapvetően sérelmi jellegű, de végigvonul rajta a *misera plebs* súlyos helyzetének bemutatása, az 1832-es a „*régi kivánságokat ismértli*”, ugyanakkor „*néhány kisebb lépéssel megint túllép*” azokon. (DEGRÉ, 1973–1974. 155–156.)

⁹² Az „újnemesség” terminusnak a magyar történetírásban bevettnél (azaz a nemesi cím formálissá válásánál) tágabb értelmű használatát proponálta Halmos Károly. Egyrészt az osztrák irodalom nyomán az alapvetően személyes és konkrét érdekek helyett a nemességszerzés Mária Terézia uralkodásának idejére eső kiszámíthatóvá válása nyomán keletkezett változásra (a „szisztematikus” módon szerzett, a szolgálatban eltöltött időre tekintettel, pusztán az állami hivatali és katonai hivatal viselésével kiemelhető nemesség megjelenésére) hívta fel a figyelmet. Másrészt arra, hogy a 18. században az „*adományozó kegy*” a katonai érdemek mellett a „*polgáriakat*” is méltányolni kezdte. Ez utóbbi csoporton belül elkülöníthetők azok, akik esetében a gazdasági siker vált a nemesi cím megszerzésének alapjává (*Wirtschaftsadel*). (HALMOS, 1995. 447–448.) Egy másik megközelítés az egykori gyakorlatot tekintetbe véve az „*őspróbával*” eldönthető „*ősnemesi származás*” fogalma alapján differenciálva mutatott rá a „*régi*” nemes és az „*új*” nemes közötti különbség korabeli jelentőségére, ami mindenekelőtt az udvarképesség eldöntésénél bizonyult kardinálisnak. (BALLABÁS, 2013. 37–39.)

tipológiák, hanem a Kisfaludy-féle percepciók, sztereotípiák és csoportképző kategóriák alapján igyekszem bemutatni a korabeli nemesség rétegződéséről és az ezzel szemben támasztott normával a Festeticsnek küldött szövegben, illetve a Zala megye közgyűlésén elhangzott beszédben kirajzolódó képet.

Az érdekes és eddig meglehetősen kevés figyelemre méltatott szónoklatot részleteiben nem elemezhetjük, csupán a nemesség keletkezésének és állapotának értékelésére térhetünk ki. A beszédben Kisfaludy többek között azzal érvelt, hogy a szegény – azaz birtokokkal nem, vagy alig rendelkező – nemesség általában véve „nem maga vétke miatt” az, hanem az évszázadok során patriotizmusa és kötelességei teljesítése folytán „elszegényedett” a haza, a nemzet és a király védelmében.⁹³ Mivel a kincstári javakat hosszú ideje nem az „észszel, fegyverrel szolgáló nemes, és nemtelen Magyaroknak megjutalmazására”, hanem a zsoldos (reguláris) hadsereg finanszírozásán keresztül a nemzet elnyomására és az „Udvari kedves szolgáltnak” a megajándékozására fordították, így az újonnan nemesített, „nagy érdemű magyar Polgárok” legjobb esetben is csupán armális kaphattak. Ezzel szemben, érvelt Kisfaludy: „[A]’ Dietrichek, Lachenbacherok, Uhlmanok, és több ilyenek, magok tudgyák miként szerzett pénzeiken, magyar Uradalmak mellett, magyar méltóságot nyerhettek, – fájdalommal tapasztalás! – Mintha pénznél egyéb érdem már nem is volna ezen szegény Magyar Országban! – Holott illy polgárok által szaporítottatni, a’ magyar nemesség nem tarthattya sem nyereségnek, sem dicsőségnek.”⁹⁴

Nem annyira a zsidósággal kapcsolatos vallási és kulturális idegenséget kell értenünk Kisfaludy megjegyzései alatt, sokkal inkább egyes, kereskedelemről – döntően a kincstárnak tett szolgáltatásokból – (szerinte gyanúsán) meggazdagodó, s ennek révén pénzért magyar nemeslevélhez és nemesi birtokhoz hozzájutó, egyúttal etnikailag nem magyar származású (s magyarosodásra szerinte nem is hajlandó) egyénekből sztereotipizált társadalmi csoporttal szembeni ellenérzést. A zalai közgyűlés nyilvánosságának szóló beszéd a már említett, két újlag nemesített zsidó származású família mellett ugyanezen sztereotip csoport részeként említette a Dietricheket, akik nemcsak nem voltak zsidó származásúak, de már 1677-től német birodalmi báróságra is emeltettek.⁹⁵ Kisfaludy e kiterjedt nemzetség egyik, Magyarországra szakadt ágára utalt, amelynek feje, báró Dietrich József, a napóleoni háborúk alatt szintén hadiszállítóként tevékenykedett, majd a kamarától birtokot vásárolva tekintélyes méretű uradalmat épített ki Arad vármegyében, s végre 1827-ben elnyerte a diétától indigenátusa törvénybe iktatását is (1847:45. tc.).

Ez az idegenkonstrukció alapvetően tehát két pillérre támaszkodott: a nemességszerzés kétségesnek tartott alapjának és módjának illegitimként való bemutatására, illetve az etnikai megbélyegzésre. A 18. században, ahogy Halmos Károly megjegyezte, „[a]z uralkodó a rangot adta, s [a] többi – a birtok, az esetleges beilleszkedés

⁹³ A nemességet általában fenyegető birtokaprózódás veszélye miatti félelem saját nemzetségét illetően az 1816-os osztály kapcsán írt levelében kapott érzékletes kifejezést: „Valóban itt van már az ideje, hogy egyszer a’ Kisfaludy Familia is ne tegye már indulattyanak játékává az osztályt, hanem topographice, politice, és kivált szeretettel osztozzon; különben ma holnap bocskoros és nemes Communitásokba szorítandó emberek lesznek azoknak unokájiból, kik hajdan várokkal, falúkkal bírtak.” Kisfaludy Sándor id. Kisfaludy Mihálynak, Sümeg, 1816. szeptember 16. (KSMM, VIII. 322.)

⁹⁴ KISFALUDY, 1892. 493–494.

⁹⁵ MCs, III. 313–314.

a nemesi társadalomba – már az »újnemes« dolga volt”.⁹⁶ Akár indigenákról, akár frissen nemesített nemtelenekről (köztük az „újnemességhez” sorolható, zsidó származású hadiszállítókról) volt szó, a *bene possessionati* által uralt megyék nemesi társadalmába való asszimilációjuk (amennyiben egyáltalán voltak ilyen ambícióik) nem lehetett egyszerű feladat. Ahogy Szijártó István rámutatott, az indigenák térnyerésével szemben a magyar rendiség képviselői oldaláról mindvégig ellenérzések fogalmazódtak meg. Ezek része volt annak a félelemnek a hangoztatása, hogy szaporításukon keresztül a bécsi kormányzat a magyar nemességet belülről törekszik fellazítani. Ha a honfűsítés aktusával jogilag az illető indigena magyarrá, s a magyar politikai nemzet tagjává vált is, származását továbbra is generációkon keresztül számon tarthatták. Tulajdonképpen a politikai közvélekedés azt tartott indigenának akit akart, s addig, ameddig akarta.⁹⁷ Ahogyan Kisfaludy személyes álláspontja mellett minden bizonnyal egyfajta megyei közvélekedést is reprezentáló érvelése és vitató definíciója rámutat, a konkrét politikai szituációban a jogi értelemben vett rendi határokat a származás – akár etnikai, akár történeti értelemben – felülírhatta a genealógiai tudatosságra és a nemességről alkotott nemzetesített hanyatlásnarratívára támaszkodva.

Természetesen Kisfaludy számára érzékelhető volt a korabeli rendi társadalom dinamikája, s az, hogy a nemesség a korszakban, csakúgy, mint korábban, a társadalmi mobilitást elősegítő eszköznek is számított.⁹⁸ Más kérdés, hogy a nemesítés alapjául szolgáló érdemek körét hogyan látta. Vajay Szabolcs szerint az okleveles anyagban csak a 15. század első harmadától mutatható ki először, hogy a korábbi vegyes eredetű nemességhez „újabb elem is járulhasson: a rátermettség alapján királyi kegyelemmel szentesített társadalmi feltörők”, az uralkodó ekkor ugyanis már nem csupán megállapította és megerősítette a nemesség létét, illetve birtokadományozással gazdagított vagy címet adományozott az érintetteknek, de annak jogforrásává is vált.⁹⁹ A *Hármaskönyv*ben ugyan a „tudósok” közvélekedésére hivatkozva akad egy „értelmiségi” definíciója is a nemességnek, azaz: „*Nobilis ille sit, sua quem virtus nobilitat*”,¹⁰⁰ ám jogi értelemben véve „*valóságos nemességet*” – Csiky Kálmán fordításában – „*katonai szolgálattal és hadi tudománnyal*”, illetve egyéb lelki és testi tulajdonságokkal és erényekkel lehet szerezni.¹⁰¹ A latin megfogalmazás kellően homályos volt ahhoz, hogy a 18–19. század fordulóján, de különösen a későbbiekben a nemesítés alapjául szolgáló, a korábbi évszázadok jutalmazási gyakorlatától eltérő „polgári”-jellegű érdemekre (mint a hadiszállításokban való részvétel, azaz

⁹⁶ HALMOS, 1995. 452.

⁹⁷ SZIJÁRTÓ, 2017. 10–11.

⁹⁸ Ehhez a dinamikához a rendi korszak egészére nézvést lásd: SZABÓ, 1941.

⁹⁹ VAJAY, 1983. 40.

¹⁰⁰ *Tripartitum*, I. 3.

¹⁰¹ *Tripartitum*, I. 4. Tóth Zoltán szerint Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen fordítása „*jót tesz a mondat értelmiségi kézen született korszerűségének*”, abban ugyanis a latin eredeti vonatkozó sorát („*Proinde vera Nobilitas usu, disciplinaque militari [...] acquiritur.*”) a „*katonai étellel és tudománnyal*” kitéttel ültették át magyarra. Ez a megoldás azonban nem Óváriéknál jelent meg először, hanem ők is egy „értelmiségi” látószögű fordítási hagyományt követtek, ugyanis már a rendi korszak végén, 1844-ben a Magyar Tudós Társaság által kiadott fordításban is „*katonai élet 's tudomány*” szerepelt. (*Tripartitum*, 1844. 51.) Emellett Werbőczy két egyéb módot is felsorolt, a fűsítést és az örökbefogadást (*Tripartitum*, I. 7–8.), de ezekkel itt értelemszerűen nem foglalkozhatunk.

a kereskedelmi tevékenység) hivatkozva is a nemesség adományozásának alapjává válhasson.¹⁰² Ahogy Tóth Zoltán rávilágított: „[A] *passzus a polgári kor, különösen az ipari forradalom időszakának korábbi késő feudális rangemelési kampányainak szintjét elérő nemesítésein is »érvényes föltételeit tartalmazza«. [...] Érvényesen tartalmazza [...] az egyéni teljesítménnyel elért polgári státus elvi feltételeit is.*”¹⁰³ Ennek tükrében Kisfaludy a *bene possessionati*, s közte saját nemzetsége, famíliája pozícióját erősíteni hivatott jogértelmezése két szempontból is sajátosnak bizonyult. Egyrészt mind az uralkodó nemesítési, mind az országgyűlés indigenátusokat becikkelyező gyakorlatánál jóval szűkebben és hagyományosabb módon, a katonai és a szellemi érdemekre korlátozva szabta meg a magyar nemességre érdemesítő tettek, tevékenységek körét. Másrészt saját nemzetsége honfoglaló származásának hangsúlyozásával, mindenekelőtt a cím, a privilegizált státus ősisége szerint genealogikus és diplomatikai gyakorlatokkal alátámasztható különbséget tett *de jure* nemes és nemes között.

Tóth Zoltán irányította rá a figyelmet arra, hogy Magyarországon az ún. „rendi határvonal” ugyan ritualizált hierarchiákba rendezett morális közösségeket határolt el egymástól, ugyanakkor a leszármazás alapján mégsem hozott létre átjárhatatlan, kasztszerű társadalmi különbségeket. A nemesi jogállás tekintetében pedig tulajdonképpen nem támasztott vagyoni és életmódbeli feltételeket, ez esetben ugyanis a rendi határvonal a teljes osztályszerkezetet keresztülmeteszette.¹⁰⁴ E hosszabbtávú társadalomtörténeti jelenségek, folyamatok részleges percepciója és megítélése a kor politikai gondolkodásában azonban egy másik probléma. Kisfaludy a maga eszközeivel tulajdonképpen egy olyan sajátos „rendi norma” megfogalmazására törekedett, amely egy bizonyos irányban a korabeli nemesség viszonylagos nyitottságát gyengítve, az uralkodó által a hadiszállítók esetében már valutaként használt nemesítésekkel szemben, a nemességre jellemző attribútumok használatával a rendiséget megkerülő társadalmi mobilitás korlátozását proponálta. Ehhez implicit módon, alapvetően két – egyéb szövegei nyomán rekonstruálható – kritériumot támasztott: egyrészt a nemesség számára bizonyos eszményített gazdálkodó-katonáskodó életmódot és ehhez kapcsolódó erényeket emelt normává, másrészt a *natio Hungarica* korábbi latinközpontúságával szemben nyelvi-kulturális magyarosodást-magyarosítást követelt meg. Míg a régebbi nemesség, s különösképp az általa nemzetietlenné váltak címkézett arisztokrácia esetében ez az idealizált, etnikai és nyelvi értelemben nemzetiesített múlthoz való visszatérésként, addig az újonnan nemesítettekkel szemben a rendi-nemesi társadalomba való integráció, s ezáltal a hagyományos politikai kritériumokon túl immár nyelvi-kulturális értelemben felfogott nemzetbe tartózkodás előfeltételeként jelent meg. Hozzátehetjük, a nyelvi és etnikai kritérium konstitutív helyzetbe emelésében hosszabb távon már potenciálisan benne rejtett a rendi státus demokratikus átalakításának egyik lehetséges alapja is. Ebből a nézőpontból Kisfaludy közvetlenül az uralkodó, I. Ferenc francia háborúkat követő nemesítési gyakorlatának bizonyos vonatkozásait vitatta, abban ugyanis több alkalommal is előfordult, hogy hadiszállítóként meggazdagodó nagykereskedőknek adományoztak nemeslevelet.

¹⁰² Vö. HALMOS, 1995. 448.

¹⁰³ TÓTH, 1991a. 87.

¹⁰⁴ TÓTH, 1991b. 22.

Kisfaludy a megyei beszédben világosan kifejtette, hogy mit kívánt kizárni önmagában a nemességre érdemesítő tettek körből (s ezáltal mely csoportokat az arra érdemesek közül): a kereskedelmet. A magyar (birtokos) nemességhez, a (nemesi) nemzethez a földművelést, illetve a – mindenekelőtt az inszurrekciókban manifesztálódó – „vitézséget” tartotta méltónak, amit önlegitimáló módon részben a saját vidéki birtokos nemesi, táblabírói életformájából vonatkoztatott el.¹⁰⁵ E gondolat széles nyilvánosság számára történő megfogalmazását találhatjuk meg az 1809-ben, névtelenül megjelent inszurrekciós röpiratában, a *Hazafüüi Szózat*ban. Ebben ugyan egyfelől elismerte a kereskedelem fontosságát az ország jóléte szempontjából, másfelől viszont úgy tartotta, hogy „[a] Magyar Nemzetnek Gyéniussa nem annyira hajlandó a kereskedésre, és kalmárkodásra, mint a gazdálkodásra”.

Kisfaludy a nemesi nemzet általa kívánatosnak-ideálisnak tartott karakterét oly módon határozta meg, hogy Cicero *A kötelességekről* írott munkájának egy szentenciaszerű mondata nyomán¹⁰⁶ megidézett klasszikus republikanizmus agrárius-arisztokratikus normáját a hazai adottságokra adaptálva összekapcsolta a földművelést a szabad polgárhoz méltó étellel. Ennek értelmében az „úri, nemes, szabad Nemzethez” a mezőgazdaság mint „életmód” és mint „foglalatosság” illik, más szóval az arra való képessége a nemesnek, hogy „Szabad Úr lehetni a magáiban, teremthetni, másokkal jól tehetni”.¹⁰⁷ Mindenekelőtt azonban a „vitézséget”, azaz az inszurrekciók során szükséges katonai erények gyakorlását helyezte a nemesség értékhierarchiájának csúcsára, amelyben a haza és az alkotmány megoltalmazásának garanciáját látta.

Az említett nagykereskedők hadiszállításokra hivatkozva történt nemesítései és életformája természetesen nem felelhetett meg a Kisfaludy által akár a „rég”, akár az „új” nemesekkel szemben támasztott szigorú kritériumoknak. A költő nemességről alkotott víziója, mely részben önképéből és nemzetsége történetének genealogikus elbeszéléséből, részben a magyar középkort illető történeti érdeklődéséből, részben pedig a *bene possessionati* saját pozíciójának védelmét szolgáló politikai-társadalmi törekvéseiből táplálkozott, merőben ellentétesnek és ellenségesnek bizonyult a felemelkedő, s mobilitási lehetőségei kiszélesítésének érdekében nemességet szerző korai vállalkozórétteg stratégiáival szemben, így eleve alkalmatlan volt ezek megértésére is. Kisfaludy ugyan konkrét famíliákat jelölt meg, azonban a nemességszerzés szokásba jött új módozataiból és az ezeknek tulajdonított viselkedési mintákból sztereotip módon általánosítva e csoport mentalitására és annak a jómódú birtokos nemesség pozícióját és értékeit veszélyeztető térhódítására is következtetett.

¹⁰⁵ Vö. DEGRÉ, 1974; ÁCS, 2002; VÖLGYESI, 2007.

¹⁰⁶ *De Off.* I. 151.

¹⁰⁷ [KISFALUDY], 1809. 91.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári és kéziratári források

- MNL OL** Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
 DL Diplomatikai Levéltár (P és R szekcióból és állagatlan fondok)
 Q 10 Magyar nemzeti múzeumi törzsanyag
 Családi levéltárak (P szekcióból)
 Q 106 Kisfaludy család idősebb ága
- MTA KIK Kt.** Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ
Kézirattár
 K 377/6 Kisfaludy Sándor gróf Festetics Lászlónak, h. n., 1837. ápr. 10.
 (fogalmazvány)
 K 379/4 Kisfaludy Sándor: A' Kisfaludyak
 K 376/75 Gróf Festetics László Kisfaludy Sándornak, Bécs, 1837. márc. 18.
 K 376/76 Gróf Festetics László Kisfaludy Sándornak, Bécs, 1837. aug. 10. (19. század
 végi másolata: K 376/76. ad.)
 Ms. 6228/35 Kisfaludy Sándor jegyzéke másolásra átadott oklevelekről.

Szakirodalom

Ács

- 2002 ÁCS Anna: A gazdálkodó költő: Kisfaludy Sándor gazdálkodása bevételi
 pénztárkönyve alapján. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 22. (2002) 1. sz.
 149–158.

BALLABÁS

- 2013 BALLABÁS Dániel: A magyar nemesség társadalmi tagolódása (16–20. század). In:
Genealógia 2. Szerk.: KOLLEGA TARSOLY István – KOVÁCS Eleonóra – PANDULA Attila –
 VITEK Gábor. Budapest, Tarsoly, 2013. 7–57.
- 2016 BALLABÁS Dániel: A Széchenyi nemzetség szerepvállalása Széchenyi István
 kultuszában a Horthy-korszakban. *Turul*, 89. (2016) 1. sz. 20–25.

ANONYMUS

- 1999 ANONYMUS: A magyarok cselekedetei. Ford.: VESZPRÉMY László. In: ANONYMUS:
A magyarok cselekedetei – KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei*. Utószó, jegyz.:
 VESZPRÉMY László. Budapest, Osiris, 1999. 7–86.

BÁCSKAI

- 1989 BÁCSKAI Vera: *A vállalkozók előfutárai: Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest,
 Magvető, 1989.

BAKÁCS

- 1955 BAKÁCS István: A családi levéltárak rendezése. *Levéltári Közlemények*, 26. (1955) 5–26.

BAKÁCS–DÁVID

- 1968 BAKÁCS István – DÁVID Lászlóné (szerk.): *P szekció: Kisebb családi és személyi fondok I. kötet: 1–444. törzsalapszámok: Áttekintő raktári jegyzék.* Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1968.

BENE

- 1996 BENE Sándor: Politika és genealógia: A Zrínyiek eredetéről. *Café Babel*, 6. (1996) 19. sz. 27–38.

CZOBOR

- 1940–41 CZOBOR Alfréd: A családi levéltárak a középkorban. *Levéltári Közlemények*, 18–19. (1940–1941) 380–440.

CZUCZOR–FOGARASI IV.

- 1867 CZUCZOR Gergely – FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára, IV.* Pest, Emich Gusztáv, 1867.

DEGRÉ

- 1973–1974 DEGRÉ Alajos: Zala megye reformkori követutasításai. *Levéltári Közlemények*, 44–45. (1973–1974) 143–162.
- 1974 DEGRÉ Alajos: Kisfaludy Sándor szerepe Zala megye politikai életében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 78. (1974) 3. sz. 342–348.

DEWALD

- 2002 DEWALD, Jonathan: *Az európai nemesség története.* Ford.: F. NAGY Piroska. Budapest, Pannonica, 2002.

DOMINKOVITS

- 1993 DOMINKOVITS Péter: Egy Vas megyei tisztségviselő a XIX. század első feléből: Adatok Kisfaludy János életútjához, szempontok a vármegyei tisztikar analitikus elemzéséhez. *Vasi Szemle*, 47. (1993) 1. sz. 81–90.
- 2004 DOMINKOVITS Péter: Kisfaludy László: A kisfaludy Kisfaludy család története. *Vasi Szemle*, 58. (2004) 6. sz. 762–765.

FENYŐ

- 1960 FENYŐ István: A nemesi patriotizmus ideológiája Kisfaludy Sándor regeköltészetében. *Magyar Tudomány*, 67. (Új Folyam, 5.) (1960) 8. sz. 455–465.
- 1961 FENYŐ István: *Kisfaludy Sándor.* Budapest, Akadémiai, 1961.

FÜGEDI

- 1999 FÜGEDI Erik: *Az Elefánthyak: A középkori nemes és klánja.* Budapest, Osiris, 1999.

GÁLOS

- 1934a GÁLOS Rezső: A Kisfaludy-család. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 32. (1922) 1. sz. 135–140.

1934b GÁLOS Rezső: Kisfaludy Sándor és Szegedy Róza házassága. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 44. (1934) 1. sz. 83–87.

GÉFIN

1933 GÉFIN Gyula: Kisfaludy Sándor kiadatlan levelei. Második, befejező közlemény. *Győri Szemle*, 4. (1933) 10. sz. 271–292.

GÉR

[é. n.] GÉR András: Néhány genealógiai kérdés kisfaludi Kisfaludy Éva származásával kapcsolatban – jegyzetek. Gépirat.
(https://www.academia.edu/41493159/Kisfaludy_%C3%89va_z%C3%A1rmaz%C3%A1sa – Utolsó letöltés: 2020. december 4.)

HALBWACHS

2018 HALBWACHS, Maurice: *Az emlékezet társadalmi keretei*. Ford.: SUJTÓ László. Budapest, Atlantisz, 2018.

HALMOS

1995 HALMOS Károly: Rangemelések a Habsburg Monarchiában: A rendi kontinuitás statisztikai elemzési lehetőségei az újnemesek és a gazdasági elit példáján. In: *Vera (nem csak) a városban: Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. Szerk.: Á. VARGA László. Debrecen, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 1995. 445–481. (*Rendi társadalom – polgári társadalom, Supplementum*)

HALMOS-TAMÁS

2020 HALMOS Károly – TAMÁS Máté: A hadiszállítás útjai és útvesztői. In: *Kapiller Imre emlékkönyv*. Szerk.: HORVÁTH Zita – MIKLÓS Dániel – MIKÓ Zsuzsanna – NÉMETH László Sándor. Zalaegerszeg, MNL ZML, 2020. 79–86.

HANDBUCH I-II.

1828 *Handbuch der ungrischen Poesie. I-II. Band*. Szerk.: TOLDY, Franz – FENYÉRY, Julius. Pesth-Wien, G. Kilian – K. Gerold, 1828.

HOMOKI-NAGY

2000 HOMOKI-NAGY Mária: A törvényes öröklés jogi szabályozása Magyarországon 1861-ig. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica*, 58. (2000) 211–231.

HORVÁT

1820 HORVÁT István: *Magyar Ország gyökeres régi nemzetségeiről*. Pest, Trattner János Tamás, 1820.

1833a HORVÁT István: A' Székes Fehérvári Káptalannak 1305-dikben Május Hónap 21-dikén költ Levél Mása egy Réz Táblával. *Tudományos Gyűjtemény*, 17. (1833) 2. sz. 43–45.

1833b HORVÁT István: Könyvesmertetés. Kisfaludy Sándor Munkáji. Pesten, 1833. Wigand Otto Tulajdona. (Nyomtatott Liptsében.) Kis 8-ad rétbén , I. Kötet. Himfy Szerelmei. I. Rész. XX. és 316. oldal. – II. Kötet. Himfy Szerelmei. II. Rész. 310.

- oldal. III. Kötet. Regék. I. Kész. 161. oldal. JV. Kötet. Regék. II. Rész. 129. oldal. 17. *Tudományos Gyűjtemény*, (1833) 4 sz. 107–110.
- 1833c HORVÁT István: Róland Nádor Ispánynak 1253-dikban Julius Hónap 6-dikán költ Óklevelé egy Réz Táblával. *Tudományos Gyűjtemény*, 17. (1833) 4 sz. 85–87.
- 1833d HORVÁT István: A' Székes Fehérvári Káptalannak 1246-dik évben a' Guth Kelad Nemzetség számára költ Óklevelé, egy Réz Táblával. *Tudományos Gyűjtemény*, 17. (1833) 5. sz. 108–109.
- 1833e HORVÁT István: A' Vasvári Káptalannak 1300-dik évben Miklós Bán fiai számára költ Óklevelé, egy Réz Táblával. *Tudományos Gyűjtemény*, 17. (1833) 7. sz. 96–97.
- 1833f HORVÁT István: A' Veszprémi Káptalannak 1335-dik évben Martius 27-dikén Nemptii Heym Mester és ennek öttse Pál Mester számára költ Óklevelé, egy Réz Táblával. *Tudományos Gyűjtemény*, 17. (1833) 8. sz. 99–102.
- 1833g HORVÁT István: Miklós Machovi Bánnak 1338-diki Ítéelőlevele Lekchei András Mester Perében. *Tudományos Gyűjtemény*, 17. (1833) 10. sz. 64–75.
- 1834a HORVÁT István: Kún László Magyar Királynak 1273-dik évi Julius 4-dikén a' Ják Nemzetségből származott Sitkei Nemeseknek számukra Vas Vármegyei Bothyán faluról költ Ajándéklevelé, egy Réz Táblával. *Tudományos Gyűjtemény*, 18. (1834) 4. sz. 77–80.
- 1834b HORVÁT István: Nagy Lajos Magyar Királynak 1369-dik évben Junius 22-dikén költ Kegelemlevele, mellyben Benedek Bolgár Országi Bánnak és Attyafianak a' Remetei és Egerszegi Temes Vármegyében fekvő Jóságaikra nézve Büntető Hatalmat enged, egy Réztáblával. *Tudományos Gyűjtemény*, 18. (1834) 5. sz. 60–63.
- 1834c HORVÁT István: Kún László Király Óklevelé évszám nélkül, mellyben Belusfi Belus Birónak Predynnyh, Juretina és Musuna birtokokat ajándékozza. – – Továbbá: Péter, a' Sopronyi Kórház szerzetes Monostorának Előljárója, és Gergely Sopronyi Plébánus előtt 1300-dikban költ Osztálylevele a' Guthkeled Nemzetségnek, egy Réz Táblával. *Tudományos Gyűjtemény*, 18. (1834) 6. sz. 78–80
- 1834d HORVÁT István: Róbert Károly Magyar Királynak 1327-dik évben December hónap 10-dikén költ Óklevelé, mellyben a' Ják Nemzetségből eredett Sitkei Lörintzfi Koposz kérelmére a' Szala Vármegyei Véged faluról adta Nyilt (Patens) Ajándék Levelét Örökös (Privilegialis) Levéllé emeli; egy Réz Táblával. *Tudományos Gyűjtemény*, 18. (1834) 7. sz. 90–93.

KAPOSI

- 2003 KAPOSI Zoltán: A tradicionalizmustól a modern gazdaságig: Kanizsai kereskedők és vállalkozásaik a feudalizmus utolsó korszakában 1690–1848. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, (2003) 11–12. sz. 135–162.

KET VII.

- 1833 *Közhasznu Esmeretek Tára a' Conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva. VII. kötet.* Pest, Wigand Otto, 1833.

KÁLLAY

- 1972 KÁLLAY István: A családi és uradalmi levéltári fondok alapvető kérdései. *Levéltári Szemle*, 22. (1972) 3. sz. 120–127.

KETELAAR

- 2007 KETELAAR, Eric: Muniments and monuments: the dawn of archives as cultural patrimony. *Archival Science*, 7. (2007) 343–357.
- 2009 KETELAAR, Eric: The Genealogical Gaze: Family Identities and Family Archives in the Fourteenth to Seventeenth Centuries. *Libraries & the Cultural Record*, 44. (2009) 1. sz. 9–28.

KÉZAI

- 1999 KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei*. Ford.: BOLLÓK János. In: ANONYMUS: *A magyarok cselekedetei* – KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei*. Utószó, jegyz.: VESZPRÉMY László. Budapest, Osiris, 1999. 87–173.

KISFALUDY

- 1809 [KISFALUDY Sándor]: *Hazaifüi Szózat a' Magyar Nemességhez*. Pest, Hartleben, 1809.
- 1892 KISFALUDY Sándor: A jobbagytelkeket bíró nemes személyek adózásáról. In: KISFALUDY SÁNDOR *minden munkái*. VII. kötet. Kiad.: ANGYAL Dávid. 4. kiad. Budapest, Franklin-Társulat, 1892. 491–499.
- 1893a KISFALUDY Sándor: A' Kisfaludyak. In: KISFALUDY SÁNDOR *minden munkái*. VIII. kötet. Kiad.: ANGYAL Dávid. 4. kiad. Budapest, Franklin-Társulat, 1893. 693–696.
- 1893b KISFALUDY Sándor: Regeköltőnek Hattyúdala. In: KISFALUDY SÁNDOR *minden munkái*. VI. kötet. Kiad.: ANGYAL Dávid. 4. kiad. Budapest, Franklin-Társulat, 1893. 185–384.
- 2004 KISFALUDY László: *A kisfaludi Kisfaludy család története*. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2004.

KOLLÁNYI

- 1910 KOLLÁNYI Ferenc: Az Akadémia és a Nemzeti Múzeum. *Értekezések a történeti tudományok köréből*, 22. (1910) 8. sz. 3–121. [465–583.]

KRISTÓ

- 2000 KRISTÓ Gyula: Előd: A magyar őstörténet- és krónikakutatás egy fejezete, Elhangzott 1999. február 11-én. In: *Székfoglalók 1995–1998*. III. kötet. Szerk.: GLATZ Ferenc. Budapest, MTA, 2000. 1–22.

KURUCZ

- 2016 KURUCZ György: Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés: Gróf Festetics László pénzügyi helyzete az apai örökség átvételétől a zárgondnokság időszakáig (1820–1830). *Századok*, 150. (2016) 3. sz. 536–584.

LOVAS

- 1936 LOVAS Elemér: A Csák-nb. Kisfaludyak családfája. *Győri Szemle*, 7. (1936) 43–44.

MCs I–XII.

- 1857–1865 NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal, I–XII*. Pest, Beimel J. és Kozma Vazul, 1857–1865.

MOLNÁR (SZERK.)

- 2003 MOLNÁR András (szerk.): „Tekintetes karok és rendek!": Zala megye országgyűlési követutasításai és követjelentései 1825–1848: Válogatott dokumentumok. Zalaegerszeg, ZML, 2003.

NAGY

- 1885 NAGY Iván: A Csák-nemzetség. *Turul*, 3. (1885) 49–57; 119–122.
 1886 NAGY Iván: A Csák-nemzetség ágazatai. *Turul*, 4. (1886) 20–24.
 1896 NAGY Imre: A Kisfaludy család leszármazása. I–II. *Turul*, 14. (1896) 1–9; 54–61.

RAILAITĖ-BARDĖ

- 2013 RAILAITĖ-BARDĖ, Agnė: *Genealogical Identity among the Nobility of the Grand Duchy of Lithuania and its Expression in the Heraldry of the 16th–18th Centuries*. Summary of Doctoral Dissertation, Humanitarian Sciences, History (05 H). Vilnius, Vilnius University, 2013.
 2018 RAILAITĖ-BARDĖ, Agnė: The Triumphant Genealogical Awareness of the Nobility in the Grand Duchy of Lithuania in the 17th and 18th Centuries. *Lithuanian Historical Studies*, 22. (2018) 29–49.

REISZ

- 2009 REISZ T. Csaba: Lipszky János jelentése a magyar nemesi felkelésnél történetekről, 1809. *Levéltári Közlemények*, 80. (2009) 255–298.

Soós

- 1984 Soós István: Romantikus őstörténet. *História*, 6. (1984) 4. sz. 32–35.
 1988 Soós István: Diplomatika és politika: Horvát István kiadatlan Werbőczy-könyvének története. *Levéltári Közlemények*, 59. (1988) 1. sz. 82–110.
 1993 Soós István: Kísérlet a magyar nyelvű diplomatika megteremtésére: Horvát István és Schwartner Márton. *Aetas*, 8. (1993) 4. sz. 44–91.
 1996 Soós István: Horvát István és a történeti segédtudományok: Kandidátusi értekezés tézisei. Bp., 1995. *Fons*, 3. (1996) 1. sz. 73–107.

SZABÓ

- 1941 SZABÓ István: A jobbágy megnevesítése. *Turul*, (1941) 11–21.
 1980 SZABÓ László: *A magyar rokonsági rendszer*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, 1980.

SZIJÁRTÓ

- 2017 SZIJÁRTÓ M. István: Az indigenák a magyar politikában, 16–19. század. In: *Az indigenák*. Szerk.: SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2017. 7–14.

SZOPORI NAGY

- 1884 SZOPORI Nagy Imre: A Kisfaludyak címeres levele. *Turul*, 2. (1884) 105–110.

SZÜCS

- 1954 SZÜCS Jenő: Szempontok a családi levéltárak ismertető leltárainak elkészítéséhez. *Levéltári Híradó*, 4. (1954) 3–4. sz. 92–104.

TAMÁS

- 2018 TAMÁS Máté: Zsidó zsellérből katolikus nemes, avagy a Lackenbacherek három nemzedéke. In: *Mozgás és átalakulás: A migráció és a társadalmi mobilitás történeti változásai és összefüggései*. Szerk.: HALMOS Károly – KOVÁCS Janka – LÁSZLÓFI Viola. Budapest, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2018. 138–160.

TÓTH

- 1991a TÓTH Zoltán: A rendi norma és a „keresztyén polgárosodás”: Társadalomtörténeti esszé. *Századvég*, (1991) 2–3. sz. 75–130.
- 1991b TÓTH Zoltán 1991: A rendi társadalomszervezet történeti színváltozásai. In: *Előadások a polgárosodásról I. Rendiség és polgárosodás*. Szerk.: TÓTH András. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 1991. 13–25.
- 2014 TÓTH Valéria 2014: Szempontok a 13–14. századi nemzetségnevek értékeléséhez. *Századok*, 148. (2014) 2. sz. 471–494.

TRIPARTITUM

- 1844 *Verbőczy István' Hármaskönyve*. Magyar Tudós Társaság. Pest, Eggenbegger József és Fia, 1844.

VASS

- 1895 VASS Bertalan: *Horvát István életrajza*. Budapest, MTA, 1895.

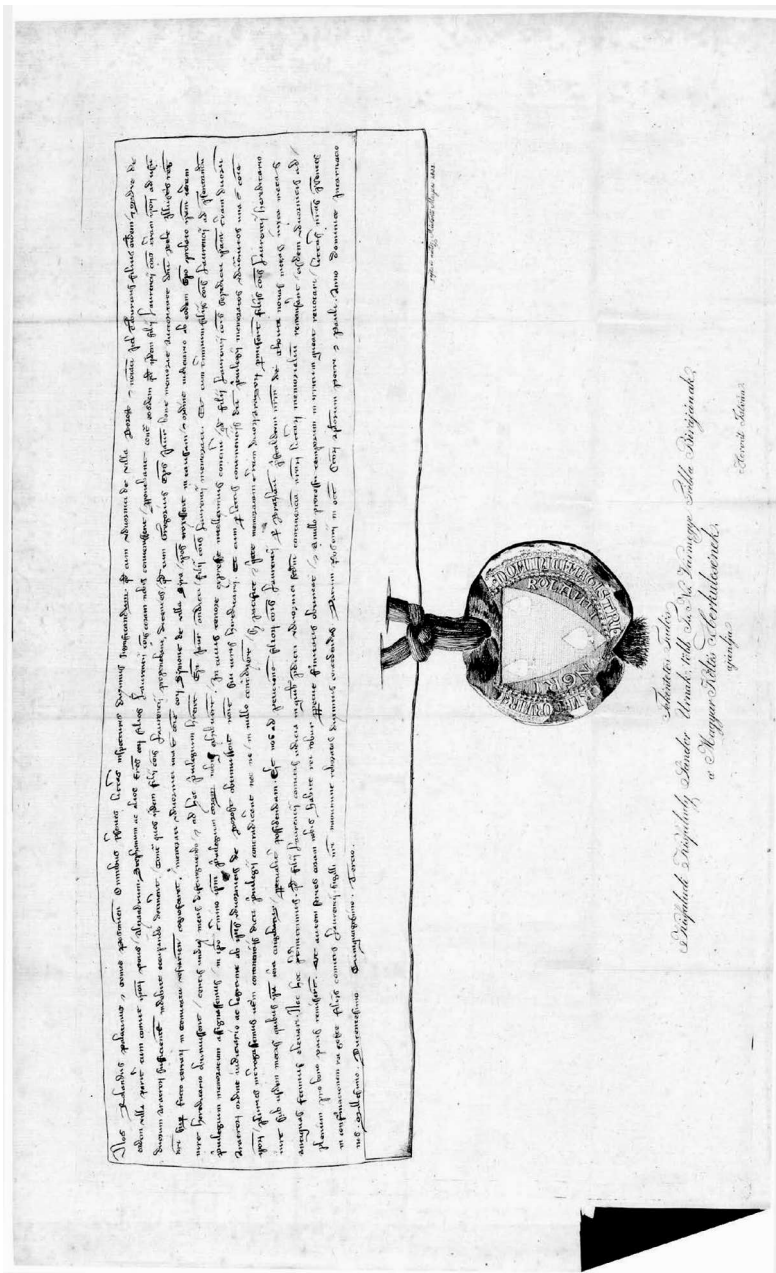
VICZIÁN

- 2006 VICZIÁN Zsófia: „Nemzettségünk eredete” – egy nemesi genealógia a 19. századból. In: *Az emlékezet konstrukciói: Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Szerk.: CZOCH Gábor – FEDINEC Csilla. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2016. 141–163.
- 2008 VICZIÁN Zsófia: Múltat fabrikálni – egy nemesi genealógia a szocializmusból. *Aetas*, 23. (2008) 3. sz. 171–183.

VÖLGYESI

- 2007 VÖLGYESI Orsolya: A gazdálkodó költő: Kisfaludy Sándor gazdasági feljegyzései. In: *A fogyasztás társadalomtörténete*. Szerk.: HUDI József. Budapest–Pápa, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület–Pápai Református Gyűjtemények, 2007. 35–42.

Melléklet

1. sz. kép. Roland Nádor Ispánynak 1253-dikban Julius Hónap 6-dikán költ Oklevele. (Rézmetszet, rajzolta és metszette: Miskovits Moyses, 1833. Tudományos Gyűjtemény, 17. (1833) 4. sz. 84. oldal után)

Tompa László

Három generáció a *nobilitas* margóján

A hetényi Bedő család 18. századi története¹

Balázs László és Degré Alajos a *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* településtannulmány-sorozatának keretében megjelent, 1980-as írását olvasva különös bekezdés tűnhet a Bicske helység kora újkori történetét kutatók szemébe.² A szerzőpáros egy olyan, a (későbbi) mezőváros 1768-as úrbéri *regulatio*ja körül kialakult vitáról tudósít, melyben a kortársak is meglátták a veszedelmes potenciált. Az úrbérrendezés után – pontosabban meg nem határozott dátummal – egy napon éjfélkor a bicskei lakosok közül többen támadást intéztek a birtokos Batthyányak új tisztartója, Joseph Schmidt ellen, amely támadást csak a helység esküdteinek hathatós és azonnali közbelépése fojtotta el. Az egyetlen fennmaradt forrás, amely akár csak érintőlegesen is foglalkozik ezzel a rejtélyes éjszakai lázongással, Joseph Schmidt, a *Hofrichter* felháborodott levele, amit földesurához, gróf Batthyány József kalocsai érsekhez írt 1769. október 19-i keltezéssel.³ Schmidt levelében a történetekért mindenekelőtt elődjét, Bedő Ferenc volt bicskei provizort teszi felelőssé, akinek előzetes tudomásával („mit Vorwissen des gewesten Herr Bedő”) a bicskei parasztok éjfélkor fellázdak ellene („um Mitternacht gegen mich rebelliret”).

Bedő Ferenc provizor az ominózus éjféλι lázongást követően teljesen eltűnik a 18. századi Bicske történetéből; egyetlen későbbi uradalmi forrás sem utal jelenlétére, és utódai is különféle egyéb Fejér megyei településeken (Cecén, Abán, Székesfehérvárott) éltek a továbbiakban. Az úrbérrendezés zavargásai fényes officialista pályát vágta félbe, amelyet sem a lakossági presszió, sem pedig a tisztartó romló egészségi állapota nem szakítottak meg korábban.

A provizor eltűnése, illetve az úrbérrendezést megelőzően keletkezett bicskei forrásanyagban munkájára és jellemére utaló számos, helyenként erősen fogalmazó forrás természetesen jó táptalajt biztosítottak a mítoszépítésre. A jobbágyok sorozatos panaszleveleinek (amelyeket a szakirodalom jól kutathatóan közre is

¹ A tanulmány a MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport támogatásával készült.

² BALÁZS–DEGRÉ, 1980. 201.

³ MNL OL P 1327 No. 1–3.

adott),⁴ illetve bizonyos határjárások félredátumozott és félreértett bekezdéseinek⁵ köszönhetően Bedő Ferenc az utókor emlékezetében a lakosságot kizsákmányoló, „szadista gazdatiszt” archetipikus alakjává vált. Ezen kép kialakulásában mindenképp fontos szerepet játszott Jakab István László bicskei helytörténész monográfiája (1969), amelyet bizonyosan befolyásolt a korszak ideológiai nyomása. A helyi legenda szerint a kegyetlenkedései és „népnyúzása” miatt felháborodott jobbágyok egy napon agyonverték és elásták az azóta „Bedőhalomként” ismert határjel alá.⁶ Azon túl, hogy ezt a vélekedést már a szakirodalom is vitatta,⁷ a jól csengő történet éppen a tisztartó históriájának egyik legérdekesebb részét hagyja homályban: azt a folyamatot, amelynek végeredményeképpen a hivatali nemes Bedő Ferenc magát és családját pozícióba helyezte a bicskei térségben, illetve azt a váratlan eseményt, amelynek következtében ez a pozíció megroppant, és a tisztartó famíliája jórészt elvándorolt a mezővárosból.

E feltáratlanul maradt folyamat megértéséhez, a família felemelkedésének, majd szétszéledésének ismertetéséhez elengedhetetlen az egyes generációk tagjai által bejárt életutak részletesebb elemzése. Az alábbi tanulmányban a rendelkezésre álló források felhasználásával a hetényi Bedő család három nemzedékének történetét mutatom be, a nemesi cím megszerzésétől annak végleges, 18. század végi elismertetéséig.

A munkamódszer és a rendelkezésre álló források

Részletes családtörténetet írni megfelelő memoárok, magánlevelezések vagy személyes visszaemlékezések hiányában meglehetősen nehéz lenne, ezért, ahogyan a genealógiában szokásos, a família történetét a nevek, születési és halálozási dátumok, házasságok és a helyi archontológia terepén tárgyalom. Szerencsére a hetényi Bedők⁸ életéről és cselekedeteiről számos leíró jellegű forrás is megmaradt, elsősorban a tisztartó hivatali működésével kapcsolatosan, így a kutatás fókuszsa, a forrásadottságoknak megfelelően, a második generációra helyezhető.

(Idősebb) Bedő Ferenc, Bicske provizora közel negyven évig őrizte a posztját; a tisztartóság méretéhez és jelentőségéhez képest a munkájával kapcsolatosan

⁴ JAKAB, 1969. 298–301.

⁵ MNL OL P 1322 13. sor. 23/a. No. 112. *Anno 1759 in fine Januarii* – az 1730-as határjárásrevíziója.

⁶ JAKAB, 1969. 298–309.

⁷ BALÁZS–DEGRÉ, 1980. 201.

⁸ Az anyaggyűjtésben a legnagyobb akadályt az jelentette, hogy kezdetben nem lehetett biztosan tudni, melyik Bedő családból is származott a kérdéses tisztartó. Nagy Iván monumentális (ám mára kissé elavultnak tekintett) genealógiai lexikonában csupán a kálnoki és hodgyai Bedő nemzetségekről esik szó, ezeket azonban nem lehet joggal feltételezni Ferenc tisztartó ősi családjaiként: mindkét família Erdélyből származott, nemességük jóval régebbre nyúlik vissza, mint a tisztartó családjaé, s címerük sem egyezett meg. Nehezítette a dolgomat az is, hogy a provizor egyetlen levelében sem használta a *praedicatumát*, illetve, hogy a – többnyire gróf Batthyány I. Lajos nádorral, Bicske földesurával folytatott – hivatali levelezéseiben sehol sem látni a pecsétjét, hiszen azoknak csupán a levele maradt fenn, a borítékja nem. A családot végül Bedő Ferencnek egy, a Fejér Megyei Levéltár helyi iratokat tömörítő fondjában (*Acta Locorum*) őrzött és 1744-re keltezett *quietantiája* alapján azonosítottam be: a tisztartó gyűrűpecsétjének lenyomata egyezett a Kempelen Béla gyűjtésében szereplő hetényi Bedő család címerével. (MNL FML IV. 73. *Acta Locorum* – Bicske. SN. 1744.)

megmaradt hivatali iratok száma a missziliseken belül jelentős.⁹ Az innen nyerhető információkat érzékletesen kiegészítették a Batthyányak bicskei birtokához kapcsolódó különböző levéltárak egyéb fondjaiban található,¹⁰ a tisztartóhoz, vagy – gyakrabban – a tisztartóról írt dokumentumok.

Szándékomban állt a családdal kapcsolatos lehető legtöbb és legrészletesebb forrásanyagot összegyűjteni. A Fejér Megyei Levéltár nemesi családok iratait gyűjtő részlegében, közelebbi prédikátummal meg nem jelölten ugyan, de fennmaradt a família 18. századi iratanyaga.¹¹ A mindössze 24 tételből álló dokumentumegyüttes elsősorban a család nemességének igazolásával foglalkozik, és tartalmazza a férfiág részleges leszármazási rendjét, valamint számos megyei és országos hivatali irat hiteles másolatát. A teljes családfát ebből az anyagból ugyan nem lehetett volna megrajzolni, szerencsére azonban az 1720-as évektől már rendelkezésre állnak a bicskei, cecei és székesfehérvári plébániák születési anyakönyvei.¹² A *maticula* az anya nevét is tartalmazza, így a leányágakat bizonyos mértékig rekonstruálni lehet. A nemesi famíliáról és részletesebben meghatározott státuszukról további információkat Fejér vármegye 1754-es nemesi *conscriptiójából*¹³ szerezhethetünk. Végül, a családtagok további sorsáról és hivatalairól legegyszerűbb az archontológiai listákból (így például Farkas Gábor gyűjtéséből) tájékozódni.¹⁴

A tanulmányban elsőként a hetényi Bedő család eredetét és korai történetét vázoló fel. A família vagyónát és szerencséjét megalapozó tisztartó munkásságának és magánéletének bemutatásával kívánom meghatározni a második generáció helyét és pozícióját a vármegyén, illetve annak kistérségén, főként pedig az uradalmon belül; végül a harmadik (és negyedik) nemzedék történetén keresztül kísérlem meg bemutatni az uradalmi tisztai pozíció elvesztésének, a *Mitternachtsrebellionnak* az utóéletét és hatásait a nemesi családra nézve. A hetényi Bedők többgenerációs családstratégiájának ismertetésével remélhetőleg megnyílik az út a században Fejér vármegyében hasonló pozícióban lévő, hasonló forrásadottságokkal és módszerekkel kutatható egyéb kismemesi famíliákra vonatkozó feltáró kutatások előtt, amelyekre nagy szükség volna a 18. századi vidéki társadalomról alkotott képünk árnyalásához.

„A nemes Bedő vérségnek származtatása!”: az első generáció

Ezzel a felkiáltással (az írásjelet ugyanis nem hagyták el a végéről) címezték meg azt a dokumentumot, amely a Bedők csaknem a 18. század teljes második felében elhúzódó nemesigazolási ügyének egyik fő bizonyítékát képezte Fejér vármegye nemesi közössége előtt.¹⁵ A cecei *compossor* ifjabb Bedő Ferencnek, a harmadik

⁹ MNL OL P 1314 No 67212–67248.

¹⁰ OL P 1327, FML XIII., Batthyány Lajos nádor és anyja, özvegy gróf Strattmann Eleonóra iratai, a bicskei *Acta Locorum* a megye levéltárában stb.

¹¹ MNL FML IV. A. 72.b. – B. 79. t.

¹² MNL OL X 2093. 84/1.

¹³ MNL FML IV. A. 72. c. – a/3–6.

¹⁴ FARKAS, 2002. 61–101.

¹⁵ MNL FML IV. A. 72. b. – B. 79. t. No 21.

generáció „fejének” 1810-es könyörgő levelében az „E” betű alatt mellékelt csatolmány a nemzetség vérvonalát a 18. század elejéig követi vissza, egyúttal rávilágítva a hetényi Bedő família eredetére.

Az irat tanúsága szerint a család nemességét Bedő Mihály és Ferenc szerezték 1702. január 31-én I. Lipót császártól. Az *armalis* kettejükön kívül még Mihály négy fiának, Istvánnak, Ádámnak, Jánosnak és Ferencnek, a későbbi bicskei tiszttartónak adta meg a nemesi kiváltságokat. Címerül a viszonylag jellegzetesnek mondható, koronás halmon a heraldikai jobb oldalra forduló, szablyát markoló kart kaphatták, mely a provizor gyűrűspecstjében is szerepel.¹⁶

A század elején Fejér, illetve a szomszédos Pest vármegyékbe telepedett család nemességét nem ismerték el általánosan – erre a tényre több mozzanat is utal. A legérzékletesebb talán id. Bedő Ferencnek, a későbbi tiszttartónak, illetve testvérének, Jánosnak az 1725-ös kérvénye, amellyel Fejér vármegye nemesi közösségéhez folyamodtak nemesi státuszuk megerősítése érdekében. Ebben a levélben nehezményezik, hogy egyes emberek még a családnevüket sem hajlandóak használni, hanem Szabónak titulálják őket. Nemességük minden kétséget kizáró igazolására *armalisukat* is megküldték a vármegyének, és „*várják a kegyes resolutiot*”.¹⁷ A nemeslevél azonban mégsem szavatolhatta a Bedők akarata szerint minden kétséget kizáróan a király által adományozott nemességüket, hiszen negyedszázaddal később, az 1754-es nemesösszeírásban a bicskei Bedő Ferencet nem az *armalisták*, hanem az *officialisták* között tartották számon.¹⁸

A címerszerző Mihálynak István, Ádám és János fiairól a továbbiakban nem szólnak a vármegye vagy a családi levéltár forrásai; Jánost csak az 1725-ös *instantia* említi, amiből arra lehet következtetni, hogy ebben az időben még Ferenc testvérével együtt lakhatott Bicskén. Egy másik dokumentumból – szalai Barkóczy Imre tábornok Bedő János számára 1746-ban kiállított obsitleveléből – kiderül, hogy a hatvankét havi mantovai szolgálatból hazatérő obsitos katona valamikor a századforduló környékén születhetett, és a családi fészek akkoriban és még sok éven át Székesfehérváron volt.¹⁹ A testvérek házasságairól sem sokat tudunk; ezeket a családtagokat a későbbi nemesösszeírások sem említik. Idősebb Ferenc viszont,

¹⁶ NYULÁSZINÉ STRAUB, 1981. 104.

¹⁷ MNL FML IV. A. 72. b. – B. 79. t. No 2. „[...] *miképpen kegyelmes Urunk eö Fölsige parancsolatya mellet Országgh szerint minden Nemes Ember magha Nemességét edoccalny tartozik, a'mint is my Armalisunkat in edocationem indubiae Nobilitatis Nostrae producálluk. Mint hogy pedigh per abusum Szabo Familiának némelly Emberektül nevezettünk; és ne talantan jövendöbenis magunkon és maradékénkon ez az abusive reánk ruházott Szabó név ugyan is per abusum megh maradgyon Armalisunkban, mivelly proprie Bedő Familiabul volnank.*” Hogy a családot miért éppen Szabónak nevezték némelyek, arra a Bedő levéltárban és id. Ferenc provizor levelezésében sem találni utalást. Nem valószínű, hogy a kisenemesi família valamelyik tagja által üzött foglalkozásra utalna – a század első feléből ismerjük a bicskei és mányi mesteremberek részleges jegyzékét egy 1758-as uradalmi adókulcs-elosztás nyomán (MNL OL P 1322 13. sor. 23/a. No 125-131.); az itteniek között nincs Bedő keresztnevű. A család „egyenes ágán” (a címerszerző Mihálytól származott idősebb Ferenc és életben maradt gyermekei között) sem találni semmiféle kézművest.

¹⁸ MNL FML IV. A. 72. c. – a/3-6. megfelelő kategóriái: „*Domini Nobiles Possessionati*” (ebből volt a legkevesebb), „*Domini Nobiles Armalistae*”, illetve „*Domini Nobiles etiam Officiales Dominales, hic quidem residentes, verum in aliis Comitatus bona habentes.*”

¹⁹ MNL OL P 1865 V. 25. No 3. 1746. október 15.

tíz évvel a famíliának a névért való pereskedése után olyan pozícióba jutott, amelynek köszönhetően bőségesen maradtak fenn források róla és az utódairól: a bicske-mányi uradalom tisztartója lett.

Úgy tűnik, a hetényi Bedő familia Ferenc provizor hirtelen emelkedése előtt hivatalokkal vagy címekkel nemigen büszkélkedhetett. Sem Pest, sem Fejér vármegye összeírásai nem említenek Bedőket semmiféle megyei pozícióban a 18. század első felében, leszámítva a vármegyei esküdti hivatalt (1727) és a táblabírótságot (1725), amelyek azonban egy idő után minden birtokos nemesúrnak kijártak.²⁰ A címerszerző Mihály – vagy legalább valamely hasonló nevű leszármazottja – úgy tűnik, még életben volt az 1754–1755. évi összeírás idején, amelyben a Pest vármegyei *nobilitas* tagjaként lajstromozták.²¹

A fentiek alapján a Bedők jellegzetes kismemesi családnak tűnnek, amelyben a szülők által, minden bizonnyal hadi érdemekért adományozott vagy vásárlás útján szerzett címerlevélre a fiak különféle, tipikusan nemesinek mondható életutak választásával próbálták érdemesíteni magukat. A Fejér vármegyei család – nyilván vagyontalanságuk miatt – nem tudott érdemben pozícióba kerülni a megyei adminisztráció szervezetében. A kor normáinak megfelelően a társadalmi emelkedés a címerszerzők életében nem, inkább a következő nemzedékében volt elképzelhető, részint ügyesen válogatott házastársakkal, részint pedig a fiúgyermek felfelé mutató pályákra állításával. Egyházi tisztséget a Bedők sosem viseltek, a címerszerző Mihály utáni első generáció tagjai azonban láthatóan törekedtek arra, hogy a világi porondon megfelelően elhelyezkedjenek. Ezt az utat választotta János, amikor katonának állt, és Ferenc testvére is, amikor uradalmi tiszt hivatalt vállalt a Batthyányak bicskei *dominium*ában.

„minekutanna már rajtunk jóll meg hizakodott”: a második generáció

Idősebb Bedő Ferenc tehát, valószínűleg 1732 előtt nem sokkal,²² olyan hivatali helyre jutott, ahonnan mind a saját vagyonát, mind pedig későbbi leszármazottai szerencséjét megalapozhatta. A bicskei tisztartóság fennhatósága alá tartozó falvak viszonylag kis részét képezték ugyan a 18. század első kétharmadában

²⁰ A kérdéshez jól használhatóak Farkas Gábor és Kőszeghy Sándor, valamint Schramek László gyűjtései: FARKAS, 2000; FARKAS, 2002; KŐSZEGHY, 1899; SCHRAMEK 2016.

²¹ ILLÉSSY, 1902. 75.

²² A tisztartó hivatalba lépésének dátuma egyelőre nem tisztázott pontosan. Bicske korábbi provizora, Hinczmann Mátyás, aki az uradalmat még Kurz báró kamarai tanácsos zálogbérlete alatt is igazgatta a század elején, 1729. február 15-én halt meg (MNL OL A0411 - X 2093 - 84 / 1), sejtethető tehát, hogy utódját ezután hamarosan kijelölte a Batthyány-birodalom vezetősége. A Batthyány-miszsilisek között őrzött Bedő-levelezés legkorábbra datált levele 1733-ból származik, id. Ferenc azonban mindenképpen hamarabb kellett, hogy betöltse a gazdatiszti hivatalt, hiszen 1732-ben már ebben a minőségében ír Nagy Sándornak, az Esterházyak tisztartójának (MNL OL E 204 - 5. SN. 1732. augusztus 21.). Valószínűtlen ugyan, hogy Hinczmann utódja csupán két-három évig lett volna alkalmazásban (az uradalom forrásanyagában éppen ebből a néhány évből nem maradt fenn olyan dokumentum, amiből egyértelműen kiderülne, hogy ki volt Bicske provizora), de nem elképzelhetetlen: a Bedő Ferencet leváltó Joseph Schmidt csupán néhány esztendeig szolgált, az 1780-as években egy másik német tisztartó váltotta fel.

dinamikusan bővülő Batthyány-birodalomnak, stratégiai elhelyezkedésük mindazonáltal nem volt éppen lebecsülendő. A bicske-mányi uradalom a nyugatról Buda felé vezető régi országút mentén terült el.²³ Magában foglalta a mezővárossá válás felé lendületes léptekkel haladó Bicske szerződéses községét, a nagyjából hasonló pozícióban lévő, de korántsem olyan népes és jelentős Mányt, valamint a hozzájuk tartozó, mintegy féltucatnyi pusztát.²⁴ Az uradalom települései hosszú ideje központi szerepet tölthettek be a régióban, mind a mezőgazdaság, mind a kereskedelem, mind pedig az infrastruktúra terén.

Témánk szempontjából inkább a helyi gazdálkodás jellege,²⁵ illetve a bicskei lakosság anyagi, társadalmi és kulturális helyzete érdemel figyelmet. A Batthyányiak Bicskével kapcsolatos birtokregenerációs elképzeléseinek a század első felében, hangsúlyosan az 1720-as és 1730-as években, alapvető eleme volt a birtok kímélése. Bicskén és Mányon egyáltalán nem alakult ki olyan jellegű vagy mértékű majorkodás, mint például a század derekán Enyingen és Nyéken a lótenyésztéshez vagy a siklósi uradalom szőlőhegyein az allodiális bortermeléshez kapcsolódóan. A település *contractualis* úton, hosszabb-rövidebb időközönként megújított szerződésekkel kapcsolódott a földesúrhoz,²⁶ és egyes dokumentumok arra is utalnak, hogy a közösség az érdekeit időnként az urasági akarattal szemben is viszonylag hatékonyan tudta érvényesíteni.²⁷ Az 1770-es évekig a Batthyányiak *bicskei* bevételeinek nagyobb részét az évenkénti census, a regáléjvédelmek és a bírságpénzek tették ki.²⁸ Az uradalmi majorság a század első felében kimerült a külföldről hozott, kísérleti jellegű tartásformákkal működő tejjgazdaságban (svajceráj),²⁹ a vadaskertben³⁰

²³ MNL OL P 1322. 13. sor. 23/a. No 105. térképe jelez „*Via Regia Budensis*”-t. Vö. Uo. P 1327-es fond 1757-es uradalmi térképanyagával.

²⁴ MNL OL P 1313 SN. 1730. november 16. A bicskei uradalom *descriptio*ja.

²⁵ A bicskei uradalomban Bedő tiszttartó hivatali idejében tapasztalható gazdálkodási struktúra a szakirodalomban manapság *grundherrlich*nek nevezett modellhez állt a legközelebb. Jelen tanulmány keretei ennek a birtokigazgatási-mikroökonomiai jelenségnek még a vázlatos ismertetéséhez is szükeek, főképpen, hogy szakmai körökben még a terminológia tekintetében sincs megnyugtató konszenzus. A témához legújabbán lásd: DOMANOVSKY, 2019. 7–27; KÖVÉR, 2019. 29–44., aki az egyes interpretációk alapos nemzetközi és magyar vonatkozású összevetését adja.

²⁶ MNL FML XIII/3/b. A bicskei uradalom iratai SN. 1742, 1755, 1758; Uo., XIII/3/b. Strattmann Eleonóra iratai SN 1726. Vö. SZABÓ, 1940. 48–50.

²⁷ A bicskei tiszttartósnak a Fejér Megyei Levéltárban iratanyagában fennmaradt különös státium-gyűjteménye (MNL FML XIII/3/a. A bicskei tiszttartóság iratai SN. *Ezen Bicskei helységben következők ILLETLENSÉGEK cassáltaknak és közönségesen tilalmaztatnak* címmel) a maga nemében egyedülálló; a datálatlan irat minden bizonnyal a század dereka táján keletkezhetett, és a vármegyei nótárius látta el ellenjegyzésével. A dokumentum 15 pontban szabályozza a településen lakók (gazdasági) életét, és számos esetben szankcionálja a földesurat vagy gazdatisztjét, azok kihágásai vagy hatalmaskodásai esetén.

²⁸ Hangsúlyozni kell, hogy a viszonylag kiváltságos helyzet csakis a mezővárosi lakosokra vonatkozott; az uradalom más településein élők, akiket nem szerződés kötött az urasághoz, hanem valamilyen egyéb módon, például *usus* alapján adóztak, ugyanúgy megadták a terményjáradékokat stb., lásd például Bedő Ferenc provizor 1733-as évről szóló számadását. (MNL OL P 1322 5/15. No 33–39.)

²⁹ BALÁZS–DEGRÉ, 1980. 202.

³⁰ MNL OL P 1327 No 52; MNL OL P 1314 No 67247.

és a (jelek szerint lényeges bevételi forrást képező) urasági kondában.³¹ A gazdasízt feladatai között tehát nem elsősorban az allodiális gazdálkodás levezénylése, a robotoltatás számon tartása vagy a piackeresés volt hangsúlyos (bár példák természetesen erre is akadnak), hanem inkább a paraszti őstermelés megfelelő koordinálása, a regáléjvedelmek pontos behajtása,³² a (főként a birtok mányi részén elhelyezkedő) erdők védelme³³ és azoknak a megbízásoknak az ellátása, melyek volumenükben már meghaladták az uradalom viszonylag szűkös határait.

Az egyik legfontosabb ilyen megbízás a Batthyányak budai palotájának építéséhez kapcsolódott. A család misszilisanyagából kiderül, hogy a jelenleg a budai Dísz tér 3. száma alatt álló, Joseph Giessel által tervezett épületet Bedő Ferenc tiszttartó hathatós közreműködésével építették. A provizor már 1741-ben intézkedett a megfelelő telek kiválasztásáról,³⁴ a későbbiekben pedig a bicskei urasági téglavető (*Tegularis Dominalis*) kemencéből és mészegetőiből kikerült építőanyaggal látta el a budai kőműveseket.³⁵ Az építészek kifizetését szintén Bedő Ferencre bízták, akinek így rendkívül nagy összegek, forintok tízezrei mentek át a kezén.³⁶ Csekélyebb jelentőségű, ám semmiképpen sem kisebb volumenű munka lehetett a bicskei Batthyány-kastély felépítése 1755 környékén, amelynek felhúzását és hosszan elhúzódó utómunkálatait szintén a tiszttartó koordinálta.³⁷

³¹ MNL OL P 1314 No. 67227, 67228, 67234, 67235. Bedő Ferenc tiszttartónak elsősorban ezek a levelei foglalkoznak az urasági kondával, amelynek élelmezése sok inségesebb évben a birtok legfőbb gondjai közé tartozott. Úgy tűnik, hogy amikor a bicskei erdők elégtelennek bizonyultak táplálásukra, akkor a sertéseket más Batthyány-uradalmakba, főképpen Enyingre vitték.

³² MNL OL P 1314 No. 67213. 1734-ben a vendégfogadás árendájáról; No. 67225. 1749-ben a mézsárszék bérbé adásáról; No. 67240/II. 1753-ban a szerződésekről általában; No. 67243. 1757-ben a serfőzőházról.

³³ A „*Mányer Waldung*”, az uradalom északi peremén elterülő jókora erdőség használata az uraság és jobbágjai közötti viszony kiélezett kérdésének számított a 18. századi Bicskén. Az állandó tűzi- és épületfahiánnyal küszködő parasztok igen sokszor megsértették a zárlat alatt tartott urasági erdőket. Emiatt számos alkalommal összetűzésbe kerültek a tiszttartóval. Bedő Ferenc levelezésének mintegy harmada foglalkozik valamilyen módon erdészettel, és a bicskeiek panaszeveleinek (MNL FML XIII/3/b. A bicskei tiszttartóság iratai SN 1744, 1748, 1759, 1764, 1767) mindegyikében előkerül valamilyen módon a faizás kérdése.

³⁴ MNL OL P 1314 No. 67216. A helyet a budai Svaighler úr tanácsát követve sikerült megtalálnia. Szóba kerültek még bizonyos Horer és Forsner urak házai is, ezekhez képest azonban sokkal jobban pozicionáltak számított a budai várhegyen, egyéb illusztris személyiségek palotái között álló telek. (MNL OL S 20 No. 217. „*Grundt-Riss eines stuckhs von der König. Haubt Vöstung Ofen.*” De Prati mérnök térképe 1730-ból, amely még „*a kommandáns úr koártélyaként*” említi a későbbi palota helyét.)

³⁵ MNL OL P 1314 No. 67217; 67222; 67231. „*Az Mes egetést már anyira Superaltam, hogy ket kemenczénél tőh, az idén nem kévántatik, mind az három Més verem a Budai háznál teli lisen, az égisz telen is kölletet volna continuáltatnom az Mes égétest, de kintelenittem a’ szo fogadatlanságok miát, mivelly már igen megh untak az Jagereket hét számra mellejek az munkasoknak az Erdön rendelnem, máskép semire sem méhettem velek.*” 1749. december 5.

³⁶ MNL OL P 1314 No. 67218. 1747-ben például 13 766 forint, melyet Batthyány nádor egyik budai adósától kellett behajtania.

³⁷ MNL OL P 1314 No. 67245. (1761. március 9.), 67248. (1763. április 29.). A kastélyt és a hozzá tartozó gazdasági épületeket még az 1760-as és 1770-es években is folyamatosan bővítették. Ferenc provizor leveleiben többek között a darabonház, a tömlöc, a fővadászmesteri pince, illetve a kastélykápolna munkálatairól esik szó.

Egyéb, bizalmas jellegűnek nevezhető feladatai között érdemes megemlíteni a Batthyányak közép- és kisnemesi rendű helyi klientúrájával való kapcsolattartást,³⁸ az uradalom szomszédságában megtörtént beiktatások megfigyelését és jelentését,³⁹ valamint más, nehezebben magyarázható informálásokat – ilyen volt például a tatai káplán, Vartics József „*investigálása*” 1738 szeptemberében, amikor a gazdatiszt az egyházi magaviseletéről, kvalitásairól és érdemeiről küldött részletes jelentést a földesúrnak.⁴⁰ A provizor egyik legnehezebb feladata vélhetően az 1739–40-es pestisjárvány helyi kezelése lehetett, amely az uradalom lakosságában jelentős kárt tett.⁴¹ A fertőzés dühöngése alatt Bedő Ferenc igyekezett fenntartani a vármegye által is parancsolt „*praecusiot*”, készleteket halmozott fel és kijárási tilalmat vezetett be.⁴²

A csonkán fennmaradt levelezésből (a misszilisanyag Batthyányné Strattmann Eleonórának és Lajos nádornak a gazdatiszthez írt leveleit nem őrizte meg) és a tisztartóság különféle levéltárakban tárolt dokumentumaiból érzékletes képet kaphatunk idősebb Ferenc provizori tevékenységéről. A második generáció feje, úgy tűnik, munkaadói megelégedésére végezte el feladatait. Az urasági érdekeket mindenek felett védelmezte – többek között az ebből származó bokros konfliktusai vezettek szerepének félreértelmezéséhez a 20. századi szakirodalomban. A bicskei jobbágyok számos panaszlevele szól ellene, a jellegzetes „jó földesúr”-retorikát

³⁸ Legjobb példa lehet a misszilis-anyagban több helyütt előforduló budai Baranyi úr, Batthyány Lajos régi adósa, akitől igen nagy összegeket vártak behajtásra az 1740-es évek végén (MNL OL P 1314 No. 67218; 67221; 67226; 67229; 67233.), de Mikulics János perceptor, Vodicska számtartót, illetve a helyi, megyei nemességből Vörös Antal fiskálist, Tóth István szolgabíró és Rudnyevszky „*consiliarius*” fiait is vendégül kellett látnia, akik az alispánnal és a vármegyei nótáriussal együtt 1761 elején rendeztek vadászatot Bicskén, Bedő Ferenc szervezésében (MNL OL P 1314 No. 67245., 1761. március 9.)

³⁹ MNL OL P 1314 No. 67224., 1749. június 5. Brod és Csonka pusztákba új birtokost iktattak be; ennek jogi formáságainál Bedő Ferenc is jelen volt, és levelében a gróf kifogásai után érdeklődik.

⁴⁰ MNL OL P 1314 No. 67214., 1738. szeptember 28.: „*Excellentiádnak parancsolatja szerint Tatában által menvén ott való Plébánián lévő Vartics József káplán Úr maga egyházi inszelessét, mind Méltóságos Uraság tisztjeivel, úgy városi hűveivel is annyira investigáltam, és informáltattam magamat, hogy Tekintetes Uramék azt mondják felöle, az Praedikálásban mind magyar, úgy német nyelven is egyaránt még eddig az helyesen fundamentáliter Praedicáltott volna, ő magát mind Tiszt Uraimékkel, úgy az maga hűveivel szépen comportalta, Erkölcseiről – s magaviseléséről és Egyházi Tisztaságáról még ekkoráigh legkisebb defectust nem tapasztaltak benne.*”

⁴¹ A járvány okozta veszteségekről helyi szinten nincsenek pontos adatok. A katolikus parókia és a református gyülekezet halotti anyakönyvei, melyeket ezekben az években már viszonylag pontosan vezettek, nagy mértékű pusztulásról tanúskodnak. A pestis, amely a helységben először 1739. május 24-én jelent meg, elsősorban a kisgyermekeket ragadta el, akik az összes áldozat mintegy háromnegyedét tették ki. (MNL OL X 2213 – 19/1. halotti anyakönyvek 1729–1759; 281. oldalán a következőkkel: „*Contagiosa lues Pestis jam a duobus annis vastans Translyoaniam et Partium Regni Hungariae ex Banatu Tömösvár procedens.*”)

⁴² MNL OL P 1314 No. 67215. 1739. november 24. „[...] *mostanában is mégh újra kévántam Vasárnapon az Templomok előtt mind Fölséghes Urunk Nemes V[árme]gye által ki adat Rendelestit publicaltotny, nem különben Excellentiad [...] Parancsolattját ell olvasnom és megh hirdetnem az egisz kösségh előtt; [...] Nemes V[árme]gyétül [...] kentelenitetem assistentiát is kernem [...]. Ami pedighlen a' mostany P[rae]clusio miat eshető nyomoruságokat, ugy az eleséghben való szüségset illeti, [...] fogyatkozást nem szenvedtek, mivelly gyakorta általam [...] házrul házra parancsoltattam, hogy magoknak fel Eszten-dőre való, só, és Liszt beli P[ro]visioval legyenek, [...] most már az Szaroz Malmok ell készülvén minden Szegény Ember maga abban segítheti örölhet.*”

követve, melyben a tiszttartót egyedül, személyében teszik felelőssé a közösség által elszenvedett károkért.⁴³ Egyik utolsó, 1766-os panaszlevelükben a bicskeiek egyenesen eltávolításáért könyörögnek, ami különben nem volt szokásos a korszak uradalmában.⁴⁴ Az ellenszenv természetesen kölcsönös volt; Bedó Ferenc tiszttartó leveleiben sűrűn panaszkodik a szófogatatlan, engedetlen és kártékony jobbágyokra. Mindezek mellett a gazdatiszt a Batthyány-családdal jó és szoros kapcsolatot ápolt, amelyre a rábízott, egyre felelősségteljesebb, nagyobb összegeket megmozgató és jelentősebb feladatokon túl az aktuális földesúrhoz írt levelei némelyikének személyesebb hangvétele is utal.⁴⁵ Ferenc provizorral kapcsolatban jóval csekélyebb mértékben merültek fel problémák, mint a kortárs gazdatisztokkal szemben – ezt mutatja az egyetlen fellelhető, mindösszesen két tételből álló és nem egészen 62 forintra rúgó, 1741-es *difficultates*-jegyzéke,⁴⁶ amely volumenében eltörpül a hét évvel későbbi nagy vizsgálódások során tucatszámra kiderített, 100–200 forintok fölé is kiterjedő hűtlen kezelésekk mellett.⁴⁷ A bicskei tiszttartónak a saját feladataival kapcsolatosan nemigen voltak panaszai, csupán egy alkalommal említette meg, hogy fizetése (évi 32 forint) kevés a sok Budára utazás fedezésére,⁴⁸ azt ugyanakkor többször panaszolta, hogy karhatalma nincs, és mindenképpen több hajdút vagy végrehajtó embert kellene a keze alá adni.⁴⁹

⁴³ MNL OL P 1327 No. 35–36. 1766. július 14. MNL FML XIII/3/b. a bicskei tiszttartóság iratai SN 1744, 1748, 1759, 1767 – jobbágyi panaszlevelek a földesúrnak.

⁴⁴ MNL OL P 1327 No. 35–36. A levél kétívnyi sűrűn teleírt „*gravámenek*” után a következővel zár: „*Mindezek, és több ezekhez hasonló, több méltatlan szenvedésekis Tisztartó Uram által rajtunk elkövetetve, hogy több efféléket általa ne szenvedgyünk, minekutanna már rajtunk jóól meg hizakodott, és illy drága Árendált földünkön feles Marhával s. Juhokkal nagy Gazdaságot tart közöttünk, A' szegén Helségnek Lakossai közönséggessen kicsinytől fogván nagyig, csókolván kezeit s. lábait Méltóságos Kegyelmes Urunk eő Excellentiájának alázatosan Instálunk, hogy más érdemes Tiszt viselönknek közinkben valo föl állittásárol Kegyelmes Urunk Excellentiád provideálni méltotasson, olyyat, mint a' ki, mind a' Tekintetes Nemes Vármegjén mind másutt az hol szükséges leend, szegén Helségünkbenis sulyos dolgait promoteálhossa (...).*”

⁴⁵ Legérzékletesebben mutatja a familiáris hangnemet az 1735-ös, Batthyányné Strattmann Eleonórának küldött újévi köszöntés (MNL OL P 1314 No. 67212.), a Lajos nádornak írt húsvéti jókívánságok (uo. No. 67230.), illetve a szintén a nádornak címzett, 1750-es beszámoló, amelyben Horvátországból való sikeres visszatéréséhez gratulál (uo. No. 67235.). A kölcsönösség természetesen itt sem maradt el – Batthyány József hercegrímás 1768. október 12-i, a vadaskertek feljavítását taglaló levelét „*Kedves Tisztartóm*”-nak címezte.

⁴⁶ MNL OL P 1322 5/15. (Körmenyi központi igazgatóság – a tisztiszék iratai) No. 44. A *difficultates*-jegyzékek az uradalmi forrásanyag kiváltképpen értékes adalékai: az egyes nagyobb birtokkegységek inspektorai és felügyelői vezették őket a gazdatisztok számadásainak rendszeres ellenőrzése alkalmával. A tiszt kezére bízott pénzt, nyersanyagokat és élelmiszert összehozták az uradalmi pénztár, raktár és magtár tartalmával, és ahol hiányra – hűtlen kezelésre vagy sikasztásra utaló nyomra – leltek, ott a tiszt „*gazdálkodását*” írásban „*difficultálták*”. Az ilyen módon tetten kapott alkalmazottaknak vissza kellett téríteniük az ellopott összeget (*convictio*). Lásd: KÁLLAY, 1980. 71.

⁴⁷ MNL OL P 1322 5/15. (Körmenyi központi igazgatóság – a tisztiszék iratai) No. 51–78.

⁴⁸ MNL OL P 1314 No. 67219, 1747. október 17.

⁴⁹ MNL OL P 1314 No. 67215, 1739. november 24.: „[...] *egy haidu forma szabados emberre nagyon szükségem volna [...]*”; Uo. No. 67248., 1763. április 29.: „*Ellemben az vidéki, es tolvai pusztásokat nem igen persequallák felelmesek. Gulás Miska ha oly tarsi volna mint magha háromnális többet erne, ha oda mehetne a' hova akarna, éstve regvel a' midön köllenek jobban utanna lenni [...]* [mert] *tolvai pusztásokat is láttnak, bár sokszor együtt járnak az Jagerek, de egyik a' másik revirjeben nem megyen.*”

Idősebb Bedő Ferenc tisztartó nem csupán a feletteseinek való megfeleléssel igyekezett társadalmi (és vagyoni) pozícióját biztosítani az uradalom térségén (és Fejér vármegyén) belül. A bicskei katolikus plébánia anyakönyveiből kitűnik, hogy a gazdatiszt különös körültekintésről tett bizonyosságot a rokoni és komasági kapcsolatok kiépítésében is. Házastársa, Perczel Julianna bizonyosan nemes leány volt, és kiterjedt rokoni kapcsolataik is a helyi (bicskei, óbarkai, cecei, fehérvári) *nobilitas*, illetve a vagyonosabb gazdák rétegei felé mutatnak. A Bedők második és harmadik generációja elsősorban a Boros, a Gányi és az Orosztonyi nemesekkel, valamint a fehérvári Zuber polgárcsaláddal állt rokonságban: Bedő Zsuzsanna, Ferenc tisztartó legidősebb leánya 1763-ban feleségül ment nemes Gányi Ferenchez, akit az anyakönyvekben *dominus Perillustris*nek címezték. Húga, Erzsébet Zuber Sándor hitvese lett, akivel Orosztonyi László két gyermekének is vállalták a keresztszülőségét. Ifjabb Bedő Ferenc, a harmadik nemzedék majdani feje Pintér Franciskát, szintén nemeslányt vette feleségül.⁵⁰ Idősebb Ferenc tisztartó és felesége számos nemesi gyermek keresztszülei lettek az évek folyamán – szűkebb rokonságukban például Boros Terézia, Orosztonyi Zsuzsanna és Zuber József említhető. Hasonlóan fontos volt az esküvői tanúskodás: a gazdatiszt ilyen módon többek között lánya sógornőjének, Gányi Ágnesnek az esküvőjén volt tanú, fia, ifjabb Ferenc pedig Gányi Ferenc és Bedő Julianna esketésén, Orosztonyi Lászlóval együtt. A Bedő-gyermekek keresztszülei szinte minden esetben Hagymási Mátyás és Pécz Erzsébet nemesek voltak.⁵¹

A Bedők a jelek szerint igen jól szituált személyiségekkel kerültek kapcsolatba ilyen módon. Az említett négy családból három hivatalviselő Fejér vármegyei család volt: az Orosztonyiak az 1754-es nemesi összeírás szerint a birtokos nemesek közé tartoztak, míg Gányi Bálint 1710-ben másodalispán és a nemesi közgyűlés jegyzője; Gányi Imre 1768-ban Felcsúton közbirtokos;⁵² Gányi András, a nagyapa 1725-ben *ordinarius assessor* (táblabíra), 1743-ban és 1744-ben pedig szolgabíró volt. Boros Tamás, Boros Ádám apja 1730-ban Fejér vármegye esküdtje, 1736-ban már katonai albiztos volt. Zuber Sándort Székesfehérvárott armalista nemesként jegyzik; testvére, József ugyanott 1763-ban és 1767-ben is ügyész.⁵³

A tisztartó és felesége több más fontos személyiség gyermekeinek keresztelőjét is megtisztelte komaságukkal: ilyen volt például Barcza Dániel „*tekintetes úr*” fiának, Dánielnek a keresztelése 1753-ban, Horváth Juliannáé 1754-ben, akinek édesapja Fejér vármegye komisszárosa volt. A Bedő szülők hasonlóképpen ott voltak Hart zászlós lányának, Annának keresztelőjén is 1757-ben – hogy csak néhányat

⁵⁰ MNL FML IV. A. 72. b. – B. No 4. Mária Terézia ítélete Pintér Franciska öröklése ügyében, 1773. január 19.

⁵¹ Mindegyik adat a bicskei katolikus plébánia anyakönyveiben található: MNL OL X 2093 – 84/1.

⁵² Felcsút község válasza a Mária Terézia-féle úrbérrendezés kérdőpontjaira, címzésén a *compossessorok* között „*Emericus Gányi*”. Mária Terézia úrbéri tabellái és a kérdőpontokra adott válaszok településre keresve kutathatók az adatbazisok.hu oldalon; Felcsút a következő lekéréssel: <https://archives.hungaricana.hu/hu/urber/ view/ fejer-felcsut/?document=1&pg=1&bbox=261%2C-1659%2C2871%2C-71> (Utolsó letöltés: 2020. június 14.)

⁵³ Az egyes családok tagjai által betöltött hivatalokat Fejér vármegye archontológiai listáiban és nemesösszeírásaiban lehet megtalálni. A Gányi családról lásd: FARKAS, 2000. 81–82; 88; FARKAS, 2002. 98. A Boros családról lásd: FARKAS, 2000. 94; FARKAS, 2002. 78. A Zuberekről: FARKAS, 2002. 71; SCHNEIDER, 1934. 17. Az Orosztonyikat lásd: SCHNEIDER, 1934. 15.

említsünk kiterjedt komaságukból. A provizort Niskei József ungi *compossessor* is tanúnak kérte fel 1757 júliusában tartott esküvőjére.⁵⁴

A szórványosan fennmaradt forrásanyagból úgy tűnik, hogy Bedő Ferenc tisztartónak a rokonságon kívül is igen jó kapcsolatai lehettek, nem csupán a helyi nemesség, hanem az alacsonyabb társadalmi állásúak körében is. Tudjuk például, hogy voltak kedvelt, régi munkatársai: ilyen volt Huber számtartó, akivel Joseph Schmidt levele szerint suttyomban intézték a bicskei pénzügyeket,⁵⁵ illetve Gulyás Miska (valószínűleg az urasági hajdúk egyike), akit levelezésében többször is megemlít, illetve megdicsér.⁵⁶ Arra is akad példa, hogy Bedő Ferenc a helyi lakosoknak adott kölcsön, ahogyan Pollaki Ferenc és Tarján Katalin esetében.⁵⁷ Ebből az adóslévléből az is látszik, hogy – legalábbis 1767-ben – a tisztartó magánvagyonra is jelentős mértékű lehetett.

A hosszas pályafutása alatt a provizor természetesen ellenségeket is szerzett, ezekkel azonban minden esetben viszonylag hamar elbánt. Az őt hivatali hatáskörében megsértő vadászimestert,⁵⁸ illetve az uradalom javaival az engedélye nélkül kereskedő Vodicska számtartót rövid úton sikerült eltávolítania az uradalomból,⁵⁹ az urasághoz intézett panaszok és kérvények segítségével. Legkitartóbb ellenfele Bicske nótáriusa, Peterdi János volt, akinek jobbágysorban élő apját az 1766-os panaszlevél vádjai szerint Ferenc tisztartó részéről kegyetlen bántalmazás érte, amely miatt „*hólta napjáig siratta fájalmát*”. A falusi jegyző szövegezte az összes Bedő elleni panaszlevelet, az uraság előtt ő képviselte az egyébként igen sematikus gazdatiszt–parasztok-vitában a „*szegény örökös jobbágyokat*”.⁶⁰

Peterdi nótáriust Bedő Ferencnek már nem sikerült kiszorítania a hivatalából: a tisztartót, akit a jobbágyok sorozatos és keserű panaszai, súlyosbodó szembetegsége,⁶¹ csekély fizetése és a tisztségével járó bokros teendők sem ingathattak meg hatalmában, valamikor 1768 környékén eltávolította az állásából az a különös esemény, amelyre a bevezetőben már utaltam: az éjszakai lázongás, amely csaknem teljesen kisöpörte a Bedő családot Bicskéről.

⁵⁴ MNL OL X 2093 – 84/1. a megfelelő éveknél.

⁵⁵ MNL OL P 1327 No 36/9. panaszolta, hogy a számtartó „*alles occulte mit seinen special Freund Bedő ausgefertiget*” (Schmidt eredeti kiemelése).

⁵⁶ MNL OL P 1314 No. 67248. 1763. április 29. Lásd a 45. lábjegyzetet.

⁵⁷ MNL FML IV. 73. Acta Locorum – Bicske No 21.

⁵⁸ MNL OL P 1314 No 67231. 1749. december 5.: „[A bicskei német Jáger] *parancsolataiml keveset gondolt, másoknak sokszor fülembe gyüt, hogy az Tisztarto az Erdő dolgábul, és Vadaszotbul semmit sem parancsol, eő rajta áll az Erdő distractioja [...] egy szóval ros, reszegés, szofogadatlan, a' Magyar Jágert is aki igazab eő nálánál mindenekben, és alkalmatossabb is Lövessel fenyegeti ha ki mongya a' mit lat hozzaja, az Erdöt, és Határokat nem kerülheti, mivelv S.V. a' Labai nem jók Sánta.*”

⁵⁹ MNL OL P 1314 No. 67246–67248. A panaszokat az 1763. február 1-i levele tartalmazza: „[...] *de a' számtarto is bele avatta magát [a fácánok eladásába], hogy eő is oly Tiszt mondván mind más, es ocsobban nemellyeknek adta, és még nemely Uraknak azt mondotta, hogy csak a' Tisztarto dolga, hogy fölleb adattatik, nem az Uraságh parancslatya, es a' fázán Jágerel absentiamban vetet számot, holot e jelen kevántom volna lenni, a' mint specificatioját számtarto Uramtl kikerven kezemhez küldette, adattatot el mindeneftül Ft. 147. [...] Mar eladni valo semmi sem maradt.*”

⁶⁰ A nótárius pályáját és helyi befolyásának kiépítését lásd: TOMPA, 2019. 159–182.

⁶¹ Idősebb Bedő Ferenc szembajáról csupán egyetlen forrás, a tisztartó 1750. augusztus 12-i levele tudósít: MNL OL P 1314 No. 67234. „*Eddighis Excell[entia]d levelere aláztatossan kötelesseghem szerint valosoltam volna, de már hat hettül foghva, miulta bétégeskedtem, szemeim defectussa miat ném irhatam.*” Romló látása pedig az egymásra következő levelek kézírásában is szembeötlő.

Mitternachtsrebellion

Az „*éjjéli lázongás*”⁶² a bicskei helytörténet megoldatlan rejtélyei közé tartozik. Joseph Schmidt, Bedő Ferenc utódja beszámolóján kívül más forrás nem nyilatkozik róla; feljelentésnek vagy pernek sem az úriszéken, sem a sedrián nincs nyoma. Az 1768-ban hivatalba lépő új *Hofrichter* háromoldalas levélben írt az ügyről Batthyány József hercegprímásnak. Az irat töredékesen maradt meg, egy része a mállás és egyéb sérülések miatt egyáltalán nem olvasható. Sok helyütt csak találgatni lehet afelől, hogy mit kívánt az új gazdatiszt közölni földesurával.

Schmidt jelentése igen erősen fogalmaz: rebelliót emleget, melyet csak a „helyi esküdtek” („*allhiesige Geschwonn*” – valószínűleg a mezővárosi magisztrátus) közbelépésével sikerült elhárítani. A „felbujtót” a tiszt üzenete szerint elfogták és letartóztatták:

„So da durch Ihnen etwam ein underhoftes Unglük [sic] befolget hätte können werden, wann nicht die allhiesige Geschwonn solches gewornet, und dem Urheber VERARRESTIERET hätten wie Euer Excellenz folglichen allergnädigst schlissen werden.”

„Ebből pedig óriási szerencsétlenség is származhatott volna, ha a hűséges [mezővárosi] esküdtek bennünket nem figyelmeztetnek és a felbujtót le nem tartóztatják, akit Excellentiád kegyesen bezáratni méltóztatott.” (Fordítás és kiemelés tőlem – T. L.)

Hogy ez a felbujtó ki lehetett, arra a szöveg nem utal világosan, de valószínűleg nem idősebb Bedő Ferenc maga, hanem valamelyik jobbágy vagy szolga. Schmidt mindenesetre kihasználja az alkalmat, hogy a hercegprímás elé tárja a panaszait. Elmondása szerint Bedő, hasonlóan ahhoz, ahogy a jobbágyok is írták korábban, hűtlen kezelésben vétkes: urasági tilalom alá eső javakat bitorol és rosszul sáfárkodik a rábízott jószággal.⁶³ Súlyosabb gond, hogy kifejezetten hátráltatta Schmidt munkáját: az új tiszttartó hivatalba lépésekor nem adta át neki a megfelelő iratokat és kulcsokat, ahogyan arra sem fordított gondot, hogy a korábbi úrbéri szabályozásokat vagy az allódiumra vonatkozó dokumentumokat kollégája rendelkezésére bocsássa.⁶⁴ Az új *Hofrichter* felrója elődjének azt is, hogy a beosztottjaival túl

⁶² BALÁZS–DEGRÉ, 1980. 201. használja a kifejezést.

⁶³ MNL OL P 1327 No. 36/9. – „Nicht wieder hat bemelter Herr Bedő, ein drei jähriges tragendes, und zwar bei herrschaftliches FOURAGE auferzogenes abgespointes(?) s. v. Kalben, welches von Euer Excellenz unter einer CONFISCATION gestellet, aus dem Sczweizer Vieh heraus fangen, und zu seiner Wohnung abtrieben lassen. Wie auch Von 16 Stuk s. v. MAJALES, welche in Verbott gestanden, hat solcher die beste 5 Stuk herausgezogen, der Rest aber befindet sich zu DATO unter dem herrschaftliches Vieh unter achtet.”

⁶⁴ Uo. „[olvashatatlan rész] Kannzley Acten, und Schriften nach verschlossenen Tügen [sic] LIQUIDIRET, worinnen sich zwar in ganzen Schrift Kasten nicht ein einziges PROTHOCOLL befunden, nach wollerender Übergaüb, bekommen von Herr Bedő dem Kasten Schlüssel, der Zimmer Schlüssel aber ist dem Rentmeister behändig, aus was Ursach dieses geschehen [sic], und von selbiger Zeit gänzlichen aus geschlossen, ich hätte hauptsächlich dem Summarischen URBARIAL EXTRACT, vorinnen alle PROVENTEN zu ersehen, wie auch über all herrschaftliches ALODIAL gründstücke die CONSCRIPTION nebst andere Schriften bedürftig. so sich nicht in der Kanzley sondern bei Handen Herr Bedő befinden, und mich diesfalls nur zu MORTIFICIREN trachten” (Kiemelés tőlem – T. L.)

bizalmasan bánik, és – amint azt korábban megjegyeztük – a pénzügyeket velük titokban igazgatja.⁶⁵

A *Mitternachtsrebelliom*nak egyéb nyomát vagy előzményét nem lehet a forrásokban látni, még a nádori levéltár parasztfelkelésekkel foglalkozó különgyűjteményében sem.⁶⁶ A helyi krónikák (a református gyülekezet egyébként rendkívül részletes presbiteri jegyzőkönyve vagy a *Historia Domus*) szintén nem tesznek róla említést. Különösen érdekes ez, tekintve Schmidt éles fogalmazását (a paraszti rebelliót mindig azonnal és kemény kézzel megtorolta az úriszék)⁶⁷ és a Bedő Ferenc ellen felhozott bokros vádakat.

A lázongás okait csak találgatni lehet. Az évszám mindenképpen árulkodó: az 1768-as év viharos történései valószínűleg a Mária Terézia-féle úrbéri *regulatio*val lehetnek összefüggésben. Erre a feltételezésre több mozzanat is rávezethet: Bicske *contractualista* helység volt a szabályozás előtt, szerződési és életerős, öntudatos paraszti lakossága sokáig biztosították a korabeli Dunántúl jobbágyságánál jelentősen jobb életkörülményeket. Ma már világos, hogy Mária Terézia úrbérrendezését sokkal árnyaltabban kell szemlélni, mint ahogyan azt az iskolai tankönyvek kritikátlan narratívája teszi. A bécsi udvar mindenekelőtt az Északnyugat-Dunántúl rendkívül rossz körülmények között élő örökös jobbágyi rétegét vette alapul a *regulatio*hoz. Így történhetett, hogy a parasztok úrbéres terheit az állami adóztatás megkönnyítésére csökkenteni kívánó korlátozások sok esetben rosszabb körülményeket teremtettek az egyes gazdagabb és kiaknázatlanabb vidékek (elsősorban az Alföld) jobbágyság számára, mint amilyeneket azok a 18. század első felében ki-harcolhattak maguknak.

A század közepén mindenesetre az úrbéri szabályozásoktól függetlenül is kirobbantak (időnként fegyveres) konfliktusok uraság és paraszt között, pusztán a túlzott robotoltatás, valamint a legelők és rétek elégtelensége miatt. Az ilyen visszas helyzetekből fakadó zavargások iskolapéldája volt az 1766-os „tétényi tumultus”, amelyben Rudnyánszky báró jobbágyai lázadtak fel az uraság ellen,⁶⁸ vagy akár a Tolnából Fejér vármegyébe gyűrűző elégedetlenség hullám, közvetlenül az úrbérrendezést megelőzően.⁶⁹ A bicskei jobbágyokat mindenképpen túlzottan (szerződéseiken felül) robotoltatták Bedő Ferenc tisztartó regnálásának vége felé: nem pusztán a földesúr lassan növekvő majorságához igényelték pluszmunkájukat, hanem a budai palota felépítésének költséges és nehézkes fuvarmunkáját, a bicskei kastély építésének durva munkálatait, a mészégetést és téglavetést is nekik kellett elvégezniük, ezekről pedig szerződéseikben szó sem esett. Sűrű panaszleveleik tanúsága szerint számos konfliktusuk akadt az urasággal az erdőhasználat, a *transennák* és a kvártélyozás miatt is.

A fentiekől eltekintve, a bicskeiek „*éjféli lázongásának*” van néhány érdekes pontja, amelyeket – egyéb források hiányában – csupán érintőlegesen lehet tárgyalni. Különös például, hogy a település többnyire kálvinista parasztpolgárai, akik az úrbérrendezést megelőző évtizedekben számos tanújelét adták a tisztartóval

⁶⁵ Lásd a 55. lábjegyzetet.

⁶⁶ MNL OL P 1317 14. I. fasc. 6. *Acta urbarialia et tumultuantium rusticorum*, 1767.

⁶⁷ KÁLLAY, 1985. 187–189.

⁶⁸ A kérdéshez lásd: KOSÁRY, 1966. 111–131.

⁶⁹ FELHŐ, 1970. 100–101.

szembeni ellenszenvüknek és keserűségüknek, a katolikus Bedő Ferenc tudtával (és Schmidt állítása szerint beleegyezésével) keltek fel az új gazdatiszt – és rajta keresztül a földesúri hatalom – ellen. Ugyancsak érdekes, hogy a volt gazdatisztet nem vonták felelősségre a hiányzó iratok miatt (vagy legalábbis ennek nincs nyoma a forrásanyagban). A rendelkezésre álló körülményi forrásadatokból megkockáztatható az a feltételezés, hogy a *Mitternachtsrebellion* kirobbanása felett szemet hunyó magatartás Bedő provizor leváltása utáni bosszúja lehetett. Ezt a teóriát támasztja alá Schmidt panasza, aki nem kapta meg időben a hivatala átvételéhez szükséges dokumentumokat. Az 1770-es években a Batthyány-birtokokon több helyütt is állományváltás történt; különösen igaz ez a bicskei tisztartóság esetében, ahol a teljes tisztikart németekre és egyéb idegen elemekre cserélték. A professzionizálódó elit megjelenése valószínűleg kiszorította a már korosodó és egyre nehezebben látó Ferenc provizort a hivatalából, aki elmenetele előtt mindent megtett annak érdekében, hogy távozását megérezze az uradalom.

Ez a távozás egészen végleges volt; a Bedő família 1768 után majdnem teljesen eltűnt Bicskéről. A mezővárosban csak idősebb Ferenc leánya, Zsuzsanna maradt meg, akinek Gányi Ferenc hitveseként teljes familiáját, köztük gyermekeit kellett volna hátrahagynia. A család többi tagja – szülők és gyerekek – idővel elköltöztek a településről: Cecére, Abára, Fehérvárra mentek, és a bicskei anyakönyvekben vagy krónikákban (egyetlen kivételtől eltekintve) ezután egyáltalán nem találkozunk a Bedő névvel. Ha Ferenc tisztartót a *Mitternachtsrebellion*ban vállalt szerepéért vagy Schmidt gyanúsításai miatt érte is valamilyen retorzió, annak az uradalmi vagy megyei források között nincs nyoma: a második generáció feje nyolcvan éves korában, 1780-ban halt meg Székesfehérvárott, a család régi fészkeiben.⁷⁰

„Ősi Nemességünknek [...] szakadatlanul való szabadságában és használatában voltunk”: a harmadik generáció

A Bedő család harmadik nemzedékének történetét már a família saját levéltári anyagából és anyakönyvekből kell kikutatni. A valamikori tisztartó, idősebb Ferenc, mint láthattuk, bő tíz évvel élte túl a családját Bicskéről kimozzgató eseményeket; fia Fehérváron, később pedig Cecén telepedett le. A provizor gyermekei közül ekkor már nem sokan éltek: Zsuzsanna lánya, Gányi Ferenc felesége 1771-ben halt meg, József fia még 1749-ben, háromesztendőskorában; 1753. július 11-én született lánya, Julianna csupán hat napig élt.⁷¹ A Bedő családnevet csak az elsőszülött fiú, ifjabb Ferenc vitte tovább, aki a Bicskéről való távozáskor nagyjából harmincéves lehetett.

Ifjabb Bedő Ferenc pályafutásáról természetesen közel sem áll annyi adat rendelkezésre, mint az apjáérol; annyit mindenesetre tudni lehet, hogy 1767-ben járási adószedő volt Fejér vármegyében, majd 1769-ben főadószedő Sixty Ferenc helyett. Ezt a tisztelet később, 1773-ban is betöltötte.⁷² A vármegyén jó kapcsolatokat ápolt,

⁷⁰ MNL OL X 2184 – 165/22. 13.

⁷¹ MNL OL X 2093 – 84/1. a megfelelő éveknél.

⁷² FARKAS, 2003. 75.

vagy legalábbis igyekezett státuszát megerősíteni; egy 1798-as levélben megemlítik, hogy régóta a megyei pénzügy hivatalaiban dolgozott.⁷³ 1798. október 24-i levelét mint táblabíra címezte meg.⁷⁴ 1817 novemberében az akkorra már igen idős *assessor* Cecén jegyezték *composessorként*.⁷⁵

Ahogy fentebb is említettem, a nemesi státusz hangsúlyozása teljes egészében eluralja a Bedők harmadik nemzedékére vonatkozó forrásanyagot. A 19 levélből álló kicsiny családi levéltárban két 19. századi irat híján mindegyik dokumentum ezzel foglalkozik. A levelek egy hosszasan elhúzódó nemesigazolási ügy bizonyítékai, amelyben ifjabb Ferenc valóban minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy őt és fiait a *nobilitas* tagjai közé sorolhassák.

A család harmadik nemzedékében hasonlóan bő volt a gyermekáldás, mint a tisztartó idősebb Ferenc esetében, és a gyermekhalandóság, úgy látszik, ugyanolyan nagy arányú lehetett. Ifjabb Ferenc és felesége, Pintér Franciska elsőszülött fia, Ferenc négyéves korában halt meg 1777-ben;⁷⁶ a már Székesfehérvárott született ikrek, János és Anna bizonyára szintén nem élhettek sokáig. 1810-ben, amikor Fejér vármegyéhez beérkezett ifjabb Ferenc hosszadalmas, számos csatolmánnyal ellátott instanciája, már bizonyosan csak két fiú, György és Antal éltek.

A Bedő család nemességét, ahogyan azt láthattuk az első generáció adataiból, már a kezdetekben is vitatták. Idősebb, tisztartó Ferenc, és János fivére már 1725-ben írtak a vármegyének nemességük elismertetése érdekében, a Bicskéről való távozás után azonban ügyük komolyabbra fordult: valamilyen okból részletes igazolásokat kértek számon rajtuk, amelyeket ifjabb Ferenc, a család rangidős tagja igyekezett maradéktalanul prezentálni a Fejér megyei közgyűlésnek.

Valamikor az 1810-es évek legelején keletkezhetett könyörgő levelében (a pontos dátumot a dokumentumon nem tüntették fel)⁷⁷ ifjabb Ferenc cecei birtokos mindekenélőtt három dolgot kívánt bizonyítani. Elsősorban azt, hogy ő maga személy szerint a hetényi Bedő nemzetségből származik – ehhez sematikus családfát is mellékelte.⁷⁸ Másodsorban, csatolta a folyamodványhoz a Bedők 1725-ös nemesigazolásának másolatát, hozzátéve, hogy az eredetit is bemutatta már (azaz a kérdést valószínűleg hosszú ideje tárgyalták a sedrián).⁷⁹ Harmadszor, hiteles okmányokkal (az abai plébános pecsétjével ellátott *testimonialisokkal*) igazolta, hogy Antal és György törvényes fiai, azaz a hetényi Bedő nemzetség bennük folytatódik.⁸⁰ Az instancia indoklásában nyomatékosította, hogy családjának nemessége köztudomású és vitathatatlan tény, státuszuknak csupán megerősítését kívánja. A vármegye válasza kedvező volt: ifjabb Ferenc minden állítását elismerték, a benyújtott dokumentumokat hitelesnek nyilvánították, és kiadták a Bedők (ifjabb Ferenc és

⁷³ MNL FML IV. A. 72. b. – B. a Bedő család iratai No. 10.

⁷⁴ MNL FML IV. A. 72. b. – B. a Bedő család iratai No. 6., 1798. október 24.

⁷⁵ Uo., No 22. 1817. november 24.

⁷⁶ MNL OL X 2093 – 84/1. ifjabb Ferenc fia, Ferenc halála érdekes pontja a történetnek: ez az egyetlen adat, amely bizonyítja, hogy a családot mégsem úzhatték el egészen Bicskéről, hanem a saját akaratukból kellett távozniuk, hiszen a kis Ferencet még a bicskei katolikus plébános temette el és a bicskei matrikulába került be a neve.

⁷⁷ MNL FML IV. A. 72. b. – B. No. 12–21.

⁷⁸ Uo., No. 21.

⁷⁹ Uo., No. 17.

⁸⁰ Uo., No. 19–20.

fiai) nemességéről szóló bizonyoságlevelüket, amelynek eredeti fogalmazványát a családi levéltárban őrzik.⁸¹

Óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy vajon miért kellett egy hivatalviselt nemesembernek saját és fiai származását ilyen részletekbe menő igazolásokkal tanúsítania. A Bedő család *nobilis* állapotát minden későbbi anyakönyv elismerte, és úgy látszik, a familiát a 18. század vége felé már nem érték olyan közösségi támadások, mint az 1725-ben „*abusive rájuk aggatott Szabó név*”. Amennyire ez az archontológiai listákból megállapítható, a Bedők a század folyamán minden időben alkalmasnak bizonyultak a kisebb-nagyobb vármegyei (és a nagyobb uradalmi) tisztségek betöltésére. Rangjukat helyi szinten mindenképpen elismerték.

A megoldást szintén a családi irattár levelei szolgáltatathatják: a család negyedik generációja a megyei adminisztrációnál jóval magasabb tisztségekre aspirált. Az 1779-ben született Bedő Antal, ifjabb Ferenc fiatalabbik fia a királyi testőrség soraiba kívánt lépni, amint arról a miháldi báró Splényi Mihály testőrkapitánynak írt 1798. március 13-i ajánlólevele és az ahhoz mellékelt, igen részletes személyleírás tanúskodik.⁸² A testőrkatona közé igen szigorú kritériumok mentén történt a beválogatás: Antalnak többek között testi adottságai, vallása, káros szenvedélyei, vérmérséklete, illetve (egyébként kifogástalannak mondott) „*moralis caractere*” után tudakozódtak. A belépésnek egyértelmű követelménye volt a vitathatatlan köznemesi státusz – amivel azonban a Bedő család kevésbé rendelkezett, mint azt gondolták.

Három nemzedék útja a cáfolhatatlan nobilitas felé

A hetényi Bedő família csaknem valamennyi generációjának komoly feladatot adott az 1702-ben megszövegezett nemeslevél. Bedő Mihály fiainak olyan módon kellett forogniuk a hivatali és katonai pályákon, hogy gyermekeiket, a kiváltság-szerző unokáit benn tarthassák a nyilvánvalóan nehezen megszerzett és kiharcolt *nobilis* pozícióban és életmódban.

Bedő Ferenc provizor munkásságán és magánéletén különösen jól meglátszik a nemesi réteghez való ragaszkodás. Bár a hivatali nemesek közé sorolták az özszeírások alkalmával, ő mégis arra törekedett több mint negyed évszázadon keresztül, hogy megfeleljen a vagyonos urakról a korszakban meggyökerezett képeknek. Viszonylag frissen szerzett nemességét mindenekelőtt a Batthyány grófok nyújtotta, igen jól pozicionált, hatalmas felelősséggel járó hivatali állás biztosította. Ez azonban nem volt, nem is lehetett elég, hiszen a gazdatiszt leváltható volt, így pedig idősebb Ferenc magára maradt volna az elviekben a köznemesség soraiba emelő, a gyakorlatban – vagyon nélkül – azonban a bocskorosság felé mutató privilegiumokkal. Ezért igyekezett minden szinten beágyazni családját a vármegye tehetős *nobilitas*ába: régtől fogva nemesnek ismert famíliákkal került rokonságba azáltal, hogy gyermekeit ügyesen házassította ki, keresztszülőként és esküvői tanúként pedig tovább szélesítette kapcsolati hálóját, illetve szilárdította még inkább az

⁸¹ Uo., No. 14–15.

⁸² Uo., No. 8–10.

ismeretségi, komasági kötelékeket. Hivatalát viszonylag sokáig viselhette, többek között a munkatársai élelmes megválogatása és ellenlábasai gyors és hatékony el-távolíttatásának köszönhetően.

Az 1768-as éjféli lázongás a fentieket tekintve a tisztartó pályájának, azon keresztül pedig a szélesebb értelemben vett családi kapcsolatrendszerének próbájaként értelmezhető. Az úrbérrendezést övező uradalmi tisztújításokban idősebb Ferenc elveszítette a család társadalmi státuszát szavatoló egyik legerősebb támaszt, az uradalmi tiszti hivatalát. A csekély forrásanyagból arra következtethetünk, hogy a leváltását követő kicsinyes bosszúállásnál legalább részben a jó pozícionáltság óvta meg a volt provizort a felelősségre vonástól és engedte komolyabb szankciók nélkül távozni a több mint harminc évig otthont és munkát adó uradalomból. Idősebb Ferenc mindenesetre pályája végére elérte, amit kívánt: gyermekeit a vármegyénél mindenütt nemesnek ismerték el, a család társadalmi státuszát szűkebb körökben senki sem vonta kétségbe.

A harmadik nemzedék a jelek szerint folytatta a korábbi generációk által örökölt hagyott stratégiát: a családfő hivatalt vállalt, immár a megyei adminisztrációban, a fiúk pedig szintén vagy hivatali, vagy katonai pályára álltak, ahogyan azt az első nemzedéknél láthattuk. A viszonylag szilárd alapokon álló társadalmi pozíciót tovább erősítette a vállalt tisztségek magasabb presztízse. Ifjabb Ferenc már nem az ingatag és nagy felelősséggel járó uradalmi adminisztrációban, hanem a vármegyei tisztek között foglalt helyet; fia, Antal, ellentétben nagy-nagybátyjával, Jánossal, már nem „közkatonaként”, hanem a királyi testőrség tagjaként növelte a család megbecsültségét.

A hetényi Bedő familiáéhoz hasonlító rangemelkedés a 18–19. századi Magyarországon egyáltalán nem számított egyedülállónak. Bár a visszafoglaló háborúk időszaka látszatra jobban kedvezett a társadalmi státusz előnyös megváltoztatásának, hiszen a jobbágyorsból való kiemelkedést egy-egy ütközetben szerzett dicsőség, a császár- király vagy valamelyik vagyonos arisztokrata fegyveres (vagy egyéb) szolgálata akár egész közösségekre tekintve is hosszú távon megalapozhatta,⁸³ a békeidő beköszöntével új terep kínálkozott a feltörekvő szellemű egyének számára. Ez a terep a gazdasági és társadalmi regeneráció igénye által kitermelt pályák sokasága volt, melyeket az egyes személyek, rajtuk keresztül pedig családjaik ritkán haboztak kihasználatlanul, betöltetlenül hagyni. Az Esterházyak pápai uradalmában meggyökerezett, a nagybirtok gazdasági struktúráját kihasználó zsidó familia, a Neumannok hasonló stratégiával törekedtek az integrációra, mint a bicskei provizor és gyermekei: a családi vagyon egyben tartásával, előnyös házasságokkal és pozíciójuk erőteljes hangsúlyozásával három generáció alatt az egyszerű árendástól a vállalkozó gyároson át az értelmiségi pályáig jutottak.⁸⁴ A Suly család a jobbágyorsból a rangos, vagyonos nemességig küzdötte fel magát.⁸⁵ A hivatali pálya mint a családi jólét és boldogulás megalapozására választott, viszonylag

⁸³ Érdekes példa a szintén a Batthyányak által birtokolt Városhídvég, amely kollektív kiváltságait a grófi család fegyveres szolgálatával szerezte. A hadi helyzet elcsitulásával már viszonylag jelentéktelen falu évtizedeken keresztül használta pajzsként a privilégiumait, amelyeket addigra már alig követelt, jelentőségüket veszített feladatkörükből eredeztettek.

⁸⁴ JAKAB, 2009. 340–341. és 375. a családi stratégia jó összegzését adja.

⁸⁵ MEZŐHEGYI, 2019. 98–114.

kényelmes megoldás, a korszakból közösségi szinten is jól dokumentált.⁸⁶ Az egyéni és kollektív példákat hosszasan lehetne sorolni – megjegyezve természetesen, hogy mind a családtörténet, mind pedig a hivatali pályák leírása jóval részletesebben, teljesebben jelentkezik a 19–20. század, illetve a nagyobb birtokos famíliák vonatkozásában.

A három nemzedéken keresztül a Bedő család hosszú utat járt be: birtoktalan armalistákból először hivatalviselőkké, katonákká, később pedig – ahogy ifjabb Ferenc példáján láthatjuk – birtokos táblabírákká váltak. A viszonylag ismeretlen família Fejér megyében olyan összeköttetéseket szerzett, amelyek bizonyos mozgási szabadságot adtak tagjai számára, integrálták a vármegye köznemességébe. Végeredményben a „nemes Bedő vérség” száz esztendő alatt eltávolodott a birtoktalan hivatali nemest a voksán megvásárolható bocskorostól elválasztó vékony vonaltól, és sikerrel kikerült a *nobilitas* margójáról. E három nemzedék tagjainak viselkedése mindenképpen sikeresnek mondható, ha jellegzetesnek még nem is nevezhetjük, környezetük szokásainak alaposabb feltárása hiányában. Az elkövetkező kutatások feladata, hogy (mikroszinten) hasonló karriereket és transzgenerációs stratégiákat tárjanak fel, különös tekintettel a (nyilvánvaló okokból jóval nehezebben feldolgozható) kismemesi famíliákra, illetve a feudális társadalom közvetítő elemeire.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári és kéziratári források

MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
E 204	Magyar Kamara Archívuma. Missiles
P 1313	A Batthyány család levéltára. Jobbiztosító iratok
P 1314	A Batthyány család levéltára. Missilisek No 67212–67248 Bedő Ferenc tisztartó levelezése
P 1322	A Batthyány család körmendi központi igazgatósága 5. sor. I. t. A tisztiszék iratai 13. sor. Urbariumok és összeírások 23/a. t. Bicske (1711–1789)
P 1327	A Batthyány család levéltára. Bicskei tisztartóság
P 1865	Az óvári és szarvaskendi Sibrik család levéltára. Rokon és idegen családok (1529–1890) A Bedő család iratai
S 20	A Batthyány család fondjaiból kiemelt térképek
X 2093	A bicskei plébánia anyakönyve (1723–1895)
X 2213	A bicskei reformátusok anyakönyve (1729–1895)
X 2184	A székesfehérvári felsővárosi plébániatemplom anyakönyve (1778–1895)
MNL FML	Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltár
IV. 72.	Fejér vármegye nemességének iratai

⁸⁶ A kvantitatív feldolgozás egyik legújabb, szép példája a Somogy vármegyei tisztségviselők pályáinak feldolgozása: SZIJÁRTÓ, 2014.

- b. Nemeslevelek másolatai, nemesi bizonyáglevelek
  - c. Nemességi iratok (Acta Familiarum Nobilium)
  - d. Nemesi összeírások
  - 73. Acta Locorum. Bicske
- XIII. 3. A Batthyány család iratai
- b. A bicskei uradalom levéltára

Szakirodalom

BALÁZS–DEGRÉ

- 1980 BALÁZS László – DEGRÉ Alajos: Bicske. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 14. Szerk.: FARKAS Gábor. Székesfehérvár, dr. Farkas Gábor, 1980. 169–279.

DOMANOVSKY

- 2019 DOMANOVSKY Sándor: A Gutsherrschaft történetéhez Magyarországon. Az alapszöveg. In: *Uradalom – Vállalat. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 2019. Szerk.: KÖVÉR György – POGÁNY Ágnes – WEISZ Boglárka. Budapest, MTA BTK – Hajnal István Alapítvány, 2019. 7–27.

FARKAS

- 2000 FARKAS Gábor: A Fejér vármegyei történeti archontológia II. *Alba Regia: Annales Musei Stephani Regis – Alba Regia. A Szent István Király Múzeum Évkönyve*, 30. (2000) 81–82.
- 2002 FARKAS Gábor: A Fejér vármegyei történeti archontológia III. *Alba Regia – Annales Musei Stephani Regis – Alba Regia. A Szent István Király Múzeum Évkönyve*, 32. (2002) 61–101.

FELHŐ

- 1970 FELHŐ Ibolya: *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Dunántúl*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.

ILLÉSY

- 1902 ILLÉSY János, dr.: *Az 1754–1755. évi országos nemesi összeírás*. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása, 1902.

JAKAB

- 1969 JAKAB István László: *Bicske története*. Bicske, Felelős kiadó: dr. Sass József, 1969.

JAKAB

- 2009 JAKAB Réka: A pápai Neumannok. Adalékok a 19. századi családi karriertörténetek kutatásához. *Századok*, 143. (2009) 2. sz. 339–378.

KÁLLAY

- 1985 KÁLLAY István: *Úriszéki bíráskodás Magyarországon a XVIII–XIX. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.

KOSÁRY

1866 KOSÁRY Domokos: A tétényi „tumultus” 1766-ban. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 17. (1966) 111–131. p.

KŐSZEGHI

1899 KŐSZEGHI Sándor: *Nemes családok Pestvármegyében*. Budapest, Hungaria Könyvnyomda, 1899.

MEZŐHEGYI

2019 MEZŐHEGYI Gergő: A Suly család rövid története. *Veszprémi Szemle*, 21. (2019) 2. sz. 98–114.

NYULÁSZINÉ STRAUB

1981 NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: *A Magyar Országos Levéltárban őrzött eredeti címereslevelek jegyzéke*. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1981. (*Forrástudományi segédletek*, 2.)

SCHNEIDER

1934 *Fejér megye nemesi összeírásai (1754. 1809.)* Közli: SCHNEIDER Miklós. Előszó: dr. HAVRANEK József. Székesfehérvár, Pannónia Nyomdavidálat, 1934.

SCHRAMEK

2016 SCHRAMEK László, dr.: *Pest megye archontológiája a kezdetektől 2016-ig*. A Magyar Nemzeti Levéltár segédlete. (https://mnl.gov.hu/mnl/pml/pest_megye_archontologiaja_a_kezdetektol_2016_ig – Utolsó letöltés: 2020. május 11.)

SZABÓ

1940 SZABÓ István: *A magyar parasztság története*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1940.

SZIJÁRTÓ

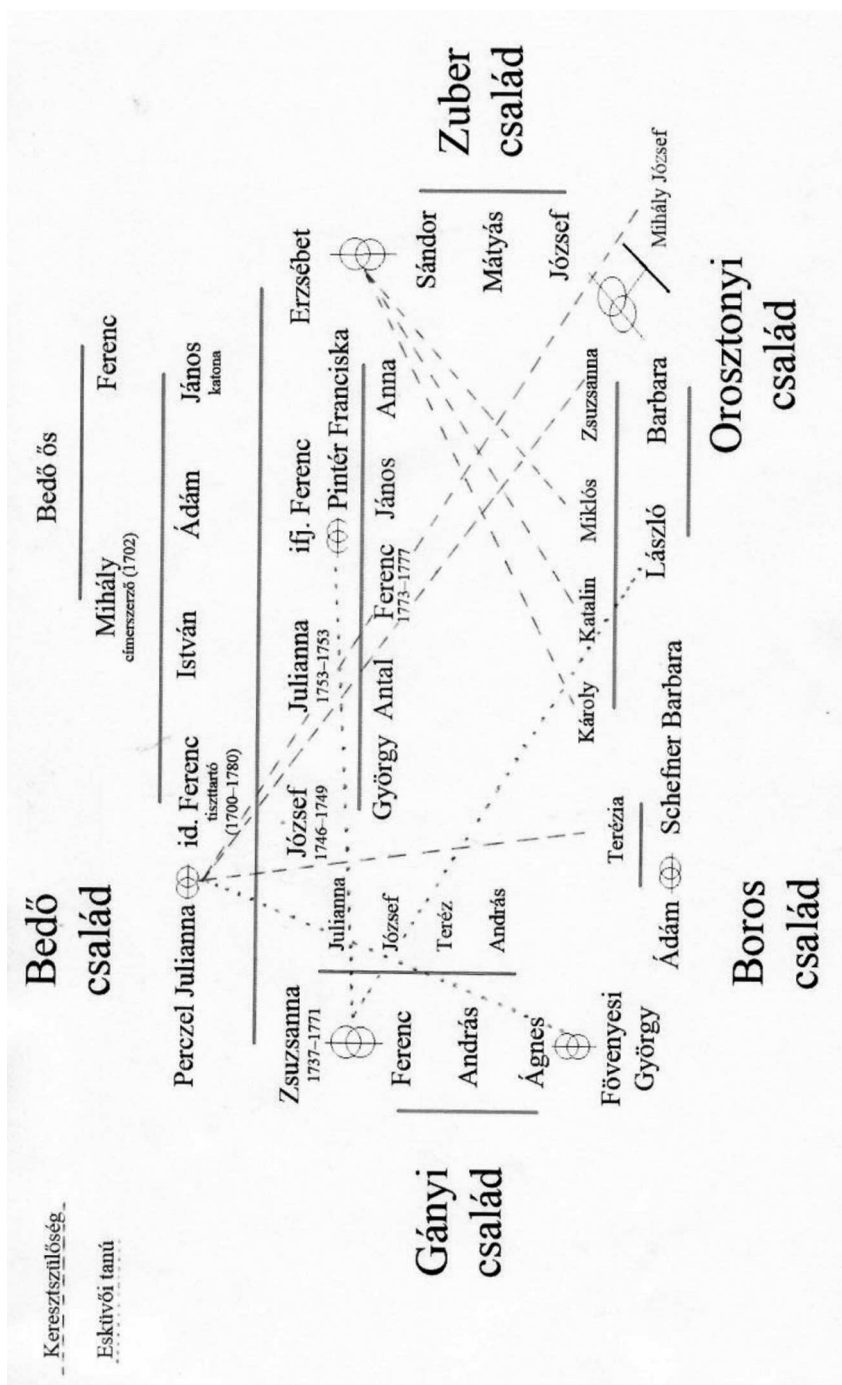
2014 SZIJÁRTÓ M. István: Hivatali karrier a 18. századi vármegyékben. *Századok*, 148. (2014) 5. sz. 1273–1296.

TOMPA

2019 TOMPA László: Vagyongyarapítás és közösségi szerep mint családi stratégia. Egy bicskei jobbágycsalád gazdálkodási struktúrája a 18. században. In: *Vidéktörténet 2. Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai*. Szerk.: CSIKÓS GÁBOR – HEGEDŰS ISTVÁN – HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN – Ö. KOVÁCS JÓZSEF. Budapest, MTA BTK, 2019. 159–182.

Mellékletek

1. sz. ábra.

Koloh Gábor

Hagyatéki vásárlók Vajszlón és Páprádon (1821–1836)*

Háttér

Az ormánsági születésszabályozás, az úgynevezett egykezés, Andorka Rudolf szociológus, a jelenség egyik vezető kutatójának megfogalmazása szerint „az első társadalmi problémák és demográfiai jelenségek közé tartozik, amelyek a közvélemény és a társadalomtudomány érdeklődését felkeltették”.¹ A dél-dunántúli régióban jelentkező, a 18. század végétől datált, sokszorosan összetett gyakorlatot csak a minél több forrástípus bevonásával megvalósuló, sokoldalú elemzési eljárással lehet feltárni. Az inventáriumok eddig javarészt a tárgyi kultúra felől érkező kutatók számára voltak fontos források, pedig a kiskorú árvák szüleinek halálakor készült hagyatéki összeírások éppúgy árulkodnak egy-egy család anyagi körülményeiről, mint például a hagyatéki vásárlók vásárlási indíttatásáról és anyagi hátteréről. A családtörténeti megközelítés szempontjából így ezek a források lehetőséget nyújtanak a családi vagyon részleges feltérképezésére, de a hagyatéki vásárok során megjelenő vásárlók személyének szorosabb vizsgálatával, a rokon és nem rokon vásárlók elkülönítésével, a családi vagyon egyben tartásának igényéről is árnyaltabb ismereteket szerezhetünk.

A hagyatéki összeírások elterjedtségükben, szerkezetükben és céljukban Európa-szerte ismertek és az 1950-es évektől egyre több kutató használja őket. Az *Annales* köréből induló, hagyatéki összeírásokkal dolgozó kutatások 1990-re már Németországban, Angliában és Észak-Amerikában, de ugyanígy az olasz és a spanyol történészek körében is elterjedtek.² Ez a terjedés, amelyet a számítógépek fejlődése is jelentősen gyorsított, közel sem homogén folyamatként, hanem az egyes országok történetírói hagyományaihoz, ezek kérdésfelvetéseihez illeszkedett: a franciák a hagyatéki rendelkezés gyakoriságára, az amerikaiak a társadalom

---

*A tanulmány az ELTE BTK Tématerületi Kiválósági Program *Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció kutatás* Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ ANDORKA, 2001. 13.

² BENDA, 1990. 54.

egészére való vonatkoztatására, a németek pedig a jogi és írásbeli gyakorlat feltárására helyezték a hangsúlyt.³ A forrástípus vizsgálatának nemzetközi felfutása hamarosan Magyarországon is fokozottabb érdeklődést váltott ki az arra fogékony társadalomtörténészek köréből, és feltárult a mindennapok történetének megisméréséhez vezető egyik, mellőzhetetlen út. Árva Judit és Granasztói Péter megfogalmazása szerint az „eredmények azt mutatták, hogy az addig nem gyűjtött és nem elemzett levéltári források alapján új eredmények szülehetnek a gazdaságtörténet, az agrártörténet, a társadalomtörténet, az anyagi kultúra vizsgálata s végül, de nem utolsósorban a művelődéstörténet területén”.⁴ A nagy mennyiségű leltárfeldolgozások további fontos következményévé a tárgyi kultúrában végbemenő finom változások nyomon követhetősége vált.⁵

A hagyatéki kutatások felívelésének a technikai lehetőségek adta hátterét pontosan mutatja az a tény, hogy már Magyarországon is korábban felfedezték a forrástípusban rejlő lehetőségeket – utalok itt Hofer Tamásnak az *Agrártörténeti Szemlében* 1957-ben megjelent, *Jobbágy hagyatéki leltárak és becsük a keszthelyi Festetics-uradalomból* című tanulmányára –, de a manuális feldolgozás erősen beszűkítette a kiaknázás lehetőségeit.⁶ A Magyar Tudományos Akadémia anyagi támogatásával és kutatási iránymutatása mentén 1978-tól kezdődött meg a hagyatéki iratok tömeges gyűjtése és feldolgozása, amely munka helyévé a Néprajzi Múzeum, tudományos szellemi műhelyévé pedig a rendszerváltást követően az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéke vált. A kutatóhelyek közötti kapcsolatot Benda Gyula személye biztosította, aki országos felmérést is végzett a hazai levéltárakban fellelhető dualizmuskori inventáriumokról.⁷ Vitathatatlanul Benda jutott el legmesszebb a hazai inventáriumkutatások terén, de Kocsis Gyula a ceglédiek tárgyllátottságának megállapításakor, Tóth Zoltán a szekszárdi lakáskultúra tanulmányozásakor, Gyáni Gábor a fővárosi lakáskultúra vizsgálata során, Granasztói Péter pedig a kiskunhalasiak tárgykultúrájának alakulásának feltárásakor aknázta ki körültekintően a hagyatéki összeírásokat.⁸ A forrástípus és kutatóinak köre érzékletes példája a néprajzi és a társadalomtörténeti megközelítések szoros összefonódásának, még ha ritka is e két diszciplína képviselőjének egy személyben való találkozása.

³ BENDA, 1990. 55.

⁴ ÁRVA–GRANASZTÓI, 2000. 697–698.

⁵ KEMECSI, 2015. 120.

⁶ ÁRVA–GRANASZTÓI, 2000. 698.

⁷ ÁRVA–GRANASZTÓI, 2000. 698; 701; GÜNTNER, 2000. 287; KEMECSI, 2015. 120.

⁸ A sort hosszan lehetne folytatni: Györffy Lajos és Gönczi Ferenc, majd Hofer Tamás említett forrásközlése után Jakó Zsigmond 112 leltár, Askercz Éva 34 leltár felhasználásával vizsgálta a kora újkori lakáskultúrát. Kocsis Aranka vizsgálatai a 17–19. századot fogják át a vajkai szék nemeseire vonatkozóan, míg Szabó Sarolta a szatmári háztartást, Balázs Kovács Sándor pedig a decsiektől győnyleltárát vette alapos vizsgálat alá. Horváth József a 17. századi győri otthonok berendezését, Kemesi Lajos a paraszti járműkultúrát, Güntner Péter pedig a soproni polgárság vagyoni körülményeit vizsgálta, míg Mészáros Balázs a 20. század első évtizedeinek pécsi leltárait dolgozta fel. Erre vonatkozóan lásd: GÜNTNER, 2000. 286–287; HORVÁTH, 2001. 331.

Kérdés

A fentiekben többnyire a forrástípus jellegéből következett a kérdésfelvetés, azaz egy adott területre vonatkozó jó minőségű anyag tette lehetővé azt, hogy az adott településen megvizsgálásra kerüljenek a tárgyi kultúra lokális jellemzői és elegendő irat esetén annak az idő előre haladtával bekövetkező finom változásai. Ez az eljárás – a számítógépes feldolgozásnak és a statisztikai lekérdezéseknek köszönhetően – máris sokkal több, mint a téma korai publikációinak egy-egy, inkább kuriózumként feltűnő megjelenítése, hiszen összetett kérdések sorára nyerhetünk így választ. Még ebben az esetben is ritkán kerül sor azonban bonyolult társadalomtörténeti folyamatok megközelítésére. Ha viszont a problematika felől közelítünk a forráshoz, a feltehető kérdések köre szűkül, hiszen a következőkben az ormánsági családok élete megismerésének részeként a tárgyi világ sorsa, a hagyatékok háramlásának útja válik a legfontosabb kérdéssé, még ha maga a forrás módját is adna a használati tárgyak számbavételére, a szelektálódásuk, azaz inventáriumba kerülésük mérlegelésére, becsült és licitált értékükre, de a megnevezésük szemantikai elemzésére is.

Az ormánsági születéskorlátozás jelensége összetett, számos társadalmi és gazdasági szállal összefonódó demográfiai folyamat. A hagyatékok transzgenerációs háramlása ugyancsak társadalmi és gazdasági vonatkozásokban gazdag, ezért elvárható, hogy a forrásadottságokhoz mérten bevonjuk a vizsgálatba. A társadalmi rétegződésre is figyelő egyke-vizsgálat során így elsőként adódik a kérdés, hogy kik voltak a hagyatékok vásárlói. Mit tudhatunk meg róluk nemük, koruk, vallási és státuszuk szerinti megoszlásuk alapján? Ennek megválaszolása során várható, hogy ha volt, kirajzolódik egy szorosabb, ám nem összezárt és kizárólagos vásárlói kör, akiknek a magatartása további következtetések megfogalmazását teszi lehetővé a helyi viszonyokra vonatkozóan.

A kérdés ugyanakkor szervesen feltételezi annak a megvizsgálását is, hogy a vásárlók milyen *motivációból* vásároltak. Továbbá: jelentkezik-e itt is a családi vagyonegyben tartásának szándéka, ahogy azt korábban a földek megtartására működésbe lépő, ám már gyengülő nagycsaládi mechanizmus esetén láttuk?⁹ Miként jelenik meg tehát maga a közelebbi rokonság a hagyatéki felvásárlás során, vagy széthullik-e a családi vagyonegyben tartás?

Forrás, adat, módszer

Forrás

A hagyatéki leltárak a 17. század második felétől keletkeztek nagyobb számban, elsősorban a hagyatéki perek, illetve az árvaügyek kapcsán hangsúlyossá váló nagyobb anyagi értékek (például a szőlő, az állat vagy a pénz) számontartására. A jobbágyok árváira is vonatkozó leltározási kötelezettséget Mária Terézia rendelte el. Innentől kezdve tehát az ország minden nagyobb részére vonatkozóan

⁹ KOLOH, 2018.

találhatunk pontosságra törekvő¹⁰ hagyatéki összeírásokat, amelyek nem feltétlenül csak az árvákra vonatkozóan, hanem jobbágyi végrendeletek mellékleteként is keletkezettek. Az inventáriumok elterjedtsége természetesen helyi variánsokat is szült, amelyek esetében a

„becslési, számbavételi eljárást 1848 előtt mindenütt a helyi gyakorlat határozta meg. Az összeírás szempontjait, teljességét pedig az öröklési rend, a parasztság és az uradalom érdekei együttesen befolyásolták. Lényegében a hagyatéki és vagyonösszeírások (összefoglalóan inventáriumok) olyan sajátos forrástípusnak foghatók fel, amelyek legalább részben mentesek lehetnek a feudális társadalom, az uradalom szemléletének torzító hatásától.”¹¹

Mindezeket figyelembe véve megállapítható, hogy a hagyatéki leltár – amint neve is tükrözi – az elhunyt vagyont képező aktívumok, így ingó és ingatlan tárgyak tételes felsorolása, többnyire becsült árakkal ellátva, amely egyben azt a célt is szolgálta, hogy az árverés során mérlegszerűen rögzítsék a becsérték mellett az eladási árat is. A felsorolásban helyet kaptak a kiegyenlítésre váró passzívumok és általában a vevők nevét is rögzítették.¹² Ahogy Granasztói rámutat, a forrástípus *„egyik kiemelkedő sajátossága, hogy egyéni eseteket és helyzeteket őriztek meg. Ezt az alaptulajdonságukat a forrást használó kutatók alig használták ki, ami különösen igaz a kvantitatív elemzésekre.”¹³* E megközelítés a tárgyhasználat szintjén alkot társadalmi csoportokat és így vizsgálja meg azokat, mintegy függetlenül a klasszikus foglalkozási és vagyoni kategóriáktól, habár ezzel nem magát a vagyoni különbségek szerinti, amúgy is prosperáló¹⁴ eljárás jogosságát vitatja, hanem a vagyont képező tárgyakkal kifejezett önreprezentáció feltárása útján, tehát módszertanilag új megközelítéssel nyúl azokhoz.

Adat

A hagyatéki leltárak adatai, bár értékes forrásai az egyes családok, háztartások eszközhasználatának, Balassa Iván megfogalmazása szerint meglehetősen *„keveset mondanak annak, akit az eke alakja, a vele végzett munka érdekel”¹⁵*. A rendelkezése álló másfél évtized vajszlói és a szomszédos páprádi árvaszéki iratanyaga¹⁶ dinamikus eszközhasználati vagy akár öltözködési változásokat időbeli szűkre szabottsága miatt nem jelöl, de számolnunk kell azzal a szakirodalomban rég jelzett problémával is, amely szerint az érdektelenségből vagy figyelmetlenségből kimaradt

¹⁰ HORVÁTH, 2001. 329.

¹¹ BENDA, 2006. 379.

¹² HOFER, 1957. 285–286; GÜNTNER, 2000. 285–288.

¹³ GRANASZTÓI, 2005. 59.

¹⁴ SZÜCS, 1998. 629; HORVÁTH, 2001. 329–330; KEMECSI, 2015. 126–127.

¹⁵ BALASSA, 1973. 15.

¹⁶ MNL BaML XI. 605. O. 100. Itt szeretném megköszönni Borsy Juditnak, hogy a Baranya Megyei Levéltár Rét utcai részlegében található anyagra felhívta a figyelmemet és a vajszlói és környéki inventáriumok kiválasztását lehetővé tevő informatív táblázatát a rendelkezésemre bocsátotta.

tárgyak későbbi revízióval sem feltétlen kerültek be, továbbá könnyen találkozhattunk hiányosan kitöltött, befejezetlen vagy sérült iratokkal.¹⁷

Összesen tizennyolc inventáriumot vizsgáltam, amelyből tíz esetben tudtam minden kétséget kizáróan megállapítani, hogy a hagyaték kié volt.

Név	Lakhely	Vallás	Státusz/ foglalkozás	Becsú (Ft)	Eladás (Ft)	Tétel (db)
Egersdorfer Antal (1784–1819)	Vajszló	r. kat.	zsellér	–	80	84
Fóris Mihályné (?–1826)	Vajszló	ref.	lelkészné	–	291	174
Jézsik József (1786–1821)	Vajszló	r. kat.	kocsmáros	543	645	197
Kapinya Dávid (1791–1836)	Vajszló	ref.	gazda	533	412	82
Kapinya Dávid (1809–1834)	Vajszló	ref.	gazda	578	–	28
Kaszás Sámuel (1795–1832)	Vajszló	ref.	gazda	111	295	68
Naszvadi Katalin (1782–1826)	Vajszló	ref.	gazda neje	154	79	143
Tóth János (1792–1826)	Vajszló	ref.	kovács	–	976	48
Váczi János (1798–1826)	Vajszló	ref.	gazda	487	–	77
Varga Sándor (1791–1813)	Páprád	r. kat.	zsellér	68	–	10

1. sz. táblázat. A vajszlói és páprádi árvaszéki iratok örökség-hagyóinak adatai
(Forrás: MNL BaML XI. 605. O. 100.)

Az 1. táblázatban közöltek szerint az árvaszéki iratok közt lelt vajszlói és egy páprádi inventárium esetében – Fóris Mihálynét kivéve – nem felekezeti vagy státusz-, illetve foglalkozásbeli hasonlóságot vélünk rögvést felfedezni, hanem az elhunytak korát: húszas-harmincas éveikben meghalt fiatal férfiak sorakoznak előttünk, akik negyed- vagy féltelekkel bíró gazdák, házas és háznélküli zsellérek, illetve kisiparosok/kiskereskedők voltak. Nemcsak Fórisné, Naszvadi Katalin is kilóg a sorból annyiban, hogy férje, Böbék János még élt a felesége halálakor, de börtönfogságban volt, így szükségessé vált a vagyon szétosztása. Továbbá Naszvadi Katalinnak az első házasságából is született gyermeke, akinek a jussát külön kellett választani a Böbékkel szerzett közös vagyontól. A hagyatéki tételek számát tekintve a kocsmáros Jézsik József esetében találkozunk a legtöbb tárggyal: összesen több mint 370 tárgyat adtak el a hagyatékából. Ugyanakkor ennél is nagyobb értéket képviselt Tóth János vajszlói kovácsmester vagyona, akinek az 1000 forintot megközelítő hagyatéka Jézsikéhez képest meglehetősen kevés, mindössze ötven tárgyból állt. A különbség abból adódott, hogy Jézsik vagyonának legnagyobb tételét, 399 forintot a zsellérháza és a hozzá tartozó istálló képezte, míg Tóth esetében a házhoz ősi jusson járó és szerzett istállók, kamrák, továbbá ökrök és egy tehén is tartoztak, a ház értékét pedig jelentősen emelte a kovácsmester teljesen felszerelt műhelye. A táblázat egyértelműsíti, hogy az árvaszék a törvényi feltételek szerint – tehát teljes árvaságra jutott gyermek esetén az elhunyt vagyonának nagyságára való tekintet nélkül – lefolytatta a hagyatéki eljárást, elkészítette az elhunyt ingó és ingatlan vagyonának listáját, többnyire annak értékbecslését is, és ha sor került rá, rögzítették az eladási árakat. A becsérték és az eladási ár

¹⁷ U. KERÉKGYÁRTÓ, 1984. 77–81; BENDA, 2006. 379; KEMECSI, 2015. 120–121; HOFER, 1957. 286.

összevetésére több esetben van lehetőségünk, ahol a becslések és az eladási értékek különbözeteinek negatív vagy pozitív előjele mögött több ok is meghúzódhat. Naszvadi Katalin háza, féltelke, istállója, pajtája és kamrája – amelyek mind ősi anyai jussát képezték – ekkor „*Ki vagynak külön contractus mellett arendába adva*”, ezért nem kerültek eladásra, de a Naszvadi Katalin első házasságából született árvának további 9 forint 43 krajcáros követelése is fennállt még rokona, Simon János felé. Kapinya Dávid hagyatékából számos értékbecsült tárgy végül nem kelt el, hanem az „*árva leánynak hagyatott*”, de az elkelt tárgyak közül sem mindet vitték a becsült árnál magasabban, sőt: 13 forinttal kevesebbért kelt el az ökör, 3 forint 30 krajcárral kevesebbért a tehén.

A tíz inventárium közül hét esetében ismerjük a vásárlók neveit (az 1. sz. táblázat eladási árral feltüntetett esetei). Neveik mellett olykor csak az életkorukra történt utalás (öreg, ifjú), viszont segítség – a szűk vizsgálati időintervallum mellett – a vevők lakhelyének feltüntetése több összeírásban, így például Jézsiknél vagy Kaszásnál. Összesen mintegy 700 nevet jegyeztek fel a tíz összeírásban, akik közül jelentős arányú az ugyanazon személyek ismétlődése (Jézsik József hagyatékából Zsír János 27, Naszvadi Katalin hagyatékából Varga István 16, Kaszás Sámuel hagyatékából Pallag Erzsébet 14 tételt vásárolt). A korábbi vizsgálatok során felépített adatbázisom hét településre, Vajszlóra, Besencére, Hiricsre, Kisszentmártonra, Lúzsokra, Páprádra és Vejtire terjed ki, ezért azokat a vásárlókat azonosítottam, akik ezen települések valamelyikén éltek. Így sikerült összesen 109 vásárlót beazonosítanom, akikről azt is tudjuk, hogy összesen 153 alkalommal vásároltak.¹⁸

Módszer

Hagyatéki vizsgálatom a Vajszlón és környékén gyakorolt születéskorlátozás történetének átfogó feltárása részeként a vásárlói és családi mechanizmusok elemzésére vállalkozik. Nem céлом tehát a tárgyak tételes vizsgálata vagy a használati sajátosságaik feltárása, még ha tény, hogy leginkább ezek használatával kapunk képet a fentiekről.

A források összevetése során a hagyatéki vásárlók kiemelésével egy kvantitatív áttekintés után kifejezetten a felvásárlókra kívánok koncentrálni. Így különösen azokra, akik nem egy-egy hagyatékából vásároltak sok tárgyat, mint a fent említett Zsír János vagy Pallag Erzsébet, hanem akik több hagyatéki vásáron is megfordultak és vásároltak. Esetükben ugyanis feltételezem, hogy nem az elhunyt személyéhez vagy családjához való erősebb kötődés vagy a foglalkozási azonosság, hanem a használt tárgyak olcsóbb megszerzési lehetősége volt a motiváció: az egyes személyekig hatoló mikroelemzés a fentiekben megfogalmazott kérdéseket kívánja ekképp megválaszolni.

Az ősi jószág jussa azonban a család szerepét is hangsúlyossá teszi. Vajszlón a korábbiakban már tapasztaltuk, hogy a vők öröklése elhunyt feleségük után korántsem volt magától értetődő: a század közepére már meggyengült nagycsaládi együttélés nyoma látható abban, ahogy az ősi telkek öröklésénél a közvetlen

¹⁸ KOLOH, 2018.

rokonság is kifejezésre juttatta és érvényesíteni tudta birtokigényét.¹⁹ Ugyancsak az egyedi példák segítenek megérteni, hogy árvák esetén hogyan működött a korábban feltárt rokonsági mechanizmus.

Eredmények

A hagyatéki vásárlók

A hagyatéki vásárlókra vonatkozó főbb statisztikai adatokat a 2. sz. táblázatban foglalom össze. Ennek vizsgálatával megállapítható, hogy a hagyatéki vásárlók túlnyomó többsége a férfiak közül került ki, arányaiban a tizedét sem érte el a női vásárlók aránya. Az elhunyt neme és a vásárlók neme között sem figyelhetünk meg a nemi azonosságból fakadó korrelációt: Naszvadi Katalin hagyatéki vásárlói között mindössze egy asszonyt találunk, Mecsey Jánosnét, aki vaseszközöket (*vasas ferkéncz, ferhénes szeg*) vásárolt. Kaszás Sámuel hagyatéka volt a női vásárlók számára a leginkább értékes: Bíró Miklósné cseréptányérokot és egy tepsit (*tepszi*), Kálmán Éva *pörgő rokkát és viselt zsákot*, Lukáts Istvánné *feiszét és skatulát*, a fent említett Pallag Erzsébet pedig bőven vásárolt: fazekakat, teknőt, korsót, szánt, jármot, vánkost, lepedőt, abroszt. Ez nem meglepő, ha tudjuk, hogy az augusztusban megrendezett, kótya-vetyeként is nevezett hagyatéki vásárra egy hónappal az elhunytal vélhetőleg rokon Kaszás Sámuellel kötött házasságát követően került sor, mikor még új asszonyi háztartásába szüksége lehetett számos tárgyra. Így azonban adódik a kérdés, hogy Pallag Erzsébet miért leánynéven és nem asszonyneven szerepel, vagy miért nem a férje vásárolta meg a hagyatéki tárgyakat. Ennek oka lehet, hogy a házassági szerződések tanúsága szerint a házaspár vagyona a közös gyermekkel, illetve az évek múlásával *fokozatosan* olvadt egybe, így a házasságkötést követő első idők vásárlásai során még nem meglepő ez a típusú elkülönítés.²⁰

Férfiak és nők hagyatéki vásáron való vásárlási szokásait összevetve esetiként jelenik meg a Pallag Erzsébetnél megállapított motiváció. A nőknél ugyanis a leánykorukra koncentrált a vásárlás, a 45 és 55 év közötti időszak újabb – alkalmi – megjelenése mögött megözevgyülés állhatott. A nők vásárlása esetén nem érvényesülnek sztereotip elképzelések: nem kizárólag ruhákat és konyhai eszközöket vásároltak, hanem bármit, amire egy háznál szükség lehetett. A férfiak körében a 35 és 39 éves koruk között lévők aránya a legmagasabb: erre a korra egyrészt a női vásárlás is többnyire a férfi neve alá sorolódott, másrészt ez az a korosztály, amelynek már házasságra érett gyermeke lehetett.

A vásárlás felekezeti vonatkozásait tekintve nem meglepő, hogy a reformátusok száma magasabb a katolikusokénál. Vajszló és különösen Páprád kalvinista települések voltak, de Vajszlón említésre méltó a római katolikusok aránya is: külön közösséggel, templommal rendelkeztek. Ludovicus Nagy és Fényes Elek értékeinek pontossága vitatott,²¹ de az, hogy a katolikusok a települések lakosainak 12–16%-át

¹⁹ KOLOH, 2018.

²⁰ KOLOH, 2020.

²¹ BENDA, 2006. 113–129.

	Férfi	Nő	Összesen
Nem	99	10	109
Életkor			
15–19 év	4	2	6
20–24 év	3	3	6
25–29 év	6	2	8
30–34 év	6	0	6
35–39 év	17	0	17
40–44 év	9	0	9
45–49 év	10	1	11
50–54 év	9	1	10
55–59 év	6	0	6
60–64 év	8	0	8
65–69 év	5	0	5
70–74 év	2	0	2
Nem ismert	14	1	15
Felekezet			
református	73	6	79
római katolikus	20	3	23
nincs adat	6	1	7
Státusz			
örökös jobbágy	30	–	30
zsellér	9	–	9
nincs adat	60	–	60
Örökös jobbágy telekmérete			
3/4 telkes	5	–	5
2/4 telkes	11	–	11
1/4 telkes	10	–	10
nincs adat	4	–	4

2. sz. táblázat. Hagyatéki felvásárlók Vajszlón és Páprádon (1821–1836)
(Forrás: Hivatkozott anyakönyvi, árvaszéki és birtokiratok)

adják, arra enged következtetni, hogy valamelyest aktívabbak voltak a hagyatéki vásárokon, mint a reformátusok. Az esetek alacsony száma és a különbség csekély mértéke azonban nem engedi általános következtetés megfogalmazását.

Más a helyzet, ha a vásárlók státuszát vizsgáljuk. Önmagában az, hogy a jobbágyok száma magasabb, kézenfekvő, hiszen általában jobb anyagi háttérrel rendelkeznek, mint a zsellérek. Ehhez képest viszont az azonosítottak majd negyedét mégis a zsellérek alkotják, amely mögött a státusz által elfedett foglalkozásbeli eltérés jelentkezik. A vizsgált bő másfél évtizedben még messze vagyunk attól az anyakönyvezés szempontjából már ideálisnak tekinthető, a század közepétől jelentkező gyakorlattól, hogy a születési, házassági és a halálozási eseményeknél a személyekre vonatkozó státuszadatokat rögzítsék, így aztán a foglalkozásmegjelölés is esetleges. Szeicz Jakabról viszont, – aki a kocsmáros Jézsik hagyatékának

egyik vásárlója – kiderül az anyakönyvekből, hogy asztalosmester, aki a Jézsi-hagyatékából egy 1 forintra becsült *viselt jankelt* vásárolt 1 forint 30 krajcárért, amely nem lévén sem férfi, sem hagyományos ormánsági viselet, minden bizonnyal Szeiczné Skrobot Terézia számára került megvásárlásra (nem tudok róla, hogy született volna lányuk). Pohn Miklós asztalos és egyben – mint Szeicz – házasszeller Egersdorf Antal hagyatékából vásárolt egy *nagy keszkenőt*, Szilágyi József lakatosmester pedig Kaszás Sámuel és az idősebb Kapinya Dávid hagyatékából is vásárolt: előbbiből egy *nagyobb mosdót*, utóbbiból egy *akós etzetes hordót fa abrintsok alatt*. Összességében tehát státuszukban a jobbágyok és azok a zsellérek voltak a hagyatéki vásárlók, akik foglalkozásukat tekintve kisiparosok, kiskereskedők voltak.

A jobbágyok telekméret szerinti megoszlását tekintve észrevehető, hogy bár jelen vannak a tőkeerősebbnek tekintett nagyobb telkesek is, mégsem kerülnek többségbe. Ha arányosítanánk a számukat a településeken élő jobbágyok telekméret szerinti megoszlásához, a felekezetenél látottakhoz hasonló eredményt kapnánk, azaz az aránybeli eltérések nagyságrendjükben a településen való megoszláshoz igazodnak. Nem mondható tehát, hogy a hagyatéki vásárlók köre akár felekezetenként, akár státuszban vagy teleknagyságában egy jól megragadható, a többiekétől különváló egységet alkotna: az igazi különbségek a nemi és az életkori eloszlás során rajzolódtak ki.

Vásárló	Gyerek	Tétel	Tétel/gyerek
3	0	6	0,00
6	1	6	1,00
2	2	2	0,50
10	3	20	0,66
1	4	1	0,25
4	5	5	0,25
1	7	1	0,14

3. sz. táblázat. A hagyatéki vásárlók vásárlása és felnőttkort megért gyermekeik száma (Forrás: Hivatkozott anyakönyvi, árvaszéki és birtokiratok)

A hagyatéki vásárlók felnőttkort megért gyermekei (27 vásárló esetén volt ehhez elég adatunk) és a vásárolt tételek számát összevetve, valamint az eddigieket mérlegelve valószínűsíthető, hogy a hagyatéki vásárlók esetében a gyermekük kiházás céljából való vásárlás nem lehetett gyakorlat, hiszen csupán az egygyermekes esetén érte el az átlag az egy hagyatéki tételt. Így viszont a fiatalabb lányok vásárlásai sem feltétlenül a házasságra való készülés, csupán egy-egy fontosabb használati tárgy könnyebb, olcsóbb beszerzési módjai voltak. Pallag Erzsébet esetében így tehát már a Kaszásékkal való rokonságra lépés jelenthette a fő vásárlási motivációt, azaz, hogy *innen* szerezze be a használati tárgyakat.

Más motiváció húzódnhatott meg tehát a vásárlások mögött. Ehhez nézzük meg, mit tudhatunk meg a legtöbb alkalommal vásárlókról.

Hány alkalommal vásárolt?	Hány fő?
1	78
2	21
3	8
4	1
5	1

4. sz. táblázat. A hagyatéki vásárlók megoszlása a vásárlási alkalmak szerint
(Forrás: MNL BaML XI. 605. O. 100.)

A fenti táblázatban aszerint összegeztem a vásárlókat, hogy hány hagyatéki vásáron jelentek meg. A legtöbbjük csak egyen volt jelen és ott vásárolt egy vagy több tárgyból álló, egy vagy több hagyatéki tételt. A vásárlók ötöde két ilyen alkalmon is megjelent, ez már inkább az egyes tárgyakhoz, mint az elhunyt személyhez való kapcsolatot jelöli. A további tíz esetben egyértelműen egy vásárlási készlettel jelenthette a motivációt olyanok számára, akiknek valamennyi tőkéjük és sok elszántságuk is volt az efféle vásárhoz.

Csöme Samu ideális vajszlói volt: református, féltelkes, helybeli család gyermeke, akárcsak felesége, Simon Katalin, akit 1800-ban vett el. Hét gyermekük született, de csak kettő érte meg a felnőttkort: fiuk 1832-ben, lányuk 1834-ben házasodott. Csöme a többiekétől el nem térő élete – a családi és közösségi viszályokról a korban még beszámoló presbiteri jegyzőkönyvek nem őrizték meg a nevét – 1848 júliusában ért tragikus véget, amikor 68 éves korában „*kotsi törte össze*”. Hagyatéki vásárlásai 1825-re és 1826-ra koncentráálódtak. Egersdorf hagyatékából 56 krajcárért vásárolt nyoszolyát, gyékényt és egy skatulyát, Fórisné hagyatékából *asztal fiókot jó nagyot* 17 krajcárért, Jézsik hagyatékából 1 forint 42 krajcárért egy *vaiört* (ennek értelmét nem sikerült felfejtenem) és 1 forint 6 krajcárért egy *szekerczét*. Tóth János hagyatékából már 4 forint 51 krajcárért vásárolt egy *fa abrintsos egy fenekű 5 akós hordót* és egy *lántzot*, de komolyabb kiadása csak Naszvadi Katalin inventáriumára szerint volt, amikor több kisebb tárgy mellett egy minden megjelölés nélküli, 20 forintra becsült tehenet vásárolt 21 forint 45 krajcárért. A tehenen és a hordón kívül Csöme kis tételben, krajcáros apróságokat vásárolt.

Tóth Dániel négy vásáron vett hagyatéki tételeket. Vajszlói református jobbágy volt és helyben nősült, akárcsak Csöme. Hat gyermekéből három érte meg a felnőttkort, akikről azonban nem derült ki, hogy megházasodtak-e. Tóthnál nem volt egy olyan szoros vásárlási periódus, mint Csöme Sámuelnél, ő a vizsgált periódus elejétől a harmincas évek elejéig vásárolt. Egersdorf hagyatéki vásáron egy három krajcáros *vass rostára* ruházott be. Utólag rekonstruálva vásárlói magatartását, itt még egyértelműen a tájékozódó attitűd jellemzi azt. Tóth János hagyatékából viszont egy 12 forint 12 krajcáros *réz bográcsot* és 4 forint 12 krajcárért egy *hosszú vasalt oldalt* vásárolt. Kaszás Sámuel hagyatékából az 1 forintra becsült fenyőfa asztalt 24 krajcárért vitte el, és vett hozzá két darab három ágú villát, valamint egy kocsis hátsó tengelyét 7–11 krajcárért. Kapinya Dávid hagyatékából szintén nagyobb összegért vásárolt, a megvett tételek az inventárium szerint: „*szekér, 2. singes, 2 pedig fakó, kerékkel, 3. vass, és 1 fa kávas lötsökkel, s két egyenes oldallal együtt*” összesen

15 forint 36 krajcárért. Összességében Tóth egy sokkal tudatosabb vásárlónak tűnik Csöménél: nemcsak tájékozódott és kivárt, de az esetek többségében valóban nagyobb értékű tárgyakat szerzett meg, akár a becsült érték alatt. Mindkettő esetében egy tudatos vásárlói magatartással találkozunk, hiszen tisztában voltak azzal, hogy ezeken az alkalmakon olcsóbban juthatnak hozzá nehezebben, drágábban megszerezhető tárgyakhoz. Ha hozzávesszük, hogy cselekedetükben a közösség már nem feltétlenül az árvák segítésének a szándékát, hanem az egyéni haszon előtérbe kerülését láthatta, akkor inkább erősebb lehetett az elhatározásuk, hiszen a közösség integráns tagjaiként felvállalták ezt a haszonszerző vásárlásra törekvő attitűdöt. A kettejük között húzódó különbség mégis nagymértékű: Csöme sokkal inkább a gyors, így akár kicsi haszonra játszott, míg Tóth egy higgadtabb, átgondoltabb stratégiát követett.

Az ősi jószág

Volt viszont a hagyatéki vásárlások esetén még egy stratégia, és ez már nem a tárgyakhoz, hanem az elhunyt személyéhez, szorosabban a családjához kötődött. A feudális jogrend egy család közös örökségét ősi jószágnak tekintette, amely a szülőről gyermekekre száll.

„A lényeges különbség ősi és szerzeményi jószágok között az öröklési jog területén lépett előtérbe. Míg ugyanis az ősi jószágról, ideértve még az ingókat is, a birtokos törvényes örökösök létében nem intézkedhetett, addig a szerzeményekről mindenki teljes szabadsággal rendelkezett.”²²

Az inventáriumok vezetői Naszvadi Katalin, Tóth János és a fiatalabb Kapinya Dávid esetén akkurátusan elkülönítették az ősi jószágot a szerzett javaktól, mivel ezekben az esetekben komplikáltabb öröklési rend lépett életbe. Elvileg felvetődik annak a lehetősége, hogy Kaszás Sámuel hagyatékából valamely rokon kapcsolatra való hivatkozással Pallag Erzsébet is az ősi jószágához sorolt ingóságokat vásárolt, mivel azonban Kaszás inventáriumában nem volt elkülönítve az ősi juss a szerzettől (nem volt indokolt, hiszen egy, már elhunyt felesége volt és gyermekei csak tőle születtek).

Naszvadi Katalin Simon Dáviddal 1804. január 10-én esküdött Vajszlón, majd 1811. február 6-án Böbék Jánossal ugyanott. Simon 1810 novemberében halt meg csontbetegségben, a házasságukból a háromból egy gyermek élte túl apját, majd érte meg a felnőttkort: a másfél éves János. A Böbékkel kötött házasságot sem kerülte el a gyermekáldás, itt már négy gyermekből kettő, Péter és Zsuzsanna is elérte a nagykorúságot. Így Naszvadi hagyatéka három részre osztdott: az *Anyai ősi jószág* egy része, 179 gyümölcsfa (több alma-, körte-, szilva- és diófa is) az inventárium szerint az ekkor 17 éves Simon Jánost illette meg, másik, külön megjelölés nélküli részét pedig részint a Simon- és Naszvadi-rokonok vásárolták meg. Az árendába kiadott ház, istálló és kamra sorsát illetően nem történt változás. A nem rokonok által megvásárolt tárgyak tekintetében két katolikus zsellér státusú férfi,

²² MÁRKUS, 1904. 790.

Kozári Ignác és Kratki Antal voltak a legnagyobb számban vásárlók, míg a 21 forint 45 krajcáros tehenet innen vásárolta meg Csöme Sámuel. A rokonok vásárlása szerint nem határolódott el az ősi vagyon a szerzett vagyontól (amelynek pontos megnevezése: „*Böbék Jánossal, mint második Férfjével való Szerzeménye az Özvegynek*”), utóbbiból is vásároltak rokonok és előbbiből is vásároltak olyanok, akik nem voltak sem Simon Dávidnak, sem Naszvadi Katalinnak, sem a fogságban ülő Böbék Jánosnak rokonai. Bizonyos tárgyak esetén, mint egy *hátsó szék* vagy egy *butélia* példája kapcsán sejthető, hogy az akár egy generációk óta hagyományozódó, így még talán egy rokonnak is kedves emléktárgy lehetett, míg a szintén ősi jószágához sorolt *hitván kapa* már igazán lehetett Kozári Ignácé.

Tóth János hagyatéki vásárára 1831-ben került sor, amikor Tóth már öt éve halott volt, a felesége pedig három éve újraházasodott. Alapvetően erre nem került volna sor, de Tóth édesanyja 1828-ban, megözvegyült menyé újraházasodásakor az úriszéknél kérvényezte, hogy a fiának adott 224 forintot menyé kifizesse, mert az új házasságot követően

„most többé nem betsültettnék, és azért a’ meg holt fia vagyonából ki menvén, tett Testamentomi Rendelését is szóbeli kinyilatkoztatása szerint meg semmisétené. Melly után Ns Gál József Felesége nevében is folyamodását bényújtván, magát a’ Felesége első férje t. i. Ifjú Tóth János paraszti Gazdaságában meg hagyatni könyörgött.”

Tóthné ugyanis korábban eltartási egyezséget kötött a fiával és menyével, ezért adta nekik a pénzt, de fia halála után sem menyé, sem annak új férje nem tartották magukat ehhez az egyezséghez: így „*a’ vértől idegen Vejénél, Ns Gál Józsefnél többé nyugodalmas meg maradását nem lelvén, de holtig való tartását és el takarítáását azoktól nem is kívánván*”, maga kérte az egyezés felbontását. Nem kerülhetett azonban az ősi jószág, de különösen az ingatlan Gál József kezére, ezért kellett megtartani a hagyatéki vásárt. A házat, „*mely egy szobából, és ifjú Tóth Samuvel közös konyhából áll*”, elővásárlási joga érvényesítésével 164 forint 15 krajcárért Ifjú Tóth Sámuel vette meg. Gálné megvásárolt az ősi jószágból egy szekrényt, egy láncot és egy 60 forintos ökröt, a szerzeményekből pedig a másik ökröt, a tehenet, egy keményfa asztalt és egy szitát, összesen több mint 155 forintot költve el. Kifizették tehát Tóth János özvegy édesanyját, a fennmaradt összeg pedig az árva tartására került, míg Tóth János fertálya – az ősi telek! – testvéréhez, a másik fertályt is bíró Tóth Sámuelhez került, az úriszék döntése értelmében. Gál József fellebbezett, de a vármegyei törvényszék helybenhagyta az úriszék ítéletét. A rokonok itt is megjelentek, de értetődően Tóth Samu volt a leginkább aktív. Említésre méltó a családi Biblia mint ősi jószág sorsa, amelyet Tóth János a testvérével közösen bírt. Ez Bagi Samué lett 6 forint 3 krajcárért, akiről nem állapítható meg, hogy közelebbi rokona lett volna a Tóth-testvéreknek.

A fiatalabb Kapinya Dávid esetében nincsenek hagyatéki vásárlók felsorolva, csupán az értékbecslés készült el. Az ő esete annyiban komplikált, hogy a vagyonszármaztatása apjától, Kapinya Istvántól ered, akinek az első házasságában a hétből két gyermek maradt életben, Sámuel és Dávid. Mindkettő megházasodott és mindkettőnek születtek gyermekei, és mindketten fiatalon meghaltak. Kapinya István második házasságából egy lány született, aki túlélte testvéreit, ezért Dávid

halálakor szükséges volt a vagyoni állapot tisztázása. Nincs nevesítve ősi vagyon, habár a ház családi közös vagyon: „*Kapinya András Házával egy földél alatt, Zsuppal lefödött, Ház, melly áll egy Szobából és a nevezett Kapinya Andrással közös Konyhának fele, s a Házhoz, mellyhez 2/4 jobbágyi sessio vagyon foglalva, járuló gyümölds fák.*” Az iratanyag hiánya miatt nem tudjuk meg, hogy a becsubérték alapján mikor került sor vásárra és kihez vándoroltak az ingóságok. Az említett Kapinya András unokaöccse volt Istvánnak, a féltelken pedig később Sámuel és Dávid fia osztozik, de csak utóbbi tartotta meg, előbbi – a birtokiratok tanúsága szerint – 1855-re eladta azt.

Az ősi jószág kérdésében tehát a vajszlói nagycsaládi összetartás a tárgyak szintjén bár megjelent, mégis kevésbé érvényesült. Az ingóságok nem képviselnek olyan eszmei értéket, amelyet ne lehetne a családnak nem tartozó, akár nem is református és akár nem is helyi lakos kezére átengedni. A telek sorsába nem volt beleszólásuk, arról hagyományosan az uradalom döntött, de az ingóságok kapcsán is javarészt csak belelátni lehet az esetleges megőrzési szándékot a rokoni vásárlásokba.

Összegzés

A hagyatéki iratok vizsgálatának több évtizedes hagyománya van a hazai szakirodalomban. Az eddigi kutatások a javarészt szakterületi kérdéskörökből indulnak ki, maga a forrás is többnyire önállóan kap értelmezést, még ha igazán csak több forrással együtt szólaltatható meg. A Néprajzi Múzeum inventáriumgyűjteménye és a ráépülő egyetemi és múzeumi műhelyek irányt mutattak és terepet adtak, adnak a hazai kutatásoknak, mindemellett, ahogy ezt a vajszlói és páprádi vizsgálat is mutatja, kerülnek még elő inventáriumok, amelyeket egy bonyolult történeti problematika felfejtése során érdemes megszólaltatni. Az ormánsági családok szempontjából a hagyatéki iratok vizsgálata itt kevésbé a helyi eszközhasználati kultúra miatt releváns (erről amúgy is csak egy statikus képet lehetne alkotni az időbeli korlátok miatt), hanem a vásárlói attitűdök azok, amelyek relevanciát nyerne. A hagyatéki vásárok ugyanis nemcsak az árvák gyámolítását, támogatását elősegítő közösségi együttműködések voltak, hanem egy primitív piac, ahol ki-ki képességei szerint gyarapodhatott. Ahol a legjobban az járt, aki kivárt és rutinosan cselekedett: akár mint fiatal feleség vagy mint a vásárlás mechanizmusaiba beletanuló férfi. A hagyatéki vásárok és ezáltal az inventáriumok a paraszti világban létezett korai pénzgazdálkodás lenyomatai. A vajszlói és páprádi inventáriumok ugyanakkor arról is meggyőznek, hogy a nagycsaládi együttélés bomlása során a családi örökség részét képező tárgyak kevésbé jelentettek megőrzésre érdemes, eszmei értéket és a telek egyben tartása is csupán az uradalmi megkötés miatt érvényesülhetett.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári és kéziratári források

- BREmL**   **Baranyai Református Egyházmegyei Levéltár**
 L5–L9   Besence, anyakönyvek (1787–1895)
 L191–L192   Vajszló, anyakönyvek (1746–1856)
- MNL BaML**   **Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára**
 IV. 439.   Vajszlói református anyakönyvi másodpéldányok (1858–1895)
 IV. 1. i.   Úrbéri iratok
 XI. 605. I. U. 1–3.   Úrbéri összeírás
 XI. 605. O. 100.   Árvaszéki hagyatéki iratok

Szakirodalom

ANDORKA

- 2001   ANDORKA Rudolf: A dél-dunántúli egykeutatók története. In: ANDORKA Rudolf: *Gyermek, család, történelem*. Szerk.: FARAGÓ Tamás. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, 2001. 13–29.

ÁRVA–GRANASZTÓI

- 2000   ÁRVA Judit – GRANASZTÓI Péter: Inventáriumgyűjtemény. In: *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Szerk.: FEJŐS Zoltán. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2000. 697–713.

BALASSA

- 1973   BALASSA Iván: *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.

BENDA

- 1990   BENDA Gyula: A hagyatéki összeírások feldolgozása. (Áttekintés a külföldi irodalomról). *Társadalomtörténeti Hírlevél*, (1990) 3–4. sz. 54–57.
 2006   BENDA Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006.

GRANASZTÓI

- 2005   GRANASZTÓI Péter: Tárgyak társadalomtörténeti kontextusban. A tárgyi világ statisztikai elemzésének új lehetőségei. *Néprajzi értesítő*, 87. (2005) 57–68.

GÜNTNER

- 2000   GÜNTNER Péter: A vagyon kutatásának nominális forrásai a századfordulón. *Aetas*, 15. (2000) 1–2. sz. 276–289.

HOFER

- 1957   HOFER Tamás: Jobbágy hagyatéki leltárak és becük a keszthelyi Festetits-uradalomból. *Agrártörténeti Szemle*, 1. (1957) 3–4. sz. 285–327.

HORVÁTH

- 2001 HORVÁTH József: Lébényi plébánosok hagyatéka a 18–19. század fordulóján (Kísérlet egy irategyüttes elemzési lehetőségeinek bemutatására). *Arrabona. Múzeumi Közlemények*, 39. (2001) 1–2. sz. 329–364.

KEMECSI

- 2015 KEMECSI Lajos: A magyar paraszti járműkultúra. Budapest, L'Harmattan, 2015. (*Documentatio Ethnographica*, 31.)

KOLOH

- 2018 KOLOH Gábor: *A születésszabályozás mint társadalomtörténeti probléma. Születésszabályozás a Dél-Dunántúlon (1790–1941)*. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, 2018.
- 2020 KOLOH Gábor: *Az ormánsági egyke mint társadalomtörténeti problematika*. 2020. Kézirat.

MÁRKUS

- 1904 MÁRKUS Dezső: *Ősiség*. In: Márkus Dezső: *Magyar Jogi Lexikon hat kötetben, V. kötet*. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1904. 789–802.

SZÜCS

- 1998 SZÜCS Judit: Egy csongrádi tímár hagyatéki leltára. *Ethnographia*, 109. (1998) 629–657.

U. KERÉKGYÁRTÓ

- 1984 U. KERÉKGYÁRTÓ Adrien: Csíkmenasági leltárak (1779–1930). *Néprajzi értesítő*, 1981–1984. (1984) 63–66. sz. 71–163.

Svégel Fanni

Családon belüli erőszak a paraszttársadalomban

A női önéletírások egy lehetséges olvasata

Küllös Imola húsz évvel ezelőtt megjelent, *A női önéletrajzok folklorisztikai vizsgálatának néhány tanulsága* című tanulmányában először közölt összehasonlító vizsgálatot a paraszti női önéletírásokról, amelyben felvetette, hogy a női életsorsok közös vonása a rossz házasságban szenvedés és az alkoholistá, agresszív apa vagy férj jelenléte.¹ A paraszti erkölcs és szokásrend férfiközpontúsága, valamint a patriarchális rendhez illeszkedő női szocializációs minták sokáig nem tették lehetővé a történetek utókor számára fennmaradó elbeszélését.² A normák változása, a műfaji sajátosságok és a kutatói érdeklődés mind hozzájárultak, hogy néhány példán keresztül ráláthassunk a házastársi, valamint a szülő-gyermek kapcsolatok ezen oldalára is.

Jelen tanulmány a nők és gyerekek elleni erőszak megnyilvánulási formáiba, valamint annak egykorú megítélésébe kíván betekintést nyújtani a paraszti női önéletírásokon keresztül. A több tucat kiadott női élettörténetből jelen vizsgálat nyolc női életútra koncentrált, amelyeknek közös vonása az erőszak jelenléte a házasságban vagy a családban.³ A szövegek kiválasztásának alapja a bántalmazás valamely formájának explicit megléte volt. A legkorábbi szöveg keletkezési ideje az 1950-es évek közepére tehető, a legkésőbbi kézirat 1990-ben zárult. Területi megoszlás szerint egy elbeszélés bukovinai, öt erdélyi – Kolozs és Maros megyei –, kettő pedig a mai Magyarország területén – Heves és Somogy megyében – élt nőktől származik.⁴ Az írott források mellett helyet kap két Nagy Olga által gyűjtött szóbeli

¹ KÜLLÖS, 2000; KÜLLÖS, 2012.

² NAGY, 1989; MORVAY, 1981.

³ Külön tanulmányt érdemelne, hogy milyen különbségek fedezhetők fel az eredeti kéziratok, elbeszélések, illetve a kiadott és megszerkesztett életrajzok között. Az első kiadások óta eltelt közel fél évszázad és a folklorisztikai szövegek kritikai elemzésének igénye indokoltá tenné, hogy az eredeti szövegek vizsgálatát egy kortárs tudományos igényeknek megfelelő kritikai kiadás kövesse.

⁴ Berényi Andrásné önéletírása, 1975; Botos Amália önéletírása, 1979; Dávidné Csobot Borbála önéletírása, 1979; Győri Klára önéletírása, 1975; Zsigmond Erzsébet önéletírása, 1995.

élettörténet is, amelyeket a kutató magnetofon-felvétel alapján utólag jegyzett le és adott közre,⁵ valamint egy S. Dobos Ilona lejegyezte élettörténet is.⁶

A dolgozat célja, hogy rávilágítson az önéletírásokban megjelenő erőszakfogalmak (szexuális erőszak, feleségverés, gyermekbántalmazás) változásaira. A legfontosabb kérdés, hogy miként tekint a visszaemlékező a saját tapasztalataira? Milyen egykorú olvasatok léteztek a hivatalos kritika és a közösségi megítélés szintjén? A jelentésrétegek elválasztása lehetővé teszi a probléma sokrétűségnek megragadását, amely ugyan egy sajátos helyi társadalmi renden belül értelmezendő, ám nem választható el a tágabb társadalmi kontextustól sem.⁷ Az önéletírások újraolvasása és az elemzési keretek újragondolása lehetőséget ad arra, hogy rávilágítsunk a családon belüli erőszak történeti kontinuitására és feltárjuk azokat a körülményeket, amelyek lehetővé tették a kiszolgáltatott helyzetben lévők – különösen a nők és a gyerekek – bántalmazását.⁸

Az önéletírások szerzői

A Varjú Sándorné név alatt megjelent életrajzot S. Dobos Ilona gyűjtötte 1956-ban Dunapentelén. Az álnév a somogyi szegényparaszti származású Tóth Szőke Józsefné Horváth Julianna (sz. 1901-?) mesemondót rejti, aki már szülőföldjétől távol beszélt el élettörténetét, amelynek része volt a rendszeres, tetteles bántalmazás első férje részéről. Második férje halálát követően költözött Dunapentelére gyerekeivel, ahol előbb konyhán, majd óvodában dolgozott.⁹ Szintén szóbeli élettörténetek kerültek a 6 asszonytól származó, 90 rövid, szerkesztett elbeszélést tartalmazó *Asszonyok könyvébe*, amelyből jelen dolgozatban két asszony abúzustörténetei kerülnek bemutatásra.¹⁰ Nagy Olga egyik kulcsadatközlője, a kolozsi György Zsuzsanna elbeszéléseiben főként gyermekkori bántalmazásai köszönnek vissza,¹¹ míg a havadi Bakó Ferencné esetében a férj agresszivitása dominál.

Az erdélyi folklorista, Salamon Anikó szerkesztésében jelent meg a marosvásárhelyi cseléd Botos Amália (1907-?) és a bukovinai Dávid Albertné Csobot Borbála (1880–1971) életrajza. Botos ötvenéves korában egy marosvásárhelyi lakásban kezdett naplószerű, nem kronologikus jegyzeteket vezetni életéről, amelyeket túlzott őszinteségük miatt el is akart égetni. Életében meghatározó volt mind a lelki, mind a tetteles erőszak, szenvedésekkel teli gyermek- és ifjúkora miatt 1922-ben öngyilkosságot is megkísérelt.¹² A szegényparaszti származású Csobot Borbála férje halálát követően kezdte el megírni visszaemlékezését, amelyet fekvőbeteg,

⁵ Bakó Ferencné önéletírása, 1988; György Zsuzsanna önéletírása, 1988a; 1988b; 1988c.

⁶ Varjú Sándorné önéletírása, 1958.

⁷ NAGY, 2016.

⁸ BROWNMILLER, 1975; GELLES, 2017.

⁹ S. DOBOS, 1958. 211–224.

¹⁰ A kötet György Zsuzsanna (Kolozs), Kocsis Rózi (Szék), Bakó Ferencné (Havad), Szentgyörgyi Ákosné (Havad), Nagy Tiborné (Mezőfele) és Graur Dénesné (Udvarfalva) elbeszéléseit tartalmazza. (NAGY, 1988.)

¹¹ A szövegeket önálló kötetbe rendezte Nagy Olga, amely 1997-ben jelent meg *Egy küzdelmes élet. Egy parasztasszony vallomása* címmel.

¹² SALAMON (SZERK.), 1979. 390–392.

Szerző	Lakhely	Megírás, adatfelvétel ideje	Gyűjtő / szerkesztő	Kiadás	Megjegyzés
Bakó Ferencné	Havad (Maros megye)	1975–1980	Nagy Olga (gy.)	1988	Magnetofonra rögzített szöveg, a gyűjtő lejegyzésében.
Berényi Andrásné Nagy Rozália (1887–1973)	Tarnabod (Heves megye)	1962-től	Hoppál Mihály (vál.)	1975	Morvay Péter felkérésére kezdett írni. A kiadás válogatást közöl az önéletírás kéziratából.
Botos Amália (1907–?)	Kelemtelke / Marosvásárhely (Maros megye)	1957–1968	Salamon Anikó (szerk.)	1979	A kéziratot Varró Ilona adta át a szerkesztőnek 1977-ben. A kiadás válogatást közöl az önéletrajz kéziratából.
Dávid Albertné Csobot Borbála (1880–1971)	Andrásfalva / Déva / Csernakeresztúr (Bukovina)	1963	Salamon Anikó (szerk.)	1979	A kéziratot az unoka, Nagy Mária juttatta el a közreadóhoz 1973-ban.
György Zsuzsanna	Kolozs (Kolozs megye)	1980–1985	Nagy Olga (gy.)	1988	Magnetofonra rögzített szöveg, a gyűjtő lejegyzésében.
Győri Klára (1889–1975)	Szék (Kolozs megye)	1960–1974	Nagy Olga (szerk.)	1975	A kiadott szöveg három kézirat egybeszerkesztése.
Varjú Sándorné = Tóth Szőke Józsefné (1901–?)	Beleg / Györgypuszta / Kisbajom (Somogy megye)	1956	S. Dobos Ilona (gy.)	1958	Álnéven megjelent önéletírás. Lejegyzését a kutató végezte el.
Zsigmond Erzsébet (1937–?)	Magyaró (Maros megye)	1977–1990	Keszeg Vilmos (szerk.)	1995	A kézirat visszaemlékezés és naplő keveréke.

1. sz. táblázat. Az önéletírások szerzői

1963-ban fejezett be. Az 58 évig tartó házassága alatt 14 gyereket szült, terhesen is dolgozott, agresszív férje a gyermekágy alatt is bántalmazta.¹³

Önálló kötetben jelent meg a széki Filep Istvánné Győri Klára (1889–1975), a magyarói Zsigmond Erzsébet (1937–?) és a tarnabodi Berényi Andrásné Nagy Rozália (1887–1973) önéletírása. Győri Klára mesemondóként vált ismertté és Nagy Olga biztatására kezdte el megírni élettörténetét, amelynek háromszor fogott neki,

¹³ SALAMON (SZERK.), 1979. 387–388.

mindig javítva, csiszolva előző kéziratának mondandóját. Míg férje élt, titokban írt.¹⁴ Zsigmond Erzsébet önéletírása két részből tevődik össze: az 1977-től írt visszaemlékezéseiből és a gyermeke halálát követően, 1988–1990 között írt naplószerű bejegyzésekből. A takarítónőként dolgozó asszonyt férje állandó kontroll alatt tartotta, rendszeresen bántalmazta testileg, érzelmileg.¹⁵ A jászági Berényiné nap-számos családban nőtt fel, summásként és cselédként dolgozta végig életét. Az ötvenes évektől rendszeresen írt, publikált. 1967-től részt vett az önkéntes gyűjtőmozgalomban, önéletrajzát fekvőbetegként fejezte be.¹⁶

Önéletírás és női élettapasztalatok

Parasztmemoárok az emlékiratok történetének harmadik, utolsó szakaszában jelentek meg, a 19. században.¹⁷ Nők által írt önéletrajzok publikálására azonban az 1970-es évekig kellett várni,¹⁸ amikor a történettudományban lezajlott narratív és nőtörténeti fordulatokat követően¹⁹ felerősödött az egyéniségkutatás azon irányzata, amely nagyobb hangsúlyt fektetett az adatközlők személyes élményeinek feldolgozására.²⁰ Ezzel egy időben Nyugat-Európában megjelent a társadalmi és politikai diskurzusban a családon belüli és a nők elleni erőszak a feminista és az emberi, illetve polgári jogi diskurzusok részeként. Mindez pedig fokozatosan lehetővé tette a sokáig elhallgatott erőszak történetek elbeszélését.

A naplók, memoárok és önéletírások kapcsán felmerülő módszertani problémák főként a műfajiság, a beszédmód és a reprezentáció köré csoportosíthatók.²¹ Az élettörténet retrospektív, megkonstruált múltként való pozicionálása és a személyes identitás reprezentációja felveti az önéletírásokban megjelenő parasztságképek kiterjeszthetőségének kérdését.²² A szövegekben megjelenő egyéni életutak egyszerre jelentenek szubjektív és univerzális tapasztalatot, így lehetőség nyílik konkrét példák vizsgálatára a néprajzi szakirodalom által ismert és elismert problémátípusok kapcsán. A tipikus és kivételes történetek között feszülő ellentmondás, illetve ezek reprezentativitása körüli vita feloldható a folklorisztika és az egyéniségkutatás speciális helyzetével, vagyis, hogy az egyedi történeteken keresztül válik megragadhatóvá a közösségi lét.²³ Tehát az önéletíró nők unikális tapasztalata beleillik a 20. század első felének kisközösségi, női élményvilágába. Azonban a leírtak értelmezésekor számolnunk kell azzal a Mohay Tamás által megfogalmazott körülménnyel is, hogy az önéletírások szerzői a szövegformálás idejében már

¹⁴ Győri Klára önéletírása, 1975. 5–34.

¹⁵ Zsigmond Erzsébet önéletírása, 1995.

¹⁶ Ebből részletet közöl: HOPPÁL-KÜLLÖS-MANGA (SZERK.), 1974. 69–131.

¹⁷ GYENIS, 1965.

¹⁸ BAJOR NAGY (SZERK.), 1978; Berényi Andrásné önéletírása, 1975; HOPPÁL-KÜLLÖS-MANGA (SZERK.), 1974; Győri Klára önéletírása, 1975; SALAMON (SZERK.), 1979; TÜRINÉ CSEH-KESKENYÉ KOVÁCS, 1967.

¹⁹ KISANTAL-SZEBERÉNYI, 2006; PETŐ, 2006.

²⁰ HOPPÁL-KÜLLÖS, 1972.

²¹ GYÁNI, 2000; KESZEG, 2008. 297–305; KÖVÉR, 2014; LEJEUNE, 2003; NIEDERMÜLLER, 1988; K. HORVÁTH, 2015.

²² MOHAY, 2000. 771–773.

²³ LANDGRAF, 2016.

valamelyest eltávolodhattak a paraszti életmódtól és mentalitástól. Vagyis a reprezentáció és utólagos életút-értékelés már egy mentalitásváltást követően zajlott.²⁴ Az itt elemzett szövegeket egy olyan *határhelyzet* jellemzi, amelyben az archaikus társadalmi berendezkedéshez kötődő megtartó és az attól eltávolító elemek együttesen vannak jelen. Még megfigyelhető a közösségi kontroll és a megítéléstől való félelem, de már láthatók a változás jelei is: a társadalmi és fizikai mobilitás (költözés, polgári vagy munkás életforma felvétele), a válás, illetve maga az önéletírás, az emlékek nyilvánosságra hozása is erre utal.

A paraszti önéletírások kutatástörténeti áttekintése több ízben megtörtént,²⁵ amelyhez kötődően a nemi különbségek megléte is hangsúlyt kapott.²⁶ Az elbeszélések nőinek tekintett sajátosságai – passzivitás, családi fókusz – kapcsán ki kell emelni, hogy ezek elválaszthatatlanok a szocializációtól és a hagyományos nemi szerepektől. Azonban a negatív kritikák épp azt vetették az asszonyok – például Győri Klára – szemére, hogy sorsuk és tapasztalatuk marginális, nem reprezentatív, épp ezért nem tekinthető egy „hagyományos parasztasszonyi” életútnak.²⁷ A fájdalmas és intim eseményeket is megíró nők történetei egyfelől tehát magukban hordozták a női specifikumokat, másfelől láthatjuk, hogy reprezentációjukba mégis vegyült aktivitás, utólagos sorsalakítás, és épp a szenvedéseik megírásával és nyilvános vállalásával törték meg a parasztasszonyokról kialakított hagyományos képet.

Az írás indítékai alapján Küllös Imola az önéletírásokat két típusra bontotta: külsőleg ösztönzött és spontán keletkezett szövegekre. Szándékaiként pedig a személyes életpálya állomásainak tudatosítását és az életút mérlegelését jelölte meg. Kitért a személyes és a csoportidentitás kapcsolatára, valamint a lokális normák által meghatározott nemi szerepekre, elvárásokra és cselekvési keretekre.²⁸ Emellett fontos műfajilag elkülöníteni a korábban már említett, mindennapok során vezetett naplóktól az életút vége felé, retrospektív módon keletkezett önéletírásokat, mivel ezek eltérő képet adnak alkotójukról. Küllös szerint az írás motivációja lehet a személyes tudás átörökítése, a saját példa általi tanítás, a normák elleni lázadás, a művészi önkifejezés vagy a közösség szolgálata is.²⁹ A női önéletírások negatív fogadtatását azzal magyarázta, hogy szokatlan volt az átörökítésnek és az érték közvetítésnek e módja és formája. Másfelől a paraszti társadalom munkaközpon-túsága mentén kifejtette, hogy az idősödő emberek társadalmi, közösségi megbecsültségét növelte, ha néprajzi vagy helytörténeti adatközléssel, gyűjtéssel, írással töltötték idejüket, amelyet munkaként ismert el a falu.³⁰

A fentiek részben választ adhatnak arra a kérdésre, hogy miért vállalták ezek a nők saját bántalmazásuk írásos megörökítését. A normaszegőnek tekintett magatartásra lehetséges válaszok közt szerepel még a férj halála vagy a válás mint a patriarchális kontroll megszűnése, az írás szelepfunkciója, a vallomás vagy

²⁴ MOHAY, 2000. 773.

²⁵ HOPPÁL–KÜLLÖS, 1972; KESZEG, 2008; KÜLLÖS, 2012; MOHAY, 1994; MOHAY, 2000.

²⁶ CHARTIER, 2001; FRAUHAMMER–PAJOR (SZERK.), 2019; KÜLLÖS, 2012; NAGY, 1988.

²⁷ NAGY, 2016. 100–102; SZÓCS, 1967.

²⁸ KÜLLÖS, 2012. 425.

²⁹ KÜLLÖS, 2012. 425; 431–434.

³⁰ KÜLLÖS, 2012. 432–433.

tanúságtétel, az okító szándék, illetve a sérelmek feltárása általi megnyugváskezesés is. Az ismeretlen és távoli olvasóval megosztott intim emlékek a vallomást tevő asszonyok személyes igazságának manifesztációi és elismertetései. A fájdalmas, traumatikus történetek elbeszélése kapcsán tudható, hogy a hosszú elhallgatás nem teszi lehetővé, hogy a történet – az ismétlődő elmondás során – merev struktúrárt kapjon és anekdotikussá váljon.³¹ Így sejtethető, hogy a nők elleni erőszak elbeszélése formailag inkább esetleges, semmint állandósult.

Az erőszakfogalom átalakulása: norma- és mentalitásváltás

Az erőszak fogalma, közösségi és egyéni megítélése történetileg változó, amely a különböző társadalmi rétegekben is eltérő értelmezést kapott. A testi fenytés és fizikai erőszak évezredekken keresztül társadalmilag elfogadott büntetési módszernek számított, amelyet az egyházi és világi hatóságok is alkalmaztak, de a szokásjog és a paraszti erkölcs is elfogadta a gyermekek és az asszonyok megverését. A törvényhatóságok bizonyos erőszakformákat büntettek, azonban más esetekben maguk is éltek fizikai retorzióval.³²

Miután a paraszti társadalomban alapvetően a munka alá rendelődött minden emberi kapcsolat, a patriarchális társadalmi-gazdasági berendezkedésben az apa, majd a férj jelölte ki a nők helyét a munkaszervezetben, így a mindennapokban is. A kultúrába való belenevelődés során a lányok elsajátították azokat a mintákat, amelyeket az anyjuktól és a nőrokonaitól láttak, tehát kialakult egy olyan körforgás, melyből a nők nem tudtak és nem is feltétlenül akartak kilépni. A falusi társadalomban is kirívó, brutális eseteket (terhesek, gyermekágyasok, csecsemők bántalmazása) kivéve nem merült fel, hogy a családon belüli bántalmazás erőszaknak számítana.³³ A családi, vérségi köteléken kívül eső viszonyrendszerekben, például a gazdák, cselédek és béresek közti erőszak-megnyilvánulások kapcsán szintén fontos tényező volt a hierarchia. Az alárendelt helyzetben lévők kiszolgáltatottsága pedig magában hordozta a fizikai és szexuális erőszak lehetőségét.³⁴ A súlyos következménnyel járó (testi megnyomorodás, házasságon kívüli terhesség) bántalmazásokat kivéve ezeket az eseteket nem követte különösebb szankció, főként, mivel az elkövetők rangban az áldozatok felett álltak.

A fizikai fenytés normája csupán a 20. században kezdett lassan megváltozni, kezdetben a modern nevelési módszerek elterjedése, a gyermekvédelem intézményesülése,³⁵ majd a század második felében az emberi jogok elismerése és kiterjesztése, valamint a feminista és polgári jogi mozgalmak nyomán.³⁶ E diskurzusok változást gyakoroltak a nők elleni erőszakra szóló gondolkodásra, amely

³¹ LANDGRAF, 2016. 555.

³² A 18–19. századi forrásokban megjelenő feleségbántalmazásokról lásd: BALINT, 2019 (Heves megye); BÁRTH, 2011 (Erzsébetváros, Szeged megye); KISS, 1981 (Hódmezővásárhely); MÁTAY, 2014 (Debrecen); SZENTI, 2009. (Dél-Alföld)

³³ BALÁZS, 2009; BALÁZS KOVÁCS, 2005; NAGY, 1989.

³⁴ A cselédek kiszolgáltatottságáról és a szexuális erőszakra lásd: KÖRÖSI, 1978.

³⁵ DEÁKY, 2011.

³⁶ BROWNMILLER, 1975; JÁVOR, 2000.

segítségével közbeszéd tárgyává emelkedhetett a családon belüli erőszak kérdése is. Látnunk kell, hogy míg a század elején létrejövő változások a városi polgárság életére gyakoroltak nagyobb hatást, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a paraszti társadalom erkölcs- és szokásrendjére is hatással volt az első világháború és utóhatásai, a nők kényszerű háztartásfővé előlépése, a fokozatos paraszti polgárosodás, valamint az idénymunkásság és cselédség közvetítette városias hatások.³⁷

A családon belüli erőszak megjelenésének egyik magyarázataként jelent meg a háború, amelynek évszázadok óta részét képezte a nők és a gyerekek elleni erőszak is, és ez nem változott meg a 20. században sem. Az első világháború családi életre gyakorolt következményei között jelent meg a sajtóban a feleségverés és az asszonygyilkosság. A *Feministák Egyesülete* több híradásban is foglalkozott a nők és gyerekek láthatatlan szenvedéseivel, a feleséggyilkosságokkal, valamint a családon belüli erőszak gyakoriságának háborút követő megugrásával.³⁸ Ugyan a militarizmus és a férfiak által megélt háborús trauma hozzájárulhatott a családon belüli erőszak eszkalálódásához, önmagában azonban nem magyarázza a bántalmazás meglétét, hiszen korábban is jelen volt a házasságokon belüli agresszív fellépés. A háború és utóhatásai, a normák ideiglenes felbomlása tehát elősegíthették a nők elleni erőszak nagyobb mértékűvé és brutálissá válását, azonban fontos kiemelni, hogy nem minden hazatérő katona bántalmazta feleségét, és nem minden bántalmazó harcolt a fronton.

Az abúzusok másik magyarázataként gyakran szerepelt a férfiak alkoholfogyasztása: „[A] kocsmázó, kártyázó élet miatt gyakran lett a feleség az ura kocsonyája, azaz a verés miatt nyomorék, az ital miatt koldus.”³⁹ Az alkoholizmus mint az erőszakosság magyarázata visszaköszönt a 20. századi életrajzokban és a szakirodalomban is. A férfiak alkoholfogyasztása és a családon belüli erőszak elterjedésének korrelációja megfigyelhető a válások számának alakulása során is.⁴⁰

A fenti magyarázatok közös vonása, hogy hallgatólagosan felmentik az elkövetőt tettei súlya alól, hiszen a trauma és az alkohol befolyása valamilyen szinten ki-sebbiti a személyes felelősséget. Azonban a problémák okainak feltárása egyben rá is irányítja a figyelmet az erőszakosság térnyerésére. A téma kontextualizálása során különös figyelmet igényel tehát, hogy nem lehet kizárólagosan „nőkérdésként” kezelni a családon belüli erőszakot, hiszen az elkövetők szerepének tematizálása nélkül nem lehetséges hatékony fellépés a probléma ellen.⁴¹ Az erőszak típusok definiálásához a kortárs értelmezéseket is szükséges figyelembe vennünk, mivel az önéletrajzokban az asszonyok által sérelmezett bánásmód az egykorú megítélés szerint elfogadhatónak minősült. Vagyis a kortárs definíciók és az erőszakot elszenvedett asszonyok élményeinek összeolvasása által válhat megragadhatóvá az erőszak típusok fogalma és ezek változása. A mai felfogás szerint családon belüli erőszak alatt értünk bármely típusú (pszichés, fizikai, szexuális és gazdasági) erőszakot, amely a családi köteléken vagy háztartáson belül történik, illetve a házastárs (leggyakrabban a feleség) vagy élettárs, a gyerekek, illetve a szülők ellen

³⁷ KÓSA, 1990; MOHAY, 1994.

³⁸ ACSÁDY, 2011. 325–326.

³⁹ KISS, 1981. 280–281. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴⁰ TÓTH, 1999. 32.

⁴¹ MORVAI, 1998. 237–254.

irányul.⁴² Az ENSZ 1993-as nők elleni erőszak megszüntetéséről szóló nyilatkozatában megadott meghatározása szerint

„a nők elleni erőszak bármely olyan, a nőket nemük miatt érő erőszakos cselekmény, mely testi, szexuális vagy lelki sérülést, kárt vagy sérelmet okoz vagy okozhat nőknek, beleértve az effajta tettekkel való fenyegetést, valamint a kényszerítést és a szabadságtól való önkényes megfosztást, történjen az a közéletben vagy a magánszférában.”⁴³

A feleségbántalmazás mint a nők elleni párkapcsolati erőszak leírására használható műszó mellett azért érvelhetünk, mert – szemben a partnerbántalmazással – kiemeli az abúzus nemileg meghatározott jellegét, és Morvai Krisztina érvelése nyomán magába foglalja az élettársi kapcsolatokon belül elkövetett abúzust is.⁴⁴ A családon belüli erőszak tárgykörébe sorolhatjuk még a gyermekbántalmazást mint lelki, tetteges vagy szexuális erőszakot is, amely szoros összefüggést mutat egyazon családon belül megjelenő feleségbántalmazással, illetve az öröklődő szociális mintázatok okán a felnőttkorban elszenvedett bántalmazásokkal is.⁴⁵

A paraszti női önéletírások erőszakképei

A mindenkori szocializációs és nemiszerep-minták változása nemcsak időben, de térben is megfigyelhető. A paraszti kultúrán belül is létrejöttek – bizonyos keretek közt mozgó – területi eltérések a viselkedési normák tekintetében. Nagy Olga modellezése rávilágít, hogy az egyes falvak is eltérő mintákkal és felfogásmódokkal rendelkeznek: Szék elkülönülő és archaikus vonásokat mutat, Havad szigorú és puritán erkölcsű.⁴⁶ A családon belüli erőszak kapcsán tehát el kell különítenünk az elkövető és az áldozat megítélését; a falu vagy szomszédság reakcióját; a kutató vagy gyűjtő értékítéletét és az utókor olvasatát. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az erőszakot elszenvedett nők sokszor jogosnak vagy megmagyarázhatónak tartották férjük erőszakosságát. A hierarchiába történő belenövés, az alávetettség és az öröklődő női kulturális minták legtöbb esetben nem is tették lehetővé, hogy megkérdőjelezzék a testi fenyegetés jogosságát.⁴⁷

Epp ezért különösen fontosak azok az önéletrajzok, ahol – ugyan utólag – de az asszonyok felvállalták sérelmeiket, megírták, amit addig nem mondhattak el. A családon belüli erőszak önvallomásokban történő megjelenítését ezért olyan normasértő cselekedetnek tekintem, amely felveti az elhallgatás problémakörét.⁴⁸ Az

⁴² NANE, 2015. 9–11. A szülő- és idősbántalmazás jelenségével jelen tanulmányban nem foglalkozom.

⁴³ *Deklaráció a nők elleni erőszak megszüntetéséről*, 1993. (48/104.)

⁴⁴ A büntetőjogász szerint a kriminológiai szakszó megállja a helyét a házasság fennállása alatt és a válást követően is. Ennek nyomán sorolja a feleségbántalmazás tárgykörébe az élettársi kapcsolatban élők közti nők ellen irányuló bántalmazást is. (MORVAI, 1998. 8.)

⁴⁵ TÓTH, 1999. 30–31.

⁴⁶ NAGY, 1989. 19–30.

⁴⁷ JÁVOR, 2000.

⁴⁸ NAGY, 2016.

önéletrajzot író asszonyok megszólalásuk által azonban hozzájárultak a társadalmi normák átalakításához. A továbbiakban tehát a fókuszban elsődlegesen a bántalmazások elbeszélhetősége és korlátai állnak. Alább a gyerekek és a nők elleni erőszak típusaival (szexuális abúzus, feleségverés) foglalkozom.

Gyermekbántalmazás a családban

A paraszti társadalomban – ahogy a közelmúltig a legtöbb társadalmi rétegben előfordult – a gyermekek testi fenyítése általánosan elfogadott nevelési és büntetési eszköz volt. Mint a hierarchia legalján állók, ők voltak a legkiszolgáltatottabb helyzetben, korai élményeik pedig meghatározóak voltak későbbi életük során is. A társadalmi és közösségi rendbe való belenevelődés egyik eszköze volt a rendkívüli szigor, amely egyben felkészítette a gyerekeket a később rájuk váró kemény életre. A jutalmazást nem, csak megtorlást ismerő nevelés a kötelességtudatra tanítás és a nehéz munkára felkészítés mellett a sorsukba való belenyugvást, végső soron a paraszti élet egyetlen elképzelhető formájának elfogadását plántálta a gyerekekbe.⁴⁹

A büntetés és fenyítés mikéntjéhez való hozzáállás nemzedéki eltéréseket is mutat. A szigor lazulása és a testi fenyítés szükségességének megkérdőjelezése a két világháború közötti nemzedéknél kezdődött meg: a megváltozott gazdasági- és életkörülmények magukkal hozták az erkölcsök változását is. A havadi Mihály Gyula egy gyermekkorában elszenvedett brutális verés emlékének hatására nevelte testi fenyítés nélkül saját gyerekeit.⁵⁰ Az apai szigor esetében már nem párosult veréssel, épp a saját keserű tapasztalatai miatt. Vagyis látható, hogy a családon belüli bántalmazás a későbbiekben akár egy tudatosan erőszakmentes gyermeknevelési stratégia kialakítására is sarkallhatta a gyermekkori erőszak túlélőit, ezzel megtörve az erőszak ciklikusságát.

A kolozsi György Zsuzsanna gyermekkori történeteiben hangsúlyosan jelenlévő bántalmazásokból jól látszik, hogy a családon belüli erőszak tartós lelki megrázkódtatást okozott a gyerekeknek, akik sok esetben továbbvitték a szülői mintákat, így olyan transzgenerációs traumák jöttek létre, amelyek dominánsan formálták a társadalom mentalitását. Az asszony egyik korai emléke, hogy gyerekként kiment a mezőre édesanyjával, ahol az apa dologra fogta és nem engedte haza az este távozó anyával. Az elköszönéshez fűzött szülői intelm pedig előrevetítette a védtelen gyermek sorsát.

„Anyám elköszön: – Kicsi lányom, legyél jó, nehogy megverjen apád. Én már tudtam, hogy ha édesanyám elmegy, apám rám húzza a csillagokat, de még a holdvilágot is.”⁵¹

⁴⁹ NAGY, 1989. 89–97. A tanulmányban terjedelmi okokból csak annyiban foglalkozom a gyermekkorral, amennyire az megjelent a női önéletrásokban és erőszaktapasztalathoz kötődik. A kisgyermekkorról és gyermekvédelemről bővebben lásd: DEÁKY, 2011., különösen 369–396.

⁵⁰ NAGY, 1989. 94–97.

⁵¹ György Zsuzsanna önéletréje, 1988a. 280. (Kiemelés tőlem – S. F.) Az idézeteket minden esetben változtatás nélkül, az eredeti írásmódban közlöm.

Kint a mezőn, az anyja és éjjeli szállás nélkül maradt kislány félelmében sírni kezdett, mire az apja egy katángkórórcsomóval alaposan elverte. Az ütlegelést az apa „leckének” fogta fel, ami példázza a verésnek tulajdonított tanító-fenyítő jelleget. Az anya másnap reggeli megérkezésekor észrevette, hogy a kislány szeme ki van sírva.

„Akkor mondja Édesanyám: Kicsi lányom – s megsimogatta az arcomat – miért sírtál? – Édesanyám csak... csak azért, mert édesapám egy kicsit megvert. Édesanyám megnézi a cubákomat: – Jézus Máriám, hát miért vert meg úgy, kicsi leányom? – Há már csak azért, hogy sajnáltam magát, hogy elment, s elkezdtem sírni, s akkor édesapám megvert. – Mondtam ugyi, hogy ügyelj magadra!”⁵²

Az anyai figyelmeztetések értelmezésekor figyelembe kell vennünk, hogy sem a férjjel, sem – ahogy a későbbiekben látni fogjuk – a felnőtt fiával szemben nem volt hathatós eszköze az anyának gyermeke védelmére. Mivel a családon belüli erőszakos konfliktusok sok esetben nem csak egy személyt érintettek, így elképzelhető, hogy az anya is félt, illetve, hogy a bántalmazás csak az anya jelenléte hiányában következett be. Azonban a szóbeli elmarasztalás a fizikai erőszak megtörténte miatt csak még tovább súlyosbíthatta a gyermek zaklatott lelkiállapotát, amelyhez hozzájárult a testi-lelki magárahagyottság, illetve érzelmi elismerésének hiánya is.

Az apán kívül a fiútestvéreknek is ki voltak szolgáltatva a kislányok. György Zsuzsa apja halálát követően a báty vette át a családfő szerepét. A munkából hazatérő idősebb testvér egy kiürült vizeskancsó miatt förmedt rá a hűgára.

„Rám néz: – Miért nincs víz a kancsóba? Az ánti istenedet Johanna-Zsuzsannája! Én gyermekkoromban rettenetesen dadogva beszéltem, dadogtam a sok verés miatt. Mondom hogy: – N-nem é-én ii-ittam ki a ka-kancsóbul a vi-vizet. – De ha nem te ittad ki, há mért nem hoztál másikat? – Avoal megfogja a kancsót, fölrepítette a ház tetejire. Nekem megfogja a jobb kezemet, s utánadob a kancsónak. A kancsó fölrepült a ház tetejire, én meg zsupsz, leestem a tornác előtt a földre. A kancsó legurult a cserepen a háztetőről, lement róla a [kék] zománc. Én meg megkékültem ott a földön. Édesanyám szegény kijün, én a földön elnyúlva, mint egy varasbéka. – Hát te mit csinálsz, Zsuzsika fiam? Ránéztem édesanyámra, nem mertem szólani, mert igen szorongatta a sírás a torcomat. A könnyem csorog, s a számból foly a vér. Édesanyám odajő, megfog, felel a földről: – Ó, te Antal fiam. Hát muszáj volt így eldobjad ezt a gyermeket? Hát megnyomorodik.”⁵³

Az elbeszélő itt párhuzamot vont a zománcos korsó és saját teste között, ami a tudatos történetyszerkesztés és utólagos értékelés eredménye. A szóban elhangzott történet anekdotikus jellege arra enged következtetni, hogy bár az erőszak történetekre nem jellemző, ez esetben inkább lehet szó állandósult formáról. Az emberi test tárgyhoz hasonlítása elidegeníti a fájdalmas tapasztalatot, akárcsak a mesészerű narráció. A báty agresszív fellépése visszatérő elem volt a kislány életében.

⁵² György Zsuzsanna *önéletrésze*, 1988a. 282–283. (Kiemelés tőlem – S. F.)

⁵³ György Zsuzsanna *önéletrésze*, 1988b. 290; 292. (Kiemelés tőlem – S. F.)

„Akkora két pofont kaptam jobbrul-balrul, s aztán megint jobbrul, megint balrul, hogy el ne essek. Hogy hányat kaptam jobbrul, hányat balrul, nem tudom, mert számolatlan adta. Édesanyám megfogott, s kivitt a házbul, erre megfogta bátyám a kezemet s akkorát rúgott egyet rajtam, hogy nekiestem a kicsi ajtónak. De nem merem sírni, jajgatni, mert féltem, hogy akkor megint belém rúg. Csak úgy nyöszörögtem magamban, hogy még én se halljam. Kutyául fájt mindenem. Szegény édesanyám azt mondja:
– Ó, te Antal fiam, hát még a kutyába se rúgnak ekkorát. Hátha eltört valamije a nyomorultnak. – Hásztán, ha eltört! Tört az másnak is.”⁵⁴

A fájdalom és félelem kimutatása miatt érzett szorongás alátámasztja a szakirodalom azon állítását, miszerint a gyermek bántalmazásra adott reakciója, túlélési stratégiájának része lehet az érzelmek és szükségletek elnyomása, amelyből tartós szorongás fakadhat.⁵⁵ A testvér rideg reakciójából látható, hogy a gyerekek megverése általánosan elfogadottnak számított, ha valakiben felmerült ennek helytelensége, akkor is csupán annak mértékét helytelenítették. Az erőszakot pedig legitimálta, hogy mások is így cselekszenek.

A szülők közti konfliktus és a feleségek bántalmazása közvetve és közvetlenül is hatással volt a gyerekekre. Zsigmond Erzsébet lányát az erőszakos apa az iskolánál fenyegette meg.

„Jött a férjem az iskolához és erőszakkal veszekedett Magdikával, hogy mondja meg, hol lakom, mutassa szegény gyermeknek, hogy bicska van nála, s hol megkap, ott vagdas össze. Magdika sír, hogy menjek valahova messze, hogy ne öljön meg.”⁵⁶

A lelki terror és a gyilkossággal fenyegetés valójában az anyának szólt, a gyerek csupán eszköznek tekinthető a bántalmazó apa számára, akin keresztül elérhette célját. A gyerek számára egy ilyen helyzetben nemcsak az apa haragjától és az édesanya elvesztésétől való félelemmel, de az otthon biztonságérzetének elvesztésével is meg kellett küzdenie, ami hatalmas pszichés megterhelést jelenthetett számára.

A gyermekbántalmazás egyik magyarázata szerint a bántalmazó szülőből szorongást és stresszt vált ki a gyermek érzelmi szükségletének, kötődési igényének kifejezése (például a sírás), amire agresszióval reagál. A gyerekek családon belüli bántalmazásának kiváltó okaként tarthatjuk számon a családi kapcsolatokon belüli empátia hiányát, az alacsony szocioökonómiai státuszt, az őszinte kommunikáció és az érzelmek kifejezésének hiányát, valamint a szeretetnélküliséget is.⁵⁷ Ebből látható, hogy a paraszti mentalitáshoz kötődő érzelmi elfojtás, a gyakran rideg és kemény szülői nevelés olyan környezetet teremthetett, amelyben a gyermekek fokozottan ki voltak téve az érzelmi és fizikai sérüléseknek. Mivel a kutatások alapján tudható, hogy a bántalmazók gyakran szeretet nélküli, abúzív családi környezetben nőttek fel, így összefüggés mutatkozik a gyermekbántalmazás és a felnőttkori abúzusok, illetve a transzgenerációs traumák között.⁵⁸

⁵⁴ György Zsuzsanna *önéletrésze*, 1988c. 298. (Kiemelés tőlem – S. F.)

⁵⁵ KÖRÖSSY, 2017. 174.

⁵⁶ Zsigmond Erzsébet *önéletrésze*, 1995. 77.

⁵⁷ KÖRÖSSY, 2017. 174–176.

⁵⁸ KÖRÖSSY, 2017; MORVAL, 1998. 159–212; TÓTH, 1999.

Házasságon belüli szexuális erőszak

A diszfunkcionális házasságok, a nemi élet örömtelensége és a rosszul időzített terhességektől való félelem mellett a családon belüli nemi erőszak problémája is megjelent Balázs Lajos csíkszentdomokosi monográfiájában, amelyben a lokális társadalom nemi erkölcsről alkotott mentalitáselemei rajzolódnak ki.⁵⁹ A szerző idézeteket közölt korábbi interjúból, ezáltal lehetőségünk nyílik rá, hogy az asszonyok szavait olvasva kapjunk képet az őket érintő kérdésekről, és egyben magyarázatokat is találjunk a kényszerű házaseset eltűréséről.

A házasságon belüli szexuális kapcsolatok esetében látjuk, hogy a nők sokszor engedtek a férj akaratának, abban a reményben, hogy „hamarabb szabadulnak”. Mások a testi fenyegetéstől való félelmükben nem mertek ellenkezni. Azt sem felejtethetjük el, hogy az asszonyok gazdaságilag függtek a férjeiktől, a válás nem mindig volt reális lehetőség, és az sem volt mindegy, milyen légkörben telnek a családi mindennapok. Az ilyen finom ráhatások, pszichés vagy fizikai erőszak pedig felvetik a kérdést, hogy pontosan hol is húzhatjuk meg a határt szexuális erőszak kérdésében. A női elbeszélések visszatérő eleme a kötelesség, hogy muszáj engedni. A női szocializációs minták és az internalizált elvárások nem egyszer olyan helyzetet eredményeztek, hogy épp a bántalmazott feleségek mentették fel férjeiket. Önmaguk hibáztatásának eleme, hogy vélt vagy valós viselkedésükkel kiprovokálták az erőszakot, sőt az is előfordul, hogy úgy gondolták, megérdemelték azt.⁶⁰ Segítségre nem számíhattak, hiszen az esküvőt követően az após házához kerültek, ahol „idegenek” voltak, túrniük kellett. Így rengeteg olyan esetről számoltak be a nők, amely számukra megalázó és fájdalmas volt, azonban a környezet normái szerint nem számított kifejezetten erőszakos magatartásnak.⁶¹

Az erőszak megítélése szempontjából és az egyértelmű túréshatár meghúzásában segíthet az a kirívó eset, mikor a férj a frissen szült, gyermekágyas feleségét verte, majd erőszakolta meg. A férfi brutalitása következtében a feleséget kórházba kellett vinni, olyan erősen vérzett, az orvosnak azonban nem árulta el mi történt otthon. Utóbbi úgy magyarázta, hogy a gyerekek védelmében tette, ne essen folt a család becsületén.⁶² Vagyis a családi egység védelme felülírta a nők fizikai biztonságához való jogát. A történetek elhallgatásához jelen esetben épp a bántalmazott fél járult hozzá, ami magyarázható a szigorú társadalmi elvárásokkal és normakövetési kényszerrel.

A széki mesemondó parasztasszony, Győri Klára *Kiszáradt az én örömem zöld fája* című önéletrésa a néprajzi szakirodalomban műfájának talán legismertebb darabja. Ebben az író részletesen beszámolt a cselédsors viszontagságairól, kiszolgáltatottságáról és férjéhez fűződő rossz viszonyáról is. Az első világháborút követően, a megözvegyült Filep Istvánnal kötött érdekházassága évtizedekig tartó szenvedést hozott az asszony számára. A durva, tanulatlan és érzéketlen férfival eltöltött

⁵⁹ BALÁZS, 2009.

⁶⁰ MORVAI, 1998. 98–103.

⁶¹ BALÁZS, 2009. 266–272.

⁶² BALÁZS, 2009. 268–269.

érzelmileg sivár évek megkeményítették a feleséget is. A kötetben olvasható a friss házások „nászéjszakájának” leírása:

„Az emberem aludt, de egyszer felébredt, hiába ígértem a jóistennek a harminc imát. Most már kezd szorongatni, ölelni, érzek valami emelkedőt-mozgót a hóhérgatyából! Jaj, mitévő legyek? Még ez volt az első próba. Még mondott valamilyen enyhe szót: – Hát nézd, ez így kell legyen, mások is így tesznek. Mondom: – Egye meg a fene, aki ezt kitalálta. [...] Na, még igazán először nemhogy melegedjek, én úgy reszkettem, úgy fáztam. Mindegy: ő volt az erős. Mikor vajegy este szabad lehettem a kínzástól (én soha egyetlenegyszer sem vágyódtam utána, se nem részesültem semmi vágyban), még elgondoltam: vajon ha szép gatyá lett volna rajta az első levetkőzőkor, sem segített volna? Vagy nem a gatyá számít?”⁶³

A rendszeres nemi kapcsolatot férj és feleség között a házasság részének tekintették, amelyet a felek vállaltak a frigy megkötésével.⁶⁴ Ez a felfogás pedig kizárta a házasságon belüli szexuális erőszak létezését. Győri Klára szóhasználatából arra lehet következtetni, hogy tisztában volt vele, valami nincs rendjén ezzel a kapcsolattal, ám nem volt olyan fórum, ahol hangot adhatott volna kétségeinek. Kiszolgáltatottságát és egyedüllétét az is jelezte, hogy a szülői házhoz történő visszamenekülési kísérleteit rendre elutasította az apja, mondván, ha férjhez ment, már választott, most túrnie kell, bármi történik is. Ez a hozzáállás tipikusnak mondható, mivel az egész társadalomszervezet alapját a család képezte, az elvált, egyedülálló nők ellátása pedig plusz terheket rótt volna a közösségre. A nők megküzdési stratégiája így egyedül a beletörődés, az elfogadás lehetett.

A parasztasszonyok különös nehézségekkel néztek szembe az erőszak történetek elbeszélése kapcsán, hiszen nem tudhatták, ki hogyan ítéli meg azokat. A férjjel éveken keresztül tartó, örömtelen és kényszerű szexuális kapcsolatról *fel sem merült*, hogy erőszaknak tekinthető. Nagy Olga a kötet bevezetőjében csupán az orvos erőszak tételét említette meg, amelyet Győri Klára a következőképp élt meg:

„Mondom, ott nem kell, itt kívül tapogassa, mi fáj, mert majd megbolondulok. Hát ott kell megvizsgálni, mert ott vannak a méhszalagok. Sírok, de azt mondja: – Fiam, ezt így kell. – Na, mit tegyek? Kezd nyúlkálni, gondolom: vajon így kell? Hát egyszer fel van feküve rám, de én már látom, ez nem gyógykezelés! Jaj, doktor úr, mit csinál? – Kezdek, keljek fel, de lefog keményen. – Na, na, ne mozogjon, komoly baj van. – S csak nem enged, s mikor kész lett, rendbe lett, ő magától leszállt, s meg is csókolgatott. – Na, fiam, nincs baj, egy kis reuma. – S irt receptet is.”⁶⁵

Az előszó rávilágít a kutatók felelősségére az érzékeny témák értékelésével kapcsolatban. Sorait a szerkesztő 1975-ben adatközlője védelmében fogalmazta meg, ám a mai olvasó számára már eltérő olvasatot adhat:

⁶³ Győri Klára *önéletrása*, 1975. 137–138. (Kiemelés tőlem – S. F.)

⁶⁴ Az ezredfordulós közvélekedésről lásd: MORVAI, 1998; TÓTH, 1999.

⁶⁵ Győri Klára *önéletrása*, 1975. 150.

„Csodáljuk őszinteségét, amikor szerelmi kudarcát leírja a gépésszel például, vagy kalandját az orvossal, aki úgy »erőszakolta meg«, hogy ő semmilyen ellenvetést nem tett. Ez bátorság még akkor is, ha a jövőendő olvasó, de talán még mindig a faluja felé próbálja szépíteni a dolgokat, s bizonyos kényszerítő körülményekre hivatkozik. Vagy csodálhatjuk őszinteségét, amikor férje iránti gyűlöletének folyást enged, nem félve, hogy visszasztítóvá válik.”⁶⁶

Mivel Győri Klára könyve volt az első női önéletírás, amelyben a széles nyilvánosság előtt megjelent a parasztasszonyok szexuális kiszolgáltatottsága és egy házasság magánjellegűnek vélt részletei, így a példa nélkülinek tekinthető írásban hangsúlyosan észlelhető a problémák megfogalmazásának esetlensége.

A majdhogynem teljesen idegen férfival eltöltött nászéjszaka erőszakosságáról írt a tarnabodi Berényi Andrásné is. A szülők által elrendezett házasságokban ugyanis viszonylag kevés idő juthatott az esküvő előtt egymás megismerésére, ám a nászéjszakán elvárt volt az intim kapcsolat létesítése, amely többnyire az ifjú feleségeket viselte meg.

„Jaj nekem, le kell feküdni, mennyi terveket szőttem, hogy szököm meg ez elől, és most itt vagyok ezzel a vadidegen emberrel egy szobában, aki annyira unszol, feküdjünk le, reggel fel kell kelni. Olyan erőszakos, már ki sem tudok bújni a karjából, és húzza le rólam a ruhám. Hiába lökdösöm, magam is le tudok vetkőzni, azt akarja, én a falnál feküdjek, nem, inkább le sem fekszem és könnyörgök ne nyúljon hozzám, nekem imádkozni kell! Elköpte a lámpát, egy darabig még huzalkodok vele, de olyan erős, úgy letepert, és olyan fájdalmat érzek. Hangosan sikoltozok, és most már nem vagyok szűz, megtörtént az, amitől évekig örökös aggodalomban éltem és sok keserű órát szenvedtem.”⁶⁷

A mindenféle intimitást és emberséget nélkülöző „nászéjszaka” leírása bepillantást enged a paraszti házasságok nagy többségének érzelmszegény világába. Az anyák ugyan igyekeztek felkészíteni a házasuló lányukat, ám az általános vélekedés szerint a férfiak erőszakossága helyénvalónak, de legalábbis megváltoztathatatlannak tűnt, amit a fiatalasszonyoknak el kellett viselni.⁶⁸ A fent említett, közel egy időben megjelent két női életrajz az elsők között tárgyalta a házasságon belüli intim viszonyokat a feleségek szempontjából és adtak rövid leírást a friss házások első nemi kapcsolatáról. Ezzel utat nyitottak a paraszti női élettapasztalatok feltárása előtt, valamint előképként szolgáltak a későbbi elbeszélések számára is.

Feleségverés

A feleségek tetteleges bántalmazása a leggyakrabban előforduló abúzus az önéletírásokban. A szövegekben sokszor elsikkad, nem kellően artikulált erőszakleírásokat magyarázhatja, hogy az író nem tartotta különösebben említésre méltónak a történeteket, ami fakadhat abból, hogy az ütéseket a hétköznapi élet részének vagy

⁶⁶ Győri Klára önéletírása, 1975. 26.

⁶⁷ Berényi Andrásné önéletírása, 1975. 173. (Kiemelések tőlem – S. F.)

⁶⁸ MORVAY, 1981. 147–155.

a házasság velejárójának tekintette.⁶⁹ Másfelől állhat mögötte a szégyenérzet, az elhallgatás és a kibeszélés vágya között feszülő ellentmondás is. A fizikai erőszakkal gyakran párosuló lelki terror is fellelhető a szövegekben, amely kapcsán elmondható, hogy a feleséggel szembeni fenyegetések és szóbeli megalázások közvetve vagy közvetlenül hatást gyakoroltak a gyerekek életére is.

A Salamon Anikó szerkesztette gyűjteményes kötetben két női önéletírásban is találunk említést sorozatos bántalmazásokról. A bukovinai Csobot Borbálát férje rendszeresen bántalmazta, kapcsolatukban a kötődés és a szeretet teljes hiánya figyelhető meg. Egy esetben a késő este hazatérő férj ok nélkül támadt a vacsorát készítő feleségére:

„A kicsi fűrész úgy vágta a fejemhez, hogy a közepin való fa eltörött. Úgyhogy a két végin való fát addig verte a fejemhez, hogy a fejemtől a talpamig folyt a vér. [...] Csak egy kemény ember vót a szomszédba, bérontott a nagykapun, bejött, s torkon fogta, kiszabadított a keziből.”⁷⁰

Botos Amália rendezetlen családi viszonyok közt hamar megtapasztalta a fizikai és lelki terror különféle formáit. Botosnak sem gyermekként, sem felnőttként nem volt olyan emberi kapcsolata, amelyben ne játszott volna szerepet valamiféle erőszak: mostoha- és édesszülei is bántalmazták, mindkét férje verte. Első férje dologtalanságát és iszákosságát megelőlegeve válni akart.

„És válaszul megfogta a hajam, lenyomott a földre, és rúgott, ahol ért, mondván: »Válni akarsz? Igen? Válni?« És a fal vékony lévén, a háziasszonyom hallván, mi történik, bejőve és látá és megkérde: »Orbán úr, mit csinál?« Erre a drága uraság elengede, és felelé: »Semmit.«⁷¹

A Varjú Sándorné néven megjelent, valójában Tóth Szőke Józsefné önéletírásából tudjuk, hogy első házasságában napi szintű tapasztalat volt a tettleges erőszak.⁷² Egy esetben kukoricamorzsolás közben rámosolygott fiatalkori szeretőjére, amit sógornője észrevett és elárult a férjének.

„Akkor az uram kihívott, nagyon elvert, pedig már állapotos voltam. Anyám is látta, megsajnálta; mondta, hogy ne is menjek vissza az uramékhoz. De én csak fogtam a kendőmet, mentem az urammal meg a sógornőmmel haza, hozzájuk. Jóska is észrevette, hogy vert az uram. Csak később mondta, hogy követett minket hazáig, és még sokáig ott állt az ablak alatt, hogy bántanak-e?”⁷³

⁶⁹ A házasságon belül elfogadott „mérsékletes” fenyítésről lásd: BALÁZS KOVÁCS, 2005. 273–275.

⁷⁰ Dávidné Csobot Borbála önéletírása, 1979. 16. (Kiemelés tőlem – S. F.)

⁷¹ Botos Amália önéletírása, 1979. 105.

⁷² Varjú Sándorné önéletírása, 1958.

⁷³ Az eset megtörténtekor az asszony 7 hónapos terhes volt. Vö. Varjú Sándorné önéletírása, 1958. 116. (Kiemelés tőlem – S. F.)

A fenti esetekből látható, hogy a közvetlen szomszédság, rokonok beavatkozása adott esetben véget vethetett egy-egy bántalmazásnak, ám az esetlegesség miatt, ez aligha jelenthetett visszatartó erőt. A tapasztalatok túlnyomó részében a szem- és fültanúk nem nyújtottak segítséget a bántalmazott asszonyoknak.⁷⁴ Szintén elmondható, hogy a közbelépések többsége a kifejezetten brutális eseteknél történt meg.

A Maros megyei Zsigmond Erzsébet önéletírásában is megfigyelhetők azok a testi-lelki bántalmazási mechanizmusok, amelyek visszatérő motívumai a bántalmazott nők történeteinek. Figyelemre méltó, hogy önéletírása fogadtatásában – gyermeke halálának traumája mint sorsesemény mellett – nem jelentek meg azok a részletek, amelyek erőszakos, részeges férjről és örömtelen házasságról tanúskodnak. A kötet első kiadásának szerkesztője, Keszeg Vilmos sem tett említést a házasságon belüli erőszakról a témában megjelent írásaiban, ami értelmezhető az akaratlan tabusítás, illetve akár a tudatos elhallgatás gesztusaként is. A kapcsolatra utaló megjegyzések közt szerepelt a „házasság felbomlása” és a „férfj eltávolodása”,⁷⁵ illetve a „férjétől külön élő”,⁷⁶ de a „férjtől való elfordulás” is.⁷⁷ Ez a megfogalmazásmód azonban elfedi, hogy mindennek háttérében hosszan tartó és szisztematikus testi-lelki bántalmazás állt. Az önéletírás szerzője így elsődlegesen anyai és áldozati szerepben jelent meg a nyilvánosság számára.⁷⁸ Az anyaságukban traumatizált nők élményanyagának beszűkítése nem segít megérteni az okok és következmények azon láncolatát, amely végül azokká a nőkké formálta az önéletírókat, akik a valómástétel mellett döntöttek. Az élettörténet leírása egyik esetben sem véletlenül csak a férjek halálát vagy a kapcsolat végleges megszakadását követően történt. Az írás és annak nyilvános megjelentetése elégtételként is felfogható az élethosszi szenvedésért, illetve a férj uralma alóli felszabadulás és önmaguk újrapozicionálásának lehetőségeként is.⁷⁹

Sok más érzelemszegény házasságban élő asszonyhoz hasonlóan Zsigmond Erzsébet is megsínylette a figyelem és a törődés hiányát, a férfi durvaságát és mértéktelen alkoholfogyasztását.

„Vágyaimban mindig vágytam egy szép szóra vagy hogy bár egyszer megsimogasson, s azt mondja, hagyd el, ne haragudj, mert én is hibás vagyok, de ezt nem értem meg soha.”⁸⁰

A beletörődés és a rá kiszabott sors eltérése az állandósult rettegés érzetével párosult. A férfi ittas állapotban kiszámíthatatlanul és erőszakosan viselkedett

⁷⁴ Botos Amália önéletírása, 1979. 90; Dávidné Csobot Borbála önéletírása, 1979. 16.

⁷⁵ KESZEG, 2008. 308; Keszeg, 2011. 59.

⁷⁶ KESZEG, 2007. 166.

⁷⁷ KESZEG, 2008. 307.

⁷⁸ Akárcsak a háromkötetes életrajzát megíró széki Juhos Kis Sándorné Kocsis Rózsi (1932–1999), akinek írásai közül feltűnően kevés visszhangot váltott ki a második kötet, melyben asszonysorsáról vallott, helyette a beteg gyermekét ápoló anya képe jelent meg hangsúlyosan. (KOC SIS, 1997.)

⁷⁹ KESZEG, 2008. 309.

⁸⁰ Zsigmond Erzsébet önéletírása, 1995. 58.

a környezetével, kiváltképp a feleséggel. A mindennapossá vált, olykor életveszélyes fenyegetettséget példázza a következő szövegrész:

„Bezárja az előszoba ajtaját belülről, akkor is ittas volt, leoltja a villanyt, s veszi a nagy disznóölőkést, mindig azokat szedte elé, Szent Úristen, sokszor elgondolkodom, hogy miért nem hagytam, hogy megöljön, de akkor Isten tudja, hogy miért féltem olyan nagyon, s próbáltam menteni az életemet anélkül, hogy gondolkodni tudtam volna. Futok ki, az előszoba ajtója zárva, a kulcsot próbálom, de az az idegességemben nem nyílik, már a hátamban éreztem a kést, annyira beleéltem magam, hogy most vége mindennek, az utolsó pillanatban kinyílik az ajtó, 1980. február 24-én, csattogó hidegben egy háziruhában futok drága Édesanyámhoz. [...] Úgy reszkettem, amikor ivott, a szeme olyan, mint egy megdühödött állatnak, még jobban féltem, hogy igazán felakasztja magát, s engem megesznek a rokonai, hogy én vagyok a hibás. Amikor mondta a nővéremnek, hogy miket csinál, mindig azt mondta, hagyjam, hogy csinálja.”⁸¹

A fenti részletben összesűrűsödik az erőszakosság általánossá válásának kifejezése, a női önvád, a környezet áldozathibáztatása és a segítség reményének teljes hiánya. Zsigmond megfogalmazásából kiviláglik, hogy a késsel fenyegetés nem egyszeri eset és nem is a hirtelen felindulás műve volt. Azt is látjuk, hogy a férj saját öngyilkosságával tartotta sakkban a lelkiileg is meggyötört feleséget, akinek az esetleges rokoni bosszútól is tartania kellett. A feleségnek így nem csak saját gyötrelmeit, de férje esetleges cselekedeteinek súlyát is cipelnie kellett. Lelkiállapotát jól tükrözi, hogy maga sem értette, miért védte saját életét, mikor férje megpróbálta meggyilkolni. Az anya, testvér, illetve a férj rokonságának említése példázza, hogy a kapcsolati erőszak nem minősülhet két ember „magánügyének”, mivel a felek közvetlen hozzátartozóit is érinti. A testvér megengedő hozzáállása pedig egyfelől jelezheti a probléma általánosságát, hétköznapiságát, illetve a remélt segítség teljes hiányát is.

Hogy a hosszan tartó tettleges bántalmazás nem kapott nagyobb visszhangot sem a kötet ismertetéseiben, sem a kapcsolódó elemzésekben, azzal magyarázható, hogy csak a 21. században kezd szélesebb körben elfogadott tényé válni a feleségbántalmazás problémájának létjogosultsága. A szövegekben megjelenő történetek nem csupán rossz házasságokról, pszichésen beteg vagy iszákos férjekről, elhidegülésről, illetve érzelemszegény és boldogtalan asszonyi sorsokról szólnak, hanem *szisztematikus abúzusokról*. A probléma bagatellizálása, marginálisnak vétele, valamint az elkövetők patológizálása mind hozzájárult a bántalmazott nők problémáinak kisebbitéséhez.

A havadi Bakó Ferencné története nemcsak reflektál egykori tetteire és átértékeli azokat, hanem – ahogy a későbbiekben látni fogjuk – felvillantja a családon belüli szolidaritást mint az erőszakra adott lehetséges választ is. A munkavégzés kapcsán eszkáladó konfliktus során az asszony önérzetes kiállása lett megtorolva fizikai fenyegetéssel.

⁸¹ Zsigmond Erzsébet *önéletrása*, 1995. 76. (Kiemelések tőlem – S. F.)

„Mikor felkel, azt mondja: – Főtt étel van? Azt felelem erre: – A fűtő alatt van fa? Ahogy te vágta a fát, úgy főztem én is. Oda vagy munkában, az más. Pénzt keresel. De vasárnap te alszol, s én vágom a fát? Favágónak vettél ide, vagy feleségnek? Mit gondolsz, hogy csak neked van eszed, s nekem nincs? Hát akkor úgy megvert, tiszta kék volt a hátam. Ilyen emberem volt nekem. Túrtem neki, mert gyerekek voltak. Én soha nem mertem volna visszaütni annál többet kaptam volna, ha visszaütöttem volna. Az asszony csak asszony, s a férfi férfi. Úgy hagyta az Isten.”⁸²

Elbeszélésében vegyül a verés gyerekek miatti eltérésének és az alávetettség isteni elrendelésének gondolata egy szokatlanul határozott kiállással. Hogy Bakóné a férje szemére olvasta sérelmét, mikor tudta, hogy milyen következményekre számíthat, az emberi méltóság iránti vágy és a személyes büszkeség kifejeződése. Az igazságtalannak és aránytalannak érzett munkamegosztás miatti kifakadás, valamint annak felmerülése, hogy vissza is üthetne, nagyfokú öntudatról árulkodik.⁸³ Egy másik esetben az ütés nem maradt válasz nélkül:

„Most valami három éve sajtoljuk a szőlőt, s mondom az emberemnek: – Te, nem jó tetted a vasat, mert alul kell tenni a fát. – Mit tanítasz engem? – s olyan pofont lehúzott, hogy jobb se kell. Erre felkaptam a deszkát, és hozzávágtam. S ha akkor gyorsan nem szaladok át a szomszédba, a vasrúd elért volna, s meghalok abba a helybe. Avval dobott utánam.”⁸⁴

Az esetet követően az asszony felhívta a már felnőtt fiát, aki már több ízben figyelmeztette az apját, hogy ne bántsa az asszonyt. Ez esetben azonban nyíltan szembe szegült az erőszakos apával.⁸⁵ A családon belüli szolidaritás tehát egyfajta választ adhatott a bántalmazott nők helyzetére, hiszen a felnőtt gyerekekhez, szülőkhöz, rokonokhoz költözés, akár ideiglenesen, de megoldást jelenthetett a nők számára egy olyan társadalmi rendszerben, ahol a válásnak, végleges szétköltözésnek rendkívül nagy ára volt. A közösség által magukra hagyott, egyedülálló parasztasszonyok egzisztenciálisan és szociálisan is ellehetetlenültek, mivel ebben a formában nem tudtak beilleszkedni a falu rendjébe. Azonban a fenti példák közül az is kitűnik, hogy a szolidaritás e típusa ritkának számított, gyakran a közeli családtagok is elfogadták a nők tetteles bántalmazását mint az élet rendjét, illetve nem avatkoztak bele a házasság konfliktusaiba.

A segítségkérés és -nyújtás azonban nem bizonyult könnyűnek sem az asszonyok, sem a környezet részéről. Balázs Lajos egy adatközlője, akit az iszákos, erőszakos férje többször kérekre vert, a paptól próbált segítséget kérni, ám csalódnia kellett. Végül a kisgyerekei védelmében a szomszédok avatkoztak közbe: feljelentéssel fenyegették meg a férfit. Az árvaházba helyezés fontolgatása, a sorozatos

⁸² Bakó Ferencné önéletírása, 1988. 102.

⁸³ Hasonló figyelhető meg Botos Amália esetében, aki egy bántalmazást követően ügyvédhez fordult, majd orvossal látéletet vetett sérüléseiről és beadta a válást. (Botos Amália önéletírása, 1979. 106.)

⁸⁴ Bakó Ferencné önéletírása, 1988. 102–103. (Kiemelések tőlem – S. F.)

⁸⁵ Bakó Ferencné önéletírása, 1988. 103–104.

elmenekülések megviselték az egész családot.⁸⁶ A férj józan periódusai, fogadkozásai pontosan azt a sémát követik, amelyek meghatározzák a bántalmazó magatartását és választ adnak arra kérdésre, hogy a nők miért nem lépnek ki az ilyen kapcsolatokból.⁸⁷ A szomszédok fellépése ugyan fontos momentum a történetben, de tisztán látszik, hogy bár sajnálták az asszonyt, az elsődleges motiváció a gyerekek védelme volt, nem a feleségé.

Közösségi megítélés, szakmai fogadtatás

Az önéletírások fogadtatása körüli viták és vélemények a legmarkánsabban Győri Klára és Zsigmond Erzsébet könyve kapcsán jelentek meg a nyilvánosságban. A faluközösség megítélésén és a szakmai recepción keresztül pedig bepillantást nyerhetünk az elutasítást kiváltó okokba.

Győri Klára kötete kapcsán a paraszttasszonyok elutasító véleménye mögött meghúzódó érv, hogy „ilyeneket nem szokás leírni”.⁸⁸ Vagyis elváltak egymástól az asszonyok maguk közti beszéde a nyilvánosság számára írt vallomásoktól: a közreadás *médiuma* és a *közönsége* határozta meg annak elfogadhatóságát, illendőségét. A fogadtatást meghatározta a lokális erkölcsi modell és az ahhoz szorosan kötődő felekezet is: a kálvinista Havadon – szemérmertlenségre hivatkozva – teljes elutasítás, míg a katolikus Csíkszentdomokoson az elbeszélővel történő azonosulás volt megfigyelhető.⁸⁹ A székiek szerint Győri „a falu” akarata ellenére hozott nyilvánosságra róluk (adott esetben megalázó) információkat, amelyhez nem volt erkölcsi felhatalmazása.⁹⁰

Az önéletrajzról kialakult szakmai vita összegzése során Nagy Olga világossá tette, hogy a kieroszakolt szexuális kapcsolatokról Győri Klára sokéves ismerettségük során soha nem beszélt.⁹¹ Az erdélyi kritika egyik legkeményebb példája a Szócs István által megfogalmazott recenzió, amelyben a recenzens áttételesen elvitatta a jogot, hogy az asszony úgy mondja el saját élettörténetét, ahogyan azt ő megtapasztalta.⁹² Az elutasítást kiválthatta az is, hogy Győri önéletrajza nem illeszkedett a kanonizált parasztsággépbe és megtörte a Székről kialakított idealizált koncepciót is.⁹³

Zsigmond Erzsébet esete olyan szempontból is eltérő, hogy ő megérte a könyv kiadását. Az iskolában, ahol takarítóként dolgozott, ünnepélyes bemutatót tartottak és sokan gratuláltak neki, aláírást kértek tőle. Emellett viszont többen – főleg ismerősök, a kötet szereplői – el is pártoltak tőle.⁹⁴ Bár a kilencvenes évek közepén

⁸⁶ BALÁZS, 2009. 269–270.

⁸⁷ Leonore Walker pszichológus alkotta meg az erőszak ciklusa kifejezést és a hozzá kapcsolódó modellt, amely leírja a bántalmazó kapcsolatok dinamikáját. (NANE, 2015. 39–47.) Lásd még: MORVAI, 1998. 13–32.

⁸⁸ NAGY, 2016. 107. (Kiemelés tőlem – S. F.) A normaszegés miatti egyén-közösség konfliktusról lásd még: KÜLLÖS, 2012.

⁸⁹ NAGY, 2016. 108.

⁹⁰ KESZEG, 2008. 307.

⁹¹ NAGY, 2016. 102.

⁹² SZÓCS, 1976; KESZEG, 2008. 306.

⁹³ KESZEG, 2008. 306.

⁹⁴ KESZEG, 2008. 309.

megjelent szöveg viszonylag késői önéletírásnak számít, a fogadtatás során még itt sem volt tetten érhető az erőszak nyílt kimondása, holott a szerző már expliciten fogalmazta meg a bántalmazásokat.

Mindkét esetben azt látjuk, hogy az önéletírás megjelenése megsértette a privát és nyilvános szféra éles elválasztását, valamint az ellen a hallgatólagos egyezés ellen munkálkodott, amely elbeszélhetetlenné teszi az intim szféra és az erőszak kapcsolódási pontjait. Keszeg Vilmos szerint az ilyen típusú megszólalás átrendezi a kapcsolatokat és a közösségen belüli erőviszonyokat, ezzel pedig indulatokat vált ki. A falubeliek, ismerősök el is akarták olvasni, hogy miként ábrázolták őket és környezetüket könyvükben az asszonyok, de haragudtak is, amiért akarattuk ellenére nyilvánossá tették a falu életének bizonyos aspektusait.⁹⁵

Azokban a női önéletírásokban, ahol nyíltan megjelenik a házasságon belüli erőszak, a narratíva és a reprezentáció átlépi a korábban élesen elválasztott magán- és nyilvános szféra határait. A határsértő cselekedetek pedig önmagukban is szankcionálандónak minősülnek, ezért válthatott ki éles ellenérzést az ilyen típusú elbeszélések közül elsőként megjelent kötet, Győri Klára élettörténete. Mindehhez hozzáadódik, hogy egy olyan időszakban adták ki a könyvét, amikor már a '68-as mozgalmak nyomán a köztudatba került az új típusú erőszakkonceptió. Az, hogy a családon belüli erőszak bármely formája magánügynek tekinthető vagy sem, hogy megengedhető-e bárminemű erőszakos megnyilvánulás a gyerekekkel vagy a feleséggel szemben, végső soron világnézeti kérdésnek tekinthető. Ugyanis a nők elleni erőszak megítélése szorosan összefügg azzal a kérdéssel, hogy milyen szerepet képzelünk el a nők számára a családban és a társadalomban.

Összegzés

Összességében elmondható, hogy az 1970-es években lezajlott paradigmaváltások következtében nagyobb hangsúlyt kapott a társadalmi és politikai diskurzusban a nők elleni, illetve a családon belüli erőszak. Az ekkortájt születő paraszti női önéletírásokban is fellelhető erőszaktapasztalatok ugyan még nem értelmeződtek át, ám már leírhatóvá és elbeszélhetővé váltak. Ennek egyik magyarázata, hogy az írást mentalitásváltás előzte meg, amely során a nők eltávolodtak a hagyományos paraszti életviteltől és gondolkodásmódtól, azaz már másként tekintettek múltbéli élményeikre, ezért is tárhatták azt nyilvánosság elé.⁹⁶ Azonban a családi életre mint a magánélet terére és elsődleges közegére egészen az 1990-es évekig vonatkozott a hallgatólagos be nem avatkozás elve.

A nyolc önéletírást szemlélő tanulmányban röviden bemutatásra kerültek a szerzők, a női önéletírás sajátosságai, valamint az erőszak fogalmához köthető normaváltások. A korpuszt a szövegekben megjelenő bántalmazás három fő típusa, a gyermekbántalmazás, a szexuális erőszak és a feleségverés mentén vizsgáltam.

⁹⁵ KESZEG, 2008. 309. A falusiak leírtakhoz való ellentmondásos hozzáállásáról Köllő Teréz esetében lásd: SZŐCS, 2011. 57–67.

⁹⁶ MOHAY, 2000. 773.

Ezt követően két önéletírás fogadtatásának bemutatására és az elutasítás mögött meghúzódó érvek vizsgálatára került sor.

A személyes történetek elbeszélése heves elutasítást válthatott ki a közösségekben belül, ami magyarázható a normák megsértésével, illetve a normaváltáshoz kötődő, új típusú témák közbeszédbe emelésének elutasításával is. Mivel az elbeszélők nyilvánosan áthágták a női szocializációs mintákhoz kapcsolódó magatartási szabályokat, így nem jöhetett létre közösségi szolidaritás. Az sem véletlen, hogy a nők csak idősebb korukban, férjük halála után beszéltek vagy írtak az őket ért megaláztatásokról. Ezt magyarázhatja, hogy az idős asszonyokra eltérő normák vonatkoztak, szabadabban fejezhették ki magukat, de motiválhatta az életút végének közelségéhez kapcsolódó közlésvágy is. Az erőszak és a zaklatások lejegyzésének személyes motivációi is eltérők lehetnek: az írás éppúgy szolgálhatott a trauma feldolgozásául, mint alkotó cselekvésként, amely során lehetségessé vált az áldozati szerep levetkőzése. A retrospektív önéletírás tekinthető a sorsuk saját kezükbe vételének egy eszközeként is, amely aktív cselekvővé avatta az asszonyokat.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ACSÁDY

- 2011 ACSÁDY, Judit: Diverse constructions. Feminist and conservative women's movements and their contribution to the (re-)construction of gender relations in Hungary after the First World War. In: *Aftermaths of War. Women's Movements and Female Activists, 1918–1923*. Eds.: SHARP, Ingrid – STIBBE, Matthew. Boston–Leiden, Brill, 2011. 309–332.

BAJOR NAGY (SZERK.)

- 1978 BAJOR NAGY Ernő (szerk.): *Életünk, történelem*. Budapest, Gondolat, 1978.

Bakó Ferencné önéletírása

- 1988 BAKÓ Ferencné: Ma már nem túrnék én se. In: NAGY Olga: *Asszonyok könyve. Népi elbeszélések*. Budapest, Magvető, 1988. 102–110.

BALÁZS

- 2009 BALÁZS Lajos: *Amikor az ember nincs es ezen a világon. Paraszti nemi kultúra és nemi erkölcs Csíkszentdomokoson*. Csíkszereda, Pallas – Akadémiai Kiadó, 2009.

BALÁZS KOVÁCS

- 2005 BALÁZS KOVÁCS Sándor: Válás a sárközi paraszti társadalomban. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 27*. Szerk.: GAÁL Attila. Szekszárd, Wosinszky Mór Múzeum, 2005. 259–296.

BÁLINT

- 2019 BÁLINT Petra: A nők történeti kutatása. A büntetőpercek mint nőtörténeti források. In: *Emlékek, szövegek, történetek. Női folklór szövegek*. Szerk.: FRAUHAMMER Krisztina – PAJOR Katalin. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2019. 33–47.

BÁRTH

- 2011 BÁRTH Dániel: Jelenetek egy rossz házasságból (Erzsébetváros, 1742). Az erdélyi örmények mindennapi életének forrásvidéke. *Acta Ethnologica Danubiana*, 13. Szerk.: LISZKA József. 2011. 199–210.

Berényi Andrásné önéletírása

- 1975 BERÉNYI Andrásné: *Nagy Rozália a nevem*. Szerk.: HOPPÁL Mihály. Budapest, Gondolat, 1975.

Botos Amália önéletírása

- 1979 Botos Amália önéletírása. In: *Így teltek hónapok, évek*. Szerk.: SALAMON Anikó. Kolozsvár, Kriterion, 1979. 78–191.

BROWNMILLER

- 1975 BROWNMILLER, Susan: *Against Our Will. Men, Women and Rape*. New York, Simon & Schuster, 1975.

CHARTIER

- 2011 CHARTIER, Roger: Culture écrite et littérature à l'âge moderne. *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 56. (2011) 4–5. sz. 783–802.

Dávidné Csobot Borbála önéletírása

- 1979 Dávid Albertné Csobot Borbála önéletírása. In: *Így teltek hónapok, évek*. Szerk.: SALAMON Anikó. Kolozsvár, Kriterion, 1979. 9–40.

DEÁKY

- 2011 DEÁKY Zita: „Jó kis fiúk és leánykák” A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon. Budapest, Századvég, 2011.

FRAUHAMMER–PAJOR (SZERK.)

- 2019 FRAUHAMMER Krisztina – PAJOR Katalin (szerk.): *Emlékek, szövegek, történetek. Női folklór szövegek*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2019.

GELLES

- 2017 GELLES, Richard J.: *Intimate Violence and Abuse in Families*. New York, NY, Oxford University Press, 2017.

GYÁNI

- 2000 GYÁNI Gábor: A napló mint társadalomtörténeti forrás. In: *Uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág, 2000. 145–160.

GYENIS

- 1965 GYENIS Viktor: Emlékirat és parasztkrónika. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 69. (1965) 2. sz. 152–171.

György Zsuzsanna önéletírása

- 1988a GYÖRGY Zsuzsanna: Kapálóban. In: NAGY Olga: *Asszonyok könyve. Népi elbeszélések*. Budapest, Magvető, 1988. 279–283.
- 1988b GYÖRGY Zsuzsanna: Kifogyott a víz a kancsóból. In: NAGY Olga: *Asszonyok könyve. Népi elbeszélések*. Budapest, Magvető, 1988. 289–293.
- 1988c GYÖRGY Zsuzsanna: A hazugság büntetése. In: NAGY Olga: *Asszonyok könyve. Népi elbeszélések*. Budapest, Magvető, 1988. 293–299.

Győri Klára önéletírása

- 1975 GYŐRI Klára: *Kiszáradt az én örömem zöld fája*. Kolozsvár, Kriterion, 1975.

HOPPÁL-KÜLLŐS

- 1972 HOPPÁL Mihály – KÜLLŐS Imola: Parasztonéletrajzok – paraszti írásbeliség. *Ethnographia*, 83. (1972) 2–3. sz. 284–292.

HOPPÁL-KÜLLŐS-MANGA (SZERK.)

- 1974 HOPPÁL Mihály – KÜLLŐS Imola – MANGA János (szerk.): *Emlékiül hagyom – az unokáknak, dédunokáknak, lássák, hogyan élünk, s hogy az ő életük szebb legyen egyszer...* Budapest, Gondolat, 1974.

JÁVOR

- 2000 JÁVOR Kata: A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In: *Társadalom*. Szerk.: SÁRKÁNY Mihály – SZILÁGYI Miklós. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000. (*Magyar néprajz: nyolc kötetben*, 8.) 601–692.

K. HORVÁTH

- 2015 K. HORVÁTH Zsolt: Naplók és memoárok mint lehetséges történelmek. In: *Uó: Az emlékezet betegei*. Budapest, Kijarat, 2015. 21–43.

KESZEG

- 2007 KESZEG Vilmos: Élettörténetek populáris regiszterben. In: *Emberék, életpályák, élettörténetek*. Szerk.: JAKAB Albert Zsolt – KESZEG Anna – KESZEG Vilmos. Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, 2007. 151–197.
- 2008 KESZEG Vilmos: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, 2008.
- 2011 KESZEG Vilmos: *A történetmondás antropológiája*. Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, 2011.

KISANTAL-SZEBERÉNYI

- 2006 KISANTAL Tamás – SZEBERÉNYI Gábor: A történetírás „nyelvi fordulata”. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk.: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Budapest, Osiris, 2006. 419–448.

KISS

1981 KISS Lajos: *A szegény emberek élete II.* 3. kiadás. Budapest, Gondolat, 1981.

KOCSIS

1997 KOCSIS Rózsi: *Remények és kétségek között. Egy asszony életútja.* Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat, 1997.

KÓSA

1990 KÓSA László: *Paraszti polgárosulás és népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1990.

KÖVÉR

2014 KÖVÉR György: *Biográfia és társadalomtörténet.* Budapest, Osiris, 2014.

KÖRÖSI

1978 Körösi Jánosné önéletírása. In: *Életünk, történelem.* Szerk.: BAJOR NAGY Ernő. Budapest, Gondolat, 1978. 296–333.

KÖRÖSSY

2017 KÖRÖSSY Judit: *Gyermekbántalmazás, erőszak a családban.* In: *Pedagógusok pszichológiai kézikönyve. I. kötet.* Szerk.: N. KOLLÁR Katalin – SZABÓ Éva. Budapest, Osiris, 2017. 172–188.

KÜLLŐS

2000 KÜLLŐS Imola: *A női önéletrajzok folklorisztikai vizsgálatának néhány tanulsága.* In: *Folklorisztika 2000-ben. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára.* Szerk.: BALÁZS Géza – CSOMA Zsigmond – JUNG Károly – NAGY Ilona – VEREBÉLYI Kincső. Budapest, ELTE BTK, 2000. 134–163.

2012 KÜLLŐS Imola: *A női önéletrajzok folklorisztikai vizsgálatának néhány tanulsága.* In: Uő.: *Közkezen, közszájon, köztudatban. Folklorisztikai tanulmányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012. 410–435.

LANDGRAF

2016 LANDGRAF Ildikó: *Az elmondhatatlan. Az 1941–48 közötti délvidéki események történeti emlékezete a személyes visszaemlékezésekben, élménytörténetekben.* In: *Igaz történetek Mindenkeföldjéről II. Vajdaság/Délvidék (1944–1948)* Szerk.: PAPP Árpád. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2016. 549–558.

LEJEUNE

2003 LEJEUNE, Philippe: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok – Szöveg és emlékezet.* Szerk.: Z. VARGA Zoltán. Budapest, L'Harmattan, 2003.

MÁTAY

2014 MÁTAY Mónika: *The Adventures of Dispute. A Marriage Crisis.* *Hungarian Historical Review*, 3. (2014) 159–189.

MOHAY

- 2000 MOHAY Tamás: Egyének, életutak. In: *Társadalom*. Szerk.: SÁRKÁNY Mihály – SZILÁGYI Miklós. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000. 760–790. (*Magyar néprajz: nyolc kötetben*, 8.)
- 1994 MOHAY Tamás: *Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken*. Budapest, ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék, 1994.

MORVAI

- 1998 MORVAI Krisztina: *Terror a családban. A feleségbántalmazás és a jog*. Budapest, Kossuth, 1998.

MORVAY

- 1981 MORVAY Judit: *Asszonyok a nagycsaládban. A mátraaljai palóc asszony élete a múlt század második felében*. 2. kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

NAGY

- 2016 NAGY Olga: Győri Klára könyvének pere. In: *Hagyományörző népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Széken*. Szerk.: KESZEG Vilmos. Kolozsvár, Exit Kiadó – Kriza János Néprajzi Társaság, 2016. 99–108.
- 1989 NAGY Olga: *A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák*. Budapest, Gondolat, 1989.
- 1988 NAGY Olga: *Asszonyok könyve. Népi elbeszélések*. Budapest, Magvető, 1988.

NANE

- 2015 *Miért marad? Kézikönyv segítő foglalkozású szakemberek számára*. Ford.: SÁNDOR Bea. Budapest, NANE Egyesület, 2015.
(http://nane.hu/wp-content/uploads/2016/03/miert_marad_2015.pdf – Utolsó letöltés: 2020. július 28.)

NIEDERMÜLLER

- 1988 NIEDERMÜLLER Péter: Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia*, 99. (1988) 3–4. sz. 376–389.

PETŐ

- 2006 PETŐ Andrea: Társadalmi nemek és a nők története. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk.: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Budapest, Osiris, 2006. 521–538.

S. DOBOS

- 1958 S. DOBOS Ilona: *Szegényember vízzel főz. Életrajzi vallomások*. Budapest, Magvető, 1958.

SALAMON (SZERK.)

- 1979 SALAMON Anikó (szerk.): *Így teltek hónapok, évek*. Kolozsvár, Kriterion, 1979.

SZENTI

- 2009 SZENTI Tibor: *Paráznák. Dél-alföldi szexuális bűnpörök a feudalizmusból, 1723–1843*. Hódmezővásárhely, Szerzői kiadás, 2009.

Szöcs

1976 Szöcs István: A dokumentumtól az irodalomig. *Utunk*, 31. (1976) 2. sz. 2.

Szöcs

2011 Szöcs Levente: *20. századi gyergyói népi önéletrajzok. A népi önéletírás funkciói.* Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem – Kriza János Néprajzi Társaság, 2011.

Tóth

1999 Tóth Olga: *Erőszak a családban.* Budapest, TÁRKI, 1999. (TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok, 12.)

TÚRINÉ CSEH–KESKENYÉ KOVÁCS

1967 TÚRINÉ CSEH Viktória – KESKENYÉ KOVÁCS Veron: *Csongrádi szegényasszonyok. Két önéletrajzi írás a 30-as évekből.* Szeged, Tiszatáj – Magvető, 1967.

Varjú Sándorné önéletírása

1958 Egy parasztasszony élete. Elmondta Varjú Sándorné 55 éves somogyi asszony. In: S. DOBOS Ilona: *Szegényember vízzel főz. Életrajzi vallomások.* Budapest, Magvető, 1958. 93–136.

Zsigmond Erzsébet önéletírása

1995 ZSIGMOND Erzsébet: *Sírató. Életem panaszos könyve.* S.a.r.: KESZEG Vilmos. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 1995.

Nagy Ágnes

Családi öndokumentálás és családi irathagyományozás

A levéltári és a társadalomtörténeti megközelítés lehetőségei

Egy 2019-es irodalomtörténeti tanulmány szerint a család- és a generációs regények az elmúlt években „özönvízszerűen elárasztották” a német könyvpiacot.¹ Egyik közös vonásuk, hogy levéltári és családi iratokra kiterjedő kutatás formájában történészi módszereket is alkalmaznak. A szerző, Bankó Erzsébet, Sigrid Weigel 2005-ös megállapítására hivatkozva hangsúlyozza, hogy „a generációs koncepciónak konjunktúrája van”,² amelynek jelentőségét abban látja, hogy „ez a nézőpont magában hordozza a múlt, a jelen és a jövő dialógusát, a folytonosság elengedhetetlen része az ismeretek, emlékek továbbörökítése a következő generációra, avagy az előző nemzedékekre irányuló tényfeltáró munka”.³

A kulturális piac szűkebb voltának, illetve más nemzeti sajátosságoknak köszönhetően jóval kisebb hullámokban ugyan, de ez a konjunktúra Magyarországon is érzékelhető. Nemcsak az e műfajt képviselő külföldi művek magyarra fordítása mutatja ezt,⁴ hanem hazai képviselői, valamint a családi viszonyokba ágyazódó naplók és levelezések kiadásának fellendülése is. Hasonló jelek mutatkoznak a múzeumi kiállítások területén is. Legyen szó a Pápan 2012-ben rendezett, majd folytatni szándékozott *Elfeledett szomszédaink*,⁵ a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár 2019-es *Hochstädterék. Családi album – előhívott múlt*⁶ vagy az Országos Evangélikus Múzeum *Kik a cipszerek? A szepesi szász identitás családi emlékei* címmel ugyancsak

¹ BANKÓ, 2019. 125. A két kategória közötti különbség az elbeszélésben megjelenő generációk számán alapul. Az egy nemzedéken belül játszódó cselekmény esetében családregegyről, a több nemzedéket átfogó történet esetében generációs regényről beszél.

² Uo.

³ Uo.

⁴ Többek között: DE WAAL, 2011; LEO, 2018.

⁵ VATHY, 2012. A kiállítás további történetéhez lásd: CSENDES-ERDEI, 2018.

⁶ <https://www.milev.hu/exhibitionarchive/hochstadterek-csaladi-album-elohivott-mult> (Utolsó letöltés: 2020. július 7.) A kiállítás katalógusát lásd: https://issuu.com/milev/docs/hochstadterek-katalogus-pages-issuu?fbclid=IwAR1wx812OgptT6UqdbvB5RWIUrX3vyrWmEbxf8dTApG0wzFqsyx_SOFgDhc (Utolsó letöltés: 2020. július 7.)

2019-ben rendezett kiállításáról,⁷ a tartalom családtörténetekbe ágyazása nem elszigetelten, hanem jól megfigyelhető tendenciaként jelentkezik. Még egyetlen családi irathagyatékra alapozott kiállításra is van példa az elmúlt évekből, ahol a család, illetve annak tagjaként az egyén életútja a várostörténetbe ágyazódik bele.⁸ A muzeológia a családtörténetekben rejlő elbeszélő és vizuális lehetőségek révén tesz kísérletet a mindennapi tapasztalat által jól érzékelhető és átélhető mondani-való közvetítésére.

Ide sorolhatunk további jelenségeket is. Felkapott téma lett a médiában Orvos-Tóth Noémi 2018-ban kiadott *Örökölt sors* című kötete és a transzgenerációs pszichológia, amely a történeti múlt családokra gyakorolt generációs hatásaival foglalkozik.⁹ Divatja támadt annak is, hogy az emberek családi fotógyűjteményeiket a Fortepanon tegyék közzé. A családi múlt és annak tárgyi, írott vagy vizuális lenyomatai elkezdtek alakot öltetni a köztudatban, s ez a kibontakozóban lévő tendencia számos helyen és formában érhető tetten.

Ennek a tendenciának azonban van egy további árama is, csak éppen a köztudat figyelmén és tudomásán kívül: a személyi és családi iratok, azaz a magániratok levéltári gyűjtése.¹⁰ Elkezdtek felhalmozódni a névtelennek mondható családok és személyek magánéletének írott nyomai az azokat a jövő számára, elméletileg örök időkre megőrző levéltárakban. Budapest Főváros Levéltára a szórványos előzmények után 2006 óta intenzíven folyó gyűjtőtevékenység eredményeként ma 82 családi és 321 személyi fondot őriz. A magániratok egyik nagy halmazaként a családi iratok több generáció életének írásbeli lenyomatát rejtik magukban, a családok egymást követő nemzedékei által megőrizve.¹¹

A levéltáros számára magától értetődő, hogy mindennapjaink dokumentációs és iratőrzési rendszerekben csapódnak le, ahogy az is, hogy ezekben a rendszerekben az irategyüttesek szerves egységként keletkeznek és léteznek.¹² Az azonban, hogy ugyanez érvényes a magániratokra is, még a levéltárosok számára sem feltétlenül nyilvánvaló. Ha más rendszerben is, mint a hivatalok iktatott iratai, de a magániratok is tipikus műfajokkal írhatók le. Az egyén életét végigkísérő hivatalos iratok

⁷ <https://eom.lutheran.hu/node/1165> (Utolsó letöltés: 2020. július 7.)

⁸ HAUPTMAN, 2013.

⁹ ORVOS-TÓTH, 2018.

¹⁰ A személyes források iránt egymással párhuzamosan megnövekedett történészi és levéltárosi érdeklődésre a 2010-es évek elején szinte egyszerre hívta fel a figyelmet Kövér György és Horváth J. András. (KÖVÉR, 2011. 219–220; HORVÁTH, 2010.)

¹¹ A tanulmányban szinonimaként felváltva használom a családi iratok, családi irathagyaték és családi irategyüttes terminusokat. A hazai levéltári nyelvezetben nincs használatban a családi levéltár megnevezés olyan értelemben, mint például az angolszász levéltári nyelvhasználatban (*family archive, personal archive*). Míg ott társadalmi helyzettől függetlenül jelölnek vele családi irathagyatékokat, addig a magyar levéltári szókinszben a családi levéltár megjelölés alapvetően az arisztokrata, illetve nemesi családok irattárát fedí le, s nem alakult ki olyan jelentéstartalma, amelynek révén a társadalom bármely rétegébe tartozó, bármely korszakban, bármely településtípuson élt, illetve élő családok után maradt irategyütteseket is leírhatnánk vele. Az angolszász levéltári szóhasználathoz hasonlóan a francia társadalomtudományok is élnek a személyes archívum kifejezéssel (*archives personnelles*).

¹² Igaz, ez a proveniencia elveként megnevezett szemlélet a levéltári felfogások közötti küzdelem tárgya volt és az ma is, lásd: MULLER-FEITH-FRUIJN, 2019. 15–64.

mellett – mint amilyenek többek között a különféle okmányok, az anyakönyvi kivonatok, a bizonyítványok és oklevelek vagy orvosi papírok – a hétköznapi írásbeliség magánszférában termelődő műfajai, a levelezések, naplók, feljegyzések, zsebnaptárak határozzák meg a családi irategyütteseket. Egy-egy irathagyatékot éppúgy jellemez az abban található műfajok skálája és együttállása, ahogy egy közigazgatási fondot is a határozatok és a jegyzőkönyvek által alkotott struktúra.¹³ S a párhuzamok megvonása ezzel még nem ért véget. A családi iratokat éppúgy létrejöttükben, használatukban és megőrzésükben kell megragadnunk, miként a hivatali irategyütteseket. A családi hagyatékokban előforduló tipikus műfajok termelődését és használatát is társadalmi gyakorlatok és kulturális minták alakítják. S miként egy hivatali szerv által termelt irategyüttest is az adott intézmény történetén és felépítésén keresztül közelíthetünk meg,¹⁴ úgy egy családi fondot is az azt hátrahagyó család történetének feltárással szólaltathatunk meg. Az iratokat termelő entitás és irategyüttese egymással szoros kölcsönhatásban alakul, s ahogy a hivatali iratok összetétele, struktúrája a hivatal felépítésének és működésének a lenyomata, úgy a családi irathagyatékok belső szerveződése is az adott család jellemzőjének tekinthető.¹⁵

Ha a családi irathagyatékokat létrejöttükben szeretnénk megközelíteni, akkor termelődésük és használatuk, valamint megőrzésük két aspektusa nélkülözhetetlen a továbblépéshez: egyrészt a jellegzetes műfajaikat megteremtő hétköznapi írásbeliség történetiségének, másrészt pedig a családi múlthoz való viszonyt, a családi emlékezetet és identitásképzést szolgáló, generációkon átívelő átörökítésük gyakorlatának és motivációs skálájának az ismerete kell, hogy értelmezésük alapjául szolgáljon. Mindkét területen adott a lehetőség, hogy a levéltári és a társadalomtudományos szemléletet ötvözzük egymással, s ezáltal alakítsuk ki azt az elméleti keretet, amelybe a családi irategyüttesek beágyazhatók. Ehhez egyrészt rendelkezésre áll a nemzetközi levéltárelmélet, amely a magániratok kezelésének teoretikus megalapozása terén az 1990-es évektől kezdődően lépett előre. Másrészt támaszkodhatunk a hétköznapi írásbeliséget és annak jellegzetes műfajait az 1970–1980-as évekbeli felfedezésük után az 1990–2000-es években egyre intenzívebben használó társadalomtörténet megfontolásaira. Harmadrészt pedig ott van az emlékezet társadalomtudományos problematikája, amely a múlthoz való viszonyt, illetve az emlékezet és az identitás kapcsolatának megértésében segít. Ezek a tudományos területek nyújthatnak orientációs keretet a családi iratokkal folytatott levéltárosi és

¹³ A közigazgatási iratokhoz lásd: MULLER–FEITH–FRUIN, 2019. 28. Horváth J. András a magánirati fondok „szerkezeti tagolódása, irattípusok szerinti mintázata”-ról (HORVÁTH, 2019. 32.), „fonszerkezeti, iratmintázati sajátosságok”-ról beszél. (Uo., 33.)

¹⁴ A levéltári gondolkodás történetét jellemző paradigmák áttekintésekor az úgynevezett Holland kézikönyv kapcsán emeli ki ezt a megközelítést Horváth J. András, lásd: MULLER–FEITH–FRUIN, 2019. 24–25.

¹⁵ Tágabb tartalommal használja a „lenyomat” szót Hilary Jenkinson 1922-ben megjelent levéltári munkájában, ahogyan azt Horváth J. András bemutatja: „Sir Hilary úgy vélte: egy adott kor hivatali irategyüttese olyan kibogozhatatlanul sokrétű módon tükrözi, illetve tartalmazza magának a kornak megannyi vonását, hogy az egyfajta élő szerv(et)ként értelmezendő. [...] Az ő felfogásában az adott iratanyag olyanféle »lenyomatot« képez, mint a lábnyom, vagy egy fosszília.” (HORVÁTH, 2012. 28.) A kifejezést hasonló jelentéstartalommal Horváth J. András maga is átveszi a magániratokra vonatkoztatva. (HORVÁTH, 2019.)

történelmi tevékenység számára, s ezek révén a magániratokkal folytatott munka önreflexivitásra is képes társadalomtudományos mezőben válik elhelyezhetővé és értelmezhetővé.¹⁶

Az irathagyatékok organikus egysége

Akár hétköznapi, akár tudományos összefüggésben közelítünk egy-egy családi irathagyatékhoz, annak mikéntjét egyazon szemlélet határozza meg. Az irataikat levéltárban elhelyező emberek többnyire családi irataik szelektálására, egyrészt részleges kidobására, másrészt különböző gyűjtemények közötti tematikus megosztására készülnek éppen, amikor beadási szándékukkal megkeresik a levéltárat. Úgy vélik, hogy az iratok egy része érdektelen, semmiféle értéket nem hordoz, ezért ezektől meg kell tisztítani a beadandó halmazt. Egy másik részét viszont kifejezetten értékesnek gondolják, mert úgymond elég régiek, szépek vagy fontos történelmi események nyomait hordozzák. Ezekről vélik úgy, hogy egészen biztosan érdekelni fogják a levéltárat. És van egy köztes kupac, amelyről a levéltáros véleményét várják, mondja meg ő, érdekes-e neki az, s ennek megfelelően mi legyen vele.

Ugyanez történik az iratokkal akkor, amikor antikváriushoz kerülnek eladásra, vagy árverezés tárgyát képezik. Bár akadnak szerencsés kivételek, ilyenkor sem irategyüttesként, hanem darabonként, egymástól függetlenül értékelve kerülnek eladásra a dokumentumok, az értékelésnek a történelmi források hosszú távú megőrzését szolgáló szemlélettől egészen eltérő szempontok szerint. Itt a gyűjtők értékrendje érvényesül: az irat hírességhez kötődjön, legyen egyedi, ritka, régi vagy szép. De gyakran előfordul az is, hogy az irathagyaték nem antikváriusokhoz kerül, hanem egy családtag közgyűjtemények sora között kezdi tematika szerint szétosztogatni az összetartozó anyagot (ami párosulhat az antikváriumi értékesítéssel is), s a levéltár már csak e folyamat közepette kapcsolódik be. A szétesés, szétforgácsolódás így vagy úgy, de bekövetkezik.

Meglepő módon ugyanez az antikváriumi kereskedelembe intézményesülő, az iratokat egymástól függetlenül kezelő szemlélet érhető tetten a történészek magániratokkal kapcsolatban magatartásában is. Amikor a magánirati fondokban egy-egy témához keresnek illusztratív forrást, ők is negligálják az adott irategyüttes szerkesztésében rejlő történelmi értéket és a kiválasztott iratok irathagyatékban belüli kontextusát. Ráadásul a levéltárakba bekerülő családi irathagyatékok még így, egy-egy konkrét kutatási tárgyhöz felhasználható információforrásként sem kapnak igazán nyilvánosságot.¹⁷ S az iratok összefüggésrendszerével nem számoló látásmód itt, a tudományos közegben is eljut az intézményesülésig, amikor egy-egy kutatócsoport vagy valamilyen egyéni, illetve kollektív kutatói kezdeményezés

¹⁶ Tanulmányom elkészültében nagy szerepe van Papp Barbarának, aki a *Lélek és történelem* című konferenciasorozat szervezőjeként mindkét eddigi rendezvényen lehetőséget adott az előadásra a magániratgyűjtés témájában, ezzel nagyban elősegítve levéltári munkám elméleti reflexióját és a családi iratok feldolgozása terén való előrelépésemet. Ezúton is köszönet illeti őt ezért.

¹⁷ Pozitív példa arra, hogy ilyen jellegű használatukkal a nagyközönség is megcélozható: SZÉCSI-GÉRA, 2016; SZÉCSI-GÉRA, 2017.

egy-egy műfajra fókuszálva és egyben korlátozódva kezd magániratgyűjtésbe, az általa középpontba emelt műfaj reprezentánsait kiszakítva kontextusukból.¹⁸

Mindezek mögött a családi irathagyatékok elméleti megalapozottságú megközelítésének teljes hiánya áll: mint társadalmi-kulturális gyakorlatok termékei, sem a levéltár-, sem a történettudomány berkeiben nem képezik vizsgálat tárgyát. Egy-két részleges kísérleten kívül szinte nincs is hazai példa egy-egy családi irathagyatéka maga egészében történő elemzésére.¹⁹ A társadalomtörténet is műfajokban gondolkodik, nem pedig irategyüttesekben, a nemzetközi tendenciába illeszkedve az autobiografikus műfajok – a naplók és (ön)életrírások – iránti kiemelt figyelemmel.²⁰ Sokatmondó, hogy még e kitüntetett műfajok társadalomtörténeti használatával kapcsolatban is fontosnak tartja megjegyezni Kövér György, hogy: „A *historiográfiában egyébként bevett dolog a személyes forrásokra (elsősorban a levelezésre) való hivatkozás, jóllehet e források használatának sajtószerszerűségei ritkán tematizálódnak.*”²¹ Az általános hazai levéltári gondolkodás nem szentelt és nem szentel ma sem figyelmet a magániratgyűjtő tevékenység tudományos reflexiójának,²² s ugyanígy nem merül fel a társadalomtörténetírásban sem a kérdés, hogy miként és miért keletkeznek, őrződnek meg és kerülnek adott esetben levéltárba családi iratok. Lényegében nem nevezhető meg olyan hazai tudományterület, amely a családi irathagyatékokra entitásként tekintve belső rendszerükben és szerveződésükben ragadná meg és

¹⁸ Ennek példája az 1990-ben létrehozott és 2013 óta a Bécsi Egyetem Történet Intézetében működő Sammlung Frauennachlässe (<https://www.univie.ac.at/Geschichte/sfn/index.php> – Utolsó letöltés: 2020. július 10.), amely autobiografikus műfajok gyűjtésére specializálódott. Az emmendingeni Deutsches Tagebucharchiv honlapján megkülönbözteti az általa gyűjtött (napló, visszaemlékezés, levél) és a nem gyűjtött műfajokat (többek között határidőnapló, háztartási napló). Árulkodó kitétel, hogy fotót vagy személyes dokumentumot kis terjedelemben csak az autobiografikus szövegek függelékeként vesz át: <https://tagebucharchiv.de/tagebucharchiv/ueber-uns/> (Utolsó letöltés: 2020. július 16.) E gyűjteménnyel kapcsolatban jegyzi meg Philippe Lejeune, hogy visszautasítják a levelezések gyűjtését, mert túl bonyolult leltárba venni, osztályozni, elolvasni és használni azokat. (LEJEUNE, 2015. 17.) A MTA BTK Lendület Családtörténeti Kutatócsoport hasonló módon korlátozza figyelmét az egodokumentumokra. (<http://families.hu/rolunk/celok/> – Utolsó letöltés: 2020. július 10.) Kunt Gergely pedig tudományos kutatói munkájához kapcsolódóan kizárólag naplókat gyűjt. (KUNT, 2015. 31–32; CSATLÓS, 2018.) Mindezek alapján különösen fontos az iratok egy hagyatékon belüli összetartozásának történeti felismerése, mint például a holland Arianne Baggermannál, aki az általa elemzett autobiográfiák és az azokat tartalmazó családi levéltárak organikus egységét hangsúlyozza. (BAGGERMAN, 2002. 167.)

¹⁹ Uthalhatunk családi levelezés elemzésére (WAKTOR, 1995.) és családi fényképgyűjtemények feltárására is. (SZALMA, 2006; TERENDI, 2013; MARKÓ-SÁNDOR-SZ. KOVÁCS, 2019.) Egy vidéki személyi-családi irathagyatéka múzeumba kerülésének mikéntjét elemzi néprajzi-antropológiai megközelítésben, a magániratgyűjtéssel foglalkozó levéltárosok számára különösen tanulságosan: HAUPTMAN, 2013. Fontos kivételként kell kiemelni, hogy a néprajztudomány területén a családi irathagyatéka megjelenik kutatási témaként, lásd: GATTI, 2018.

²⁰ KÖVÉR, 2014; KUNT, 2017.

²¹ KÖVÉR, 2014. 55.

²² A magániratgyűjtés elméleti beágyazásának és reflektálásának levéltárosi igénye lényegében csak Horváth J. András munkásságában jelentkezik: HORVÁTH, 2010; HORVÁTH, 2019. Nem elméleti összefüggésben, hanem a gyűjtőmunka gyakorlati tapasztalataira korlátozódva tekint át számos magániratgyűjtési helyzetet és vet fel ezekkel kapcsolatos gyakorlati kérdéseket Kujbusné Mecsei Éva. (KUJBUSNÉ MECSEI, 2017.)

tenné elemzés tárgyává azokat, létrejöttük és nemzedékeken keresztüli használatuk körülményeiből kiindulva.

Ezzel szemben a magániratgyűjtéssel foglalkozó levéltáros mindennapi munkája során a családi irategyüttesek organikus egység mivoltát tapasztalja meg. Nem potenciális kutatási témák illusztrációs tárházát látja bennük, hanem a maguk egészében és struktúrájában érzékeli azokat: szerves, belső összefüggésekben létező entitásként tekint azokra. Ennek megfelelően nem is szelektál az iratok között az „értékes – nem értékes” minősítés szerint, hanem elsődleges szempontja a megőrződött iratanyag megbonthatatlansága, egységének megtartása, az összetartozó irategyüttes széthullásának megelőzése, hogy ne veszítse el történeti forrásértékének jelentős részét azáltal, hogy darabjaira hullva már nem egy társadalmi kontextusát hordozó anyagként él tovább, hanem a történeti érdekességek, ritkaságok egymástól elszakadó pályáira kerül. Feltételezi ugyanis, hogy nem kizárólag a véletlennek köszönhető az az összetétel, ami elébe kerül, hanem abban szabályszerűségek, azonosítható mechanizmusok működnek közre, s mintázatok figyelhetők meg bennük.

A családi iratok eleve a család jellegzetességeit – életútjának eseményeit, gondolkodásmódját, értékvilágát – tükrözve jönnek létre: a műfaji összetétel a maga egyedi konstellációjában a család karakterét hordozza, az iratokat egymáshoz és az adott család történetéhez jelentéssel teli és értelmezésre váró kapcsolatok fűzik. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a családi iratok levéltárba kerülésüket megelőző életük során, felhalmozódásuk évtizedei alatt többszöri rostáláson és rostálódáson mennek keresztül; lényegében folyamatos szelektálás és selejtezés tárgyai. Minden egyes családtag maga is kettős módon alakítja irathagyatékát: nemcsak egy újabb irategyüttest kapcsol hozzá a családi levéltárat alkotó személyi irategyüttesek láncolatához, hanem az önmagáról és a családjáról alkotott képének megfelelően válogatja is a családi iratokat az őrzés során, részt vesz azok alakításában és továbbörökítésében, ezáltal formálva magát a családi fondot.²³ Ennek folytán a családi irathagyatékokban nemcsak az egyéni személyes iratörzés gyakorlata érhető tetten, hanem nemzedékeken átívelő megőrzésüknek és szelektálásuknak a családtörténet részét képező története is.²⁴ A műfaji összetétel egyedi jellegzetességein túl azon keresztül is, hogy mit tartalmaznak, azaz miről beszélnek, és hogy mit nem tartalmaznak, azaz miről hallgatnak, nem véletlenszerű, hanem kontextusba helyezhető és megszólaltatható információkat közölnek a család életét, a generációk láncolatában alakuló útját alapjában meghatározó tényezőkről. A családi események, illetve konfliktusok és családtagok írott nyomainak hiánya éppúgy jelentést hordoz a család emlékezetére és önmagáról alkotott képére vonatkozóan, mint azok megléte.²⁵ Ily módon az, amivel a levéltárban családi fondként találkozunk, az iratok létrejöttének és megőrzésének az adott családot jellemző együttállásában a család történetének, önképének, múlttudatának és karakterének a lenyomatát is

²³ BORSA, 1961. 50–51.

²⁴ Arianne Baggerman egodokumentumokkal foglalkozó történészként jut arra a megállapításra, hogy a családi levéltárak nem véletlenszerű gyűjteményei az iratoknak, hanem a családi identitás megteremtését szolgáló tudatos formálás eredményei. (BAGGERMAN, 2002. 163.)

²⁵ BAGGERMAN, 2002. 169.

magán viseli.²⁶ Megőrzött és levéltárba került összetételükben nem véletlenszerű, az iratok idők során történő szelektálódásának, megsemmisülésének esetlegességében alakuló képet rajzolnak ki, hanem az adott család történetét strukturáltan hordozzák a maguk organikus egységében.

Miután az a megközelítés, amely a családi iratokra belső összefüggéseikben létező szerves egységként tekint, a magániratokkal napi szinten foglalkozó levéltárosok körén kívül a legkevésbé sem magától értetődő, ezek a levéltárosok saját helyzetben vannak. A családi irathagyatékok képezik azt a speciális terepet, amelyen a családi múlttudat, a családi emlékezet és a családi önmeghatározás kérdésköre írott nyomaiban tematizálható. Az írott családi múlt keletkezése, generációkon keresztül történő formálódása és megőrzése, s az e folyamatokat meghatározó, a történeti időben működő társadalmi gyakorlatok alapvetően a magánirat-hagyatékok terepén tanulmányozhatók. Ezekért a mással nem helyettesíthető (írott) lenyomatokért felelősek a magániratgyűjtést végző levéltárosok, kulcsszerepet töltve be abban, hogy entitásként tudjuk megragadni ezeket a hagyatékokat, és képesek legyünk artikulálni azt a történetiséget, amelyben ezek az irategyüttesek létrejöttek és megőrződtek.

Családi múlttudat és emlékezet

Az emlékezés, az önmeghatározás kialakítása és az identitás folytonossága közötti összefüggésrendszer társadalmi, s különösen nemzeti szinten való értelmezése ma már a társadalomtudományos gondolkodás horizontjának szerves része.²⁷ Az emlékezet elméletének, illetve fogalmi mezőjének társadalomtudományos kidolgozásával és fókuszba kerülésével a múlthoz való viszony problémája is könnyebben megközelíthetővé vált. Ugyanezt a jelenségegyüttest azonban a kulturális közösség, illetve a társadalmi egység olyan kisebb szintjén is megragadhatjuk, mint a család. A családok saját múltjukhoz való viszonya és ennek önmeghatározásukban játszott szerepe egy adott társadalom mentális jellemzőjének is tekinthető, skálája akár típusok szerint is leírható. A családi iratok pedig kifejezetten ennek a viszonyoknak a termékei: mint a családi múlt megőrzött írott lenyomatai a családi múlthoz való viszony és a családi emlékezet hordozóközegeként értelmezhetők.²⁸

A családi *írott múlt*nak mint a családi emlékezet egyik aspektusának felbukknása azonban autonóm kutatási tárgyként meglehetősen korlátozott. Lényegében mintha nem is létezne, annak ellenére, hogy a családi múlt és családi emlékezet problematikája jelen van a társadalomtudományos érdeklődés látókörében, csak éppen a kommunikatív emlékezetre korlátozódva. A családi múltat, illetve az

²⁶ A magánirategyüttesek másik nagy halmazával, a személyi irathagyatékokkal kapcsolatban fogalmazza meg ugyanezt Horváth J. András, elsősorban pszichológiai megközelítésben. (HORVÁTH, 2019.)

²⁷ Ebben meghatározó szerepet játszott Jan Assmann, aki elsőként dolgozta ki ennek a kérdéskörnek az elméleti alapjait, lásd: ASSMANN, 1999. 18.

²⁸ Magániratok levéltárba adása, ajándékozása kapcsán a családi örökségkezelés, a múlthoz és annak emlékeihez való viszony szerepét emeli ki Kujbusné Mecsei Éva is, lásd: KUJBUSNÉ MECSEI, 2017. 23.

ahhoz való viszonyt érintő magatartásformák a történettudományban nem igazán képezik megfigyelés tárgyát, noha az egyéni és családi önmeghatározás egyik alapvető tényezőjéről van szó. A múltra való emlékezés, a történeti emlékezet kérdése a történetírásban szinte kizárólag a nemzeti történelemhez, a nemzeti múlt kérdéséhez kötődik. A család szintje a múlttal és emlékezettel kapcsolatos megközelítésekben nem merül fel, nincs szó a családi múlttal való viszony vagy a családi emlékezet módszeres vizsgálatáról. Viczián Zsófia 2000-es évekbeli publikációi magyar nemesi családok 20. század második felében létező múlttudatának, családi emlékezetének és családtörténetének témájában egyedülállónak mondhatók.²⁹ Kunt Gergely szintén kiemeli a család mint emlékezeti közösség szerepét, működésének vizsgálata azonban csak egyik aspektusát, nem pedig önálló tárgyát képezi elemzésének, s a családi emlékezetnek a kamasznaplók műfajában megjelenő lenyomatával foglalkozik, komplex írott hagyatékokkal nem.³⁰ Még az elbeszélés kereteként a családot választó és tárgyi, írott, valamint képi emlékekkel dolgozó kiállítások sem a családok saját múltjukhoz való viszonyát tematizálják, hanem számukra a család inkább a megélés és az emlékezés kerete, a nézőpont átfordítása, azaz az emlékezés mikéntjére való rákérdezés nélkül.

Ami a kommunikatív emlékezetet illeti, a szociológia mindenekelőtt a holokausztkutatás keretei között foglalkozik a történeti események által meghatározott emlékezet családon belüli, nemzedékek közötti átörökítésével, illetve konstruálódásával. A családi múlttal való viszonyra a szembenézés és elhallgatás problémájaként, illetve a zsidóüldözést átélte és a későbbi nemzedékek egymáshoz és a múlt emlékezetéhez való viszonyaként kérdez rá az *oral history* módszerével, nem használva írott emlékeket, dokumentumokat.³¹ S bár az ilyen irányú kutatások kiindulópontját alapvetően a zsidóüldözés családi emlékezete adja, van példa arra is, hogy a kérdésfeltevés kiterjedjen a 20. századi történelem egészére, és a századot alapjában jellemző úgynevezett történeti traumáknak a családokra és az azokat alkotó egyes nemzedékekre gyakorolt hatását tegye vizsgálat tárgyává.³²

Létezik ugyanakkor egy másik tudományterület is, ahol ez a jelenségegyüttes szintén a figyelem fókuszpontjában áll. A pszichológia, illetve a pszichoterápia transzgenerációs iránya ugyanezt a viszonyt problematizálja, amikor az egyéni élet pszichés gondjait a felmenők nemzedékeire visszavezetett eseményekkel, azokra reakcióként születő magatartásmintákkal, illetve genetikai lenyomatokkal köti össze, és azokban keresi egyrészt a magyarázatot, másrészt a megoldást az egyén élete során adódó, pszichológiailag értelmezett elakadásaira, nehézségeire. A felmenőktől kapott magatartásminták háttérben, azok kiváltójaként a családi

²⁹ VICZIÁN, 2006; VICZIÁN, 2008.

³⁰ KUNT, 2017. 135–142. További kutatást igényel annak megválaszolása, hogy vajon nemzetközi szinten is hasonló-e a helyzet, vagy éppen ellenkezőleg, ott a családi múlt kérdése a történettudományban is bevett probléma.

³¹ KOVÁCS–VAJDA, 2002.

³² Egy Losonczi Ágnes vezetésével az 1990-es években folytatott szociológiai kutatást kell kiemelni e téren. (LOSONCZI, 2005.) Bár a kutatás az interjúkban testet öltő egyéni-családi emlékezetet arra használta, hogy elemzés révén családi mobilitási utak típusait alkossa meg, s nem pedig maga a családi emlékezet állt a kérdésfeltevés középpontjában, az írott emlékek, a családi dokumentumok szerepe így is említésre került. (Uo., 22–25.)

emlékezetben akár tudat alatt is nyomot hagyó és generációkon keresztül ható történeti eseményekkel és traumákkal is számol,³³ s a családi múlthoz való viszony, az elhallgatás, elrejtés kapcsán pedig nem ritkán lyukad ki az adott család valamilyen történelmi esemény, sok esetben a zsidóüldözés általi, gyakran elhallgatott érintettségéhez.³⁴

A transzgenerációs pszichológia családi emlékezetet kulcsnak tekintő értelmező tevékenységében egy másik fontos tényező, hogy bár nem maga az írott múlt, írott emlékezet áll érdeklődésének középpontjában, nem hagyja figyelmen kívül a családi írott múlt dokumentumait sem. Az egyéni esetek kezelésében a családi fotókat, fotóalbumokat vagy a családi leveleket is eszközként használja, s az adott személy ezen emlékekhez való viszonyát megfigyelve és elemezve jut előre az eset feltárásában.³⁵

A társadalomtörténeti kutatás a transzgenerációs terápia tevékenységétől távol esik ugyan, kérdésfeltevésüket és bizonyos keretek között céljukat tekintve mégis lehet párhuzamot vonni közöttük. A terápia a múlt írott emlékeit nem feltétlenül használja ahhoz, hogy az egyén és rajta keresztül egy család múltképét feltárja. A társadalomtörténet esetében pedig nyilvánvaló, hogy célja nem a terápia, bár a feltárás révén a jelenbeli gyakorlatainkkal való szembesítés nagyon is működhet az egyéni terápiához hasonlóan. A múlt tudatosításában és – elfogadva Jan Assmann megállapítását, miszerint a múlt azáltal létezik, hogy az ember viszonyba lép vele³⁶ – egyben megteremtésében játszott szerepük párhuzamos egymással. Amiben azonban mindennél határozottabban közel állnak egymáshoz, az a megismerés tárgyának körülhatárolása. Mindkettőt az egyéni világlátást és magatartást meghatározó többgenerációs családi minták átadása érdekli, azok formálódása a családi nemzedékváltások sorában, a transzgenerációs pszichológia pedig erre a saját múlthoz való viszonyon, annak családi keretek között zajló egyéni feldolgozásán keresztül fókuszál. Olyan jelenségekre világít rá, mint bizonyos családi események elhallgatása, családtagok közös családi emlékezetből való kiejtése, kiradírozása: ezek azok a mechanizmusok, amelyek a kommunikatív emlékezethez hasonlóan egy-egy család többgenerációs múltját hordozó írott nyomok rendszerét, a családi irathagyatékokat is formálják. S ahogy a pszichológia transzgenerációs iránya elemzi a családtörténeti események és családtagok közös emlékezetben betöltött helyét, úgy lehet értelmezni a családi emlékezetet hordozó családi irathagyatékban is a jelenlétek, illetve hiányok szerepét és jelentését. Hiszen miként a családi (kommunikatív) emlékezet a maga egészében is szerkesztett, ugyanúgy eshetnek és esnek át a családtagoknak köszönhetően szerkesztési műveleteken annak írott megtestesülései is, a családtörténeti munkák, az önéletírások vagy maguk a családi levéltárak.³⁷

Ezen a ponton elérkezünk a családi irathagyatékokkal való foglalkozást alapjában meghatározó kettős dimenzióhoz. Az irathagyatékokhoz nemcsak tartalmuk

³³ GYARMATI, 2013; ORVOS-TÓTH, 2018; ANTALFAI, 2018.

³⁴ ORVOS-TÓTH, 2018. 109–112; 114–119.

³⁵ <http://christineulivucci.net/> (Utolsó letöltés: 2019. november 7.); <http://www.transsgenerationnel.com/> (Utolsó letöltés: 2019. november 7.).

³⁶ ASSMANN, 1999. 31.

³⁷ A családi emlékezet szerkesztett mivoltához: BAGGERMAN, 2002. 169.

feltárásával közelíthetünk, hanem tipikus és egyedi vonásokat ötvöző szerkezetükben, irategyüttes mivoltukban való megfigyelésével is. Ennek révén ugyanúgy a család történetéhez és karakteréhez juthatunk közelebb, mint az iratok tartalmi vizsgálatával. Ha olyan kérdéseket teszünk fel, hogy vajon mit tükröz az irathagyaték összetétele, időbeli kiterjedése és megőrzésének, illetve levéltárba kerülésének körülményei a családi értékrendből, a kulturális-társadalmi jellemzőiből a saját múltjához való viszonyán keresztül, akkor máris a hagyaték genezisén keresztül próbáljuk a családot értelmezni és leírni.

A családi irattermelés és iratmegőrzés mint társadalmi gyakorlat

Viszonylag új a személyi archívumok dekonstrukciójának gondolata, illetve igénye úgy a társadalomtörténetben, mint a levéltárelméletben. Bár a két tudományterület a közöttük lévő különbségnek megfelelően eltérő irányból közelít e tárgyhoz, mégis egyazon jelenségegyüttesnek ugyanazon látásmódban gyökerező, csak éppen két eltérő fogalomkészlettel való megragadásához, illetve leírásához jutnak el. Amiről szó van, az a személyi-családi iratok termelődésének és nemzedékeken keresztüli megőrzésének a gyakorlata, amely magatartási minták skálájaként írható le, és az egyes családokat jellemző sajátosságnak tekinthető.

A nemzetközi levéltári szakirodalom a magániratok keletkezésére és megőrzésére az 1990-es években kezdett társadalmi gyakorlatként tekinteni. Sue McKemmish ausztrál levéltáros programadónak bizonyult 1996-os írásában fogalmazta meg, hogy vizsgálat tárgyává kell tenni az iratörzési gyakorlatok és rendszerek társadalmon belüli intézményesülésének mikéntjét. Mégpedig kifejezetten abból a nézőpontból, hogy miként is alkalmazzák az egyének a személyes iratörzésükben a dokumentációs formákra és az iratörzési rendszerekre vonatkozó (intézményes) szerepeket. Úgy vélte, túl kell lépni azon, hogy a levéltárosok hagyományosan ezt csak testületi, intézményes környezetben kezdik el vizsgálni, s ki kell terjeszteni az ilyen irányú feltárást a magániratokra is.³⁸ Arra is kitért, hogy nagyon is szem előtt kell tartani az iratmegőrzői magatartás és a személyiségvonások közötti összefüggésekre vonatkozó megfontolásokat. Miért akarnak vagy érzik szükségét az emberek annak, hogy személyes iratokat hozzanak létre, őrizzenek meg vagy éppen pusztítsanak el? Milyen személyiségű emberek hozzák létre és őrzik meg irataikat oly módon, hogy azok személyes archívumot alkotnak?³⁹ Egyáltalán, milyen tényezők határozzák meg a személyes iratok megőrzésének kultúráját, azt, hogy mit akarnak az emberek megőrizni, milyen dokumentációs formában, miért és mennyi ideig, s milyen skáláját azonosíthatjuk ennek a magatartásnak a megszállott iratmegőrzőtől a rendszeres megsemmisítő típusáig?⁴⁰

Ezen alapvető problémafelvetés ellenére a magániratgyűjtés elméleti összefüggéseivel foglalkozó nemzetközi levéltári szakirodalom – annak is döntően az angolszász, elsősorban kanadai és ausztrál iránya – a mai napig nem annyira kulturális

³⁸ McKEMMISH, 1996. 184.

³⁹ Uo., 184–185.

⁴⁰ Uo., 1996. 175–176.

minták által meghatározott társadalmi gyakorlatként tekint az egyéni iratörzési szokásokra, mint inkább pszichológiai tényezőkben keresi az értelmezési keretet. A kanadai Rob Fisher iratátadó magatartásával kapcsolatos kérdéseket boncolgató 2015-ös alapvető írását kifejezetten ez a szemlélet jellemzi.⁴¹ Kiemeli annak a ténynek a fontosságát, hogy a magánirati fondok életük során, akár létrehozójuk, akár későbbi megőrzőjük rájuk irányuló tettei révén folyamatosan alakulnak, s a levéltárosnak nagyon is feladata, hogy feltárja ezt a kontextust.⁴² Az iratbirtokosok és a megőrzők iratokhoz, valamint a levéltárba adáshoz való viszonyát azonban kizárólag az egyén szintjén tárgyalja, s motivációikra e viszony pszichológiájaként tekint.⁴³ Jellemző módon kiter ugyan arra, hogy az egyéni életút meghatározó állomásaihoz kötődő rítusoknak az iratok megőrzése, illetve elrendezése is szerves része – például nyugdíjba vonulás, évforduló vagy haláleset alkalmával –, összefüggésben az emlékezetbe foglalás vágyával, ezen az ösvényen azonban nem megy tovább.⁴⁴ Így nem is teremt kapcsolatot az etnográfia, illetve antropológia átmeneti rítusok fogalmához, amelynek révén máris kulturális összefüggésbe helyezhetők lennének az életciklusokat lezáró eseményekhez kapcsolódó rituális gyakorlatok részeként szemlélt iratmegőrzési szokások.

Ennek a megközelítésnek a magyarországi levéltárelméletben nagyon kevés nyoma van. A hazai levéltári irodalom egészében igen keveset foglalkozott és foglalkozik ma is a magániratokkal, annak ellenére, hogy a magániratok eltérő intenzitással ugyan, de mindig is részét képezték az iratgyűjtési tevékenységnek.⁴⁵ A magániratok sajátos jellegének problémája az 1940–1960-as években kiváltott ugyan reflexiókat, ezek azonban kizárólag a személyi és családi fondok rendezésének mikéntjére irányultak.⁴⁶ Sem maga a gyűjtés, sem pedig a személyi vagy családi irathagyatékok mibenléte nem nyert elméleti megközelítést és megfogalmazást. S ez az elméleti reflektátlanság azóta sem változott. Az a magániratgyűjtésre összpontosító, teoretikus igényű kortárs irány, amely elsősorban az angolszász levéltári gondolkodás területén figyelhető meg mintegy két évtizede, Magyarországon nem vált ki visszhangot, és a magániratgyűjtéssel kapcsolatos kérdések nem váltak tudományos diskurzus tárgyává. Horváth J. András úttörő elméleti tapogatózásai és elemzési kísérletei e területen nem tudnak egy tágabb levéltárosi eszmecserébe, illetve gondolkodásba integrálódni.⁴⁷ Nemcsak a gyűjtéssel, a levéltáros és az iratbeadó közötti érzékeny viszony mibenlétével vagy a társadalmi emlékezet alakításában játszott szereppel kapcsolatos jelenségek nem váltak tudományos reflexió tárgyává, hanem – akár az évtizedekkel korábbi szakirodalom nyomdokaiban – maga az iratrendezés mikéntje sem.

Ha a másik irányból, a társadalomtörténet felől közelítünk a családi iratokhoz, a kiindulópont és a hangsúly az irategyűtéseket alkotó műfajokra és azok történetiségére helyeződik át, s az egodokumentum, valamint az úgynevezett hétköznapi

⁴¹ FISHER, 2015.

⁴² Uo., 97.

⁴³ Uo., 100; 105.

⁴⁴ Uo., 101.

⁴⁵ HORVÁTH, 2010. 15–17. Ritka kivételként lásd: KUJBUSNÉ MECSEI, 2017.

⁴⁶ VARGA, 1938; BAKÁCS, 1942–1945; BAKÁCS, 1957; BAKÁCS, 1960; BENDA–NÉMETH, 1956; BORSA, 1961.

⁴⁷ HORVÁTH, 2019.

írás (*écriture ordinaire*) lesz a kulcsszó. Az irategyüttesek műfajok szerinti létrejötte és összetétele léphet elő az értelmezésben, s a családi fondok szerkezete lesz a vizsgálat tárgya.⁴⁸ A kirajzolódó mintázatokat megfigyelve pedig feltehetjük a kérdést, vajon van-e összefüggés, s ha igen, miféle, az adott irategyüttes szerkezetét megteremtő és az adott családot jellemző irattermelődés és iratmegőrzés, illetve az iratok tartalmából kibontakozó családi jellemvonások között. Létezik kapcsolat a család története és karaktere, valamint a múltjához való, a hagyaték struktúrájára is kiható viszonya, írott múltjának megőrzése között, s vajon tükröződik-e egyik a másikban?

A társadalomtörténet nemzetközi terepén a hétköznapi írás és az egodokumentumok bizonyultak azon vizsgálati tárgynak, amelytől a történészek az utóbbi időben eljutottak a személyi archívumok jelenségéhez. Ahogy magától értetődővé vált a mindennapi írásbeliség és annak egyes műfajai, mint például a naplóírás vagy a levelezés történetisége, úgy került egyre közelebb a társadalomtörténet az ezen műfajok egyik kontextusát képező rendszer, a magánirategyüttesek, s ezen belül a családi iratok termelődésének és megőrzésének értelmezéséhez, meghaladva ezáltal azt az állapotot, amikor az egyes műfajok még csak önmagukban álltak a kutatás és az ahhoz szervesen kapcsolódó gyűjtés fókuszában.

A hétköznapi írás és az egodokumentum kifejezések megszületése és tudományos tárgyként való megalkotása egyazon forrásból fakadó, csak éppen eltérő tudományterületen, egymással párhuzamosan jelentkező áramlatként írható le. Mindkettő 1970-es évekbeli kezdetekre nyúlik vissza, amikor is a hétköznapiság iránt feltámadt társadalomtudományos érdeklődés az írásbeliség terén is újraírta a kutatás horizontját a nem irodalmi írás és műfajai létének felismerésével,⁴⁹ hogy azután az 1990-es, illetve a 2000-es években terebélyesedjen ki, létrehozva a maga nemzetközi intézményrendszerét is.⁵⁰ Az egodokumentum terminus korábban, 1958-ban tűnt fel: Jacques (Jacob) Presser holland történész használta elsőként, hogy azután az 1980-as években a szintén holland történész, Rudolf Dekker mélyítse el tartalmát, az 1990-es években pedig Winfried Schulze emelje át a német történettudományba és vesse egyúttal kritika alá.⁵¹ Ami pedig a hétköznapi írás (*écriture ordinaire*) szakkifejezést illeti,⁵² az 1990-es években Daniel Fabre volt az az antropológus, aki kulcsszerepet játszott az ilyen irányú kutatásokban, illetve magának a hétköznapi írás kifejezésnek a társadalomtudományos meghonosításában.⁵³

Mint a hétköznapi írás kutatója, Philippe Artières az 1970-es évek első felére teszi az autobiografikus műfajok áttörését a francia történetírásban.⁵⁴ Konkrét eseményként Michel Foucault Pierre Rivière-kötetének 1973-as megjelenéséhez köti az

⁴⁸ Ilyen értelemben használja a fondszerkezet terminust, kísérletet téve tipológia felállítására is. (HORVÁTH, 2019.)

⁴⁹ CALLAC, 1994.

⁵⁰ Az egodokumentumok gyűjtésére és/vagy elemzésére specializálódott európai intézményeket veszi számba: HORVÁTH, 2010. 14–15.

⁵¹ RUTZ, 2002. 3.

⁵² Jelentéstartalmához lásd: https://theses.univ-lyon2.fr/documents/getpart.php?id=lyon2.2007.mbodj_a&part=201926 (Utolsó letöltés: 2020. július 24.)

⁵³ FABRE (DIR.), 1993; FABRE (DIR.), 1997.

⁵⁴ ARTIÈRES–KALIFA, 2002.

autobiográfia felértékelődését, de a tendencia kontextusaként kiemeli a *microstoria* által bevezetett hangsúly-áthelyeződéseket is, a cselekvők szerepének tulajdonított kiemelt fontosságot, a névtelen hétköznapi emberek iránt kialakult tudományos figyelmet, valamint a tanúságtételnek és az írás konstruáló funkciójának előtérbe helyeződését a társadalomtudományok terepén. Az autobiografikus műfajokon keresztül a személyes archívumok (*archives personnelles*) irányában az 1970-es évektől kezdődően mutatkozó megnövekedett tudományos érdeklődés tendenciáját ugyanakkor három szakaszra bontja.

Az első fázist, amelyet ő a szakralizálás szakaszának nevez, az 1968-as események hívták életre, és magját a társadalom marginális csoportjai által hallatott hang felfedezése képezte. Ezen időszak az addigi történetírással szemben egyfajta ellentörténelmet kívánt képezni, megmutatva az események fonákját. Ehhez a szövegeket érintetlenül, az értelmezés által megvalósuló hatalmi beavatkozástól mentesen használta fel, azt tételezve, hogy azok mint tanúságtételek önmagukért beszélnek. Ezt másodikként a problematizálás fázisa követte az 1980-as évektől, amikor is az antropológia által áthatott nézőpontot követve már nemcsak a diskurzus tartalmára figyeltek a történészek, hanem a termelődés gyakorlataira is. A személyes archívumok, illetve az általuk tartalmazott műfajok létrejöttükben, a termelődésüket lehetővé tevő gyakorlatokban váltak kutatási tárgygyá. Ennek az időszaknak volt a nagy vállalkozása az *Annales* harmadik generációjához kötődő *Histoire de la vie privée* sorozat az 1980-as évek közepén Georges Duby és Philippe Ariès szerkesztésében, amely a mindennapok írásbeli műfajaira is felhívta a figyelmet. E szemléletváltás nyomán került fókuszba az olvasás és az írás története – elsősorban Roger Chartier révén és hatására –, valamint nem annyira a történetírás, mint inkább az antropológia és az irodalomtörténet terepén a hétköznapi írás, s annak egymásba átjátszó műfajai. Különösen az autobiografikus műfaj, mindenekelőtt Daniel Fabre és Philippe Lejeune kezdeményezésére. Végül az 1980-as és az 1990-es éveket meghatározó látásmód után az ezredfordulón kezdett körvonalazódni egy újabb szemléletváltás, a banalizálás fázisa. Ekkor a személyes archívumok a korábbi dekonstrukcióknak köszönhetően már magától értetődő és más forrásokhoz hasonlóan kritikával kezelt forrássá válva terjedtek el a történeti kutatásban, a köznapi érzelmek, tapasztalatok, gyakorlatok vizsgálatában. Artières meglátása szerint mindez egybeesik az egyéni tanúságtétel rendkívül erős társadalmi felértékelődésének trendjével, s egyúttal maguk a személyes levéltárak is dekonstrukció tárgyává válnak. Már nemcsak keletkezésük mikéntje a kérdés, hanem mai kortárs használatuk mibenléte is, s külön kutatási irányként jelentkezik a személyes archívumok társadalmi használatának vizsgálata.

Ami az egyes műfajokat illeti, a nemzetközi társadalomtörténet a levelezést érintően jutott a legmesszebbre. A támpontokat már az *Histoire de la vie privée* is megadta,⁵⁵ monográfiák tárgyává válva az 1990-es évek elejétől pedig folyamatosan az érdeklődés homlokterében áll.⁵⁶ A magániratok halmazán belül a levelezések által kiváltott kitüntetett figyelem ellenére azonban még az 1990-es és a 2000-es

⁵⁵ PERROT (ED.), 1990. 131–132; 565–566.

⁵⁶ DAUPHIN–LEBRUN-PÉZERAT–POUBLAN, 1995; EARLE (ED.), 1999; DAUPHIN, 2002; STANLEY, 2004; BAUER-HÄMMERLE (HG.), 2017.

évek fordulóján is figyelmeztetni kellett arra, hogy a levelezések nem egyszerűen a történeti kutatások alátámasztásának tárházai a belőlük vett idézetek révén, hanem műfajként kell a történetiségükkel számolni, és a levélírást mint társadalmi és kulturális gyakorlatot kell megvizsgálni.⁵⁷

Ugyancsak az érdeklődés középpontjába tudott kerülni a családtörténet memoártól, önéletírástól nehezen elválasztható műfaja is. A társadalomtörténet a családtörténeti kutatások által hagyományosan kiaknázott műfajt is új kontextusba tudja helyezni az egodokumentumok vizsgálatát jellemző szemléletnek köszönhetően. A műfaj történetiségéből kiindulva Daniel Pouban 19. századi francia családtörténeti munkákat, illetve autobiográfiákat elemezve azok korabeli művelését, a családi önreprezentációt ösztönző tényezőket, valamint a műfaj társadalmi-kulturális jelentését vizsgálja.⁵⁸ Miközben ez a kérdésfeltevés magától értetődő a középkor és a kora újkor kutatásában, addig a 19. századtól napjainkig terjedő időszakban már sokkal korlátozottabb és hiányosabb iránta a tudományos figyelem. Pedig a családi múlthoz való viszonyt megtestesítő családtörténet mint műfaj történetiségének vizsgálata – mely időszakokban, milyen társadalmi, kulturális közegben vált például fontossá – az egyes irathagyatékok formájában testet öltő családi emlékezet kérdésének értelmezését is elősegítené.

Az egodokumentumok irányából érkezett meg a családtörténet problémaköréhez Arianne Baggerman holland történész is.⁵⁹ Az autobiografikus műfajok és a családi emlékezet kapcsolódásait körüljáró vizsgálódásának alapját egy 1983-ban Rudolf Dekker által elindított gyűjtőmunka adta, amely a középkortól a 20. századig terjedően kívánta számba venni a holland egodokumentumok teljes állományát.⁶⁰ Az egodokumentumok által az 1990-es évek óta kiváltott intenzív kutatási figyelem nemzetközi tendenciájába illeszkedő holland kutatás szintén elvezetett e műfajok történetiségének vizsgálatához. 18–19. századi termelődésük, használatuk intézményes csatornái – mint az e műfajokra épülő kereskedelmi tevékenység, valamint az iskolai nevelés –, és a létrejöttüket megalapozó gondolkodásbeli keretek, az időérzékelés és a múlttudat áll a holland autobiográfiákkal foglalkozó kutatócsoport kérdésfeltevésének fókuszában.⁶¹ Ennek részeként az Arianne Baggerman kutatásának tárgyát képező naplók és a családtörténet műfajától mereven el nem választható önéletírások hamar elvezettek a családi múlt, családi emlékezet és az önmeghatározás kérdésköréhez is.⁶² S miután az autobiográfiák vizsgálata során kiderült, hogy azokat a 19. században a várakozásokkal ellentétben egyáltalán nem az intimitás igénye hívta életre, hanem a családon belüli morális célú használat, az egyéni élet erkölcsi tanítássá emelése az utódok számára, a családi írott emlékezetét alkotó tágabb kontextusuk – amely nélkül nem is értelmezhetőek teljes

⁵⁷ EARLE (ED.), 1999. 1; 3.

⁵⁸ POUBLAN, 2002.

⁵⁹ BAGGERMAN, 2002.

⁶⁰ A számbavételhez kapcsolódó kutatások, illetve kutatócsoportok eredményeinek közzétételére honlap is létesült: <http://www.egodocument.net/egodocument/> (Utolsó letöltés: 2020. július 7.)

⁶¹ BAGGERMAN–DEKKER–MASCUCH (EDS.), 2011.

⁶² <http://www.egodocument.net/egodocument/controlling-time.html> (Utolsó letöltés: 2020. július 7.); DEKKER (ED.), 2002; BAGGERMAN–DEKKER–MASCUCH (EDS.), 2011.

mélységükben –, a családi identitást megteremtő és fenntartó családi levéltárak is az elemzés homlokterébe kerültek.⁶³

A francia társadalomtörténetírás – többek között az antropológia által inspirálva – legújabban már az egyes mindennapi írott műfajok történetiségének vizsgálatán is túllépett, és felfedezte magának a levéltártörténetben rejlő távlatokat is, kiemelve a levéltárat mint társadalomtudományos megfigyelés tárgyát a levéltárosok hatóköréből.⁶⁴ Figyelmének középpontjában az írástermelés és -megőrzés gyakorlatai állnak, amelyekre időben változó rendszereket alkotó materiális és kognitív infrastruktúráként tekint, s a modern nyugati demokrácia írásbeli kultúrájának feljegyző, leíró, rendszerező, osztályozó gyakorlataiban a világ írásba foglalásának és egyben elgondolásának mikéntjét keresi.⁶⁵ Ez a szemlélet ugyanúgy, ahogy az egyes autobiografikus műfajok társadalmi használatára irányuló kutatások megközelítésmódja is, alapjában vág egybe a dokumentációs formákra és iratőrzési rendszerekre irányuló kortárs angolszász levéltári látásmóddal. Csak a francia társadalomtudomány terepén ellentétes módon a levéltárelmélet és a társadalomtörténetírás közül az utóbbi volt az, amely eljutott a jelenség tudományos érzékeléséig.

A magyar társadalomtudományokban egyelőre nincs jele annak, hogy a hétköznapi írás jelenségegyüttese tudományos tárgyként formálódna. Hazai terepen nemhogy kutatási témák és fordítások, de még hivatkozások terén sem igen mutatkozik a jelenléte ennek a kutatási iránynak, amely antropológiai szemlélettel tekint a mindennapi írást és annak műfaji struktúráját kialakító társadalmi-kulturális gyakorlatokra. Egyetlen kivétel Keszeg Vilmos munkássága, akinek köszönhetően a 2000-es évek erdélyi néprajztudományában, méghozzá az egyetemi oktatásban, megjelent a mindennapi írásbeliség vagy másként populáris írásbeliség fogalma, definíciója és kutatástörténeti áttekintése.⁶⁶ Maga a francia antropológiában gyökerező kifejezés sem honosodott (még) meg, fordítása bizonytalan.⁶⁷ Az egodokumentumok iránti tudományos figyelem ugyanakkor egyértelműen kialakult a 2000-es években, az irányukban mutatkozó történeti kereslet hazai megnyilvánulásairól Kövér György 2011-ben már áttekintést tudott adni.⁶⁸ Ugyanekkor Horváth J. András mint a levéltári iratgyűjtés új fókuszpontjáról beszélt a magánirategyüttesekről, ugyancsak az egodokumentumok műfajait, a naplókat, önéletírásokat, visszaemlékezéseket és a levelezéseket emelve ki.⁶⁹ A műfaji együttes kiemelt szerepe mutatkozott meg abban a holland példával párhuzamba állítható alap kutatásban

⁶³ Az autobiográfiák és az azokat tartalmazó családi levéltárak közötti szoros kapcsolatot hangsúlyozza: BAGGERMAN, 2002. 167.

⁶⁴ ARTIÈRES, 2009. 125–126.

⁶⁵ GARDEY, 2008.

⁶⁶ <https://lexikon.adatbank.transindex.ro/tematikus/szocikk.php?id=13> (Utolsó letöltés: 2020. július 29.); KESZEG, 2008.

⁶⁷ Horváth J. András „*hétköznapi írásmódok*” formában fordítja le (HORVÁTH, 2010. 15.), Keszeg Vilmos pedig „*mindennapi írás*”-ként (KESZEG, 2008. 167.), illetve „*mindennapi/populáris írásbeliség*”-ként. (<https://lexikon.adatbank.transindex.ro/tematikus/szocikk.php?id=13> – Utolsó letöltés: 2020. július 29.) A terminus más hazai történet- vagy irodalomtudományi előfordulására nem sikerült példát találnom.

⁶⁸ KÖVÉR, 2011. 219.

⁶⁹ HORVÁTH, 2010.

is, amely a hazai közgyűjteményekben fellelhető naplók, emlékiratok annotált bibliográfiáját készítette el a 2000-es évek első felében.⁷⁰ A tudományos érdeklődés napjainkban is töretlen intenzitása összhangban áll a nemzetközi társadalomtudományos tendenciákkal. Az autobiografikus műfajok halmazán belül is elsősorban a naplót övezi kitüntetett figyelem, a szövegekölzések szüntelen gyarapodásán túl elemzések formájában is,⁷¹ miközben a levelezések esetében egyelőre a forráskiadás dominál, elemzésük terén még inkább csak kísérletekre hivatkozhatunk módszeres kutatások helyett.⁷² Az egodokumentumok kategóriájába sorolható további nagyobb műfajok,⁷³ mint a memoár vagy az azzal összefonódó családtörténet viszont jóformán be sem került a tudomány látókörébe, legalábbis antropológiai megközelítésben nem. Az irodalomtörténet kizárólag a magasművészet termékeként tekint e műfajokra, s az irodalmi elitbe sorolt írók írásműveiként, azaz irodalmi műalkotásként kezeli azokat (például a családtörténeti regény formájában), nem pedig a hétköznapi írás műfajaként. Ami pedig ennek kisebb, a mindennapi használatba még jobban beágyazódó műfajait illeti – mint például a zsebnaptárt, a határidőnaplót vagy a háztartási könyvet –, az ezeket termelő társadalmi gyakorlatok mibenléte és történetisége még csak fel sem merült a hazai kutatásban.

Az egodokumentumok iránt immáron két évtizede folyamatosan megnyilvánuló hazai társadalomtudományos – s azon belül is társadalomtörténeti – érdeklődés azonban annak ellenére, hogy a nemzetközi tendenciába illeszkedik, egyelőre nem lépett tovább abba az irányba, hogy e műfajok történetiségét, az általuk alkotott rendszert és az azt megteremtő társadalmi gyakorlatokat problematizálja. A hazai társadalomtudományok, illetve a társadalomtörténet egyelőre e műfajok egy-egy képviselőjének elemzésére vagy egy-egy konkrét témához rendelt csoportos használatukra korlátozódik, de nem foglalkozik az egyes műfajok és az e műfajok által alkotott rendszer mibenlétével és keletkezésével, a használatukat és termelődésüket meghatározó társadalmi-kulturális gyakorlatokkal. Ennek nyilvánvaló jele, hogy a hétköznapi írás problematikája egyelőre reflektálatlan Magyarországon.

A családi irathagyatékok irattípusok, műfajok egyedi vagy éppen tipikus szerkezetében történő megragadásának pedig éppen ez a megközelítés felelne meg. A hétköznapi írás jellegzetes műfajainak társadalmi használata, termelése és megőrzése lehet a maga történetiségében az egyik kulcs a családi irathagyatékok értelmezéséhez. Induljon akár a társadalomtörténet, akár a levéltárelmélet felől, a dokumentációs formák történeti alakulására irányuló tudományos figyelem könnyen összekapcsolható a hétköznapi írásbeliség műfajainak a magániratgyűjtés levéltárelméleti

⁷⁰ KÖVÉR, 2011. 219–220.

⁷¹ KUNT, 2017; KUNT, 2019.

⁷² Mint például: WAKTOR, 1995.

⁷³ Az egodokumentumok halmazának körülhatárolásában eddig kétféle definíció született. Míg Rudolf Dekker meghatározásában a szerző saját érzéseit és cselekvéseit megfogalmazó műfajokba tartozó írásművek létrejöttének közös jellemzője az önkéntesség és szándékosság, addig Winfried Schulze ennél tágabb definíciót alkotott, és a hivatali, jogi vagy gazdasági ügyekben született írásművekben formát öltő olyan megnyilatkozás-típusokat is ide sorolt – többek között a kérelmek, a kihallgatási jegyzőkönyvek vagy a végrendeletek –, amelyeknél már az adott eljárás által kikényszerített, tehát nem önkéntes önértékelés ölt formát. Lásd: RUTZ, 2002; DOMINKOVITS, 2017. 250.

megfontolásaitól függetlenül létező társadalomtörténetével. Előttünk álló feladat, hogy feltárjuk a levéltárakban felhalmozott családi irathagyatékok struktúráját, azaz műfajok, irattípusok szerinti összetételük rendszerét.⁷⁴ A családi iratok műfaji tagolódását megmutató térkép megrajzolásához viszont elengedhetetlen az egyes műfajok történetileg változó létrejöttének és használati módjának vizsgálata, s ennek részeként termelődésük és megőrzésük szituációinak és motivációs skálájának megismerése. Ahhoz, hogy e dokumentumok létrehozásának gyakorlatát az adott család vagy személy élettörténetén belül értelmezni tudjuk, meg kell ismernünk e műfajok történetiségét, kulturális-társadalmi beágyazottságukat a mindennapi szokásrendszerbe, és annak időbeli változásait. Ennek nyomán rajzolódhat ki az a terep, ahol az egyes hagyatékokat egyedi struktúrájukban tudjuk megszólaltatni. Az irathagyatékok egyedi összetétele ugyanis a műfajok adott család általi, rá jellemző használatában, termelésében és megőrzésében formálódik ki, ami viszont csak a műfajok történetének és használatuk szabályszerűségeinek ismeretében mutatkozik meg előttünk. Ugyanakkor a levéltárba került családi irategyüttesek is segítenek abban, hogy a hétköznapi privát írott műfajaival kapcsolatos szokások egykori létét megismerjük és nyomon kövessük az időben, miután nemzedékek egymásutánjában adnak rálátást ezeknek a műfajoknak a létrehozását meghatározó szokások időbeli változásaira.

Összegzés

Még ha csak a családi iratokra fókuszálunk is, és a személyi iratokat figyelmen kívül hagyjuk, a Budapest Főváros Levéltárában az elmúlt közel másfél évtized alatt összegyűlt fondmennyiség, valamint a gyűjtési és rendezési munka során felhalmozódott tapasztalat szükségessé teszi, hogy immáron megteremtsük a családi irategyüttesekhez való közelítés elméleti alapjait. Erre annál is inkább szükség van, mert a családi irathagyatékok a maguk organikus egységében nem képezik társadalomtudományos vizsgálódás tárgyát, annak ellenére, hogy a családi múlt és emlékezet, illetve ezeken keresztül a családi önmeghatározás írott lenyomataiként a történeti múlthoz való viszonyunk egyik meghatározó összetevőjét alkotják. A családi írott múlt autonóm kutatási tárgyként azonban nincs jelen a hazai társadalomtudományokban, a családi irathagyatékokra pedig még a társadalomtörténet is csak jellegzetes műfajok – mindenekelőtt az egodokumentumok – képviselőinek tárházaként tekint. Lényegében csak a magániratgyűjtéssel foglalkozó levéltáros az, aki társadalmi gyakorlatokban formálódó belső összefüggéseik által átszótt entitásokat lát bennük. Olyan szerves egységeket, amelyek műfaji összetételükben az iratok létrehozásának és megőrzésének az adott családra jellemző, annak történetével összefonódó sajátosságait tükrözik. Megközelítésükhöz éppen a termelődésüket és nemzedékeken átívelő megőrzésüket alakító társadalmi és kulturális gyakorlatokban gyökerező magatartásminták képezik a kulcsot.

⁷⁴ Ennek a feladatnak fontosságára Horváth J. András hívta fel a figyelmet, lásd: HORVÁTH, 2019. A Budapest Főváros Levéltárában folyó magániratgyűjtési munka részeként e téren tett első lépésekhez lásd: HORVÁTH, 2019; NAGY, 2019.

A nemzetközi levéltárelmélet magániratgyűjtésre vonatkozó megfontolásai és az antropológia, illetve az annak látásmódját gond nélkül integráló társadalomtörténet hétköznapi írásra, dokumentációs rendszerekre és ezeken keresztül az önértelmezésre és az időhöz, illetve a múlthoz való viszonyra irányuló kérdésfeltevései biztosítanak termékeny talajt a családi irathagyatékok műfaji struktúrájukon keresztül történő megragadásához. A kulcsot az irategyüttesekben megjelenő műfajok, avagy irattípusok termelődését, használatát és megőrzését meghatározó kulturális-társadalmi gyakorlatok megismerése adja. A számbavehető kutatási irányok viszonylag újak, döntően az 1990-es évek óta ívelnek felfelé a nemzetközi közegben, részben a levéltárelmélet, részben a társadalomtörténet és az antropológia területén. Az angolszász levéltárelmélet ekkor kezdte vizsgálat tárgyává tenni a magániratok keletkezését és megőrzését, méghozzá az iratórzési gyakorlatok és rendszerek társadalmi intézményesülésének összefüggésébe helyezve azokat. A társadalomtörténetírásban pedig ezzel párhuzamosan a mindennapi írásbeliség jelenségei és az egodokumentumok műfajai irányítják mindinkább a figyelmet a személyi archívumok dekonstrukciójának szükségességére. Jelen tanulmány ezen a terepen keresi a levéltári magániratgyűjtő tevékenység helyét, a megjelölt problémakörökben mutatva rá azon elméleti kapcsolódási pontokra, amelyek a családi irathagyatékok jelenségegyüttesét társadalomtudományos mezőben képesek elhelyezni és értelmezni, az azokkal végzett munka folyamatos önreflexiójához orientációt tudnak nyújtani, és amelyek segítségével mind levéltárosként, mind pedig társadalomtörténészéként meg tudjuk teremteni gyűjtési és elemzési tevékenységünk tárgyának társadalomtudományos meghatározását.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ANTALFAI

2018 ANTALFAI Márta: A családi tudattalan szerepe és jelentősége az életút alakulásában – irodalmi alkotások és esetrészletek tükrében. *Imágó Budapest*, 7. (2018) 1. sz. 137–188.

ARTIÈRES

2009 ARTIÈRES, Philippe: Histoires d’archives. *Revue Historique*, (2009) 1. sz. 119–126.

ARTIÈRES–KALIFA

2002 ARTIÈRES, Philippe – KALIFA, Dominique: L’historien et les archives personnelles: Pas à pas. *Sociétés et Représentations*, 13. (2002) 1. sz. 7–15.

ASSMANN

1999 ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford.: HIDAS Zoltán. Budapest, Atlantisz, 1999.

BAGGERMAN

2002 BAGGERMAN, Arianne: *Autobiography and Family Memory in the Nineteenth Century*. In: *Egodocuments and History. Autobiographical Writing in its Social Context Since the Middle Ages*. Ed.: DEKKER, Rudolf. Hilversum, Verloren, 2002. 161–173.

BAGGERMAN–DEKKER–MASCUCH (EDS.)

- 2011 BAGGERMAN, Arianne – DEKKER, Rudolf M. – MASCUCH, Michael James (eds.): *Controlling Time and Shaping the Self. Developments in Autobiographical Writing since the Sixteenth Century*. Leiden–Boston, MA, Brill, 2011. (*Egodocuments and History Series*, 3.)

BAKÁCS

- 1942–1945 BAKÁCS István: A családi levéltárak védelme. *Levéltári Közlemények*, 20–23. (1942–1945) 41–51.
- 1957 BAKÁCS István: A személyi levéltárak rendezésének kérdése. *Levéltári Híradó*, 7. (1957) 1–2. sz. 24–28.
- 1960 BAKÁCS István: A családi levéltárak szerkezeti problémái. *Levéltári Közlemények*, 31. (1960) 160–174.

BANKÓ

- 2019 BANKÓ Erzsébet: Rekonstruált családtörténetek. Az interkulturális genealógia távlatai Natascha Wodin két regényének példáján. *Sic Itur ad Astra*, 68. (2019) 125–142.

BAUER–HÄMMERLE (HG.)

- 2017 BAUER, Ingrid – HÄMMERLE, Christa (Hg.): *Liebe schreiben. Paarkorrespondenzen im Kontext des 19. und 20. Jahrhunderts*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.

BENDA–NÉMETH

- 1956 BENDA Kálmán – NÉMETH Balázs: Értelmiségi családok levéltárának rendezése. *Levéltári Híradó*, 6. (1956) 4. sz. 53–69.

BORSA

- 1961 BORSA Iván: A családi levéltárak szerkezeti problémái. *Levéltári Közlemények*, 32. (1961) 48–55.

CALLAC

- 1994 CALLAC, Emmanuelle: „Écriture ordinaire” sous la direction de Daniel Fabre, éditions P. O. L., Bibliothèque Publique d’Information/Centre Georges Pompidou, Paris, 1993. *Genèses*, 16. (1994) 166–167.

CSATLÓS

- 2018 CSATLÓS Hanna: Ennél intimebb nem is lehetne a történelem. (https://hvg.hu/kultura/20180524_Ennel_intimebb_nem_is_lehetne_a_tortenelem – Utolsó letöltés: 2020. július 17.)

CSENDES-ERDEI

- 2018 CSENDES-ERDEI Emese: Volt is, meg nem is. *Magyar Narancs*, 30. (2018) 4. (<https://magyarnarancs.hu/riport/volt-is-meg-nem-is-108923> – Utolsó letöltés: 2020. július 10.)

DAUPHIN

- 2002 DAUPHIN, Cécile: Les correspondances comme objet historique. Un travail sur les limites. *Sociétés et Représentations*, 13. (2002) 1. sz. 43–50.

DAUPHIN–LEBRUN–PÉZERAT–POUBLAN

- 1995 DAUPHIN, Cécile – LEBRUN-PÉZERAT, Pierrette – POUBLAN, Danièle: *Ces bonnes lettres. Une correspondance familiale au XIXe siècle*. Paris, Albin Michel, 1995.

DEKKER (ED.)

- 2002 DEKKER, Rudolf (ed.): *Egodocuments and History. Autobiographical Writing in its Social Context Since the Middle Ages*. Hilversum, Verloren, 2002.

DE WAAL

- 2011 DE WAAL, Edmund: *A borostyánszemű nyúl. Az elrejtett örökség*. Ford.: SÓVÁGÓ Katalin. Budapest, Gabo, 2011.

DOMINKOVITS

- 2017 DOMINKOVITS Péter: Az egyéni életút forrásai (az ún. ego-dokumentumok) a Magyar Nemzeti Levéltár Győr Moson Sopron megye Soproni Levéltárában. *Soproni Szemle*, 71. (2017) 3. sz. 250–258.

EARLE (ED.)

- 1999 EARLE, Rebecca (ed.): *Epistolary Selves: Letters and Letter-Writers 1600–1945*. Aldershot–Brookfield, Ashgate, 1999.

FABRE (DIR.)

- 1993 FABRE, Daniel (dir.): *Écritures ordinaires*. Paris, Editions P. O. L., 1993.
 1997 FABRE, Daniel (dir.): *Par écrit. Ethnologie des écritures quotidiennes*. Paris, Editions de la Maison des sciences de l’homme, 1997.

FISHER

- 2015 FISHER, Rob: Donors and Donor Agency: Implications for Private Archives Theory and Practice. *Archivaria*, 79. (Spring 2015) 91–119.

GARDEY

- 2008 GARDEY, Delphine: *Écrire, calculer, classer. Comment une révolution de papier a transformé les sociétés contemporaines (1800–1940)*. Paris, La Découverte, 2008.

GATTI

- 2018 GATTI Beáta: *Emlékezet, örökség, identitás: bukovinai székelyek néprajzi, kulturális antropológiai vizsgálata*. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Néprajz – Kulturális Antropológia Doktori Program, 2018.

GYARMATI

- 2013 GYARMATI Orsolya: Titok, szégyen, fájdalom. Öröklődő traumák I. rész. (<https://magyarnemzet.hu/archivum/csaladhalo/titok-szegyen-fajdalom-oroklodotraumak-i-resz-4184516/> – Utolsó letöltés: 2019. november 7.)

HAUPTMAN

- 2013 HAUPTMAN Gyöngyi: Élettörténet a múzeumi emlékezet terében. *Belvedere Meridionale*, 25. (2013) 2. sz. 22–33.

HORVÁTH

- 2010 HORVÁTH J. András: Lesz-e múltad Kovács János? – személyes magániratok Budapest Főváros Levéltárában. *Budapesti Negyed*, 68. (2010. nyár) 3–20.
- 2012 HORVÁTH J. András: Levéltárelmélet a posztmodernig és vissza. Levéltár másként: a kérdező és értékelő levéltár. *Levéltári Szemle*, 62. (2012) 2. sz. 24–41.
- 2019 HORVÁTH J. András: A személyes irathagyaték mint mentális lenyomat. In: *Lélek és történelem: Kezdet. Az ELTE BTK Történeti Kollégiumának konferenciája (2018. október 17.)* Szerk.: PAPP Barbara. Budapest, 2019. 29–47.

KESZEG

- 2008 KESZEG Vilmos: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Kolozsvár, KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2008. (*Néprajzi egyetemi jegyzetek*, 3.)

KOVÁCS–VAJDA

- 2002 KOVÁCS Éva – VAJDA Júlia: *Mutatkozás: zsidó identitás történetek*. Budapest, Múlt és Jövő, 2002.

KÖVÉR

- 2011 KÖVÉR György: Magán-történelem (naplók, visszaemlékezések). *Soproni Szemle*, 65. (2011) 3. sz. 219–242.
- 2014 KÖVÉR György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest, Osiris, 2014.

KUJBUSNÉ MECSEI

- 2017 KUJBUSNÉ MECSEI Éva: Iratajándékozás a Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltárában 1950 és 2016 között. *Levéltári Szemle*, 67. (2017) 1. sz. 23–38.

KUNT

- 2015 KUNT Gergely: How Do Diaries Begin? The Narrative Rites of Adolescent Diaries in Hungary. *European Journal of Life Writing*, 4. (2015) 30–55.
- 2017 KUNT Gergely: *Kamasztükrök. A hosszú nyolcozes évek társadalmi képzeti fiatalok naplóiban*. Budapest, Korall, 2017. (*Korall Társadalomtörténeti Monográfiák*, 7.)
- 2019 KUNT Gergely: *Kipontozva ... Nemi erőszak második világháborús naplóiban*. Budapest, Osiris, 2019.

LEJEUNE

- 2015 LEJEUNE, Philippe: Europe's Treasure Hunters. The founding of a network of European diary archives and collections. *The European Journal of Life Writing*, 4. (2015) 16–18.

LEO

- 2018 LEO, Maxim: *Volt egyszer egy NDK: egy keletnémet család története*. Ford.: BLASCHTIK Éva. Budapest, Park, 2018.

LOSONCZI

- 2015 LOSONCZI Ágnes: *Sorsba fordult történelem*. Budapest, Holnap, 2005.

MARKÓ-SÁNDOR-SZ. KOVÁCS

- 2019 MARKÓ György – SÁNDOR Ákos – SZ. KOVÁCS Éva: *A teniszbajnok. Pétery Jenő és egy polgári család élete és viszontagságai a XX. században*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2019.

McKEMMISH

- 1996 McKEMMISH, Sue: Evidence of me. *The Australian Library Journal*, 45. (1996) 3. sz. 174–187.

MULLER-FEITH-FRUIIN

- 2019 MULLER, Samuel – FEITH, Johann Adrian – FRUIIN, Robert: *A levéltári rendszerezés és iratleírás kézikönyve*. Ford.: TROSTOVSKY Gabriella. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, [2019].

NAGY

- 2019 NAGY Ágnes: Iratokba foglalt családi múlt. In: *Lélek és történelem: kezdet*. Az ELTE BTK Történeti Kollégiumának konferenciája (2018. október 17.) Szerk.: PAPP Barbara. Budapest, 2019. 49–73.

ORVOS-TÓTH

- 2018 ORVOS-TÓTH Noémi: *Örökölt sors. Családi sebek és a gyógyulás útjai*. Budapest, Kulcslyuk Kiadó, 2018.

PERROT (ED.)

- 1990 PERROT, Michelle (ed.): *A History of Private Life. IV. From the Fires of Revolution to the Great War*. Cambridge, MA-London, The Belknap Press of Harvard University Press, 1990.

POUBLAN

- 2002 POUBLAN, Danièle: Les histoires de famille az XIXe siècle, une mémoire revisitée. *Sociétés et Représentations*, 13. (2002) 1. sz. 51–68.

RUTZ

- 2002 RUTZ, Andreas: Ego-Dokument oder Ich-Konstruktion? Selbstzeugnisse als Quellen zur Erforschung des Frühneuzeitlichen Menschen. *Zeitenblicke*, 1. (2002) 2. sz. (<http://www.zeitenblicke.de/2002/02/index.html> – Utolsó letöltés: 2020. július 24.)

STANLEY

- 2004 STANLEY, Liz: The Epistolarium: on Theorising Letters and Correspondences. *Auto/Biography*, 12. (2004) 3. sz. 201–235.

SZALMA

- 2006 SZALMA Anna-Mária: A fénykép mint narratívum. Kísérlet egy egyéni fényképállomány értelmezésére. IX. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia. Kolozsvár, 2006. november 24–25. (<https://etdk.adatbank.transindex.ro/?action=adatlap=58&i=YWN0aW9uPW-tlcmVzJm5ldj1zemFsbWEgYW5uYS1t4XJpYQ> – Utolsó letöltés: 2020. július 29.)

SZÉCSI-GÉRA

- 2016 SZÉCSI Noémi – GÉRA Eleonóra: *A budapesti úrinő magánélete (1860–1914)*. Budapest, Európa, 2016.
- 2017 SZÉCSI Noémi – GÉRA Eleonóra: *A modern budapesti úrinő (1914–1939)*. Budapest, Európa, 2017.

TERENDI

- 2013 TERENDI Viktória: A történelem sodrában. A makro-történelmi folyamatok egyéni életútra gyakorolt hatásának vizuális antropológiai vizsgálata – egy családi fotógyűjtemény értelmezése. *Belvedere Meridionale*, 25. (2013) 2. sz. 44–53.

VARGA

- 1938 VARGA Endre: A proveniencia elve. *Levéltári Közlemények*, 16. (1938) 14–44.

VATHY

- 2012 VATHY Zsuzsa: Elfeledett szomszédaink. *Múlt és Jövő*, 23. (2012) 2. sz. 16–23.

VICZIÁN

- 2006 VICZIÁN Zsófia: „Nemzettségünk eredete” – egy nemesi genealógia a 19. századból. In: *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Szerk.: CZOCH Gábor – FEDINEC Csilla. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2006. 141–163.
- 2008 VICZIÁN Zsófia: Múltat fabrikálni – egy nemesi genealógia a szocializmusból. *Aetas*, 23. (2008) 3. sz. 171–183.

WAKTOR

- 1995 WAKTOR Andrea: A XIX. századi családmódel működése és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében. *Sic Itur ad Astra*, 9. (1995) 1–2. sz. 43–92.

Gyönki Viktória

„...hamar kiderült, hogy csúf lesz, fekete hajú
és az apjához hasonlatos...”

Generációk sorsa az *Egils sagában*¹

A középkori izlandi források közül sok történelmi és irodalmi alkotás maradt meg napjainkig. Ezek között található a sagák népes csoportja, amelyeket témájuk szerint további alcsoportokra oszthatunk. Közel negyven olyan szöveg maradt fenn, amit *Íslendingasögurként*, vagyis az izlandiak sagáiként ismerünk. Erre a forráscsoportra gyakran használják a nemzeti sagák elnevezést is, ami arra utal, hogy a történetek generációkon átívelő, több évtizedet felölelő szövegek. Ez azonban csak részben igaz, bár a legtöbb saga lejegyzí főbb hőseinek felmenőit még akkor is, ha nem tudunk meg róluk többet a nevüknél.²

Jelen tanulmány egy olyan sagával foglalkozik, amelyben a nemzetséghez való tartozás meghatározza a történet tulajdonképpeni főhősének a sorsát. Az *Egils saga skallgrímssonar*³ központi alakja, Egill Skallgrímsson csak a harmadik generációhoz tartozik egy olyan norvég nemzetség tagjaként, amely kivándorolt Izlandra. Habár ősei bemutatása sokkal rövidebb, mint az övé, mégis felfedezhetőek olyan minták, amelyek ismétlődőek, és amelyek befolyásolják Egill sorsát, viselkedését.

A sagák kapcsán több évtizedes vita alakult ki kutatók között: hogyan kell ezeket a forrásokat kezelni? Mekkora az igazságtartalmuk, szereplőik valóságosak-e? Történelmi vagy irodalmi forrásként tekintünk-e rájuk? Hogyan tekintünk egy olyan nép forrásaira, akik számára a középkor másként zajlott, mint a kontinentális Európa lakói számára? Hiszen Izlandot elkerülték a hódító háborúk, nem épültek városok, katedrálisok, az ide települt norvégok leszármazottai pedig nemigen hagyták el a szigetet életükben. Ugyanakkor az izlandiak nevéhez köthetők a nagy

¹ A szövegben található óészaki nevek, helynevek és egyéb elnevezések esetében nem történt magyarosítás, és nem használtam azok modern izlandi változatait. A gyakran előforduló þ, Þ, illetve ð, Ð karakterek ma már csak az izlandi nyelvben élnek, ezek a zöngétlen és zöngés angol „th” megfelelői. Egyéb karakterek kiejtése: ρ = ö, æ = aj.

² ÓLASON, 1998. 17–18.

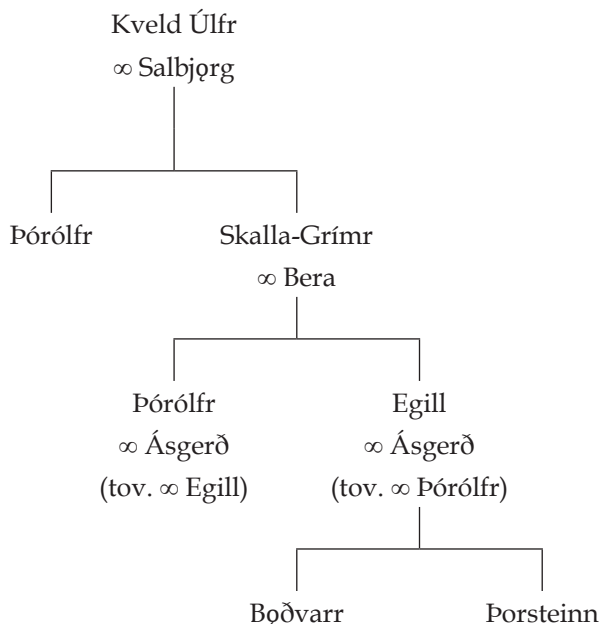
³ Magyar fordításban Bernáth István jóvoltából: *Kopasz Grím fia Egill* címmel jelent meg a saga. Jelen tanulmányban Bernáth fordításából idézek az esetek túlnyomó többségében. Néhány esetben azonban saját fordítást használok. Az egyéb sagákból vett idézetek a saját fordításaim, hacsak másképp nem jelölöm.

királysága-gyűjtemények, költők és költészetük ismert és keresett volt a skandináv udvarokban. Az izlandiak bezártságukban megteremtették saját történeteiket, amelyeket le is jegyeztek anyanyelvükön. Ellentétben Európával, ahol a latin nyelv dominált, az izlandi írott források nem korlátozódtak egyházi szövegekre. Az az udvari kultúra, amely Norvégiában meghonosodott, és amely elsősorban a francia nyelvű irodalom fordítását jelentette, nem eresztett gyökeret Izlandon. Annak ellenére, hogy a lovagi kultúra nem volt kézzelfogható jelenség Izlandon, mégis íródtak lovagokról szóló történetek, amelyek az elképzelt múltban, ismeretlen és egzotikus vidékeken zajlottak (ezeket *fornaldasögur*, vagyis hajdanvolt sagák néven ismerjük).⁴ A hajdanvolt sagák teljes egészében fiktív történetek, ám az izlandi nemzeti sagák nem. Szereplőik között akadnak fiktívek, de olyanok is, akik valóban éltek. Egill Skallagrímsson is ilyen ember volt, aki a tanulmányban elemzett saga főszereplője. A saga nagyrészt tetteiről szól, a tanulmány pedig arra fókuszál, hogyan viszonyulnak egymáshoz a sagában bemutatott generációk vertikálisan (apa-fia viszony), illetve horizontálisan (fivérek). Egy olyan társadalomban, ahol nincsen király (Izlandon az 1260-as évekig nem volt), az uralkodóhoz való lojalitás helyett a vérségi kötelékek voltak a legfontosabbak. Emellett fontosak a barátságok is, melyek sok esetben politikai jellegű érdekszövetségek voltak. A nemzeti sagák leírásakor (az 1300-as évektől kezdve) az abba foglalt történetek már több évtizedesek vagy évszázadosak lehetnek. Felfedezhető bennük az érdeklődés, amellyel a viking kor felé fordultak azok a leszármazottak, akik már többnyire földművesek voltak. Az *Egils saga* a dicső múlt lenyomata: szerepelnek benne bátor harcosok, akik királyok ellen küzdöttek, messzi földekre hajóztak és dicsőséget szereztek maguknak. Fontos volt ennek a dicső múltnak a megőrzése az izlandiak számára akkor, amikor már elvesztették függetlenségüket és a norvég korona alá tartoztak. A régi, pogány ősök iránti érdeklődést pedig a kereszténység felvétele sem akadályozta. A nemzeti sagák népszerűek maradtak az izlandiak körében egészen napjainkig.

Az *Egils saga skallgrímssonar* négy generációt mutat be: az elsőhöz tartozik Kveld-Úlfr (Esti Úlfr), aki vagyonát viking portyákból alapozta meg és tekintélyes birtokosként él Norvégiában. Már öreg ember, amikor a norvég királyságok egyesítése megkezdődik a 870-es években. A második generáció tagjai fiai: Pórólfr és Skalla-Grímr (Kopasz Grímr), akik közül az idősebb királyi szolgálatban állt harcosként, a fiatalabb pedig gazdálkodó birtokos maradt. A királlyal való összetűzés miatt Grímr Izlandra menekült. Itt született a harmadik generáció, Grímr fiai: Pórólfr és Egill, akik fiatalon, harcosként tesznek szert vagyonra, de csak Egill éli meg az öregkort. A negyedik generáció képviselője Egill fia, Þorsteinn, aki már csak Izlandhoz kötődik. A viszonyokra erős befolyást gyakorolnak a norvég uralkodók, szintén több generáción keresztül. Az *Egils saga* idején Széphajú Harald⁵ és leszármazottjai küzdenek a norvég trón és megtartásáért és a kezdeti stádiumban lévő területi integritásért.

⁴ SIGURÐSSON, 2004. 2–3.

⁵ I. Haraldr (872–931) a legendás eredetű Yngling-klán tagja.

1. sz. ábra. Kveld-Úlfr nemzetségének fontosabb tagjai az *Egils saga skallagrímssonar* alapján

A királyokhoz való viszony

Az *Egils saga skallagrímssonar* története Egill nagyapjával, Kveld-Úlfrrel kezdődik, még norvég földön. Úlfr ifjú évei idején az ország tagolt, királyok és jarlok uralnak kisebb-nagyobb területeket. Ám amikor Fekete Hálfdan⁶ fia, Széphajú Haraldr uralkodó lesz, célul tűzi ki, hogy egyesítse a kisebb területeket saját fennhatósága alatt. Törekvését azonban nem koronázza teljes siker: nem alakul ki a vágyott egységes királyság, és utódai sem tudják teljes egészében megőrizni azt.⁷ Későbbi uralkodók előszeretettel származtatják magukat az első egyesítő királynak tekintett Széphajú Haraldrtól, ám az uralkodóról teljesen eltérő kép rajzolódik ki, ha nem a királyságakat, hanem más forrásokat tekintünk. Ari Þorgilsson *Íslendingabók* (*Az izlandiak könyve*)⁸ című munkájában Haraldr zsarnoki uralmát nevezi meg

⁶ Hálfdan svarti Vestfold királya volt a 9. században. Alakja félig-meddig mitikus, nem biztos, hogy élt. A 13. században keletkezett királysága-gyűjtemény, a *Heimskringla* tartalmazza Hálfdan sagáját, de abban egy szkaldikus költemény sem szerepel, így felmerül, hogy alakja csak későbbi beillesztés. (AÐALBJARNARSON [Rit.], 2002. 84–93.)

⁷ A dinasztiaalapító és a területek tartós megtartására képes uralkodó azonban Keménykezű Haraldr lesz a 11. század folyamán, aki szintén Széphajú Haraldrtól származtatja magát. (GYÖNKI, 2020. 79.)

⁸ Ari Þorgilsson, vagy Ari hinn fróði (Ari, a bölcs) izlandi pap, 1067/68 és 1148 között élt. Az *Íslendingabók* krónika, nem pedig saga. Ari elbeszélése ugyanakkor töredezett, inkább a fontos eseményekre fókuszál. (GYÖNKI, 2020. 76)

okként arra, miért ment el sok norvég Izlandra, amit éppen uralkodása alatt fe-
dezték fel.⁹ Valószínűbb azonban, hogy más indokok is állhattak a norvég kirazás
mögött, mint például a túlnépesedés vagy az, hogy sokan más országokban akar-
tak szerencsét próbálni, például kereskedtek, vagy más uralkodók udvartartásá-
hoz csatlakoztak. Az *Egils saga* azonban az Ari által leírtakat erősíti. Széphajú vagy
Loncsoshajú Haraldr gúnynevét onnan kapta, hogy megfogadta, addig nem vágja
le a haját, míg egész Norvégia felett meg nem szerzi az uralmat.¹⁰ Elhatározása
konfliktusokkal és háborúsággal járt, és úgy tűnik, hogy ezt az *Egils saga* írója ne-
gativan értékelte.

Haraldr uralkodása alatt Egill nagyapja, Kveld-Úlfr már öregeMBER, és nem
akar a király szolgálatába szegődni. A király küldötte hiába hívja fiát, a gazdálko-
dó Grímrt, ám a másik fiú, Pórólfr már hajlik a szolgálatra, bár apja ellenzi dön-
tését.¹¹ Pórólfr a király kíséretében hadi sikerekben vesz részt, növekszik hírneve.
Rokona, Bárðr halála után pedig gazdag örökségben részesül Hálogaland terüle-
tén, amely a norvégok legészakibb tartománya. A lappokkal való kereskedelemről
és az adókból még nagyobb vagyona tesz szert. Embereinek száma növekszik,
és ugyan hűségesen szolgálja a királyt, rosszakarói elterjesztik róla, hogy fel akar
lázadni Haraldr ellen és a trónra törne.¹² Haraldr végül hisz a szóbeszédnek: elő-
ször megfosztja Pórólfrt birtokaitól, majd elraboltatja kereskedőhajóját. Válaszul
az egykori hűbéres fosztogatni kezdi a király hajóit és több tanyát is. Mikor Pórólfr
betér apja tanyájára, Kveld-Úlfr a következőket mondja:

*„Nemigen lett ez másképp, Pórólfr – mondta Esti Úlfr – mint ahogy én már előre meg-
mondtam, mikor Haraldr király kíséretébe álltál. Nem hoz szerencsét sem rád, sem a ro-
konaidra. Most pedig megtetted, amitől a leginkább ótalak: ujjat húztál a királlyal. Mert
ha megvan is hozzá a bátorságod, és minden egyéb képességed, nem vagy olyan sze-
rencsés ember, hogy sikeresen szálljál szembe Haraldr királlyal. Ebben az országban ez
senkinek sem sikerült, volt légyen bármekkora hatalma vagy serege... Úgy érzem, most
találkoztunk utoljára. És bár úgy volna rendjén való, hogy kettőnk közül te élj tovább,
szerintem másképp fordul.”¹³*

Pórólfr sorsa kapcsán felmerül a szerencse (*hamingja*) kérdése, amelynek hiányában
bukásra és halálra ítéltetett apja szerint.¹⁴ Lars Lönnroth *The Noble Heathen* című,
nagyívű tanulmányában érinti ezt a kérdést, több izlandi sagából merítve a pél-
dákat. Ezek közül kiemelendő a *Vatnsdæla saga*.¹⁵ Ebben Þorsteinn Ingimundsson
születésekor apja a következőket mondja: *„Sjá sveinn hefr hyggligt augnabragð, ok*

⁹ BENEDIKTSSON (RIT.), 1986. 5–6.

¹⁰ BAGGE, 2014. 31; SIGURDSSON, 2011b. 64; KRAG, 2003. 186.

¹¹ A király küldötte először Grímrt hívta a szolgálatba, mivel bátyja éppen nem volt otthon.

¹² BERNÁTH (FORD.), 2006. 31–38.

¹³ BERNÁTH (FORD.), 2006. 52.

¹⁴ Korábban, amikor Úlfrt és Grímrt szolgálatba hívják, szintén a szerencse hiányára hivatkoznak:
„...én meg a fiam, Grímrt, nem hiszünk ennek a királynak a szerencséjében, ezért nem is megyünk el hozzá.”
BERNÁTH (FORD.), 2006. 24. Lásd még: HINES, 1992. 21.

¹⁵ A *saga* a 13–14. század fordulóján keletkezhetett. A cselekmény nagyrész az észak-izlandi
Vatnsdalr környékén játszódik. (SVEINSSON [RIT.], 1939. LI–LVI.)

skal eigi seilask til nafns; hann skal heita Þorsteinn, ok mun ek þess vilnask, at **hamingja mun fylgja**.” „Ennek a fiúnak okos szemei vannak. Nincs kétségem a nevét illetően, Þorsteinn-nek fogják nevezni, és remélem, hogy a szerencse fogja követni.” Ami Þorsteinn tulajdonságait illeti, a következőket tudhatjuk meg: „korán bebizonyosodott róla, hogy jóképű és szép megjelenésű, nyugodt, szavai bölcssek, előrelátó, hűséges a barátaihoz, minden tekintetben megfontolt ember”. Öccse, Jökull ezzel szemben a következő jóslatot kapta apjától: „Ez a fiú nagyszerű és szúrós tekintete van, ha élni fog, kevesen lesznek hozzá foghatók. Nem lesz egyszerű kezelni, de hűséges lesz barátaihoz és rokonaihoz, és nagyszerű harcos lesz, ahogy én előre látom.” Felnövekedve, Jökull „hatalmas és erős férfi [lett], kemény és hallgatóg, nehéz volt kezelni, bátor és kegyetlen minden tekintetben”.¹⁶ Lönnroth arra hívja fel a figyelmet, hogy a sagák szereplői között sok olyan párt találhatunk, akik Þorsteinnre és Jökullre hasonlítanak: előbbi kiegyensúlyozott, szerencsés, míg a másik temperamentumos, szerencsétlen sorsú férfi. Ilyenek lesznek majd a következő generáció, azaz Kveld-Úlfr fiatalabb fiának, Grímrnek a fiai, Þórólfr és Egill.¹⁷

Ha a *Heimskringlát*, a királyságak gyűjteményét nézzük, látható, hogy a szerző vagy szerzők nagy hangsúlyt fektettek a személyes tulajdonságok, a külső és a jellem leírására. Kiemelik a szerencsét is, amely sikeresebbé teszi az egyik királyt a másikkal. Ezekre a kiváló személyes tulajdonságokra, no meg a szerencsére volt szükség ahhoz, hogy valaki sikeres uralkodó legyen. Ez a pogány személet ellenében áll azzal a felfogással, amelyet a *Konungs skuggsiá*, a *Norvég Királytükör* sugall. A keresztény felfogás szerint ugyanis az uralkodó hatalma Istentől származik. A személyes tulajdonságok fontosságát a törzsfők esetében is kihangsúlyozzák.¹⁸ Az izlandiak esetében a törzsfők mellett törvénytudók és harcosok tulajdonságairól is olvashatunk – a szigeten az 1260-as évekig nem uralkodtak a norvég királyok. Az uralkodók esetében, hogyha a királyságakat olvassuk, általában nagyon részletes jellem- és küllemleírást olvashatunk, részletesebbet, mint más világi vezetők vagy alacsonyabb rangú emberek esetében.¹⁹ Ugyanakkor a nemzeti sagák fontosabb szereplőire is igaz, hogy részletesen írják le külsőjüket és tulajdonságaikat, de ezen leírások nem olyan idealizáltak, mint a királyoké a királyságokban.

Visszatérve Kveld-Úlfr fiának, Þórólfrnak a sorsára: Harald király végül maga vonult ellene, és egy összecsapás után meg is ölte korábbi harcosát.²⁰ Az apai jóslat így valóra válik, és úgy tűnik, nem hiába védte fiát korábban a királyi szolgálattól. Mi okozhatta ezt az elkerülhető halált? A már korábban leírt királyi féltékenységen kívül fontos tényező Þórólfr vak hűsége Haraldrhoz, amely gazdagság utáni vágygál párosul, és amely összeegyeztethetetlen az uralkodó szemében.²¹ Ez utóbbi tulajdonság, a gazdagság utáni vágyakozás, illetve a kapzsiság Egill esetében is megnyilvánul majd.

Þórólfr szándékával szemben öccse, Skalla-Grímr (Kopasz Grímr) nem akart a király kíséretébe állni, és újfent megtagadja a szolgálatot, amikor bátyja halála

¹⁶ SVEINSSON (RIT.), 1939. 36–37.

¹⁷ LÖNNROTH, 1969. 22.

¹⁸ SIGURÐSSON, 2011a. 69–70.

¹⁹ SIGURÐSSON, 2011a. 73.

²⁰ BERNÁTH (FORD.), 2006. 56.

²¹ HINES, 1992. 22.

után a királyhoz fordul váltságért. A család azonban összekötötte sorsát a királyi házzal: ki szolgálattal, más pedig ellenséges érülettel. További ellentét figyelhető meg a családtagok életmódját illetően: Kveld-Úlfr és idősebb fia, Pórólfr harcosként, viking portyázásokkal töltötte ifjú éveit, így szerevezve vagyont és dicsőséget. Pórólfr rangját növeli a királyi udvarhoz való tartozásával, hiszen így már a király nevében adót is szedhet. Grímr ezzel szemben – bár nem gyáva és ért a harchoz – inkább otthon marad és földet művel, így szerevezvén magának biztos megélhetést. Ő lesz az, aki a család új életét megalapozza Izlandon, miután apjával bosszút álltak bátyjáért.²² Grímr cselekedetét nem csak a bosszú hajtja: bátyja halála után a királyi udvarába látogat, aki – látva troll-külsejű kíséreit és őt magát²³ – jobbnak látja, ha végez vele is. Grímr rövid beszélgetésük során ki is fejezi óhaját, hogy megölje a királyt, ami főben járó árulás, így nem csoda, hogy Haraldr inkább végezze vele.²⁴ Még szó fog esni arról, hogy Grímrrel és Egillel szemben fivéreik, a két Pórólfr sokkal kevésbé agresszív és kötekedő. Mindketten ajándékokkal nyerik meg a norvég uralkodókat, amely a politikai barátság megalapozását szolgálja ebben a korban.²⁵

Kveld-Úlfr már nem élheti meg az új életet Izlandon, még a tengeri utazás során életét veszti. Grímr viszont partot ér embereivel, és elégedett az új izlandi élettel – olyannyira, hogy nem is szándékozik elhagyni a szigetet. Népes családjából két ellentétes figura emelkedik ki: fiai, Pórólfr és Egill. Pórólfr nemcsak neve miatt, hanem tulajdonságaiban is hasonlított elhunyt nagybátyjára: testi erőben, ügyességben kiemelkedett, és kedvelték is őt szülei és más emberek is. Egill ezzel szemben durva vonásokkal, sötét hajjal rendelkezett, nagytermetű, szapora beszédű gyerek volt.²⁶ Pórólfr felnőve Norvégiába hajózott, ahol még mindig Széphajú Haraldr uralkodott. Hogy feledtesse a királyi ház családja elleni haragját, Pórólfr egy adandó alkalommal odaajándékozta hajóját Haraldr fiának, Eiríknek.²⁷ A két férfi barátságot köt, ám az idősebb Haraldr király óva inti fiát, hogy Kveld-Úlfr rokonaival barátkozzon.²⁸ Az apa tehát hasonló módon figyelmezteti fiát, mint ahogy azt Kveld-Úlfr tette korábban Pórólfral.

Fontos kérdés az Egils saga kapcsán, hogy a norvég királyok ellen íródott történetet olvashatunk-e. Széphajú Haraldr király hódítási szándékában nincsen semmi különös, de látható, hogy hamar haragra gerjed, ha valami nem úgy történik, ahogy ő akarja. Elhitte a rágalmakat Pórólfról, akire először gyanakszik, majd féltékeny lesz. Ennek egyik oka, hogy Pórólfr lakomáján Haraldr király 300 emberrel jelenik meg, míg a vendéglátónak 500 embere van. Ilyen méretű kíséret a királyokhoz méltó, sőt túlzó is.²⁹ Ugyanakkor maga vezette csapatait ellene, és ő végzett vele.

²² ÓLASON, 1998. 193–194.

²³ Grímr és családtagjainak külleméről és természetéről később lesz szó részletesen.

²⁴ JAKOBSSON, 2008. 4.

²⁵ HINES, 1992. 23. Lásd még: SIGURÐSSON, 2011a. 77–78.

²⁶ BERNÁTH (FORD.), 2006. 77.

²⁷ A későbbi I. (Vérbárdos) Eiríkr király (931–934), Széphajú Haraldr számos fia közül a legidősebb.

²⁸ BERNÁTH (FORD.), 2006. 86–87.

²⁹ Összehasonlításképpen: Széphajú Haraldr ellenfelének, Vémundr királynak 90 embere volt jelen egy lakomán, mikor rágyújtották a házat. Olaf kyrri király 120 fős udvartartásával utazott az országban a *Heimskringla* leírása szerint, míg Szent Ólaf királynak 300 fős udvartartása volt. Lásd: AÐALBJARNSON, 2002a. 107; AÐALBJARNSON (RIT.), 2002c. 207. Lásd még: AÐALBJARNSON (RIT.) 2002b. 49.

Kiváló hadvezérnek bizonyul korábban a Hafrsfjörðuri csatában.³⁰ A bátor kiállás a csatában fontos hadvezéri erény volt a viking korban. Ez volt az egyik lehetőség arra, hogy valaki növelje hírnevét és becsületét.³¹

Ugyan Haraldr még él, amikor Skalla-Grímr fiai Norvégiába mennek, de sor-suk már inkább az új királyhoz, Vérbárdos Eiríkrhez és annak feleségéhez, Gunnhildrhez köthető. Pórolfr még sikeresen barátkozik Eiríkr királlyal, de Egill féktelen természetének köszönhetően kitör az ellenségeskedés. Amíg az előző generáció konfliktusa Haraldr király hibájából történt, ezúttal Kveld-Úlfr nemzetsége a hibás. Egill megöl egy Bárðr nevű királyi intézőt, aki egyidőben látja vendégül Egill csapatát és a királyét. A korábban érkező Egillék azonban nem kapnak rendes ételt és italt, csak aludtتهjet, amit az izlandi sértésként fog fel.³² Ám Eiríkr király sem jeleskedik a konfliktusok kezelésben: mikor Egill a guleni népgyűlésben³³ akarja visszakövetelni felesége elkobzott vagyonát Eiríkr pártfogoltjától, Berg-Önundrtól, a király és a királyné parancsára felszámolják a népgyűlést.³⁴ Ezzel a király nagyon nagy hibát követ el, hiszen neki kell biztosítani a törvények érvényesülését.³⁵ Végeredményben hasonlóképpen láthatjuk Vérbárdos Eiríket, mint Széphajú Haraldrt: kegyetlen, de nemes lelkű is. Mikor már Angliában uralkodik, és Egill a színe elé kerül, meg akarja ölni. Ám Egill egy éjszaka alatt olyan kiváló verset költ számára, hogy a király elengedi.³⁶ Eiríkr testvére, Hákon³⁷ is gyanakvó Egillle szemben, és nem akar az oldalára állni, amikor peres ügyben a segítségét kéri.³⁸ Ugyanakkor Egill, aki maga nem hajlandó a norvég királyokat szolgálni, beáll az angol király, Aðalsteinn³⁹ seregébe, akinél nagy megbecsülésben élhet. A két testvér még a kiskeresztséget is felveszi, bár nem tudunk meg többet arról, hogy gyakorolták-e keresztény hitüket. Valószínű azonban, hogy nem vallási okból született meg a döntés.⁴⁰ Aðalsteinn teljesen más jellemmel rendelkezik, mint a sagában bemutatott norvég királyok, gyakorlatilag ő az ellentétük. Bőkezűsége sem elhanyagolható, emiatt is népszerű a két izlandi zsoldos szemében. A gazdagság utáni vágy ugyanis jól látható ennél a generációnál is. Sőt, mikor Egill elesett bátyja miatt kesereg, Aðalsteinn gazdagon megajándékozta, és ezzel jó kedvre deríti a harcost. Ez keveseknek sikerült a saga elmondása szerint.⁴¹

³⁰ HINES, 1992. 19–20.

³¹ ÓLASON, 1998. 29.

³² BERNÁTH (FORD.), 2006. 98–101.

³³ A *Gulaping* volt az első népgyűlés Norvégiában. Ide érkezett a törvényeket tanulmányozni Úlfljótr, aki az első izlandi törvényeket fogalmazta meg. Az első izlandi törvények azonban nem maradtak fenn írásos formában. (FIX, 1993. 384.)

³⁴ BERNÁTH (FORD.), 2006. 138.

³⁵ HINES, 1992. 24.

³⁶ Ez a költemény a *Höfuðlausn*, vagyis a Főválság. (BERNÁTH [FORD.], 2006. 159–161.)

³⁷ I. (Jóságos) Hákon (931–961) Széphajú Haraldr számos fia közül a legfiatalabb.

³⁸ BERNÁTH (FORD.), 2006. 165–166.

³⁹ Æthelstan, az első angol király (924–927), Jóságos Hákon norvég király nevelőapja.

⁴⁰ HINES, 1992. 25. A kiskeresztség a *prima signatio*, vagyis a keresztel való megjelölés, nem vízzel való keresztelés. (BERNÁTH [FORD.], 2006. 116.)

⁴¹ HINES, 1992. 26.

Családi kapcsolatok és jellemvonások

A tanulmány első felében Kveld-Úlfr nemzetségét a külső befolyásoló tényezők szempontjából vizsgáltam. Ugyanakkor fontos kérdés, hogy mi az oka annak, hogy a nemzetség bizonyos tagjai ennyire rossz viszonyt ápolnak a norvég uralkodókkal. A válasz a családi kapcsolatokban keresendő, amely kihat a királyi házzal kapcsolatos hozzáállásukra is.

Apák és fiaik viszonyának kérdése meghatározó a sagában. Kveld-Úlfr nem hajlik arra, hogy Haraldr ellen vagy az ő oldalán harcoljon, csak a helyi ügyekbe folyt bele. Fiai közül az idősebb a király szolgálatába áll, annak ellenére, hogy apja ellenzi azt. A fiatalabb fiú, Grímr viszont otthon marad, hallgat az apai szóra, sőt, maga állítja, hogy felette csak az apja uralkodhat.⁴² Pórólfr meghal a király bosszújának következtében, és ezt apja rendkívül fájlalja. Ugyanakkor nem állíthatjuk, hogy kisebbik fiát jobban szerette volna, mint az idősebbet. Kveld-Úlfr meggyászolja Pórólfrt és bosszút fogad.

A fiúk külseje is említésre méltó: Pórólfr *„igen csinos és ígéretes férfi volt, mindenki barátsággal viseltetett iránta, de vidám természetével, örökös szenvedélyességével és indulatosságával inkább anyja nemzetségére ütött”*. Grímrnek pedig *„fekete volt a haja, és durvák az arcvonásai, külsejében és természetében is inkább apáira hasonlított”*.⁴³ A későbbi generációknál is megfigyelhető, hogy a tetszetős külső egyszerűbben kezelhető természettel párosul, míg a faragatlan külső hasonlóan durva belső takar. Úgy tűnik, hogy az anyai vérvonalhoz való hasonlósággal magyarázza a saga, melyik fiúnak milyen természete van. Kveld-Úlfr felségéről nem tudunk meg sokat, de Grímr feleségéről, pontosabban családjáról valamivel többet. Grímr apósa lakomát rendez a házában, ahová Grímr nem akarja elvinni kisebbik fiát, Egillt. Az ekkor mindössze hároméves fiú azonban titokban mégis elmegy nagyapjához, akinek saját versét szavalja el, és ezért ajándékot is kap.⁴⁴ Egill itt kapja meg élete első elismerését nagyapjától, amelyben az apai házban alig van része.

Az apa-fia konfliktus Grímr és Egill esetében a legsúlyosabb, amelynek első állomása a fent említett lakoma. Kevés olyan sagahős akad, mint Egill, akinek a gyermekkoráról is olvashatunk. Ilyen karakter még Grettir Ásmundarsson, akiről a *Grettis saga* szól, és aki 20 évig élt kiteszítotként Izlandon. Grettir kapcsán – sok egyéb tulajdonsága mellett – sagája megemlíti, hogy nem ült a tűzhely környékén *„eigi lagðisk hann í eldskála”*, vagyis nem *kolbítr*, azaz *szénharapó* vagy, Bernáth István fordításában, *hamupipő*.⁴⁵ Ez azt jelenti, hogy már gyermekkorában kitűnik erejével, eszeségével és valószínű, hogy felnövekedve jelentős ember lesz.

Ami Grímr családját illeti, sok gyermeke meghalt fiatalon, és Egill utolsóként született, amikor az apa már idősebb volt. Idősebb fia ekkor már valószínűleg félig-meddig felnőtt, így várhatóan ő volt a birtokok örököse, nem pedig a kisebb fiú.⁴⁶ Elsőként Egill külső megjelenése az, amely sugallja, hogy apjára hasonlít:

⁴² BERNÁTH (FORD.), 2006. 24.

⁴³ BERNÁTH (FORD.), 2006. 18.

⁴⁴ JAKOBSSON, 2008. 4.

⁴⁵ Bővebben lásd: GYÖNKI, 2017. 376.

⁴⁶ JAKOBSSON, 2008. 4.

„alighogy nőni kezdett, mindjárt kitetszett, hogy éppoly durva vonású az arca és fekete a haja, mint apai őseinek. Három évesen már akkora volt, mint más gyerek hatéves korában, a beszéde pedig szapora volt és szavakész, de amikor a többi gyerekkel játszott, egyre-másra csak kötekedett.”⁴⁷

Grímr bajkeverőként tekint Egillre, és ezt nevezi meg okként, amiért nem vehet részt nagyapja lakomáján. A saga tehát egyértelműsíti, hogy Egill már kiskorában kitűnik kortársai közül erejével és a költészetben való jártasságával. Grettirhez hasonlóan tehát ő sem *kolbítr*.

Egill kötekedő hajlama annyira komoly, hogy egy játék során meg is öli Hegg fia Grímr-t, aki gúnyolta.⁴⁸ Grímr rossz szemmel tekint fiára a történetek miatt, de nem szól semmit. Felesége azonban megdicséri a fiút, és bizakodik abban, hogy nagy harcos, kiváló viking lesz belőle nemsokára. Grímr továbbra sem érez semmit fia iránt, távolságtartása megmarad.⁴⁹ Konfliktusuk hasonló, mint a fentebb említett Grettirnek és apjának, Ásmundrnek, akik nagyon rossz viszonyba kerülnek amiatt, hogy Grettir minden rábízott feladatot direkt rosszul végez el, és ezzel kárt okoz apjának.⁵⁰ Mindkettőjük esetében az anya a mediátor, aki a fiút támogatja. Ez Grettir esetében látható is: anyja a végsőkig támogatja, és amikor a fiú elhagyja a szülői házat, gyertyát ad neki.⁵¹

Hasonló tulajdonságok a külsővel kapcsolatban megfigyelhetők a családban, ezek örökletesen szállnak apáról fiúra. Kiemelendő az emberfeletti erő és az alakváltó képesség, amelyet *hamramr*nek hívnak.⁵² Ezzel a szóval illeti az Egils saga írója Kveld-Úlf-rt is, és az alábbiakat írja: „...mindennap, ahogy leszállt az este, oly mogorvaság szállt rá, hogy szinte szólni sem lehetett hozzá, de ilyenkor hamar el is fogta az álmot. Mondogatták róla, hogy képes alakot váltani, ezért az Esti Úlf-rt nevet akasztották rá.”⁵³ Kveld-Úlf-rt társáról, Breðlai Káriról megtudhatjuk, hogy valóban berzerker⁵⁴ volt, és Úlf-rt apósaként szintén kötődik a családhoz. Úlf-rt neve beszédes, hisz farkast jelent, és úgy tűnik, hogy ő maga is berzerker, apósához hasonlóan. Idősebb fia halála után bosszút fogad Harald ellen, és több olyan hajót támadnak meg, amelyek a király hűbéreseihez tartoznak. Egyik alkalommal „kitört rajta a berzerker düh, ami átragadt az embereire is,⁵⁵ és eszüket vesztve leöltek mindenkit, aki eléjük került. Ugyanezt tette Kopasz Grímr is, ahogy elöl a hajóba szökött.”⁵⁶

⁴⁷ BERNÁTH (FORD.), 2006. 77.

⁴⁸ BERNÁTH (FORD.), 2006. 92.

⁴⁹ JAKOBSSON, 2008. 5.

⁵⁰ GYÖNKI, 2017. 377.

⁵¹ JÓNSSON (RIT.), 1934. 49. A szóban forgó kard egyébként a korábban említett Jökullé volt, aki Grettir anyjának volt a nagyapja.

⁵² A *hamramr* szó első fele a *hamr*, amelynek jelentése bőr és forma. A *hamramr* szó az alakváltásra vonatkozik, de egyúttal az elmeállapot megváltozását eredményező, berzerkerekre jellemző harci düh előtörését is jelenti.

⁵³ BERNÁTH (FORD.), 2006. 18.

⁵⁴ A berzerker harcosokról éppen az *Egils saga* ad információt: Harald királynak ugyanis 12 berzerker harcosa volt, akik a hajó orrában foglaltak helyet. (BERNÁTH [FORD.], 2006. 31)

⁵⁵ Az eredeti szövegben: „... ok svá er sagt at þá *hamaðisk hann...*”, vagyis alakot váltott, amely jelenthet berzerker dühöt is. (NORDAL [RIT.], 1933. 69.)

⁵⁶ BERNÁTH (FORD.), 2006. 69.

Berzerkerek a *Grettis sagá*ban is szerepelnek: a Széphajú Harald király kíséretéhez tartozókat *úlfhednar* névvel illetik. Ennek szó szerinti jelentése farkasbőr, ebben az esetben pedig farkasbőrbe öltözött harcosokat jelent.⁵⁷ Ugyanakkor azt is sugallhatja a szó, hogy az alakváltás az ő esetükben farkassá válást jelent. Ezzel szemben a *berserkr* szó medvebőrbe öltözöttet jelent.

Ami Grímr megerősödését vagy alakváltását illeti, a szereplők több alkalommal farkasokhoz hasonlítják magukat. Kveld-Úlfr, amikor megbosszulja fiát, a következő verset költi Harald király számára: „*Bosszúm betelt / király felett / Yngling sarrját / csikaszok marják.*”⁵⁸ Alakváltásra képes harcosok Grímr kíséretében is feltűnnek („*allir inir sterkastu menn ok margir hamrammir*”), amikor Harald király udvarába látogat, hogy váltságot kérjen bátyja haláláért. A tárgyalás eredmény nélkül ér véget, de Harald a csapat után küldi embereit, mivel Grímr hangulata olyan volt, mint a farkasé („*hann er fullr upp úlfúðar*”).⁵⁹ Érdekességként megemlítendő, hogy farkast jelent a *vargr* szó is, amelyet a kiteszítottakra használtak. A teljes kiteszítés oka általában az emberölés szokott lenni, de egy sor egyéb erőszakos cselekedet is alapot adhat a súlyos büntetésre. Ebben a kontextusban a bűnös mint a rend megbontója tűnik fel.⁶⁰ Egillt sosem taszítják ki, bár követett el gyilkosságot és rendbontóként is feltűnt, ilyen szempontból akár kiteszítottként is végezhetne volna.

A berzerker dühre való hajlam megvan a következő generációban is, habár Grímr életében nem a harc a legfontosabb. Egill már kamasz, amikor majdnem bajba kerül Grímr féktelensége miatt egy labdajáték során. Grímr már vesztesre állt, de alkonyatkor „*új erőre kapott*”, vagyis apjához hasonlóan valamilyen átváltozáson ment keresztül. Dühében láthatóan eszét veszti, és megöli Egill barátját, Grani fia Þórðrt. Egill életét egy női cseléd mentette meg, aki magára vonta Grímr figyelmét, ezért pedig az életével fizetett.⁶¹ Grímr halálos kimenetelű tette több szempontból is súlyos: megölt két embert, akik rendkívül fontosak voltak Egill, számára. Apa és fia viszonya végképp megromlott, nem beszélnek egymással egész télen. Grímr másik fia, Þórolfr ekkor már messze idegenben szolgál, az anya pedig nem avatkozik bele a helyzetbe. Így még súlyosabb Egill vesztesége, hiszen úgy tűnik, a házban már senkire sem számíthat, apja ráadásul az életére tört.⁶²

Egillt trollhoz („*mikill sem troll*”) is hasonlítják, amikor meglátogatja barátját, Arinbjörnt Eiríkr király udvarában. A trollokkal kapcsolatban általánosságban elmondható, hogy ugyan humanoid a megjelenésük, az emberekhez hasonlóan beszélnek és gondolkodnak, mégis van bennük valami bestiális vonás, vagy pedig

⁵⁷ JÓNSSON (RIT.), 1936. 5. A *Vatnasdæla sagá*ban is szerepelnek a höfdingik kíséretéhez tartozó berzerkerek, akiket *úlfhednarnak* neveznek, és akik farkasbőrt viseltek páncélként vagy inkább páncél helyett („*höfðu vargstakka fyrir brynjur*”). (SVEINSSON [RIT.], 1939. 24.)

⁵⁸ BERNÁTH (FORD.), 2006. 69.

⁵⁹ NORDAL (RIT.), 1933. 62; 65. Bernáth István fordításában a kísérők „*óriás erejűek*”, illetve Grímr „*izzott a gyűlölettől*”. Jelen esetben a fenti, saját fordításvariációkat kifejezőbbnek érzem. Vö. BERNÁTH (FORD.), 2006. 64; 66.

⁶⁰ JAKOBSSON, 2011. 39. A rendbontás nemcsak gyilkosságra vonatkozik, hanem kisebb bűnökre, mint például szóbeli inzultusra is. A *níðingsverk*, vagyis a becstelen emberek tettéről lásd: RIISSØY, 2010. 19–26; GYÖNKI, 2017. 5; 7–8.

⁶¹ BERNÁTH (FORD.), 2006. 93–94.

⁶² Bera, az anya hiánya elég furcsa körülmény, ugyanis a saga sosem említi, hogy meghalt volna, például a szóban forgó támadás előtt vagy később. (JAKOBSSON, 2008. 6; 7.)

rendelkeznek a varázslás tudományával. A troll szónak nincsen pozitív tartalma, támadó és zavart keltő karakterként láthatjuk.⁶³ A trollokkal való rokonságról is szól a saga, hiszen Kveld Úlfr anyjának, Hallberának a fivére Fél troll Hallbjörn (*Hallbjörn hálf troll*) volt.⁶⁴ Természetfeletti lények sokaságáról olvashatunk a *Bárðar saga snæfellsássban*. Bárður és Svalr küzdelme során az utóbbi trollá változik („*tryll-dist Sválr pá*”), vagyis emberfeletti fizikai erőre tesz szert, míg ellenfele elveszíti az erejét.⁶⁵ A trollok másik jellemző vonása a kannibalisztikus hajlam, amely Egill esetében egy párbaj idején mutatkozik meg.⁶⁶ Miután bajvívásban legyőzi Atlit, Egill átharapja ellenfele torkát.⁶⁷ Egill a mágiában is jártas: egy alkalommal saját életét menti meg rúnákkal, máskor pedig egy lányét, akin rontás ül.⁶⁸

Annak ellenére azonban, hogy a saga többször említi az alakváltás képességét, az emberfeletti erőt, amelyet legtöbbször a düh vált ki, a sagát olvasva mégsem egyértelműen, hogyan is működik ez a tulajdonság, s hogy alakot váltanak vagy „csupán” berzerkerek-e.⁶⁹ Ahogy Ármann Jakobsson felhívja a rá a figyelmet, a szakirodalomban előforduló vita arról, hogy miből is áll az alakváltozás, arra is utalhat, hogy a középkori szerzők sem tudták ezt pontosan.⁷⁰ Erre a bizonytalanságra jó példa az *Egils saga*, amelynek írója tulajdonképpen nem írja le, hogy az alakváltás pontosan hogyan is nézett ki. Más természetű változásról azonban esik szó, de ezek nem az alakra vonatkoznak. Grímr esetében úgy tűnik, hogy a változás az elmeállapotát is érinti, míg apja, Úlfr pusztán fizikailag kapott erőre harc közben.

Egy másik öröklődő tulajdonság is megfigyelhető családban: a költészetben való jártasság. Ebben a mesterségben azonban csak Kveld-Úlfr, Skalla-Grímr és Egill jeleskednek. Közülük is Egill az, aki kitűnik: Kveld-Úlfr pár soros kis verssel emlékezik meg fiáról, míg Egill terjedelmes költeményt készít Boðvarr fia emlékére, amely *Sonnatorek* néven maradt fenn a sagában.⁷¹ Egill a költött szót fegyverként is használja: gúnyverset ír Eiríkr királyról, amikor az felosztatja a guleni népgyűlést, de dicsérő költeményt is szerez az uralkodóról, hogy megmentse saját fejét. Ez utóbbi, a *Höfudlausn* azonban érezhetően gúnyos és nem teljesen őszinte.⁷²

Egillnek azonban nem csak Eiríkr királlyal gyűlik meg a baja: más kapcsolataival, családi és vallási kötődéseivel is gondjai akadnak.⁷³ Kopasz Grímr és az

⁶³ JAKOBSSON, 2011. 32–33.

⁶⁴ NORDAL (RIT.), 1933. 3.

⁶⁵ VILMUNDARSON–VILHJÁLMSOON (RIT.), 2009. 113. Dunajcsik Mátyás fordításában: „*megtrollósodott*”. Vö. DUNAJCSIK (FORD.), 2018. 106.

⁶⁶ JAKOBSSON, 2011. 42.

⁶⁷ BERNÁTH (FORD.), 2006. 174.

⁶⁸ BERNÁTH (FORD.), 2006. 190.

⁶⁹ JAKOBSSON, 2008. 3.

⁷⁰ JAKOBSSON, 2011. 34.

⁷¹ BERNÁTH (FORD.), 2006. 62; 204–207.

⁷² HINES, 1992. 26.

⁷³ TULINIUS, 2014. 153. Torfi Tulinius elemzésében a bibliai hasonlóságot hangsúlyozza, amikor szülői és testvéri ellentétekről beszél. Nem bibliai, de szentekkel kapcsolatos hasonlóság: Egillt mérgezett sörrel akarja megitatni Gunnhild királyné, de amikor az rúnákat vés az ivókörtre, az egyszeriben széthasad a kezében. Így járt Szent Benedek is, mikor keresztet vetett a mérgezett itálra. (HILL, 2015. 246–247.)

idősebb Þórólfr, habár nem értenek egyet a királyi szolgálattal kapcsolatban, nem ellenségesek egymással. Sokkal nagyobb a feszültség azonban Egill és bátyja, Þórólfr között: az idősebb fivér számára Egill csak teher, akire oda kell figyelni, nehogy valami bajt csináljon, mikor Norvégiába utaznak. Nem csoda, hogy Egill inkább norvég vendéglátójuk fiának, Arinbjørnnek társaságát keresi, akivel mélyebb barátsága lesz, mint bátyjával, holott kettejük természete is különböző. Arinbjørn ugyanis végig Eiríkr király, majd fia, Szürkebundás Haraldr szolgálatában marad, míg Egill sosem hajlandó egy norvég király szolgálatába sem állni.

Milyen ember is volt Egill bátyja, Þórólfr? A saga leírása szerint:

„...ahogy felnövekedett, már kamaszként kitűnt magas termetével és szép külsejével, és többen mondták, hogy tisztára Esti Úlfr-fia Þórólfrra hasonlít, aki után különben a nevét is kapta. Testi erőben jócskán fölülmúlta gyermektársait, és rövid évek elteltével mindennemű ügyességben is elől járt, amely ügyességekben akkortájt a férfiak erejüket összemérték. Vidám természetű volt, de akkora erő volt benne, hogy már fiatalon felnőttek nézték. Az emberek közt hamar közkedvelté vált, és anyja-apja nagyon szerette.”⁷⁴

A külsőleges különbségek közte és Egill között egyértelműek: Þórólfr nem a sötét megjelenésű, alakváltó vonalat viszi tovább. Valóban hasonlítható nagybátyjához, Þórólfrhoz: ő maga is királyi szolgálatba áll, hírt és nevet szerez magának. Ám alaptermészete más: nem vágyik mindenáron hatalomra, nem kapzsi, hanem nagyvonalú, elsősorban öccsével, akinek sok szívességet tesz élete során, annak ellenére is, hogy (mint fentebb említettem) leginkább teherként tekint Egillre. Ármann Jakobsson elemzése szerint ez a legfontosabb ellentét a két testvér között: Þórólfr nagyvonalú és empatikus, míg Egill kapzsi. A pozitív hős megtestesítője ilyen formán a sagában semmiképpen sem Egill, hanem Þórólfr.⁷⁵ Habár Þórólfr először megtagadja, hogy magával vigye Egillt Norvégiába, a fiatalabb fiú oly nagyon szabadulni kíván az apai háztól, hogy mindent elkövet az utazás érdekében. Ez az egyetlen lehetőség, hogy kiszabaduljon abból a környezetből, amely nem értékeli tehetségét, képességeit, és ahol már nincsenek pártfogói. Egill trükkhöz folyamodik: elvágja bátyja a fjordban horgonyzó hajójának köteleit. Mikor Þórólfr észreveszi, mi történt, Egill megfenyegeti: nagyobb bajt fog okozni neki még ott a hajón, ha nem akarná magával vinni. Végül Þórólfr enged öccsének.⁷⁶ Fontos észrevenni, hogy Þórólfrt senki nem kényszerítette arra, hogy magával vigye Egillt. Mint apja kedveltebb fia, nyilván könnyen megszabadulhatott volna Egilltől, ha visszaviszi. Ám Þórólfrnak és Grímrnek is van egy hasonló tulajdonsága, amely ebben a helyzetben előkerül: nem akar békétlenséget a családon belül, elfogadja családtagjai döntését.⁷⁷ Torfi Tulinius és Ármann Jakobsson ezt a döntést Káin és Ábel történetével állítják párhuzamba. A Bibliában ők ketten az első testvérpár. Isten Káint kérdezi, hogy hová lett megölt fivére. Káin kérdéssel felel: „Nem tudom,

⁷⁴ BERNÁTH (FORD.), 2006. 77.

⁷⁵ JAKOBSSON, 2008. 16–17.

⁷⁶ BERNÁTH (FORD.), 2006. 94–95.

⁷⁷ JAKOBSSON, 2008. 11–12.

avagy őrizője vagyok-é én az én atyámfiának?”⁷⁸ Pórólfr végül őrzője lesz testvérének, ezzel megteszi azt, amelyre a szülők nem voltak hajlandók.⁷⁹

Egill szerelmi életével kapcsolatban először egy homályos utalást olvashatunk. Bátyjával, Pórólfral és a velük együtt nevelkedő Ásgerðdel Norvégiába mennek, Ásgerð rokonaihoz. Pórólfr nemsokára feleségül kéri a lányukat, a lakodalom napján pedig Egill hirtelen megbetegszik, és nem tud részt venni az esküvőn.⁸⁰ Mikor aztán hamarosan felépül, nem követi bátyját a lakodalomba, hanem vendéglátójának intézőjével, Ölvirrel tart, hogy adót szedjenek be az Atl-szigeten. Ahogy arról már szó volt, az ottani intéző, Bárðr nem szívesen fogadja őket, csupán aludttejet kínál nekik. Ám nemsokára a szigetre érkezik Eiríkr király és Gunnhildr királyné, akiket pompásan megvendégel. Egill és társai részt vesznek a lakomán, és teljesen lerészegednek a sörtől. Egill helyzete ekkor nem túl kedvező: nem elég, hogy bátyja, aki már nagy tekintélyű harcos és a király embere, elveszi azt a nőt, akit titokban ő is szeret, még a vendéglátó sem becsülte meg őt és társait annyira, hogy egyből méltón megvendégelje őket. A lakoma, amelyen részt vesz, nem neki és társainak szól, és távolabb zajlik egy másik lakoma, bátyjának esküvőjén, amelyet szíve mélyén fájlal.⁸¹

Pórólfr Norvégiában is igyekszik öccsét pártfogolni, de az anyyi bajt kever, hogy mindkettőjüknek távoznuk kell az országból. Pórólfr önfeláldozóan viselkedik, hiszen ő a norvég király kegyeltje, nem kellene tönkretennie gondtalan életét Egill miatt.⁸² Pórólfr végül egy csatában hal meg Angliában, ahol öccsével Aðalsteinn királyt szolgálták. Egill később elhagyja az angol király szolgálatát, hogy az özvegy és az örökség után nézzen.⁸³ Fel is ajánlja Ásgerðnek, hogy gondoskodik róla, de az ügyet sem vet rá. Egill búskomorságba esik, de végül a házasság megvalósul, mivel Ásgerð rokonai beleegyeznek és szorgalmazzák is azt.⁸⁴ Egill kapzsisága nyilvánvalóan kifejezésre jut bátyja halála után: ugyan keserűen gyászolja, de amikor Aðalsteinn király két gyűrűt ad neki, jobb kedvre derül. A végsőkig hajlandó elmenni, hogy megszerezze felesége örökségét. Kapzsisága azonban nem csak az anyagiakra terjed ki: fiának írt gyászversében csak saját maga fájdmáról beszél, feleségéről és családjának más tagjairól nem tesz említést.⁸⁵ Úgy tűnik, hogy Egill egyedül Arinbjørnt tekintti barátjának, akit dicsőít is versében. Bátyjával, akinek sokkal többet köszönhetne, nem volt ilyen nagyvonalú.

Egill öregségét Izlandon tölti, és végül békés körülmények között hal meg. Ugyan a saga említi, hogy nem perlekedik senkivel, egy eset mégis figyelmet érdemel. Egillnek több fia is születik, de kettő meghal közülük, és a saga csak egyikükről, Þorsteinnről számol be részletesen. Tulajdonságai alapján látható, hogy

⁷⁸ Ter 4.9. In: KÁROLI (FORD.), 1990. 8.

⁷⁹ JAKOBSON, 2008. 13; 15.

⁸⁰ BERNÁTH (FORD.), 2006. 97.

⁸¹ HILL, 2015. 245. A Bárðr tanyáján esett lakoma végül azzal zárul, hogy Egill előbb versben sértegeti a farkar házigazdát, akit aztán meg is öl, majd menekülőre fogja. Végül Egill vendéglátójának közbenjárására Eiríkr király megbocsát azzal a feltétellel, hogy Egill elhagyja az országot.

⁸² JAKOBSSON, 2008. 16.

⁸³ Egill nagybátyjának házassága is hasonló volt, bár ő elesett barátjának az özvegyét vette el. Tette mindezt barátja kérésére, aki haldokolva öt jelölte ki örökösének. (BERNÁTH [FORD.], 2006. 32.)

⁸⁴ BERNÁTH (FORD.), 2006. 131–133. Egill kedvének változásáról lásd még: HILL, 2015. 243.

⁸⁵ JAKOBSSON, 2008. 16.

nem az apjára ütött: csinos, szőke és széparcú férfi volt, csendes és szelíd természetű, aki könnyen szót értett mindenkivel. Egillel nem kedvelték egymást.⁸⁶ Porsteinn összekülönbözik szomszédjával, Steinarral, aki direkt áthajtatja jószágait Porsteinn legelőire. Miután két cselédjét megölte, Steinarr perbe fogja Porsteinnt, hogy kitaszítsák. Egill azonban közbelép fia oldalán, és bárminnyire is befolyásos emberek támogatják Steinarrt, elűzeti őt tanyájáról.⁸⁷ Porsteinn ezután békében él tovább. A konfliktus, ismerve Egill és bátyja korábbi kalandjait, már-már megmosolyogtató: két gazda összevész azon, hogy merre legelnek a jószágok. A korábban szokásos viking életmód eltűnni látszik, és az öreg, egykori első honfoglalók (mint amilyen Kopasz Grímr volt) leszármazottainak tekintélye megcsappan. Szükséges hát Egill közbelépése, aki szóval is el tudja űzni fia ellenlábását. Egill és fia tehát nem egyenrangúak.⁸⁸ Ugyanakkor látható, hogy Egill, az egykor büszke harcos miként öregszik meg egy olyan új társadalomban, ahol a vitás ügyeket már nem párba-jokkal intézik el, és ahol a két peres fél, Porsteinn és Steinarr életben is maradnak.

Összegzés

Az *Egils saga* szövegét olvasva látható, hogy egy konfliktusokkal terhelt család áll a középpontban abban az időszakban, amikor a norvégok kirajzanak hazájukból, és letelepednek Izlandon, hogy új társadalmat építsenek. Ebbe a történelmi szálba fonódik a Kveld-Úlfr nemzetség története, amely generációról generációra visszatérő konfliktusaival küzd, és igyekszik azokat meghaladni. Egill a saga központi alakjaként tűnik fel, akinek életét befolyásolja családi öröksége. A vertikális és horizontális ellentétek az ő generációja idején erősödnek fel, míg a természetfeletti képességek öröklődése nem mindenkire érvényes. Sötét és világos testvérek állnak egymás mellett és egymással szemben is, szeretve, vagy elhanyagolva apjuk által. A norvég királyok befolyása a nemzetségekre és a velük való interakció sagák egyik kedvelt témája: a norvég király és egy izlandi összecsapása, amelyben a két fél egyenrangúként jelenik meg, sőt erkölcsileg sokszor az izlandi kerül ki győztesként. A generációkon átívelő konfliktus ennek a bemutatását szolgálja. Végül pedig kiemelendő, hogy a sagák, amelyek története a 950 és 1050 közötti időszakban zajlanak, csak a 13–14. században kerültek lejegyzésre. A királyoktól független, pogány múltból tehát keresztény, a norvég fennhatóság erősödését érzékelő szerzők írtak. Rálátásuk a múlt történeteire és az, ahogyan azt ábrázolták, kritikus elemzést követel. Ami bizonyos karakterek leírását illeti, szintén nehéz az igazságtartalom kérdését vizsgálni. Ám a családi viszonyok, amelyek a mai kor emberei számára is ismerősek lehetnek, vizsgálat tárgyát kell, hogy képezzék. Az elnyomó apa, a dicsőséget kereső fiú mind olyanok, akik ismerősek a múlt emberei, de még a maiak számára is. Ismerős lehetett a múlt emberének az a földműves, békés társadalom, amelyben élt, és amely az *Egils sagában* egy harcos múlt lezárásaként jelenik meg. A már norvég uralom alatt álló izlandiak

⁸⁶ BERNÁTH (FORD.), 2006. 214.

⁸⁷ BERNÁTH (FORD.), 2006. 216–225.

⁸⁸ ÓLASON, 1998. 195.

bepillantás nyerhettek a királyok életébe. A portrék ebben a sagában nem tüntetik fel kedvező színben az uralkodókat, amely a királyi elnyomással szembeni ellen-szenvet szimbolizálja, de nem vonatkozik minden uralkodóra. Az izlandi identitásnak ugyanakkor fontos része az, hogy különbség van köztük és a norvégok között. Egill a független izlandi jelképe, a régi, harcos izlandiakat reprezentálja. Nemzetiségének és magának helykeresése, konfliktusai az izlandiak hovatarozását, önmeghatározását szimbolizálja. Ugyanakkor a családon belüli konfliktusok láttatják, hogy a sagákhoz ezen személyes konfliktusok vizsgálatával is közelebb lehet jutni. Habár nem lehetünk bizonyosak abban, hogyan és milyen formában adták elő a sagákat a középkorban, azt feltételezhetjük, hogy a történeteket hallgatók figyelmét az előadók és szerzők a személyes vívódások, sikerek és bukások bemutatásával igyekeztek elnyerni.

Felhasznált irodalom és rövidítések

AÐALBJARNSON (RIT.)

- 2002a Haralds saga ins hárfagra. In: *Snorri Sturluson, Heimskringla I.* Rit.: AÐALBJARNSON, Bjarni. Reykjavík, Híð Íslenzka Fornritafélag, 2002. 84–149.
- 2002b Óláfs saga ins helga. In: *Snorri Sturluson, Heimskringla II.* Rit.: AÐALBJARNSON, Bjarni. Reykjavík, Híð Íslenzka Fornritafélag, 2002. 3–415.
- 2002c Óláfs saga kyrra. In: *Snorri Sturluson, Heimskringla III.* Rit.: AÐALBJARNSON, Bjarni. Reykjavík, Híð Íslenzka Fornritafélag, 2002. 201–209.

BAGGE

- 2014 BAGGE, Sverre: *Cross and Scepter – The Rise of Scandinavian Kingdoms from the Vikings to the Reformation.* Princeton, NJ–Oxford, Princeton University Press, 2014.

BERNÁTH (FORD.)

- 2016 *Egils saga.* Ford.: BERNÁTH István. Budapest, Corvina Kiadó, 2016.

BENEDIKTSSON (RIT.)

- 1986 *Íslendingabók, Landnámabók.* Rit.: BENEDIKTSSON, Jakob. Reykjavík, Híð Íslenzka Fornritafélag, 1986.

DUNAJCSIK (FORD.)

- 2018 Bárður, a Havashegy védistenének története. In: *Trollok alkonya – Három középkori történet Izlandról.* Ford: DUNAJCSIK Mátyás. Budapest, Helikon Kiadó, 2018. 95–159.

FIX

- 1993 FIX, Hans: Icelandic laws. In: *Medieval Scandinavia: An Encyclopedia.* Ed.: PULSIANO, Philip. New York–London, Garland Publishing, 1993. 384–385.

GYÖNKI

- 2017 GYÖNKI Viktória: Deviancia, bűn és kitaszítás a középkori Izlandon. *Sic Itur ad Astra*, 66. (2017) 371–386.

- 2020 GYÖNKI Viktória: Múltépítés és propaganda – Keménykezű Harald bizánci harcai és az izlandiakkal való viszonya a sagairódalomban. *Belvedere Meridionale*, 22. (2020) 1. sz. 74–88.

HILL

- 2015 HILL, Thomas D.: Beer, Vomit, Blood and Poetry – Egils saga, Chapters 44–45. In: *New Norse Studies: Essays on the Literature and Culture of Medieval Scandinavia*. Ed.: TURCO, Jeffrey. Ithaca, NY, Cornell University Library, 2015. 243–254. (*Islandica*, 58.)

HINES

- 1992 HINES, John: Kingship in Egils saga. In: *Introductory Essays on Egils saga and Njáls saga*. Eds.: HINES, John – SLAY, Desmond. London, Viking Society for Northern Research, 1992. 15–38.

JAKOBSSON

- 2008 JAKOBSSON, Ármann: Egils saga and Empathy – Emotions and Moral Issues in a Disfunctional Saga Family. *Scandinavian Studies*, 80. (2008) 1. sz. 1–18.
- 2011 JAKOBSSON, Ármann: Beast and Man – Realism and the Occult in Egils saga. *Scandinavian Studies*, 83. (2011) 1. sz. 29–44.

JÓNSSON (RIT.)

- 1934 *Grettis saga Ásmundarsonar*. Rit.: JÓNSSON, Guðni. Reykjavík, Híð Íslenska Fornritafélag, 1934.

KÁROLI

- 1990 *Szent Biblia*. Ford.: KÁROLI Gáspár. Budapest, Magyar Biblia Tanács, 1990.

KRAG

- 2003 KRAG, Claus: The Early Unification of Norway. In: *The Cambridge History of Scandinavia Vol. 1. Prehistory to 1520*. Ed.: HELLE, Knut. Cambridge, Cambridge University Press, 2003. 184–201.

LÖNNROTH

- 1969 LÖNNROTH, Lars: The Norble Heathen: a Theme in the Sagas. *Scandinavian Studies*, 41. (1969) 1. sz. 1–29.

NORDAL (RIT.)

- 1933 *Egils saga Skall-Grímssonar*. Rit.: NORDAL, Sigurður. Reykjavík, Híð Íslenska Fornritafélag, 1933.

ÓLASON

- 1998 ÓLASON, Vésteinn: *Dialogues with the Viking Age*. Reykjavík, Heimskringla – Mál og Menning Academic Division, 1998.

RISØY

- 2010 RISØY, Anne Irene: Outlawry and Moral Perversion in Old Norse Society. In: *Bodies of Knowledge. Cultural Interpretations of Illness and Medicine in Medieval Europa*. Eds.: CRAWFORD, Sally – LEE, Christina. Oxford, Archaeopress, 2010. (*BAR International Series*, 2170.) 19–26.

SIGURÐSSON

- 2004 SIGURÐSSON, Gísli: *The Medieval Icelandic Saga and Oral Tradition*. Cambridge, MA–London, Harvard University Press, 2004.

SIGURÐSSON

- 2011a SIGURÐSSON, Jón Viðar: Kings, Earls and Chieftains. Rulers in Norway, Orkney and Iceland c. 900–1300. In: *Ideology and Power in the Viking and Middle Ages, Scandinavia, Iceland, Ireland, Orkney and the Faeroes*. Eds.: Beuermann, Ian B. – STEINSLAND, Gro – REKDAL, Jan Erik – SIGURÐSSON, Jon Vidar. Leiden, Brill, 2011. (*Northern World*, 52.) 69–108.
- 2011b SIGURÐSSON, Jón Viðar: *Norsk Historie 800–1536 – Frå krigeske bønder til lydige indersåttar*. Oslo, Det Norske Samlaget, 2011.

SVEINSSON (Rit.)

- 1939 *Vatnsdæla saga*. Rit.: SVEINSSON, Einar Ólafur. Reykjavík, Híð Íslenzka Fornritafélag, 1939.

TULINIUS

- 2014 TULINIUS, Torfi: *The Enigma of Egill: the Saga, the Viking Poet, and Snorri Sturluson*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 2014.

VILMUNDARSON–VILHJÁLMSOON (Rit.)

- 2009 *Bárðar saga snæfellsáss*. In: *Harðar saga*. Rit.: VILMUNDARSON, Þórhallur – VILHJÁLMSOON, Bjarni. Reykjavík, Híð Íslenzka Fornritafélag, 2009. 101–172.

Krausz Katinka

Tapintható emlékezet

Családi fényképalbumok egy Atwood-regény tükrében

„A családi fotográfia nem csupán arról szól, hogy a család hogyan mutat a fényképeken, hanem arról is, hogy a fényképek hogyan mutatnak a családban.”¹

„[A család] a múltjából meríti a megerősítést jelenlegi egységével kapcsolatosan: ez az oka annak, hogy nem létezik elfogadhatóbb, megnyugtatóbb és építőbb a családi fotóalbumnál. Az összes egyedi élmény száműzve van belőle, mely az egyéni emlékezetnek a titok sajátosságát adhatná, és a közös múlt, vagy még inkább, a múlt legnagyobb közös nevezője olyan tisztán mutatkozik meg, mint egy hűségesen látogatott sírkő. Mivel a múlt megidézésének látszatával a fénykép valójában épp azzal hatástalanítja a múltat, hogy múltként idézi meg, egyúttal betölt egy normalizáló funkciót is, amelyet a társadalom a temetési rítusok által biztosít, még hozzá úgy, hogy egyszerre idézi fel az elhunyt emléket és elmúlásának emlékét is, azt, hogy élt, meghalt és eltemették, és léte az élőkben folytatódik.”²

Az első fényképezőgép megjelenése óta a reprezentáció problémája mind a fotográfia, mind a fotókritika³ célkeresztjében áll. E kérdés kapcsán a 21. század fordulójára a fotográfiával foglalkozó kultúratudósok és filozófusok ugyan arra a konszenzusra jutottak, hogy a fényképeknek valójában kevés köze van a valóság megjelenítéséhez, de amint azt Pierre Bourdieu szavai is tükrözik, a köznapi, otthoni használatban a fotográfia továbbra is a reprezentációra

¹ „Family photography is not just about how the family looks in the pictures, it's also about how the pictures look in the family.” GALLOP, 1999. 82. Az idézetek fordítása, amennyiben máshogy nem jelölöm, tőlem származik.

² „[The family] draws confirmation of its present unity from its past: this is why there is nothing more decent, reassuring and edifying than a family album; all the unique experiences that give the individual memory the particularity of a secret are banished from it, and the common past, or, perhaps, the highest common denominator of the past, has all the clarity of a faithfully visited gravestone. Because, while seeming to evoke the past, photography actually exorcizes it by recalling it as such, it fulfils the normalizing function that society confers on funeral rites, namely at once recalling the memory of the departed and the memory of their passing, recalling that they lived, that they are dead and buried and that they continue on in the living.” BOURDIEU, 1998. 31.

³ Lásd erről például: BARTHES, 2000. Lásd még: SONTAG, 2007; BURGİN (ED.), 1982; CRARY, 1988.

való törekvéseket szolgálja. A reprezentáció és a valóság kapcsolata azonban ezen a szinten is kétséges, hiszen a családot számos konvenció és norma veszi körül, amelyeknek igyekszik megfelelni, és ennek megfelelően rendezi portréit is. Noha a mai digitális világban a fotóalbumok készítése a fizikai térből átlépett a virtuálisba, továbbra is elvárás a családi fényképekkel szemben, hogy a családot a külvilág számára elfogadható, rendezett módon láttassák. Ennek ellenére, és épp az elfogadható reprezentációra való törekvés miatt, gyakran tagadhatatlan ellentét alakul ki a családi albumokban megjelenő képek és azon tapasztalatok, élmények között, amelyekre a fényképek szereplői emlékeznek. Ez az ellentét, már-már feszültség problematikussá teheti a fotók alanyai számára a képekkel való szembesülést, illetve azokban az esetekben, amelyekben ők egy személyben a fényképek készítői és szereplői is, e találkozás még nehézkesebb lehet – ez az amatőr fényképezés megjelenésétől kezdve gyakran előfordult.

Ezt a feszültséget ritkán állítja középpontba mind a fotókritika és -történet, mind az irodalomkritika, pedig az irodalmi szöveg mint médium kiválóan alkalmas ennek a kérdésnek a megjelenítésére.⁴ Margaret Atwood kanadai író 1993-ban megjelent, de magyar fordításban ezidáig nem közölt *The Robber Bride (A rabló menyasszony)* című regényének bizonyos elemei olvashatók e jelenség példaként. A regénynek, amely az 1990-es évek Torontójában játszódik, három nő áll a középpontjában: Charis, avagy Karen, Roz, avagy Rosalind Grunwald, és Tony, avagy Antonia Fremont, akik régi, egyetemen szövődött barátságuk fenntartására havonta egyszer találkoznak. E három nőt egy negyedik, Zenia köt össze, aki mindhármuk szerelmi életébe jelentősen beleavatkozott, éppen aktuális kapcsolataikat tönkretéve. Noha Zeniát évek óta halottnak hiszik, mégis megpillantják egy találkozásuk alkalmával, ami mindannyiukat arra ösztönzi, hogy felidézzék, és az olvasó számára bemutassák, milyen szerepet játszott Zenia az életükben. A számomra jelentős szövegrészek ugyan kis részét alkotják a regénynek, de fontosnak tartom megvizsgálni, hogy Atwood narrációjában Tony édesanyja, Anthea, illetve Roz (aki a regényben szintén több gyermek anyja) hogyan viszonyulnak saját családi fényképeikhez. Anthea és Roz egyszerre alkotói és szereplői családi albumaiknak, amelyeken keresztül igyekeznek belesimulni az őket körülvevő társadalmi szabályrendszerbe. Hasonlóan fontos számomra az, hogy Tony gyermekként szintén a valóság és a képeken megjelenő ideál között feszülő kettősségtől szenved. Ez az ellentét és annak hatásai állnak tanulmányom fókuszában.⁵

A családi fotográfia történeti és kritikai áttekintése

Mielőtt azonban rátérnénk e kérdésre, fontosnak tartom felvázolni azon elméleti keretet és koncepciókat, melyek haszonnal alkalmazhatók a családi fényképek reprezentációjának elemzése során. Noha mind a család intézménye, mind

⁴ Az irodalomkritika leggyakrabban az *ekphrasisz* kapcsán foglalkozik a képek szövegre adaptálásának lehetőségeivel és határaival, erről lásd: KRIEGER, 2017.

⁵ Ez a tanulmány a doktori kutatásom részét képezi, melyben a fényképezéssel és a fényképek használatával foglalkozom Margaret Atwood regényeiben.

a fényképezés gyakorlata komoly átalakuláson ment keresztül az 1850-es évek óta, a nyugati társadalmakban nagyrészt érintetlenül maradtak azok a konvenciók, amelyek hatással voltak a család reprezentációjára.⁶ Julia Hirsch szerint a családi „fényképek a családhoz kapcsolódóan három metaforát jelenítenek meg: a család mint állapot, amelynek kötelekei a tulajdonban gyökereznek; a család mint szellemi társulás, amely a közös morális értékeken alapul; illetve a család mint ösztönből és szenvedélyből származó érzelmi kötelék.”⁷ E három, Hirsch által felsorolt metafora közül az első áll annak háttérében, hogy a konvencionális családi fénykép általában komolyabb, hivatalosabb megjelenésre törekedett. Mindemellett a családi fotók fennköltége a portrékészítés hagyományából is eredeztethető, amely a reneszánsz festmények esztétikai szabályrendszerét követi.⁸

Közönségüket tekintve a családi fényképek általában nem csak a rajtuk megjelenő személyek közvetlen használatára készültek, célzottjuk sokkal inkább a családot körülvevő társadalmi kör volt. Ez a társadalmi kör lehet a tágabb rokonság, amelynek tagjai térben helyezkednek el távolabb, amennyiben a szűk családtól távol élnek; lehetnek az eljövendő generációk, amelyek tagjai időben helyezkednek el távolabb; illetve lehet az a társadalmi réteg, ahová a család tartozik, vagy betagozódni igyekszik. Éppen ezért a konvencionális családi fénykép igyekszik fenntartani azokat a normákat, amelyek az adott társadalmi körben elfogadottnak számítanak. Ahogy azt már többen is megállapították,⁹ a fényképkészítés aktusa önmagában is az integráció egy formájának tekinthető, amennyiben meghatározott alkalmakkor a fényképezés az adott társadalmi rétegben normának számít, és a fényképek önmagukban is képesek megteremteni és közvetíteni a rajtuk megjelenő csoport vagy csoportok integritását. Példaként említhetjük a házasságkötéskor készülő fényképet, amely két, korábban elkülönülő családot köt össze.¹⁰

Mindebből kifolyólag a családi fényképek számos, a társadalmi szokásokat követő formai jellemzővel rendelkeznek, ideértve a fénykép hangulatát, a rajta megjelenő személyeket, azok prezentálásának módját és egymáshoz képest való elhelyezkedését, illetve a rögzített eseményeket. A fénykép hangulatát tekintve igyekszik a családot elégedettnek és lehetőleg boldognak láttatni. Ez azonban időnként szemben állhat a család valós élményeivel, ezáltal diszsonáns fotókat létrehozva. Leo Spitzer osztrák irodalomkritikus hasonló élményről számolt be, amikor felnőttként elé került az a számára meglepő és visszásnak tűnő családi album, amely szülei Európából Bolíviába tartó útját, a náci megszállás előli menekülését dokumentálta. Spitzer tudatában volt annak, hogy nagyapja az út során egy betegség következtében meghalt, ennek ellenére az albumban kizárólag mosolygós

⁶ M. HIRSCH, 1999. xvi.

⁷ „[...] images are three ancient metaphors of the family itself [...]; the family as a state whose ties are rooted in property; the family as a spiritual assembly which is based on moral values; and the family as a bond of feeling which stems from instinct and passion.” J. HIRSCH, 1981. 15.

⁸ J. HIRSCH, 1981. 21.

⁹ Így például a korábban idézett Pierre Bourdieu, de hasonlóan Kunt Ernő *Fotoantropológia* című könyvében (KUNT, 1995), Marianne HIRSCH a *The Familial Gaze* című tanulmánykötethez írt bevezetőjében (M. HIRSCH, 1999.), illetve Deborah E. MacDowell *Viewing the Remains: A Polemic on Death, Spectacle, and the [Black] Family* című tanulmányában. (MACDOWELL, 1995.)

¹⁰ BOURDIEU, 1998. 19.

turistafotókkal találkozott. És épp ez, a turistafotók műfajához való ösztönös alkalmazkodás volt az oka annak, hogy a család nem jelenítette meg a gyászt a fényképeken, hanem az események egy pozitívabb interpretációját igyekezett mutatni. Azáltal, hogy a hajóút különböző megállóiban – esetenként olyan kikötővárosokban (például Barcelona) is, amelyek egyes részei elpusztultak a különböző helyi vagy nemzetközi ütközetek során – fontosnak tartották, hogy fényképeket készítsenek, tudattalanul is végrehajtották a vakációzó család bevett rítusait, amelyek esetében a felhőtlen öröm reprezentációja is alapvető volt.¹¹

Annak érdekében, hogy fenntartsa a kép pozitív hangulatát, a konvencionális családi fotó igyekszik a családot a lehető legteljesebb, lehetőség szerint hiánytalan formájában megmutatni, biztosítva azt is, hogy a család tagjai fenntartják a tőlük elvárt társadalmi nemi szerepeket.¹² Abból kifolyólag, hogy a fényképezés szabályai a festészetben gyökereznek, számos, már-már előírásnak tekinthető szokás alakult ki a fényképen megjelenő személyek elhelyezkedésére vonatkozóan, amit az egymáshoz való viszonyuk határozott meg. Ennek következtében a szakavatott szemlélő az elhelyezkedés alapján még akkor is rájöhett arra, hogy ki kihez hogyan kapcsolódik, ha nem ismerte a fotón megjelenő személyeket.¹³ Ezeket a szabályokat, bár sokszor nem tudatosan, máig figyelembe vesszük a csoportképek készítésekor. Ugyanakkor kifejezetten érdekesnek tartom, hogy a Kodak fényképezőgép megjelenése lényegében megváltoztatta, honnantól számít egészen a fényképen megjelenő család. Amint elérhetővé vált egy könnyen használható fényképezőgép, amely feleslegessé tette, de legalábbis jelentősen redukálta a hivatásos fényképész jelenlétének szükségességét, a családfő (aki az esetek túlnyomó többségében az apa volt) átkerült a kamera másik oldalára, ezáltal kilépett a képből, hogy családját lefényképezze. Bourdieu szerint ez a családi képek két típusának elkülönüléséhez is hozzájárult: az egyik egy személyesebb, amit „bennfentes” készített, a másik pedig egy nyilvánosabb, formálisabb, amit hivatásos fényképész készített, amikor „a társadalmi személy kerül megörökítésre”.¹⁴ Ez a változás a fényképek számának növekedését is eredményezte, különösen azokét, amelyek informális alkalmakkor készültek.¹⁵

Természetesen annak ellenére, hogy általában az apa készíti a fotót,¹⁶ amikor az esemény nem igényli a hivatásos fényképész jelenlétét, és ebből kifolyólag ő fizikálisan nem látható a fényképen, a létrejött produktumban valójában ugyanúgy jelen van. Ő dönt arról, hogy a kép mit foglaljon magába, hogyan pozicionálják a fotóalanyokat, és sok esetben arról is, hogy mely alkalmakkor készüljön fénykép. Tehát ő „[a fénykép] ura: a fényképész-apa irányítja a családi fényképet, keretbe foglalva és megkomponálva az anyát és a gyermekeket”.¹⁷ Atwood a regényeiben gyakran felforgatja ezeket a konvenciókat azzal, hogy a fényképezőgépet az anyák kezébe

¹¹ SPITZER, 1999. 214–215.

¹² GALLOP, 1999. 76.

¹³ KUNT, 1995. 35. Ennek kapcsán lásd még: BÁN, 2008. 135–145.

¹⁴ „[...] when the social person [...] is to be captured.” BOURDIEU, 1998. 29.

¹⁵ BOURDIEU, 1998. 29.

¹⁶ GALLOP, 1999. 75.

¹⁷ „[the photograph’s] master: the father-photographer directs the family picture, framing and composing the mother and children.” GALLOP, 1999. 76.

adja. Nincs ez másként például *A rabló menyasszonyban*, a *Lady Oracle*-ben¹⁸ (1976), és a *Fellélegzésben* (*Surfacing*, 1972) sem. E változtatás hatásaira a későbbiekben kitérek majd.

A családi fényképek egy fontos jellemzője, hogy abbéli igyekezetükben, hogy a családi reprezentáció szokásrendszeréhez alkalmazkodjanak, egy ponton elvesztik egyéni jellegzetességeiket, és ezáltal egy csaknem teljes mértékben felcserélhető képekből álló masszát alakítanak ki.¹⁹ Az egyéni jellegzetességek hiánya több szinten is megjelenhet: az egyéni portrék szintjén, a csoport szintjén a különböző családi csoportképeken, ahol hasonló kontextus és pózok láthatók, illetve a családi narratíva szintjén is, az albumokban, amelyeket készítők igyekeznek a családot körülvevő szélesebb társadalmi közegben megtalálható képek mintájára készült képekkel megtölteni. Erre egy kiváló példa a 20. század eleji magyar paraszti fényképhasználat, amelyet Kunt Ernő tárt fel és foglalt össze. Kunt megjegyezte, hogy ebben a körben az arcretus alapvetőnek számított, még akkor is, ha ez az egyéni vonások elvesztésével járt. „*A ruha, a tartás fontosabb volt számukra, s értelmezésükben, mint az arc egyedi [...] jellegzetességeit is visszaadó énábrázolás.*”²⁰ A retusálás számukra a közösséghez való tartozást jelentette, amely a közösségből való kitűnést segítő egyedi vonásokkal ellentétben „*a standard elemeket hangsúlyozta*”.²¹ A nyugati társadalom legtöbb pontján a megjelenő családi fényképek ugyanezt az attitűdöt követik. De még ma is alapvető a nyilvános használatra szánt fotók esetében a nők számára a smink és a rendezett frizura megléte, illetve minden fényképalany számára az eseménynek megfelelő öltözet. Fontos azonban megemlíteni azokat az okostelefon-alkalmazásokat és filtereket is, amelyek pillanatok alatt szebbé varázsolják a bőrt, és az arcvonásokat az éppen regnáló szépségideálnak megfelelően átalakítják.

A családi albumok, ahogy már korábban is említettem, általában egy bevett narratívát követnek, amely lineárisan meséli el a család történetét. Ahhoz hasonlóan, ahogy minden egyes fénykép a családot mint hiánytalan, sértetlen entitást igyekszik reprezentálni, az album is a teljességre törekszik. Ez természetesen egy lehetetlen próbálkozás, mert időbeliségét tekintve egyetlen családi narratíva sem lehet teljes, hiszen (ideális esetben) mindig lesznek elkövetkező generációk, akik a család történetét tovább folytatják.²² Ugyanígy, a teljességet megkérdőjelezi a minden narratívában megjelenő, kisebb-nagyobb megszakítások; mert noha a fényképek

¹⁸ Fran Delacourt-t, a regény főszereplőjének anyját is érdemes lenne egy további kutatásban vizsgálni abból a szempontból, hogyan viszonyul az ő albumkészítési és -módosítási módszere a jelen tanulmányban tárgyalt Rozhoz és Antheához, és hogyan tükrözik ezek a módszerek az ő küzdelmeit anyaként és feleségként a kanadai társadalomban.

¹⁹ Ebben a témában lásd például Lorie Novak *Collected Visions* című tanulmányát. (NOVAK, 1999.)

²⁰ KUNT, 1995. 35.

²¹ Uo.

²² A családi emlékezet időben visszafelé is változhat, hiszen megeshet, hogy idővel elfelejtődik, hogy ki van a képeken, vagy hogy jellemét tekintve milyen volt egy távolibb rokon. Hasonló helyzetben van Atwood *A vak bérgyilkos* (*The Blind Assassin*, 2000) című regényében a fiatal Iris Chase is, aki az ő születése előtt meghalt nagyanyjáról készült fényképekkel találkozik a házvezetőnő, Rennie történeteire kell, hogy támaszkodjon, amelyek nem minden esetben megbízhatóak. Rennie történeteit Iris később a saját kedvére (tovább)alakítja, így megkonstruálva magának egy idealizált felmenőt, aki női mintaként is szolgál számára.

egy egybefüggő történet egyes epizódjaiként jelennek meg, a hétköznapok jelentős része nincs megörökítve – ahogy azt Bourdieu is állítja a tanulmány elején szereplő idézetben. Az azonban tagadhatatlan, hogy a képeken megjelenő epizódok a családi emlékezet fizikálisan is tapintható részét képezik. A család ezen keresztül befolyásolja és tartja számon, hogy mire emlékszik, illetve ezen keresztül prezentálja a külvilág számára a hivatalos családi narratívát. Érdekes szokás volt a 20. század elején, amely mára már kiveszett a divatból, a család halottainak lefényképezése, különösen egy gyermek halála esetén, amelyen keresztül fenntartották „a nukleáris, házasságon keresztül szerveződő család mint vállalati szervezet, mint együttes, egész, autonóm egység kulturális ideálját”.²³ Ez is mutatja, hogy a fényképeken keresztül a család nem kizárólag a pozitív emlékeket illesztette be vizuális történelmébe: a hangsúly az integráción és az integráción volt.

Az albumon belüli narratíva építése szükségessé tesz egy tudatos és alapos válogatást. A fotográfia első évtizedeiben ez a megörökítendő események közötti válogatást jelentette, később, ahogy az amatőr fényképezés egyre inkább a hétköznapok részévé vált, az elkészült képek közöttit. Amint arra már utaltam, a fényképezés első száz évében a fényképészek túlnyomórészt férfiak voltak,²⁴ de fontos hozzátenni, hogy az albumokat általában nők állították össze. Ennek az lehetett az egyik oka, hogy a háztartás működésének szervezését női feladatként tartották számon, míg annak a kontrollálása – amely a fénykép készítésével analógnak tekinthető – férfi területnek számított. Ebből kifolyólag az alapos válogatás és rendezés nyomán kialakuló albumok egy férfinézőpontot őriznek, de az anya rendezi őket egy narratívává. Ha léteznek is olyan pillanatképek, amelyek nem illeszkednek a már korábban taglalt konvenciókhoz, a családi albumba túlnyomórészt azok kerülnek – és válnak ezáltal a család vizuális történelmének részévé –, amelyek a legjobban illeszkednek a szokásrendszerbe. És mivel a konvencionális családi album nem feltétlenül tekinti céljának az egyéniség reprezentálását (azaz egy „igaz” fénykép megmutatását), az elkészült narratíva ugyanígy kihagy egyéni elemeket, amely így egy olyan narratíva létrejöttét eredményezi, amelyet a fényképek alanyai sokszor nem éreznek a sajátjukénak, és úgy érzik, ki kell tölteniük a hiányokat. Margaret Atwood *A rabló menyasszony* című regényében a szakadék, amely a családi albumban megjelenő képek és az album készítőjének és alanyainak valós élményei között tátong, végül jelentős konfliktusokat szül a szereplők számára.

²³ „The cultural ideal of the nuclear, conjugal family as corporate entity, as autonomous unit, together and whole.” MACDOWELL, 1999. 156.

²⁴ Túlnyomórészt, de természetesen nem kizárólagosan, a fényképész=férfi axiómát a szakma is fenntartotta, olyannyira, hogy szinte egyértelmű volt, hogy a férfi fotósok mellett a (szintén fotósként) dolgozó nők képeit is férfiak nevére értékcsépezték, vagy publikálták. Ahogy azt a londoni Tate Modern 2020-as kiállításának anyagából megtudtam, így volt ez például Dora Maar esetében is, aki hosszú éveket dolgozott úgy Pierre Kéfer mellett, hogy noha sok esetben Maar egyedül készítette a képeket, azok minden esetben, ha nem is csak Kéfer nevére, de közösen, Kéfer-Dora Maar néven voltak szignózva.

Családi fényképek A rabló menyasszonyban

A regény szereplői közül az első, akire tanulmányomban nagyobb hangsúlyt fektetek, Tony, egy történész, akit az 1950-es évek utolsó éveiben még gyerekként elhagyott az édesanyja, Anthea. Az elemzés szempontjából rendkívül érdekes, hogy miután anyja elhagyja, Tonyra marad egy meglehetősen rendhagyó, befejezetlen fényképalbum, amelyet Anthea állított össze. Bár az album rendhagyó, nem szokatlan, hiszen számos esetben előfordulhat, hogy a családi albumok foghíjasak. A fragmentáltság oka is többféle lehet: előfordulhat, hogy az album korábban teljes volt, de bizonyos okokból kifolyólag eltávolítottak belőle egyes képeket; esetleg a képek egyes részeit kivágták abban a reményben, hogy ezáltal az eltávolított események vagy személyek a családi emlékezetből is törlődnek; illetve előfordulhat, hogy az album félbemarad, ahogy Antheaé is. Ez a befejezetlenség egyfelől Anthea abbéli igyekezetét és majdani kudarcát is tükrözi, hogy végrehajtsa az anyák számára a társadalom által előírt feladatokat, másfelől Tony gyermekkori élményeit és konfliktusait is megjeleníti.

A regény a fotóalbumot meglehetősen röviden, Tony nézőpontjából mutatja be:

„Ez az idézőjelek közé zárt becenév [Guppi] ceruzával írva áll Tony Kisbabám című, fehér bőrkötésű albuma gyűjtött babakori fényképei alatt: „'Guppi' 18 hónaposan”, „'Guppi' és Én”, „'Guppi' és az Apukája”. Egy idő után csak üres oldalak vannak: Anthea valószínűleg felhagyott a képek készítésével, vagy felhagyott azzal, hogy beragassza őket az albumba.”²⁵

Az album befejezetlenségében tükröződik a család fragmentáltsága, amelyet az anya elköltözése okoz, de mutatja Anthea arra való képtelenségét is, hogy megfeleljen az őt körülvevő társadalmi elvárásoknak. Ahogy azt Bourdieu is megállapította, a gyermek születését követő fényképkészítés lényege az, hogy végrehajtsa és bemutassa a családba újonnan érkező személy integrációját.²⁶ Emellett az album címe, a *Kisbabám*, amit nagy valószínűséggel a gyártó nyomtatott a fedőlapra, jelzi az anyák számára, hogy milyen elvárásokat támaszt feléjük a társadalom: a gyermekük születése felőli örömeiket úgy is ki kell fejezniük, hogy a róla készült képeket egy albumba gyűjtik, és hogy bizonyítsák odaadó szeretetüket, táplálniuk kell az albumot további fényképekkel, amelyeken folyamatosan dokumentálják a gyermek növekedését. Anthea próbál ennek az elvárásnak megfelelni, és az albumon keresztül a megfelelő családi idillt prezentálni, többek közt azzal is, hogy férjét „Apuka”-ként jelöli ki és címkézi fel, holott Tony értelmezésében „Griff [...] nem az Apukája: Griff nem egy Apuka”.²⁷

A regényből világosan látszik, hogy Anthea mentálisan labilis, amelynek hátterében a gyerekkorában, a második világháború alatt elszenvedett traumák állnak.

²⁵ „This nickname [Guppy] – enclosed in quotation marks – is penciled in below Tony’s baby pictures, in Anthea’s white leather My Baby photo album: “‘Guppy,’ 18 months”; “‘Guppy’ and Me”; “‘Guppy’ and her Dad.” After a while Anthea must have stopped taking these pictures, or stopped sticking them in, because there are just blank pages.” ATWOOD, 1993. 141.

²⁶ BOURDIEU, 1998. 26.

²⁷ „Griff is not her Dad, though: Griff is not a Dad.” ATWOOD, 1993. 144.

Számos jel mutat rá, hogy nem szeret a lányával időt tölteni, és amint lehetősége adódik rá, lefoglalja valamivel, mert szeretné, ha „nem lenne láb alatt”.²⁸ Mi több, meg sem érinti Tonyt a jóéjtpuszlik kivételével, amelyeket kötelezőnek érez – ezt is egy újabb elemnek tekinthetjük a „jó anyák” által követendő listán. Egy nappal azelőtt, hogy elhagyná a családot, enyhén ittas állapotban érkezik haza, és igyekszik Tony felé pozitív érzelmeket mutatni azzal, hogy átöleli, de fátyolos kalapját és kesztyűjét végig magán tartja, amelyek így egyfajta határvonalként működnek közte és Tony között. Ezen felül nyelvi megoldásaiban is távol tartja magát mind Tonytól, mind saját anyai szerepétől, így például azt mondja: „*azt akarom, hogy tudd [...] hogy Anya igazán, igazán szeret téged*”,²⁹ amellyel kapcsolatosan Tony meg is jegyzi magában: „*sosem mondja azt, hogy 'igazán, igazán szeretlek téged'; mindig csak Anya, mintha Anya valaki más lenne*”.³⁰ Végül Anthea bevallja magának is, hogy képtelen eggyé válni „Anyá”-val, de még arra is, hogy fenntartsa az igyekezet illúzióját, és elhagyja a családot, hátrahagyva a befejezetlen fényképalbumot is.

Fontos megjegyezni, hogy a fotókon keresztül, amelyeket később Tony-nak küld, Anthea története tovább folytatódik az albumon kívül is:

*„Fényképeket küldött, amelyek, úgy tűnt, hogy mindig vakító napfényben készültek; pillanatképeket saját magáról, amelyeken fehér ruhát visel, s kövőbbnek tűnik annál, ahogy Tony emlékszik rá; arca napbarnított és olajosan csillog, orra bajuszszerű árnyéket vet. Néhány képen, karját dereka köré vette, ott állt mellette a szökevény, a bűnös Perry is. [...] Egy idő múlva Perry már nem volt a képeken, helyette egy másik férfi tűnt fel; majd később megint egy másik. Tony anyján a ruhák vállai egyre keskenyebbek lettek, a szoknyák hosszabbra és bővebbre nőttek, a dekoltázsok elmélyültek, spanyol táncosra hajazó fodrok jelentek meg az ujjakon. Szó volt róla, hogy Tony majd meglátogatja a hűsvéti szünetben, a nyári szünetben, de ezekből soha nem lett semmi.”*³¹

Anthea levélküldési szokásai egyfelől tükrözik a nemi szerepekhez való illeszkedését, miszerint nőként „*kapcsolatot tart a [család] távolabbi tagjaival*”.³² Másfelől azonban felmerül a kérdés, hogy ki a levelek valódi címzettje, ha figyelembe vesszük, hogy Tony az apjával marad. Bourdieu azt állítja, hogy „*az elköltözött lány által hazaküldött fénykép valójában nem csupán egy kép a férjéről, hanem társadalmi sikerének*

²⁸ “[...] somewhere out of the way” ATWOOD, 1993. 140.

²⁹ „I want you to know [...] that Mother truly, truly loves you” ATWOOD, 1993. 140.

³⁰ “[...] she never says ‘I truly, truly love you;’ it’s always Mother, as if Mother is someone else.” ATWOOD, 1993. 140.

³¹ „She sent snapshots taken always, it seemed, in full sunlight; snapshots of herself wearing white, in which she looked fatter than Tony remembered, her face tanned and shining as if oiled, with a little moustache of shadow cast by her nose. In some of these, runaway, culpable Perry stood beside her with his arm around her waist [...]. Then after a while Perry was no longer in the pictures, and another man was; and after a while, yet another. The shoulders on Tony’s mother’s dresses shrank, the skirts grew longer and fuller, the necklines scooped themselves out; Spanish-dancer ruffles appeared on the sleeves. There was talk of Tony visiting, during Easter holidays, during summer holidays, but nothing ever came of it.” ATWOOD, 1993. 154–155.

³² “[...] of maintaining relations with the members of the [family] who live a long way away.” BOURDIEU, 1998. 22.

szimbóluma".³³ Így az is előfordulhat, hogy Anthea azért küldi a fényképeket, hogy bebizonyítsa, továbblépett boldogtalan házassága után, még akkor is, ha új kapcsolatainak sikere megkérdőjelezhető.

A fragmentált album mellett, hogy Anthea társadalmi elvárásokhoz való illeszkedési nehézségeit mutatja, elemezhető abból a szempontból is, hogy milyen hatással van Tonyra, és arra, ahogy az anyjával való kapcsolatát megítéli. Tony tinédzseréveinek elején jár, amikor Anthea elhagyja őt és az apját, és az idézet, amely az albumot bemutatja, nem sokkal azelőtt jelenik meg a narrációban, a folytatása pedig a következő: „Tonyt elfogja egy vágyódás az után, bármi legyen is az, ami egyszer közte és az anyja között létezett a fotóalbumban; de haragszik is, mert már maga a név is egy átverés. Sokáig azt hitte, hogy a guppy egy meleg és puha dolog, mint egy kiskutyta, és bántotta, mikor rájött, hogy egy halról van szó.”³⁴ (Itt fontos megemlíteni, hogy az angol nyelvben a guppy [guppy] és a kiskutyta [puppy] szavak formailag nagyon hasonlítanak.) Tony tisztában van azzal, hogy anyjával nem harmonikus a viszonya, és ennek több ízben hangot is ad, például azzal, hogy mindig Antheaként, és nem „Anya”-ként hivatkozik az anyjára, noha az apját sosem szólítja a keresztnévén: „Apját Griffnek hívják, de sosem gondol rá Griffként úgy, ahogy anyjára Antheaként. Griff sokban hasonlít más apákra, míg Anthea nem igazán hasonlít más anyákra, bár időnként próbálkozik.”³⁵ E próbálkozás idillje, ami a fotóalbumban is megjelenik, nosztalgiával tölti el Tonyt. Ez számomra azt mutatja, hogy a fényképeket a valóságot megjelenítő, visszatükröző tárgyakként olvassa, amelyek egy olyan dolgot mutatnak meg, ami valaha létezett, de már elmúlt. Itt megemlíteném, hogy Svetlana Boym irodalomtörténész a nosztalgia definiálásakor használja a fényképet mint hasonlatot, s úgy tartja, a nosztalgia hasonlatos „egy duplaexpozícióhoz vagy két egymásra vetített képhez – otthoné és külföldé, múlté és jelené, álomé, és hétköznapi életé. Amint egyetlen képbe próbáljuk erőltetni őket, széttörik a keretet, és megperzselik a felszínt.”³⁶ Ugyanígy, ahogy a becenév valódi jelentése által okozott csalódás megjelenik, hasonló csalódás fedezhető fel a fényképek mögött is: az, hogy amit a fényképek mutatnak, valójában soha nem is létezett, csupán egy póz volt a kép kedvéért.

A feszültségre, amely a „látható és a történelmi összeegyeztethetlenségéből”³⁷ adódik, és amelyet Atwood is megjelenít a regényében, már többen is felhívták a figyelmet, köztük Simone de Beauvoir, aki *Szelíd halál* című könyvében emlékszik vissza egy őt és az anyját ábrázoló fénykép kapcsán: „a tíz éves koromban ismert 'Maman darling' kevéssé értelmezhető ahhoz a mostohához mérve, aki fiatal felnőtt ko-

³³ „[...] the photograph sent by the daughter who has moved away is not the picture of her husband, but rather the symbol of her social success” BOURDIEU, 1993. 24.

³⁴ „Tony feels a rush of longing for whatever it was that existed once between herself and her mother, in the photo album; but she feels annoyance as well, because the name itself is a trick. She used to think a guppy was something warm and soft, like a puppy, and she was hurt and insulted when she discovered it was a fish.” ATWOOD, 1993. 141.

³⁵ „Her father's name is Griff, but she doesn't think of him as Griff the way she thinks of her mother as Anthea. He's somewhat more like the other fathers, whereas Anthea isn't very much like the other mothers, although occasionally she tries to be.” ATWOOD, 1993. 143–144.

³⁶ „[...] a double exposure, or a superimposition of two images – of home and abroad, past and present, dream and everyday life. The moment we try to force it into a single image, it breaks the frame and burns the surface” BOYM, 2001. xiv.

³⁷ “[...] incongruity between the visible and the historical” SPITZER, 1999. 213.

romban elnyomott”.³⁸ Hasonlóképp, Nancy K. Miller így gondolkodik az őt és anyját ábrázoló képet nézve:

„Amikor ezt a képet vizsgálom, egyszerre érzek örömet és szomorúságot. Örömet azért, mert ez a fénykép egy olyan anya-lánya pillanatot őriz, amelyben a kapcsolódás és az öröm is tetten érhető, szomorúságot pedig azért, mert bármennyire is próbálok, nem tudok visszaemlékezni erre az érzésre. [...] Nem emlékszem az akkori önmagamra, és nem emlékszem erre az anyára, a jó anyára sem. [...] Ez a fénykép értékes bizonyítéka egy gyengédségnek, mely, úgy gondolom, a húgom születésekor tűnt tova.”³⁹

Az nem egyértelmű, vajon Tony emlékszik-e olyan időszakra, amikor olyan közel érezte magát az anyjához, amilyen közel az albumban található fényképek mutatják, de lehet olyan utalást találni a szövegben, amely azt mutatja, hogy nem: *„Tony-nak nincs tisztán körülhatárolható képe az anyjáról. Emléke olyan, mintha fényes darabkákból állna, mint egy megrongált mozaik vagy egy törekeny holmi, amit a földre ejtettek. Tony időről időre előveszi a darabokat, hogy át- meg átrendezze őket, hátha egyszer összeilleszkednek.”⁴⁰* A fragmentumok, amelyekből ezek az emlékek összeállnak, és amelyeket Tony fel tud idézni, meglehetősen negatívak. Ahogy korábban is említettem, Tony érzi a határvonalat közte és anyja között, és Anthea viselkedése sok esetben egyértelműen ellenséges. Véleményem szerint ezek a példák is jól tükrözik a családi albumok kettősségét, amit a pozitív reprezentációra törekvő portrék és azok alanyának – itt a lánynak – valós emlékei közötti feszültség okoz. A fényképek általi bizonyíték megléte, amely arra utal, hogy a fénykép szereplője valamire rosszul emlékszik, konfliktust szül.

Tony és Anthea nem az egyetlen olyan szereplő *A rabló menyasszonyban*, akik fotóalbumokhoz fűződő kapcsolatát érdemes megvizsgálni. Roz Grunwald sikeres üzletasszony, aki Antheához hasonlóan egy személyben készítője és szereplője is a családi fotóalbumoknak. Számára a konfliktust nem az anyaság jelenti, hanem a házassága: a külvilág felé mutatott idill és a házassága valós állapota között feszülő ellentét. Antheával ellentétben Roznak több albuma is van, amelyeket az 1980-as évek végén, illetve az 1990-es évek elején állított össze, és amelyek konvencionális értelemben teljesnek tekinthetők. A fotók családi képek (Roz férje, Mitch, ikerlányai és fiuk, Larry láthatóak rajtuk), amelyeket Roz készített. Eme aprónak tűnő módosítás által Atwood megfordítja a fotográfiában megszokott hagyományos nemi szerepeket, amelyek az apa kezébe adnák a fényképezőgépet. A következő

³⁸ “[...] the ‘Maman darling’ of the days when I was ten can no longer be told from the inimical woman who oppressed my adolescence” BEAUVOIR, idézi: MILLER, 1999. 54.

³⁹ „When I study this picture, I feel both happy and sad. Happy because this picture records a mother/daughter moment of connection and pleasure, sad because no matter how hard I try, I can’t remember feeling this. [...] I don’t remember that “me” and I do not remember this mother, the good mother. [...] This picture is a precious evidence of a tenderness that vanished, I tend to think, with the birth of my sister.” MILLER, 1999. 60.

⁴⁰ „Tony has no single clear image of her mother. The memory of her is composed of shiny fragments, like a vandalized mosaic, or like something brittle that’s been dropped on the floor. Every once in a while Tony takes out the pieces and arranges and rearranges them, trying to make them fit.” ATWOOD, 1993. 135.

szövegrész a regény egy számomra fontos részlete, amelyben Roz válása és volt férje halála után a családi albumokhoz fordul információért:

„Roz újabb adag viszkít tölt magának, meggyújtja a következő cigarettát, majd előveszi a régi fotóalbumokat; azokat a képeket, melyeket szinte vég nélkül készített születésnapj kertipartikon, diplomaosztókon, nyaralásokon, havas teleken, a hajón eltöltött nyarakon, hogy bebizonyítsa magának, hogy valóban családként működtek, és a konyhában ücsörög, míg végiglapozza őket. Képek Mitch-ről, élettelen színekkel; Mitch és Roz az esküvőjükön, Mitch és Roz és Larry, Mitch és Roz és Larry és az ikrek. Mitch arcát fürkészi jelek után, bármi után, ami sejteti a katasztrófát, ami végül történt velük. Nem talál egyet sem.”⁴¹

Nagyon érdekesnek találom a pályát, amelyet az idézet alapján Roz bejár. A regényben egyértelműen látható, hogy Roz tudatában van annak, hogy Mitch-nek folyamatosan viszonyai vannak: *„Úgy döntött, hogy nem igazán érdeklí a dolog, már túl van ezen. [...] Bizonyos férfiakkal szükségük van kis kalandokra. Fitten tartja őket. Függség tekintetében ez sokkal előnyösebb, mint az alkohol vagy a golf, és Mitch dolgai – dolgok, ahogy Roz hívta őket, hogy megkülönböztesse őket az emberektől – sosem tartottak sokáig.”⁴²* Ennek ellenére később az is egyértelművé válik, hogy az évek során Mitch viszonyai egy játszmává nőnek ki magukat, amelyből mindkét fél ugyanúgy kiveszi a részét. *„Egy idő után szándékosan figyelmetlenné válik [...] Roz tudja, hogy ezen a ponton számon kell kérnie [...] hogy Mitch le tudjon vergődni a horogról. [...] Mostanában azonban Roz nem volt hajlandó lépni.”⁴³* Mindemellett a szöveg azt is sejteti, hogy Roz szép lassan elkezd élvezni a játékot: *„De végül kifejlesztett egy képességet és vele együtt egy étvágyat is. Ez végtére is ugyanolyan, mint egy üzleti tárgyalás vagy egy póker-játszma. [...] Nehéz nem élvezni egy olyan dolgot, amiben tehetséges vagy.”⁴⁴*

Mindeközben Roz igyekszik a külvilág felé pozitív képet mutatni a házasságáról a családi fényképek segítségével. Roz gyerekkorából már ismeri a fényképek valóságához fűződő kétes viszonyát apja barátain keresztül, akik a világháború után Kanadába érkezve megmutatják neki hamis útleveleiket, amelyekkel Európában át tudtak szökni a határokon. Az útlevelekben a fényképek megegyeznek, de a hozzájuk tartozó adatok már aszerint alakulnak, amire az adott országban szükség

⁴¹ *„She pours herself another scotch and lights another cigarette, then gets down her old photo albums, those pictures she took so endlessly at backyard birthday parties, at graduations, on vacations, winters in the snow, summers on the boat, to prove herself they were all indeed a family, and sits in the kitchen going through them. Pictures of Mitch, in non-living colour: Mitch and Roz at their wedding, Mitch and Roz and Larry, Mitch and Roz and Larry and the twins. She searches his face for some clue, some foreshadowing of the catastrophe that has befallen them. She finds none.”* ATWOOD, 1993. 381.

⁴² *„She told herself she didn’t much care: she was past that. [...] Some men needed their little escapades. It kept them toned up. As an addiction it was preferable to alcohol or golf, and Mitch’s things – things, she called them, to distinguish them from people – never lasted long.”* ATWOOD, 1993. 296. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴³ *„Then he becomes deliberately careless [...]. Roz knows that at this point she is supposed to call him on it [...] so he will be able to wriggle off the hook. [...] Lately, however, Roz has been refusing her move.”* ATWOOD, 1993. 299.

⁴⁴ *„But she’s developed a knack, and therefore a taste. It’s the same as a business negotiation or a poker game. [...] It’s hard not to enjoy something you’re good at.”* ATWOOD, 1993. 300.

volt a zavartalan közlekedéshez. A regényből nem egyértelmű a folyamat, de lehetséges, hogy Roz ezen az élményen keresztül tette magáévá azt az információt, hogy a fényképek képesek bizonyítani olyan adatokat, jellegzetességeket is, amelyek részben vagy teljes mértékben hamisak. Ő persze nincs közvetlen életveszélyben, de mégis fontos a számára, hogy az őt körülvevő társadalmi közegben túléljen. Ezért először is elkészíti a képeket és belőlük az albumokat, azzal a céllal, hogy elrejtse, amiről úgy érzi, nem kellene mutogatni, majd évekkkel később visszatér hozzájuk abban a reményben, hogy felfedik számára a házasság töréspontjait, amiben természetesen csalódnia kell. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a fényképek képtelenek arra, hogy többet mutassanak annál, amit a fényképész vagy a jelenlévők eredetileg láttatni akartak – épp ezzel foglalkozik Walter Benjamin *optikai tudattalan* fogalma, amely eredetileg a fényképek azon tulajdonságára utalt, miszerint képesek a mozgás azon apró részleteit is bemutatni, amelyek szabad szemmel nem érzékelhetők, de a fogalom tágabb, elvontabb értelemben is használható.⁴⁵ Ami számomra kifejezetten érdekes, az a folyamat, amelyen Roz keresztül megy a képek készítésétől az albumok utólagos vizsgálatáig. Ez hasonlatos ahhoz, amit akkor élünk át, amikor életünk bizonyos eseményeihez, amelyeket egyszer jelenként éltünk át, már a múlt elemeiként térünk vissza annak érdekében, hogy újraértelmezzük őket, betöltsük az esetleges üroket, esetleg felfedezzünk olyan rejtett igazságokat, amelyek vagy léteznek, vagy nem. Valójában maga a visszatérés igénye az, amely a jelenünkre, de a múlt elemeire is leginkább reflektál.

A korábban idézett részt, amelyben Roz az albumokat vizsgálja, egy olyan rész követi, amely egy újabb aspektusát tárja fel Roz albumokhoz fűződő viszonyának:

„Más nők a helyében fognak egy körömmollót, és kivágják a szóban forgó férfi fejét, csak a testüket meghagyva. Néhányan a testüket is kivágják. De Roz nem tesz ilyet, a gyerekek miatt. Nem akarja, hogy eléjük kerüljön egy fénykép a fejetlen apáról, nem akar rájuk ijeszteni annál jobban, amennyire már egyébként is rájuk ijesztett. Különben sem működne, mert Mitch ugyanúgy ott lenne a képeken, egy körvonalon, egy üres forma, amely ugyanannyi helyet foglal el, pont úgy, ahogy azt Roz ágyában is teszi.”⁴⁶

Néhány nő, aki itt említésre kerül, Atwood más regényeiben valóban megjelenik. Ilyen például Fran Delacourt, a *Lady Oracle* című regény főszereplőjének, Joannek az anyja, aki pont azt a módot választja saját családi albumainak megcsonkítására, amit Roz szeretne elkerülni. Úgy gondolom, hogy Roz igénye arra, hogy az albumot a teljes valójában őrizze meg, és ezáltal fenntartsa a pozitív reprezentációt, mutatja azt az igényt is, amelyből az albumok a maguk félrevezető formájukban megszülettek. Ezt a képet legalább annyira a külvilág, mint amennyire saját maga számára, illetve a gyerekei számára is építi: „Szeretné, ha biztonságban éreznék

⁴⁵ BENJAMIN, 1997.

⁴⁶ „Some women in her place take their nail scissors and snip out the heads of the men in question, leaving only their bodies. Some snip out the bodies too. But Roz will not do this, because of the children. She doesn't want them to come across a picture of the headless father, she doesn't want to alarm them, any more than she already has. And it wouldn't work anyway, because Mitch would still be there in the pictures, an outline, a blank shape, taking up the same amount of room, just as he does beside her in her bed.” ATWOOD, 1993. 381.

magukat, és biztos benne, hogy biztonságban is érzik magukat. Tudják, hogy ez egy biztonságos ház, tudják, hogy ő ott van, szilárdan beágyazva, két lábbal a földön, és Mitch is ott van, többé-kevésbé, a maga módján.”⁴⁷ Ez a részlet azon túl, hogy Roz igényét tükrözi arra, hogy gyerekeinek biztos hátteret nyújtson, pontosan mutatja Mitch helyzetét is a házasságon belül. Ahogy arra már korábban utaltam, Roz karaktere ellene megy a fényképezésben bevett hagyományos nemi szerepeknek, amelyek szerint az apának kellene a családi fotós szerepét betöltenie, azonban valahol ez Mitch későbbi részleges, majd teljes különválását is tükrözi a családtól. Roz narrációjából kiderül, hogy Mitch tudatában volt saját nem túl szoros kötődéseinek a család tekintetében: „[...] Mitch sosem volt igazán kibékülve [Larryvel], ahogy egyikükkel sem. Fél lábbal mindig az ajtón kívül volt.”⁴⁸ Ez alapján úgy gondolom, Mitch nem volt képes az integráció aktusára, amit a fényképezésen keresztül valósíthatott volna meg. Az is előfordulhat, hogy az, hogy Roz átveszi a fotós szerepét egyben azt is mutatja, hogy képes és hajlandó átvenni a családon belüli felelősséget is, amely egyébként az apát terhelné. Ezek a kérdések azonban nyitottak maradnak, hiszen a regényben nincsenek rá egyértelmű válaszok. A regény Mitch karakterét Roz nézőpontjából mutatja be, és minden információ, amit megtudunk a házasságról, Roz szűrőjén keresztül érkezik.

Összegzés

Mindazonáltal a szöveg itt tárgyalt részletei és a szereplők fényképekhez fűződő viszonya, valamint a mód, ahogyan a képeket értelmezik, számomra plasztikusan mutatják a családi emlékezet materializálódott, tapintható elemeinek működését és a bennük rejlő kettősséget. Az albumok igyekeznek egy teljes történetet elmesélni, de szereplőik minél közelebb kerülnek hozzájuk, annál világosabbá válnak az elhallgatások és a félrevezetések is. Ahogy korábban is utaltam rá, ez a félrevezetés nem feltétlenül rosszindulatú szándékok szüleménye, mert az albumok készítői az őket körülvevő domináns társadalmi elvárásokhoz és normákhoz igazítják a családi reprezentációkat, és ebbéli igyekezetükben gyakran felülírják, vagy elrejtik a család történetének különböző epizódjait. Anthea igyekezete, hogy megalkossa saját anyaságának pozitív narratíváját, jól tükrözi az 1950-es évek Kanadájában élő nők nehézségeit, hogy megfeleljenek a „jó anya” ideáljának. A következtetések, amelyeket Tony levon Anthea narratívájából, mutatják egy gyerek konfliktusait, aki később szembesül korábbi élményeinek fényképes reprezentációjával, amely meglehetősen távol áll attól, amit ő maga átélt. Míg albumait elkészíti, Roz az anya és a feleség szerepében együttesen igyekszik működni, törekedve arra, hogy megidézzon egy családi idillt, saját életét is akként bemutatva.

⁴⁷ „Secure, is what she wants them to feel; and they do feel secure, she’s certain of it. They know it’s a safe house, they know she is there, planted solidly, two feet on the ground, and Mitch is there too, more or less, in his own way” Atwood, 1993. 303. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴⁸ „[...] Mitch was never fully at ease with [Larry], or with any of them. He always had one foot out the door.” ATWOOD, 1993. 83.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ATWOOD

- 1976 ATWOOD, Margaret: *Lady Oracle*. Toronto, McClelland & Stewart, 1976.
 1984 ATWOOD, Margaret: *Fellélegzés*. Ford.: L. PATARICZA Eszter. Budapest, Európa, 1984.
 1993 ATWOOD, Margaret: *The Robber Bride*. London, Bloomsbury, 1993.
 2018 ATWOOD, Margaret: *A vak bérgyilkos*. Ford.: SIKLÓS Márta. Budapest, Jelenkor, 2018.

BÁN

- 2008 BÁN Zsófia: A hiány negatívja: Családi fényképek a privát és közösségi emlékezetben.
 In: BÁN Zsófia: *Próbacsomagolás*. Pozsony, Kalligram, 2008. 135–145.

BARTHES

- 2000 BARTHES, Roland: *Világoskamra*. Ford.: FERCH Magda. Budapest, Európa, 2000.

BENJAMIN

- 1997 BENJAMIN, Walter: A Small History of Photography. Trans.: JEPHCOTT, Edmund. In:
 BENJAMIN, Walter: *One-Way Street and Other Writings*. London, Verso, 1997. 240–257.

BOURDIEU

- 1998 BOURDIEU, Pierre: *Photography: A Middle-brow Art*. Trans.: WHITESIDE, Shaun.
 Cambridge, Polity Press, 1998.

BOYM

- 2001 BOYM, Svetlana: Introduction – Taboo on Nostalgia? In: *The Future of Nostalgia*. Ed.:
 BOYM, Svetlana. New York, NY, Basic Books, 2001. xiii–xix.

BURGIN (ED.)

- 1982 BURGIN, Victor (ed.): *Thinking Photography*. London, Macmillan, 1982.

CRARY

- 1988 CRARY, Jonathan. Modernizing vision. In: *Vision and Visuality*. Ed.: FOSTER, Hal.
 Seattle, Bay Press, 1988. 29–44.

GALLOP

- 1999 GALLOP, Jane: Observations of a Mother. In: *The Familial Gaze*. Ed.: HIRSCH, Marianne.
 Hannover, NY, University Press of New England, 1999. 67–84.

J. HIRSCH

- 1981 HIRSCH, Julia: *Family Photographs: Content, Meaning, and Effect*. Oxford, Oxford
 University Press, 1981.

M. HIRSCH

- 1999 HIRSCH, Marianne: Introduction. In: *The Familial Gaze*. Ed.: HIRSCH, Marianne.
 Hannover, NY, University Press of New England, 1999. xi–xxv.

KRIEGER

- 2017 KRIEGER, Murray: Kép és szó, tér és idő. Az *ekphraszisz* témája iránti lelkesedés – és elkeseredés. Ford.: MILIÁN Orsolya. *Helikon*, 63. (2017) 4. sz. 501–525.

KUNT

- 1995 KUNT Ernő: *Fotoantropológia*. Miskolc–Budapest, ARC Árkádus, 1995.

MACDOWELL

- 1999 MACDOWELL, Deborah E.: Viewing the Remains: A Polemic on Death, Spectacle, and the [Black] Family. In: *The Familial Gaze*. Ed.: HIRSCH, Marianne. Hannover, NY, University Press of New England, 1999. 153–177.

MILLER

- 1999 MILLER, Nancy K.: Putting Ourselves into the Picture: Memoirs and Mourning. In: *The Familial Gaze*. Ed.: HIRSCH, Marianne. Hannover, NY, University Press of New England, 1999. 51–66.

NOVAK

- 1999 NOVAK, Lorie: Collected Visions. In: *The Familial Gaze*. Ed.: HIRSCH, Marianne. Hannover, NY, University Press of New England, 1999. 14–31.

SONTAG

- 2007 SONTAG, Susan: *A fényképezésről*. Ford.: NEMES Anna. Budapest, Európa, 2007.

SPITZER

- 1999 SPITZER, Leo: The Album and the Crossing. In: *The Familial Gaze*. Ed.: HIRSCH, Marianne. Hannover, NY, University Press of New England, 1999. 208–220.

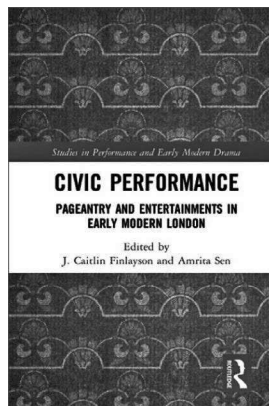
Városi ünnepségek a kora újkori Londonban

J. Caitlin Finlayson – Amrita Sen (eds.): *Civic Performance: Pageantry and Entertainments in Early Modern London*. New York, Routledge, 2020. 268.

J. Caitlin Finlayson és Amrita Sen közösen szerkesztett tanulmánykötete a kora újkori London városi ünnepségeit, többek között a királyi bevonulás¹ és a Lord Mayor's Show² különböző aspektusait vizsgálja a korszak és a téma olyan elismert szakértőinek segítségével, mint Tracey Hill vagy David M. Bergeron. A kötet célja, hogy a történelmi kontextus és a modern kutatási eszközök együttes használatával vizsgálja az események társadalmi és politikai jelentőségét.

A tizenegy tanulmányt három tematikus fejezetben közlik a szerkesztők. A könyv időbeli kereteit adó 16–17. században London lakossága és gazdasági jelentősége is megnőtt a nemzetközi kereskedőtársaságok megalakulásával, melynek különböző szempontú reflexiói a városi ünnepségekben is megjelentek. Az első részben, amely a *Civic to global*, vagyis a várositól a globális felé címet viseli, négy London gazdasági világvárossá válásával és nemzetközi kapcsolataival foglalkozó tanulmány kapott helyet. A második, *Material encounters*, avagy materiális találkozások című, három tanulmányt egybefogó rész fókuszpontjában az ünnepségek materiális aspektusai állnak. Ez alatt nem feltétlenül csak az események anyagi vonzata értendő, hanem a megvalósításukhoz szükséges tárgyi és humán erőforrásbeli keret is. Az utolsó négy tanulmány a *Methodologies for re-viewing performance*, tehát az előadások újraértékelésének módszertana című részben szerepel. Ezeket a tanulmányokat az köti össze, hogy mindegyik valamilyen formában az ünnepségekről született leírások, forгатókönyvek, a ténylegesen lezajlott esemény és az eseményt akár olvasó, akár néző befogadónak kapcsolatát vizsgálják.

A kötetet Tracey Hill *'To the Honour of our Nation abroad' – The merchant as adventurer in civic pageantry* című tanulmánya nyitja. Hill, aki elsősorban a Lord Mayor's Show-k kutatója, ebben az írásában a korszakban újonnan megjelenő kereskedőtársaságokra való utalásokat keresi a londoni főpolgármesterek beiktatási

¹ Az uralkodó vagy az uralkodói család egy tagjának ünnepélyes bevonulása a városba és díszes menete a város utcáin keresztül. Ezt a menetet gyakran kis színpadokon vagy díszletszerkezeteken előadott szimbolikus élőképek kísérték, amelyek mind az uralkodó, mind a város lakói számára szóló üzeneteket hordoztak.

² A frissen megválasztott londoni főpolgármester eskütételének napján tartott díszes bárkafelvonulás a Cityből a Westminsterbe és vissza, majd a királyi bevonuláshoz hasonlóan a főpolgármester élőképekkel tarkított menete a város utcáin.

ünnepségének szimbolikájában. A Lord Mayor's Show, amelyet az új főpolgármester céhe szervezett, szinte mindig magában foglalt valamilyen utalást erre a szervezetre. Azonban annak ellenére, hogy a 17. század során számos Lord Mayor volt tagja vagy akár kormányzója (*governor*) például az 1600-ban alapított Brit Kelet-indiai Társaságnak, meglehetősen kevés Lord Mayor's Show szimbolikájában jelennek meg az erre utaló elemek. Ennek főként az az oka, hogy a szervező ősi céhek, amelyeknek a Lord Mayor szintén tagja volt, inkább a saját tevékenységüket hangsúlyozták, mint a viszonylag új kereskedőtársaságokét. A távoli, veszélyes hajóutak és az ezek során szerzett gazdagság visszatérő, különleges elem volt, viszont ezek pontos okát és a kereskedőtársaságok konkrét említését inkább mellőzték az ünnepségek forgatókönyvének megbízott szerzői, nehogy emiatt elmérgesedjen az amúgy is feszült viszony az ősi céhek és az újonnan alakult társaságok közt.

Amrita Sen, a Brit Kelet-indiai Társaság kutatója szintén a kereskedőtársaságok és a nagy múltú céhek viszonyát vizsgálja az 1638-as, *Porta Pietatis* címet viselő Lord Mayor's Show-ban, amelynek a forgatókönyvét Thomas Heywood írta. Ebben az ünnepségben nemcsak a tevékenységét szimbolizáló, rinocéroszon utazó indiai figurán keresztül, hanem explicit módon, a szövegben is megjelenik a Kelet-indiai Társaság: „*May that Fleete / Which makes th' East Indies with our England meete, / Prosper.*” Sen az élőkép ünnepségen belüli pozíciójának jelentőségére is felhívja a figyelmet, ugyanis a közvetlen előtte lévő élőképből egy pásztor ecseteli a nagyérdemű közönségnek, hogy milyen magasztos, gazdasági haszonnal járó és az összes állatnál feljebbvaló a juh. Az ünnepségben így felelevenednek a korszak jelentős társadalmi és gazdasági ellentétei: a szervező céh, a textilművesek céhe összecsap az egyre sikeresebb Kelet-indiai Társasággal, a helyi a nemzetközivel, valamint a pásztor és az indiai alakján keresztül a városi polgár az idegennel.

Anne Crove, aki főként londoni városi ünnepségekkel foglalkozik, az előző tanulmányoktól eltérően egy királyi bevonulás, mégpedig Boleyn Anna 1533-as koronázási bevonulásának szimbolikájában keresi az esemény nem mindennapi körülményeire való reflexiót. A szervezők az ország franciákkal való labilis viszonyára reagáltak Anna francia kapcsolatainak hangsúlyozásával, és az ünnepség francia vendégeire tekintettel néhány helyen franciául is elhangzottak vagy feliratozták az élőképek vagy köszöntések szövegeit. Az egyik élőkép szövege azonban arra is utalt, hogy Anna a császárnéi koronára is érdemes – ezt viszont a francia vendégek akár sértésnek is vehették. A király gyors és sok problémát magával hordozó feleségváltására az ünnepség csak röviden és ködösen reagált, és azt is latinul, tehát a nézők többsége nem is érthette. Ez Crove állítása szerint szándékosan történt, minden bizonnyal azért, hogy ne kavarja fel még jobban a közvéleményt. Az ünnepség szerzője számára meglehetősen nagy nehézséget okozott, hogy a már gömbölyödő hasú, várandós Annára az általában királynékhoz társított erényes szűz képet ruházza. Így a védőszent Szent Anna mellett olyan mitológiai és klasszikus történelmi hasonlatokkal is illette az új királynét, mint Vénusz vagy Kleopátra. Ezen két alak alkalmazása azért is problémás, mert nemcsak szépségükről, hanem csáberejükéről is hírek voltak, így a királyné számára akár sértőek is lehettek. Crove szerint azonban Henrik császári ambícióinak fényében a római kultúrához fűződő alakok szerepeltetése politikai szempontból teljesen érthető.

A főként németalföldi vonatkozású ünnepségekkel foglalkozó Nancy J. Kay tanulmánya két királyi fogadtatást hasonlít össze: I. Jakab 1604-es koronázási bevonulása alkalmából a Londonban élő holland kereskedők felől érkező fogadtatását az antwerpeni angol kereskedők II. Fülöp (akkor még csak herceg) 1549-es fogadásával. Mindkét kereskedőcsoport egy szimbolikus elemekkel ellátott diadalívvel kedveskedett a bevonuló uralkodónak, amely ugyanakkor arról is árulkodott, hogy az adott népek hogyan látták magukat, jelentőségüket a másik nemzettel szemben és azon belül. Konklúzióként Kay azt vonja le, hogy míg az antwerpeni angolok diadalívén látszott, hogy készítői hatalmi pozícióból közvetítenek üzenetet, addig a londoni hollandok diadalíve azért kiáltott, hogy az adott közösségben befogadják és elfogadják őket egyenlő félként.

A második részt Ian W. Archer, a londoni társadalom kutatójának tanulmánya nyitja. Elemzése forrásbázisát az egyes céhek pénzügyi feljegyzései és a Lord Mayor's Show-k nézőinek leírásai adják. Ezek segítségével azt vizsgálja, mennyire volt hangsúlyos a felvonulók megjelenése, száma és sorrendje az utcát övező élőképekkel és egyéb látványosságokkal szemben. Azt állapítja meg, hogy a szemtanúi feljegyzések gyakran sokkal nagyobb hangsúlyt fektetnek a felvonulók részletes bemutatására, mint az egyéb látványosságok leírására. Munkája azért is figyelemre méltó, mert az ünnepségekkel foglalkozó tanulmányok nagy része főként az élőképekkel és azok szimbolikájával foglalkozik. Így Archer írása egy új perspektívát hoz az ünnepségekre fókuszáló tudományos diskurzusba.

Jennifer Linhart Wood zenetörténész a Lord Mayor's Show instrumentális zenei tartalmát vizsgálta, elsősorban az ünnepség során gyakran megjelenő mitológiai figurák, Apollo és Arion ábrázolásain keresztül. Wood a zenét az ünnepségek szerves elemeként kezeli, amit nem feltétlenül harsog túl a nézők természetes zaja. Ennek állítása szerint az az oka, hogy ezek az ünnepségek azon kevés alkalmak egyikét jelentették, ahol a nézőknek lehetőségük volt professzionális zenét hallani, így valószínűsíti, hogy a zenei produkciók alatt lényegesen csökkenhetett az alapzaj. Apollo és Arion alakján keresztül azt vizsgálja meg, hogyan alakul át az évek során a hozzájuk alapvetően kapcsolható, ám Angliában kevésbé ismert és használt hárfa a sokkal népszerűbb lanttá. Az ünnepségek zenei képét is meghatározta tehát a kora újkori ember zenei műveltsége és ízlése.

Jill Ingram tanulmánya a londoni városi ünnepségekben megjelenő ajándékozási szokásokat járja körül. Ennek négy különböző fajtáját azonosítja: valódi ajándékok (például I. Erzsébet koronázási bevonulásán a királynőnek átnyújtott Biblia), feltámasztási motívumok (egy szent vagy korábbi uralkodó szimbolikus feltámasztása a bevonuló tiszteletére és számára jó tanácsok szolgáltatása), pénzügyítés különböző célokra, a nézők közt szétosztott ajándék (általában ételek, fűszerek). Ingram végkövetkezőként azt állapítja meg, hogy ezek az ajándékozási formák pénzügyi tényezővé tették a résztvevőket.

David M. Bergeron, a kora újkori ünnepségek kutatója a harmadik és egyben utolsó részt nyitó tanulmányában Lennox hercegének, Ludovic Stuartnak az életpályáját mutatta be. Fő kérdése az, hogy miként vált a herceg egy színtársulat patronusából az ünnepségek résztvevőjévé, majd szimbolikus karakterévé. A kutatás különlegessége, hogy egyetlen személyre fókuszálva mutatja be az ünnepségek

belső működését, illetve azt, hogy mennyire szerves részét képezhetik az ünnepek egy személy életének.

J. Caitlin Finlayson tanulmánya a kora újkori könyvpiac egy egyedülálló darabját, Stephen Harrison *The Arches of Triumph* című munkáját mutatja be. A könyv több más írással együtt I. Jakab 1604-es bevonulásáról szól, viszont különlegessége, hogy tartalmazza a bevonulásra felépített diadalívek rajzait is. Ez – az európai gyakorlattal ellentétben – nem volt jellemző Angliában. A könyv szerzője, Stephen Harrison tervezte két kivétellel az összes diadalívet, és szerette volna ilyen formában megőrizni őket az utókornak. Rajzait pedig az ünnepség forgatókönyvének szerzőire támaszkodva, az ő szövegeikből merítve látta el leírással. Szintén érdekessége a könyvnek, hogy nem árul el minden részletet, így interaktív élménnyé varázsolta az olvasást azoknak, akiknek az ünnepség után egy rövid ideig még alkalma nyílt megtekinteni élőben is a diadalíveket. Finlayson kutatásainak közép-pontjában Hillhez hasonlóan a Lord Mayor's Show-k állnak.

Jennifer Lindhart Woodhoz hasonlóan Katherine Butler zenetörténész is az ünnepek zenei dimenzióit elemzi, kifejezetten I. Jakab 1604-es bevonulására fókuszálva. Butler végighalad a bevonulás állomásain és bemutatja, hogyan befolyásolta és vonta be a nézők morálját a bevonulás zenei dramaturgiája. A bevonuló király zenei élményének rekonstrukciójára is kísérletet tesz, és megállapítja, hogy a király számára a diadalíveken való végighaladás olyan érzés lehetett, mintha a palotájának legbelsőbb terme felé haladna a városból befelé.

A kötet utolsó tanulmányában Janelle Jenstad és Mark Kaethler, a kanadai Victoria Egyetem munkatársai mutatják be újító projektjüket, a *Map of Early Modern London*.³ A projekt nemcsak arra ad lehetőséget a londoni ünnepek kutatóinak, hogy Lord Mayor's Show-k és királyi bevonulások szövegeit olvashassák betűhű, illetve modern átírásban, hanem arra is, hogy ezeket az ünnepeket egy interaktív térkép segítségével térinformatikai módszerekkel is elemezhesék. Ugyancsak hatalmas előnye a kezdeményezésnek, hogy *open access*, használatához nem szükséges előfizetés vagy egyetemi licenz, így bárki használhatja kutatásra vagy oktatásra.

Összegzésként elmondható, hogy Finlayson és Sen tanulmánykötetete egy rendkívül összetett és sokoldalú képet közvetít a kora újkori London városi ünnepeiről, tele szakmai és módszertani újdonságokkal, célját pedig ezáltal nemcsak eléri, de túl is szárnyalja. Az ünnepek vizsgálata nagy múltra tekint vissza, azonban az utóbbi években a korábban ismert forráscsoportok szélesebb körű felhasználásával, illetve új kutatási irányok megfogalmazásával sokkal élethűbb képet kaphatunk ezek tényleges lefolyásáról, társadalmi hatásairól, valamint előkészítési folyamatáról. A kötet eredményei újabb kutatásokat alapozhatnak meg, a *Map of Early Modern London* segítségével pedig egy új adatbázis nyílt meg a témában érdekelt jövőbeli kutatók számára.

Egyed Regina

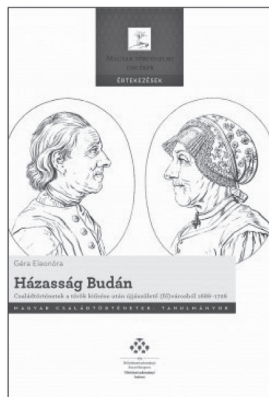
³ <https://mapoflondon.uvic.ca/> (Utolsó letöltés: 2021. március 20.)

Család és közösség az újjáépülő Budán

Géra Eleonóra: *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726. Budapest, MTA BTK TTI, 2019. 291.*

Az MTA Lendület Családtörténeti Kutatócsoportjának gondozásában megjelent kötet a török kiűzése után újjáépülő Buda társadalmát mutatja be, méghozzá annak legkisebb építőkövére, a családokra és különösen az ebben élő nők sorsára koncentrálna. Géra Eleonóra kutatásának középpontjában az *Alltagsgeschichte*, a mindennapi élet történetének vizsgálata áll, hiszen a romok közé érkezők élettörténeteinek túl a boldogulásukat befolyásoló családtagjaik, az – olykor messzi tájakra nyúló – rokoni kapcsolataik, szomszédai és céltársaik is életre kelnek, illetve a társadalom szövetét alkotó közösségi hálózatok is kirajzolódnak. Hogyan éltek meg, éltek túl a betelepülők az újjáépítés harcokkal, járványokkal és természeti katasztrófákkal terhelt időszakát? Milyen stratégiákat alkalmaztak a családok, az özvegyek a hullámzó gazdasági helyzetben a vagyonuk és a tisztességük megőrzésére? Milyen volt nőnek lenni a 17. század végén, a 18. század elején Budán? Milyen feladatok hárultak a feleségekre, milyen lehetőségei voltak az özvegyeknek a patriarchális világban? Mi történt a munkaképtelen öregekkel, a – gyakran önhibájukon kívül – a társadalom peremére szorult, kizsájtott nőkkel és árváikkal? Jelen munka előzménye, a „*Kőhalomból (fő)város.*” *Buda város hétköznapjai a 18. század elején* című munka is mikrotörténeti példákkal alátámasztva mutatja be az újjáépítés nehéz időszakát, vagyis azt, hogy miként tért vissza az élet a romhalmazzá vált egykori és leendő fővárosba. A kötet utolsó fejezete már kitért a családok és a nők speciális helyzetére, de csak vázlatosan ismertette azt.

Géra Eleonóra az első ránézésre család- és nőtörténetre nehezen alkalmazható közigazgatási, jogbiztosító és jogszolgáltatási iratok segítségével döntően a polgárjoggal rendelkező budai családok életét mutatja be, de a források a nemesek és a polgárjoggal nem rendelkező egyszerű városiakok életkörülményeiről és mindennapjaikról is releváns részleteket árulnak el. A budaiak a hivatalos ügyeket a korban elfogadott módon gyakran szóban intézték, így a hivatali eljárásrend betartásával készült iratok csak az ügyintézés egy részét tárják az utókor elé. A további források mellett vizsgálat alá vont tanácsulési jegyzőkönyvek, törvényszéki iratok, végrendeletek adatai egy-egy család vagy perlekedő örökösök ügyeinek pillanatnyi állását villantják fel, amelyekből szerencsés esetben diafilmszerűen egész élettörténeteket lehet hitelesen követni. Az uralkodói szándék – amely szerint Budának az örökös tartományok városainak mintáját követő településnek

kell lennie – megnyilvánulása volt, hogy döntően német ajkúak telepedhettek le a területen, akik magukkal hozták például az öröklési szokásaikat, valamint életben tartották a rokon- és a gazdasági kapcsolataikat. A szoros kötődés, az azonos kultúrkör miatt is állítja párhuzamba a szerző a budai kutatás adatait a német város- és családtörténeti feldolgozások eredményeivel.

A 17–18. század fordulóján a házasság Budán nem volt magánügy. Az első házasságkötéskor, de különösen az újraházasodáskor a megfelelő pár kiválasztása is a családi érdekek mentén, gazdasági és praktikus okok alapján történt, amely természetesen nem zárta ki a felek közötti érzelmi köteléket. Ugyanakkor a források típusából fakadóan, illetve egodokumentumok hiányában, elsősorban a házastársak közötti viszályokról, és nem az érzelmekről, a békés együttélésről mesélnek az ügyiratok. A házasságkötést a felek társadalomban betöltött helye és vagyoni helyzete határozta meg, amely mögött a hullámozó szerencse, a gyorsan változó gazdasági helyzet okozta lecsúszástól való félelem húzódt meg. A becsületes megélhetés hiánya, különösen az özvegy és az egyedülálló nők esetében a tisztesség elvesztését, a közösség megvetését és a kitaszítást hozta magával.

A patriarchális világban a férfi képviselte a családot a külvilág felé, ő intézte a hivatalos eljárásokat, őt idézte be a magisztrátus, ha a család bármely tagjának magatartása különösen eltért a normától. A férjnek jogában állt, és ezt a kortársak el is várták, hogy amennyiben erre például a feleség viselkedésével rászolgált, őt tisztességes fenytetés alá vegye. A tanács behívatta a magisztrátust és a polgármestert gyalázó polgárné férjét, Fermo Francót és szigorú határozatban szólította fel, hogy „fogja be a neje pofáját”. Johann Georg Unger tanácsos és polgármester is szigorú ellenőrzés alatt tartotta második feleségét, Eva Elisabetha Wittmannt. A jóval fiatalabb asszony botrányoktól sem mentes élete tárul az olvasó elé a forrásokból, akít a férj – saját megfogalmazásában – mérsékelt veréssel (öt-hat ütés bikacsökkel) igyekezett a normakövetésre rábírni. A feleség öt év alatt hétszer szökött bécsi rokonaihoz, akik végül elérték, hogy az idős férfit elmebetegnek nyilvánítsák és átmeneti gondnokság alá helyezték.

De mit is vártak el a kortársak a feleségektől? A nő testesítette meg a házasság tisztességét, amelyen a férj apró kihágásai ugyan nem ejthettek csorbát, azonban, ha az asszony nevét a közösség szájára vette, az az egész család, sőt a céhtagok és a szomszédok tisztességére is árnyékot vethetett. Ezért a szűkebb lakóközösség önkéntes erkölcsrendészként figyelte egymás viselkedését, és nem restellte a normaszegőket a hivatalnál jelezni. (A közösség az asszony normasértő magatartását úgy is értelmezte, hogy a férj nem képes otthon rendet tartani.) A feleség helye a négy fal között volt, ahol a gyermekek és a női alkalmazottak felett ő rendelkezett. A korabeli családok nem csupán élet-, hanem munkaközösségek is voltak: a család gazdasági egységként is működött, a megélhetéshez minden családtag együttes munkája kellett. A nők – a társadalmi helyzetüktől függően – segítettek a férjeik mellett a céhekben: számadásokat vezettek, nyugtákat állítottak ki, a családi ingatlanokat üzemeltették különösen a férjek üzleti útjai idején, mosást és ruhajavítást vállaltak, kenyeret, péksüteményt sütöttek és árultak a piacon, gondozást vállaltak betegek mellett, bábák voltak, illetve a család szőlőjében dolgoztak, esetleg napszámosnak álltak. A házastársak közötti partneri viszony kiépülését azonban nem követte a jogi helyzet átalakítása, az ebből fakadó egyenlőtlenségek

számos konfliktust, pereskedést vontak maguk után a házastársak életében, majd az örökösök körében is.

A párválasztást mind az első, mind pedig az özvegyházasságoknál az illető társadalomban elfoglalt helye határozta meg. A katonai események miatti zárlatok, az elhúzódó járványok, az árvizek és a fokozódó terhek következtében szinte minden család halmozódó adósságokkal, igen nagy létbizonytalanságban élt a vizsgált időszakban. A vagyoni megőrzése és átmentése, a csőd elkerülése, a becsület és a jó hír megtartása érdekében a megfelelő társ kiválasztása elengedhetetlen volt. A váratlan pénzzavarba került polgár vagyoni felesége hozománya és különvagyona segítségével újra fellendíthette vállalkozását, ahogy azt például az Arany Oroszlán fogadót üzemeltető korábbi kádármester, özvegy Johann Multzer is tette. A fogadós egy budai polgárleány 800 forint készpénze és a magával hozott berendezési tárgyak segítségével lábalt ki a Rákóczi-szabadságharc és a pestis következtében kialakult adósságcsapdából. Multzer még a házasságkötés évében meghalt, örökségére a fogadós bizalmas barátja és a végrendelet végrehajtója, Peter Laux is szemet vetett. Az ekkor már városi tanácsos Laux özvegy elleni vádaskodásai nem értek célba, ezért azt híresztelte – és egy fiúcska tanúvallomásával ezt alá is támasztotta –, hogy az elhunyt kísértet képében tért vissza a házba, a padláson zajosan tombolt. A fiatal özvegyet azonban ezzel a fondorlatos tervvel sem tudta a házból kiűldözni, sőt egy új férj segítségével a lehető legjobban jött ki a hagyatéki ügyintézésből. Az olasz származású kereskedő, Stephan Pistoli halálakor felesége gyermeket várt, idősebb gyermekei pedig még nem érték el azt a kort, hogy apjuk üzletét átvegyék. A rokonokon és a hitelezőkön túl a férj korábbi üzlettársa is magának akarta a társaságot. Az özvegy szorongatott helyzetében férje bolti szolgálójával és vélhetően bizalmasával, Domenico Cambionival kötött házasságot, aki így polgárjogot és céhtagságot nyert, a feleségtől jegyajándékként készpénzt, szőlőt és értékes ingóságokat kapott. A nő előrelátó döntésének következtében az új férj a feleség halála után a gyermekek érdekeiknek védelmezőjeként lépett fel. A mohó rokonok és hitelezők által szorongatott özvegyek a hivatali ügyintézésben jártas, társadalmi megbecsülésnek örvendő pártfogó hiányában kizárólag egy új házasság révén tudták a saját és árváik vagyoni megmenteni. A nők hajadonként az apjuk óhaja szerint mentek férjhez, így életükben először özvegyként dönthettek az új házastársuk személyéről, ám a család helyzete miatt ekkor is gyakran kényszerpályán mozogtak. Az újránházasodók másik motivációja az időskori egyedüllét elkerülése, egy alkalmas személy megtalálása, aki gondozza, ápolja őket idős korukban. Egy magát száz év körülinek valló gyermektelen, szegény tabáni lakos állítása szerint azért házasodott újra, hogy legyen, aki tisztességgel eltemeti és miséket mond az üdvözüléséért.

Amennyiben a házaspárok között az egyházi ideáknak megfelelően béke honolt, illetve a felmerülő problémákat az otthon falai között meg tudták oldani, úgy a családról az egyházi anyakönyveken kívül esetleg szerződéses, végrendeletek lapjain maradt csak fenn információ. A vizsgált források típusából fakadóan magas az egymással perlekedő házastársak, az örökségért harcoló rokonok, a gyámolításért, segítségért esedező nők és szegény lakosok száma. A férj hatalmaskodásától szenvedő nők csak végső elkeseredésükben terelték ügyüket hivatalos útra, hiszen az ügyintézés során a történeteket írásba foglalták, az eseményeket a szomszédok,

ismerősök szájukra vették, a szegényen sok nőt visszatartott. A viszálykodó házaspárok ügye elsősorban akkor került a magisztrátus elé, amikor a férj rossz gazdálkodása, túlzott alkoholfogyasztása és a családon belüli erőszak olyan mértékben elfajult, hogy az már a mindennapi feladatok ellátását, a háztartás működését vagy a család egzisztenciáját sodorta veszélybe. A magisztrátus meghallgatta a feleket, ha indokoltnak látta, pénzbüntetéssel sújtotta a férjet, esetleg esküre kötelezve parancsolta meg, hogy bánjon tisztességesen a feleségével, gyermekeivel. Az iparos asszonyok az eljárással a család mindennapi megélhetését is veszélyeztették, hiszen a kirótt összeg befizetése vagy a férj elzárása komoly anyagi kiesést okozott. A nők az otthoni erőszak nyilvánosságra hozatalától helyzetük javulását várták, a bejelentő asszonyok többségének nem volt célja a törvényes különélés kérelmezése, amely ugyan rendezte a felek vagyoni jogi kérdéseit, tisztázta a feleség becsületét, de óriási publicitást kapott, ahogy azt több tragikus családtörténet is bizonyítja.

A város legkiszolgáltatottabb lakosai a férfi oltalmat elvesztő özvegyek és árvák voltak. A szerencsésebbeket a rokonaik, a céhtagok felkarolták, vagy könyörületességből munkát kaptak egy gazdagabb asszony házában, szőlőjében. A női szolidaritás gyakori megnyilvánulása volt, amikor vagyonosabb asszonyok a végrendeleteikben a viseltes ruháikat, ágytakaróikat stb. név szerint megnevezett szegényebb társnőikre hagyták. Ugyanakkor a német közösség nem várta el a felnőtt utódtól, hogy a terhet jelentő öreg, munkaképtelen szülő a gyermek erején felül gondozza. Christian Mayer fia apja halála után nem az özvegy anyja támogatására fordította örökségét, hanem rögtön megváltotta a szíjgyártó mesterjogot. A tanács – ezen özvegy esetében is – átvállalta ezt a feladatot, havi rendszerességgel étellel-italal, esetleg alamizsnával járult hozzá az idős ember tisztességes életéhez. Ennek hiányában az öreg rokon a városi fenntartású kórházba került, ahol a polgárjoggal rendelkező szegényeket a vasban töltendő betegápolásra ítélt rabok ápolták és gondozták. Ezzel szemben a délszláv közösségben az idős vagy rászoruló rokonokat a családok magukhoz vették, és életük végéig gondoskodtak róluk.

A patriarchális társadalom nem tolerálta az önálló nőket. Egy erkölcsös nő mellett apa, férj vagy gyámolító állt, rajtuk kívül csupán az özvegyek élvezhették a környezetük megbecsülését. A források tanúsága szerint kivételnek számított Budán az olyan özvegyasszony, aki a férje jogán a meglévő családi üzlet irányításához szükséges gyakorlattal és a hivatali ügyintézésben szerzett jártassággal hosszú ideig az özvegyi állapot megtartásával élt volna. A legtöbb özvegyasszony például a hagyatéki hivatalos intézéséhez is férfi pártfogót – közeli rokont, férje céhtársát vagy egy tanácsost – kért fel, neki mondta el szóban panaszát és a férfi járt el a tanácsnál az özvegy nő ügyében. Ennek ellenpéldájaként jelenik meg a már említett „*mulier imperiosa*”, Eva Elisabetha, aki második férje halála után bocsátkozott hosszabb levelezésbe a feleslet szervekkel. Az Udvari Kamara tisztviselője egy válaszelevelében megütközésének adott hangot, hogy miért a – valószínűleg kimagasló műveltségű – özvegy tesz lépéseket, holott az elhunyt második férjének felnőtt fia is Budán él, tőle várták volna, hogy az apja hagyatéki ügyében eljárjon.

A hagyományos családi kereteken kívül élő „gyanús életű nők”, a házasság eredményében viszonyba bocsátkozó lányok, törvénytelen gyermeket váró vagy gyermeküket megölő nők a társadalom periferiájára szorultak, akiket gyakran a városon kívülre száműztek. Hasonló megbélyegzésben és bánásmódban volt része a Maria

Theresia névre keresztelt budai születésű török hadifogoly nőnek. Az 1687-es ostrom során fogságba esett 15 esztendősnő lányt jószorszá I. Lipót császár lánya mellé vitte. A kereszttség felvételekor az akkor már bajor választófejedelem felesége vállalta a keresztanyai szerepet, amely aztán a későbbiekben jelentősen befolyásolta Maria Theresia életét. A nő férje, Johann Semewahr korábbi császári katona kíséretében tért vissza 1695-ben Budára, hogy az apja egykori budai házára támasztott jogigényét a maga nevében a magisztrátus elé terjessze. Az addigra már elhunyt tekintélyes pártfogó levelével a kezében érkező kérelmezőt nem utasíthatták el, holott a hadijog útján szerzett területeken a korábbi tulajdonosoknak semmiféle tulajdonigényét nem volt szabad elismerni. Maria Theresiának ugyan végül nem sikerült a Várban lévő házba beköltöznie, de a magisztrátus nem is merte kérését teljesen elutasítani. A felek között végül egyezség született, melyben a nő kegyességéből és a hatalmas pártfogó miatt egyedüliként 400 forint kárpótlást kapott, ebből és a bajor rokonok ismételt közbenjárása révén Eszéken vásárolt házat. A hadifogolyból lett Semewahrné életét a forrásokból 1715-ig lehet nyomon követni.

Géra Eleonóra *Házasság Budán* című igényes megjelenésű kötetét a rekonstruált egyéni- és családtörténetek nagy számával nemcsak a korszak kutatói, hanem a szélesebb olvasóközönség is haszonnal forgathatja. A hivatalos iratokból kikerekedő hiteles élettörténetek jól érzékeltetik az újjáépülő város lakosainak nehézségeit, az egyén és a közösség viszonyát, egymásra utaltságukat, illetve kiszolgáltatottságukat. A betelepülők a magukkal hozott szokásrendet, magatartásformát és modelleket követve alakították a családjuk és a város életét is. A közeli vagy távoli rokonok, a pártfogók és kapcsolataik erősen befolyásolták az egyén boldogulását és a hivatalos ügyek kimenetelét is. Különösen értékesnek tartom, hogy a kötetben a korabeli megfogalmazások, kulcsszavak zárójelben eredeti nyelven is megtalálhatók. Emellett a *Függelék*ben németül és magyar fordításban is közölt, témakörönként csoportosított tanácsülési bejegyzések is a források pontos értelmezéséhez járulnak hozzá.

Baros-Gyimóthy Eszter Márta

Az újra feltáruuló vidék: egy modern kutatócsoport eredményei

Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai. Szerk.: Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 372. (Vidéktörténet, 2.)

Az MTA BTK és a Nemzeti Emlékezet Bizottságának együttműködése révén 2014-ben megalakult Vidéktörténeti Kutatócsoport 2019-ben újabb bizonyosságát adta az általuk képviselt interdiszciplináris szemlélet és az eseménytörténet-írás berkeiből úgy témájában, mint módszertanában kitekintő megközelítés termelékenységének. *Vidéktörténet* című tanulmánykötet-sorozatuknak immár második kötete készült el, mely nagy érdeklődésre tarthat számot mind a szakma művelői, mind pedig a szélesebb publikum részéről.

A tanulmánykötet a szerzők és az általuk feldolgozott tematika terén is igen széles merítéssel dolgozik, neves történészek és fiatal kutatók egyaránt írtak bele. A számos különféle vizsgálati módszerrel, eltérő megközelítésekkel és igen vegyes kutatási területekkel szereplő szakemberek munkásságát ugyanakkor összeköti a politikatörténeti paradigmától való vállalt eltávolodás, az interdiszciplinaritás hangsúlyozott igénye és – a kutatócsoport tematikus profiljának megfelelően – az utóbbi évtizedek eredményei ellenére is viszonylag feltáratlan területnek számító vidéki társadalom- és gazdaságtörténeti fókusz.

A kötet négy modul köré szerveződik. Az első, módszertani részben a történettudomány kvantitatív szemléletének képviselői jelentkeznek három hosszabb tanulmánnyal, amelyek célja elsősorban a nagyléptékű társadalomtörténet-írás új, innovatív térinformatikai és adatbázis-elemzésekre épülő megközelítésének részletes bemutatása.

A nyitó tanulmányban Demeter Gábor (tudományos főmunkatárs, ELKH BTK TTI) a magyar történettudomány egyik leglényegesebb kérdésével, a Trianon-problémával foglalkozik, kliometrikus megközelítést használva (*A fejlettség területi mintázata a dualizmus kori Magyarországon – az agrárszféra-tól az adóztatásig*). A szerző – meghagyva, hogy következtetéseit a meglévő szakirodalmi anyag kiegészítésének, nem pedig helyettesítésének szánja – mindenekelőtt arra a kérdésre keresi a választ, hogy a magyar nemzet életében talán az egyik legsúlyosabb következményekkel járó történelmi veszteséget milyen formákban vetíthették előre a vesztes világháborút évszázadokkal megelőző gazdasági és társadalmi folyamatok.

Demeter a bevezetésben a téma alapos szakirodalmi összevetését adja meg. Helyesen reflektál arra, hogy a Trianon-probléma (annak minden ökonómiai és társadalmi visszásságával együtt) nem kizárólagosan magyar kérdés: a környező nemzetek polgárosodó, modernizálódó országai valamilyen formában mind választ kényszerültek adni a feudális gazdálkodást felváltó új struktúra által kitermelt feladatokra. A Balkán és Kelet-Közép-Európa egyéb államainak fejlődési ívét bemutatva a szerző előkészíti az olvasót a tulajdonképpeni kérdés, a történeti Magyarország gazdasági-társadalmi regionális felosztásának tárgyalásához.

A tanulmány tekintélyes forrás- és térképanyagra támaszkodik: a hosszú évek munkájával összegyűjtött nyers adatmennyiséget modern számítógépes technika tette kutathatóvá (és értelmezhetővé) a sokváltozós, a lehető legtöbb interpretációt megengedő feldolgozáshoz. Demeter az elemzésben a politikai polémia megkerülő, tisztán statisztikai megközelítést alkalmazva számos fontos következtetésre jut. Ezek között nem lebecsülendő helyen áll a tanulmány végső konklúziója, mely szerint a trianoni határok már „készen álltak” a békediktátum megkötésének idején: az eltérő fejlettség, a különböző gazdálkodási stratégiák, politikai színezettség és demográfiai jellemzők mintái kirajzolták azokat a törésvonalakat, melyek mentén a történeti Magyarország 1918–1920-ban szétszakadt. A szerző szilárd érvei az évtizedes Trianon-interpretáció újragondolására készítetnek. Fontosabb ugyanakkor, hogy Demeter tanulmánya – és az azt kísérő, rendkívül értékes statisztikai anyag – további régiókutatások kiindulópontjául szolgálhat.

Szalkai Gábor (egyetemi adjunktus, ELTE TTK Regionális Tudományok Tanszék) szintén a topográfiai megközelítést alkalmazta az egyik legkevésbé kutatott téma, a dualizmus kori közúti forgalom problémájának feltárásában (*Forgalomszámlálások és közúti forgalom a kiegyezés utáni Magyarországon*). A történeti földrajz e ritkán vizsgált részterülete kulcsfontosságú a dualista Monarchia látványos gazdasági fejlődésének magyarázása kapcsán, de önmagában is érdekes, ugyanis egy szinte toposzszerűen nyugtázott jelenségre, a 19. század közmondásosan rossz útviszonyaira világít rá, ötletes megközelítést használva. Szalkai a dualizmus minisztériumainak statisztikai anyagából és egyéb publikált forrásokból dolgozva vizsgálta meg a „boldog békeidők” két nagyobb jelentőségű forgalomszámlálásának adatait, majd ezek összevetéséből vonta le következtetéseit. A közölt számos statisztikai táblázaton és ritka térképanyagon túl a tanulmány különös érdeme, hogy a sokat kutatott vasúthálózat mellett (és időnként ellen) épülő közutak elkészülésének, karbantartásának, jelentőségük eltérő értelmezéseinek bemutatásával a hétköznapi élet egy kevésbé ismert szeletét is országos távlatokban ismerheti meg az olvasó. Különös, de Szalkai narratíváját követve végeredményben nem meglepő tény a század végére a közúti forgalom csökkenése, mely elsősorban a nagy rivális, a vasút elterjedésének következménye volt.

A harmadik módszertani tanulmány Bán Gergely Károly (segédlevéltáros MNL HBML, PhD-hallgató, DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola) munkája (*Város, hierarchia, pozíció. A két világháború közötti Magyarország városhierarchia-kutatásának módszertani keretei*). A szerző fő kutatási területét, a 20. század eleji városhierarchia elemzését, illetve annak gyakorlati megközelítését fejti ki aprólékos cikkében. Ahogyan előtte Demeter és Szalkai, Bán Gergely Károly is az egyes historiográfiai állomásokat bemutató részletes szakirodalmi felvezetés után tér rá az általa

választott, empirikus (leltározó) módszertanra, amely a városi alapfunkciók kortárs értelmezésének kikutatásából kiindulva vizsgálja a Horthy-kori Magyarország meghatározó településeinek rangsorát. Az ehhez felhasznált adatsorok, a kötet célkitűzéseinek megfelelően, változatos forrástípusokat foglalnak magukba, amelyeket a statisztikai feldolgozhatóság kritériumrendszere (értelmezhető mennyiségű adat, korrelálható változók) köt össze. Bán több lépcsőben mutatja be a városhierarchia-kutatás menetét (adatbázisépítés, változók meghatározása, az elemzés elvégzése). A végeredményként kapott „komplex városhierarchia mutató” a településrangsor valós és kortárs képének megragadását teszi lehetővé. A szerző a tanulmány végén problémafelvetései között helyesen emeli ki a 20. század szórt tanyavilágának nehezen elhelyezhető népességét, amelynek a városhierarchiához mérhető statisztikai elemzése – precedens hiányában – a következő évek feladata lesz. Összességében a cikk értékes betekintést enged a kvantifikáló történeti kutatás egyik lényeges célterületének jelenleg is folyó feltárásába.

A módszertani írásokat követő esettanulmányok színes palettáján Szirácsik Éva (főmuzeológus, Magyar Mezőgazdasági Múzeum), a magyarországi uradalomkutatás ismert szakértője is képviselteti magát (*A jövevény és a helybeli gazdák gazdálkodása a divényi uradalomban [1660–1681]*). Az újkor és a jelenkor problémaköreitől eltávolodva a szerző kora újkori uradalmi forrásanyag felhasználásával tárja fel a Balassák divényi jószágán élt jobbágygazdák életkörülményeit meghatározó tényezőket. Szirácsiknak a korabeli uradalmak kutatásánál szokásos nehézségekkel kellett szembenéznie: a forrásanyag sok helyütt töredékes, a népességnek csupán elenyészően kis részére reprezentatív és ökonómiai fókuszú miatt fokozott kritikai odafigyelést igényel a felhasználása. A szerző az uradalom birtoklástörténetének és forrásadottságainak rövid ismertetése után az uradalmi- és parasztgazdaságok részletes leírását adja; ebben a részben lényeges megállapításokat tesz az állatállomány arányaival, a telkiállománnyal (és az azzal összefüggő pusztásodással), valamint a jobbágyi gazdaságok munkaerő-állományával kapcsolatosan. A birtok demográfiai adataiból a dinamikus vándorlás mintája bontakozik ki. Az uradalom migrációs mérlegének ingadozását a háború elől menekülő jobbágyság tömegei okozhatták, akik azonban ritkán maradtak hosszú ideig. A tanulmány második felében a divényi uradalom egyes falvainak részletes elemzése következik, amelynek tanulságait összefoglalva a szerző a birtok gazdaságának és demográfiájának a meghatározott időkorban „alulról felépített” képletét nyújtja.

Bara Júlia (tudományos segédmunkatárs, ELKH BTK Művészettörténeti Intézet) tanulmánya (*Az uradalmi gazdálkodás és épületei. A Károlyi család uradalmi építkezései Csongrád vármegyében [18. század vége – 19. század eleje]*) a művészeti építésetörténet különleges és kevésbé kutatott területére, az uradalmi építkezések témakörébe kalauzol. Bár a cím esettanulmány-jellegű írásra engedne következtetni, Bara cikke ennél jóval többet nyújt: a magánföldesúri dominíumokon általában zajlott építési munkálatok kimerítő leírását a tervezéstől a megvalósításig. A szöveget gazdag és informatív képanyag kíséri. A szerző ismerteti az egyes uradalmi épületek funkcióváltozásait is, amely a címben jelzett időkoron túlmutatva a modern(ebb) kor máig tapasztalható jelenségeihez kapcsolja a témát.

Nagyobb távlatokból, kultúrtörténeti jelleggel közelíti meg az urbanus és rurális életmódról alkotott 19. századi elképzeléseket Dobszay Tamás (egyetemi docens,

ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék) a *Városra vagy vidékre? Nemesi vélemények a két világról és kapcsolatukról a modernizáció hajnalán* című tanulmányában a késő feudális és polgári kor ismert alakjainak (Széchenyi, Kossuth, Deák, Kölcsey és mások) levelezéseit és munkáit veszi alapul az elit vidékképének felvázolásához. Dobszay az általánosabb, értekező jellegű források bemutatásán túl eseti érvényű példákkal érzékelteti a kényelmes, művelt életről való kortárs elképzeléseket. Bár az eszményi lakhatás ideáltípusát a gyakorlatban kevésbé lehetett megvalósítani, e jeles személyiségek véleménye mégis híven tükrözi a kor magas ízléssel rendelkező társadalmi-szellemi elitjének elvárásait, amelyek végeredményben kialakították a 19. századi Magyarország „elegáns életvitelének” jellegzetes stílusát.

Kovács Attila, a lendvai Etnikai Kutatóintézet munkatársa esettanulmánya (*Délszláv telepítések hatása a magyar–szlovén nyelvhatárra a két világháború között*) a nagy háborút közvetlenül követő évek fájdalmas – és gyakran elhallgatott – realitásaira reflektál. A szerző a nyelvhatár falvainak, azok népességének demográfiai-statisztikai elemzésével, lokális jellegű szakirodalom bevonásával mutatja be a határszélre szorult vidék régi és új lakosainak túlélési stratégiáit. A tanulmány emellett politikatörténeti megállapításai okán is jelentős: Kovács kimutatta, hogy a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területére került magyarság identitásvesztésének tisztán megélhetési-politikai okai is lehettek: a magyarságtudat „levetkőzése” az új környezetbe történő beilleszkedés szerves következményeként jelentkezett.

Paréj-Farkas Katalin (doktorandusz, PPKE TDI) cikke (*„A gyermekélet fordulópontja” Az elsődíjazás és a hozzá kapcsolódó szokások egy göcseji faluban*) valódi történeti néprajzi mélyfúrás: részint hagyományos történeti eszköztárat (írott források, kronológiák, szakirodalmi háttér), részint az *oral history* gazdag tárházát használja fel a baki katolikus közösség rítusainak feltárásához, értelmezéséhez. A szerző az egyes rituális cselekmények és a körjük csoportosuló népszokások rögzítésével egy minden bizonnyal sokkal régebbi kultúrtörténeti struktúrát ragadott meg a még elérhető távlatokon belüli múltban, ezzel pedig egy olyan jelenséghez szolgáltat részletes információkat, melynek megörökítése a szakirodalom egyik fájó hiányosságát pótolja.

Az esettanulmányok szekcióját lezáró munkában (*„A kollektívvel kezdődött...” A kollektivizált vidék első évei Románia egy régiójában*) Gagyi József (egyetemi tanár, EMTE Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék) a Ceaușescu-érában téveszített és kommunizált Székelyföld lakosságának viszontagságairól nyújt érzékeltes és megrázó képet. Forrásai között többségben vannak a romániai Állami Levéltár anyagai, de a pártfunkcionáriusok kapkodó, rögtönző stratégiáját elevenen bemutató jelentésekre épülő narratíva mellett helyet kap az „egyszerű embernek”, a kollektivizálás elszennvedőjének véleménye is. Az állampárti terrorrendszer és a célszerűtlen tervgazdálkodás ismeretes toposzai mellett a szerző a téveszbe kényszerített parasztság morális romlásának újszerű magyarázatával szolgál, a valóság-hűen ismertett helyzetjelentéseken, dokumentumokon keresztül pedig a Román Kommunista Párt „emberi” tényezői is feltárolnak az olvasó előtt.

A tanulmánykötet harmadik szekciójában ritka és kiválóan értékes forrásközlést vehet kezébe az olvasó. A tévesz-világot – annak minden viszontagságával és kegyetlenségével együtt – egy módos gazda, Papp János visszaemlékezésein

(„A Termelő Szövetkezet megalakulására való vissza emlékezéseim” Adatok Pápasalamon történetéhez – Feljegyezte Papp Lajos, 1981. május 1.) keresztül ismerhetjük meg Horváth Gergely Krisztián (kutatócsoport-vezető, ELKH BTK NEB Vidéktörténeti Témacsoport) közreadásában. A forrás szerzője a mélyen megélt vallásosság szemüvegén át próbálta saját korának, fiatalságának, egész társadalmi rétegének értékrendszerét összeegyeztetni egy brutális és számára végtelenül idegen új kor realitásaival. A téma iránt érdeklődő kutatóknak feltétlenül hasznos megismerkedniük ezzel az egyedülálló kordokumentummal.

A kötet végül tizenegy recenziót is felvonultat, mindenekelőtt a 20. század vidéki társadalomtörténetének tárgykörében, s szemlézi mind a magyar, mind a külföldi szakirodalmat. A kutatócsoport szemléletére és fókuszára nézve reprezentatív a társadalomtörténet érzékelhető primátusa: a recenzensek mindenekelőtt kurrens, a „máig éró múlthoz” tartozó témákban fejtették ki szemléletüket. A könyvismertetések között kiemelendő Horváth Gergely Krisztiánnak a *Discussiones Neogradienses*-sorozatról írt recenziója, amely az uradalomkutatást, a vidékkutatásnak e régbe nyúló ágát összességében véleményezi. Megállapításai iránymutatók a további feltárás szempontjából.

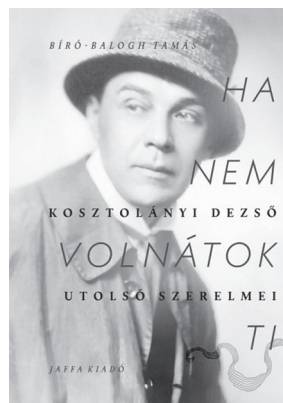
A tanulmánykötet összességében jól forgatható, és nem csupán a szakember, hanem a laikus olvasó számára is informatív gyűjteménye a rurális társadalommal foglalkozó, igényes szakirodalomnak. Perspektívái, főképpen pedig az interdiszciplináris szemlélet és a modern informatikai háttér integrálásának hangsúlya a történeti kutatás kurrens időszakának feladataira és problémáira világítanak rá.

Tompa László

Cherchez la femme

Bíró-Balogh Tamás: *Ha nem volnátok ti – Kosztolányi Dezső utolsó szerelmei*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2019. 292.

Cherchez la femme! – ahogy a francia mondja. Keresd a nőt, az asszonyt mint minden probléma előidézőjét. Amíg a francia politikus, rendőrminiszter Joseph Fouché szálólóigévé vált mondata szerint minden baj mozgatórugója a nő, addig az irodalom terepén a nőkben a múzsát kell keresnünk. Itt csak egy mondat erejéig jegyezném meg, hogy Fouché a korszak egyik leggátlástalanabb politikusaiként egyikeként írta be magát a történelemkönyvekbe. A keresd a nőt elve azonban megjelenik a 20. századi magyar szépíróinknál is. Ezért talán a francia *cherchez la femme* magyar megfelelőjének tekinthetjük a „*Ha nem volnátok ti*” idézetet. Kosztolányi Dezső tollából származik a mondat, amit a költő, író egyik utolsó szerelmes verseként tart számon az irodalomtörténet.

De vajon mit is jelentettek Kosztolányi számára a nők? Az irodalomtörténész Bíró-Balogh Tamás erre keresi a választ, egészen pontosan Kosztolányi Dezső utolsó szerelmének ered a nyomába. Az utolsó nagy szerelemről mind az irodalomtudomány, mind a kortársak hallgatnak. Kosztolányiné Harmos Ilona a tőle megszokott pikírt stílusban, utólagosan megkonstruálva ír a sokáig névtelenségbe burkolózó szeretőről. Bíró-Balogh ezt a homályba burkolózó asszonyt, Radákovich Máriát és Kosztolányi a nővel való viszonyát helyezi kutatása fókuszába. Kutatásainak összességésként a „*Ha nem volnátok ti*” – *Kosztolányi Dezső utolsó szerelmei* című kötet 2019-ben jelent meg a Jaffa Kiadó gondozásában. Az érdeklődő olvasó első nekifutásra feltehetné a kérdést, hogy Bíró-Balogh vajon mit tud hozzátenni Kosztolányi Dezsőről meglévő tudásunkhoz Arany Zsuzsanna vaskos Kosztolányi monográfiája¹ és Nyáry Krisztián populárisabb² munkáihoz képest? Vajon tud-e új eredményeket prezentálni a témában jelen kötet szerzője?

Bíró-Balogh 2018-ban ismerte meg Kosztolányi Dezső és Radákovich Mária levelezését. Az irodalomtudomány számára ez idáig ismeretlen levelek gondozására, publikálására kapott felkérést. A könyv – a szerző bevallása szerint – tulajdonképpen egy hosszú tanulmánynak indult: Bíró-Balogh eredetileg csak egy bevezető tanulmány írására vállalkozott, s ebből született meg a kötet. A munka 292 oldalon, 13 fejezeten keresztül tárgyalja Kosztolányi Dezső és utolsó szerelme történetét.

¹ ARANY, 2017.

² NYÁRY, 2013.

A kötet két részre osztható: a szerző elsőként a történeti szálát bogozza ki, majd pedig a leveleket teszi közzé. Társadalomtörténészként mind a két nagyobb egység különösen érdekes volt számomra. Mi több, a mikrotörténet híveként nagy lelkesedéssel olvastam Radákovich Mária életútjának rekonstruálását, amely lehetséges válaszokat kínál Kosztolányi és a Mária szerelmi kapcsolatáról.

Bíró-Balogh egy városi legenda megcáfolásával kezdi a könyvet. A korabeli nézet szerint Radákovich Mária a korszakban híresnek számító ügyvéd, Vas Gereben rokona volt. Bíró-Balogh azonban feltárta, hogy ez nem igaz, ugyanis Vas Gereben ellopta Radákovich Bódog, Mária nagyapjának hivatalos okmányait, annak érdekében, hogy a szakmailag érvényesülni tudjon, mivel nem rendelkezett a megfelelő iskolai végzettséggel. A korszakban könnyű dolga volt mind az okirathamisítónak, mind pedig a pitiáner csalóknak. Ennek hátterében az is állhat például, hogy 1879-ig Budapesten csak elméletileg létezett bejelentési kötelezettség. Ennek következtében sok személyazonosság nélküli egyénnel találkozhattunk a város utcáin. Ez a nagyvárosi személytelenség pedig bűnre csábította a marginális zónában rekedteket, és megfelelő táptalajt biztosított a különböző bűncselekmények elkövetéséhez. A városban tehát nagyfokú volt az átjárás, és bárki kiadhatta magát bárkinek.

A mítosz megdöntését követően a Radákovich család történetét tárja fel Bíró-Balogh. Radákovits Gyuláról sokat cikkeztek a korabeli lapok. A tisztviselő egy igazi gavallér hírében állt, aki többször próbálkozott öngyilkossággal is. Fusch Lajos Takarékpénztár igazgató lányát, Fusch Olgát vette feleségül. Két leányuk született. A sors fintora, hogy Radákovits Gyulával ugyanaz történt, mint az édesapjával: visszaéltek az érettségi papírjaival. Radákovits Gyula 1913-ban lett öngyilkos. Ez hatással volt a családra mind érzelmi, mind anyagi szempontból. A korszakban a félárva vagy árva gyerekek rosszabb eséllyel indultak a házassági piacon. Nemtől függetlenül „csökkent” az apa nélkül maradt gyermekek „értéke”. Mária esetében is érződik ez a jelenség, ugyanis az édesapa halála után az édesanya egyedül már nem tudott olyan magas szintű, minőségi oktatást biztosítani a lányainak, mint amihez korábban hozzászoktak. Azt gondolom, hogy ebben a részben mindenképp érdemes lett volna a család társadalmi közegét és beágyazottságát megvizsgálni, ezzel kontextualizálva és a korszak viszonyai között értelmezve a család történetét. Történészként különösen fontosnak tartanám annak pontos jelölését, hogy milyen korabeli forrásokat, levéltári anyagokat használt a szerző. Bár a szöveg alapján a dokumentumok használata egyértelmű, a teljes munkára jellemző a hivatkozások hiánya. Ám hangsúlyozom, nem történeti munkát tart kezében az olvasó.

A könyv külön érdeme, hogy a szerző szinte észrevétlenül váltogat az idősíkok között és kapcsolja egyik főhősének történetét a másikéhoz, s éppen ezért nem zavaró, hogy egyszer Máriáról, másszor pedig az édesapjáról ír Bíró-Balogh. Itt érdemes megjegyezni, hogy egy családfát ábrázoló melléklet hasznos lett volna, s megkönnyítette volna a történetszálak követését.

Mária tehát már Kosztolányi előtt is „létezett”. Bíró-Balogh kötetében egy pontos és körültekintő életúttelemezést olvashatunk. A kis Mária tanulmányai miatt Budapestről Szentgotthárdra került, majd Sopronban tanult tovább egy apácázárdában. Ezek az évek meghatározták későbbi életét és az íróval való kapcsolatát is.

A család anyagi körülményei miatt a fiatal lány érettségi után gyógyszerészkornok lett. Majd egy év múlva férjhez ment a tengerész Papp Oszkárhoz, akivel jómódban éltek. Házaséletet azonban nem éltek egyetlen fiuk születését követően. A korabeli értelmezés szerint azzal, hogy édesanya lett, Mária beteljesítette női princípiumát. Az asszony azonban ismerkedni kezdett más férfakkal, akikkel elfeledett nőiességét is megélhette. A kötet ezen a pontján Mária is megszólal egy interjú formájában. A könyv egyik hiányossága, hogy nem reflektál egy-egy forrás keletkezésének körülményeire. A könyvnek ezen a pontján még nem tudjuk meg, hogy ki, mikor és mi okból készítette Máriával az interjút.

Bíró-Balogh a kötetben a *storyteller* pozícióját veszi fel, s emiatt szövege időnként olyan érzést kelt – miközben lépésről lépésre egyre előrébb jutunk a történet megismerésében és feltárásában – mintha egy krimi olvasnánk. Irodalmi „szappanopera” – a szó pozitív értelmében – amit kapunk.

Az előbb említett interjú a kötet 44. oldalán ismét előkerül, és a későbbiekben a szerző több ponton is hosszan idéz belőle. Ebből megtudjuk, hogy Mária 1967-ig, vagyis Kosztolányiné haláláig hallgatott, majd egy napon megtörte a csendet. Úgy érezte, beszélnie kell, az utókor tudtára kell adnia, hogy ki is volt ő, és mit is jelentett számára és Kosztolányi számára ez a szerelem. Ezen a ponton derül ki az is, hogy Vargha Balázs irodalomtörténész volt az, aki 1974-ben magnóra vette Mária emlékeit. Ebben az évben került be Mária a köztudatba mint Kosztolányi utolsó szerelme, szeretője. Ezzel Mária az irodalmi kánon múzsái közé került. Bíró-Balogh azonban, részletesen utánajárva a kérdésnek, ismét leleplez egy tévedést. Bár, ahogy említettem, az irodalomtörténet-írás Varghának tulajdonítja Radákovich Mária első említését, ez tévedés. Elsőként ugyanis Rolla Margit irodalomtörténész tárta fel Mária kilétét, ám Vargha egyszerűen „elfelejti” hivatkozni Rollát, akit a későbbiekben mellőznek az irodalomtörténeti munkák. Bíró-Balogh a különböző Mária-értelmezésekre is kitér, s azt is megtudjuk, hogy mind ez idáig Arany Zsuzsa Kosztolányi-monográfiájában szerepel a legteljesebb elemzés Máriáról. Arra is felhívja azonban a figyelmet, hogy Mária alakjának értelmezéseit már egyértelműen az utókor konstruálja meg.

A könyv külön érdeme, hogy Kosztolányi és Radákovich Mária szerelmét három oldalról közelíti meg a szerző. Megismerhetjük a történetet a hősszerelmes férfi, Kosztolányi Dezső, a szeretett nő, Radákovich Mária és a megsalt feleség, Harmos Ilona nézőpontjából is. Három látószög, a kutató számára három különböző interpretáció. Bíró-Balogh a három nézőpont felvázolását a különböző források, szépirodalmi munkák alapján teszi meg. Először Kosztolányi Dezső szemszögét ismerhetjük meg levelein és dedikációin keresztül. Az első levelek – itt még csak részleteinek – közlése alapján rekonstruálja a szerző a kapcsolat kialakulását és elmélyülését. Különösen érdekes és fontos egodokumentumok ezek a levelek. Nemcsak a Kosztolányi Máriához fűződő viszonyának alakulását ismerhetjük meg belőlük, hanem az író utolsó éveinek mindennapjait, problémáit és betegségét egyaránt.

Ezek a magánlevelek az érzelmetörténeti (*history of emotions*) kutatások szempontjából is különös forrásértékkel bírnak. Az 1980-as évek óta dinamikus fejlődő és egyre népszerűbbé váló irányzathoz tartozó munkák kiemelik az érzelmeket mint a megértés fontos tényezőit és a cselekedetek alapvető mozgatórugóit. A téma

egyik szakértője, Jan Plamper szerint az érzelmek kiemelten fontosak, hiszen befolyásolják az eseményeket, sőt úgy is fogalmazhatunk, hogy az érzelmek „írják a történelmet”, történelemformáló szerepük van, így létjogosultságuk vitathatatlan a történetírásban. Az érzelmek történetének forrásbázisát azok a személyes anyagok biztosítják, amelyekben az emberek az érzéseikről vallanak, azaz levelek, naplók, visszaemlékezések.³ Ez az intimitásra, személyességre hangsúlyt helyező megközelítés lehetővé teszi új kérdések felvetését is.

A levelek olvasása során maga az olvasó is megismerheti, hogy a két szerelmes hogyan, milyen nyelvi játékok révén kerül egyre közelebb egymáshoz. A levelek mellé a szeretők fényképeket is küldenek egymásnak. Ezek különböző énreprezentációkat jelentenek. A szerző továbbá pontosan megjelöli a Kosztolányi-féle képek készítőjét és készítésének helyét. Külön érdekesség, hogy Bíró-Balogh nemcsak a levelek tartalmát elemzi, hanem a levelezés módját is. Hiszen, ne felejtjük el, két házas ember szerelméről beszélünk. Ez a szerelmes levelezés nem jöhetett volna létre Kosztolányi jó barátja, Füst Milán és a felesége közreműködése nélkül. A levelek címzettje Füst Milán volt, minden levél hozzá érkezett be, az író pedig bontatlanul kézbesítette őket Kosztolányinak és szeretőjének.

Bíró-Balogh azonban nem csupán e leveleken, hanem Kosztolányi versein és prózai alkotásain keresztül is próbálja értelmezni e késői szerelmet. Az író-költő két prózában és két versben írja ki magából a Mária iránt érzett szerelmet. Az utóbbiakat emelném ki részletesebben, ugyanis Kosztolányi kevés szerelmes verset írt. Egyik Máriának írt szerelmes verse, a *Szeptemberi áhitat* a *Nyugat* hasábjain jelent meg, pont abban a számban, amelyben Kosztolányiné is publikált egy novellát. Ez feltehetően dühöt és csalódást válthatott ki az asszonyból. Főként azért, mert Kosztolányiné ekkoriban keveset publikált, ezért különleges alkalmat jelenthetett számára írása megjelenése. A *Szeptemberi áhitat* Mária névnapjára íródott, a másik szerelmes vers, a *Röpima* pedig a nő születésnapjára született.

Ezt követően Mária szemszögéből ismerhetjük meg a Kosztolányi iránt táplált szerelmet. A nő sajnos nem írt visszaemlékezést, vagy az nem ismert, így csak a már idézett, vele készített interjút ismerjük. Ezt, véleményem szerint, valamegyest visszaemlékezésnek is tekinthetjük, hiszen Mária közel negyven év távlatából idézi fel az 1935–1936-os eseményeket. Az interjú műfajának mint forrásnak és kritikájának azonban, véleményem szerint, nem szentelt elég teret a szerző. Itt párhuzamként említhető az általam a cselédség társadalomtörténetének kontextusában kutatott Vonyica, Ady Endre és Csinszka cselédlányának életútja, akivel több interjú is készült. Vonyica számos visszaemlékezés szereplőjévé vált, kultikus figuraként vonult be a magyar irodalomtörténetbe, hasonlóan Radákovich Máriához. További párhuzam, hogy Ady és Kosztolányi már életükben kultikus figurák voltak a magyar irodalomban. Mária, tudatosan, Kosztolányiné halálát követően válik láthatóvá, úgy ahogy Vonyica Csinszka halála után.

A Vonyicával készített interjúk ismeretében és történeti szempontú feldolgozása alapján úgy gondolom, hogy a két nő elbeszélése között sok hasonlóság mutatkozik. Az emlékek több évtized távlatából halványodnak, ám megerősödik az elképzelt narratíva, amit a még élő szereplő ki kíván emelni saját élettörténetének

³ Bővebben lásd: PLAMPER, 2015.

egy meghatározó pontjával kapcsolatban.⁴ Az emlékek tudattalanul is a fikcióval keveredhetnek. Mária narratívájában Kosztolányi a teátrális hősszerelmes, a nővel nagy érzelmeket átélő főhős. Mária Kosztolányinak köszönhetően válik híressé.

A történet harmadik szereplője a megcsalt feleség, Kosztolányiné Harnos Ilona. Az „Ilona változat” – ahogy Bíró-Balogh írja. Mind a három történet szubjektív; Kosztolányiné látószögét és érzelmeit a düh határozza meg. Visszaemlékezéseiben a Máriával való első találkozás emlékét hívja elő. Mária épp kisfiával és annak dajkájával tartózkodik a szálloda kertjében, amikor Kosztolányiné csatlakozik hozzájuk. Mária neki panaszkodik életéről és férjéről, aki megcsalta. Az író férj is csatlakozik a társasághoz, majd később a házaspár megbeszéli egymás közt, hogy ki a legszebb nő az üdülőben. Ekkor az író a dajkát emeli ki, Máriáról említést sem téve. Kosztolányiné azonban rafinált, s nem írja le azt, amit nem tud. Ezt követően férjét egy nagyra nőtt kisgyermekként ábrázolja, akit elragadnak az érzelmei, s nem képes őket kontrollálni. A feleség bagatellizálja a férje és Mária közötti viszonyt. Kosztolányiné nagyvonalú asszonyként tetszeleg, aki hagyja „játszani” férjét és eltűri annak gyermeki szeszélyeit. Egy teljesen jelentéktelen kapcsolatnak írja le azt, ami férje és Mária között van. A megcsalt asszony narratívájában a szeretői kapcsolat 1935 októberében véget ér. Ez, bár nem igaz, Kosztolányiné szemszögéből lezárja a narratívát. Bíró-Balogh összefoglalójából megtudjuk továbbá, hogy számára a státuszvesztés jelentette a fájdalmat, nem pedig a megcsalás ténye. A három egymást keresztező életút alapján három teljesen különböző narratíva tárul elénk.

Kosztolányiné számára a megcsalás ténye másodlagos volt. Férje ugyanis nemcsak egy, hanem két szeretőt tartott; ebben a házasságban összesen négyen voltak. Kosztolányit szerelmi viszony fűzte fia egykori dajkájához, a család régi cselédjéhez, Bözsihez is. Keresztes Bözsi 1915-ben került a Kosztolányi családhoz. Kosztolányiné nem örült a cseléd és férje között kialakult viszonynak, de elnézte azt. A család a cselédet 1922-ben férjhez adta egy lakatoshoz. Bözsi és az ott házmesteri szolgálatot teljesítő férje ezt követően Márai Sándor házában éltek. Kosztolányi naponta meglátogatta az egykori cselédet, és anyagilag is támogatta a családot, majd Bözsi és családja az író halála után vidékre költözött.

Bíró-Balogh szerint Kosztolányi Bözsiről mintázta Édes Anna alakját. Ezt a meglátást azonban mindenképpen érdemes árnyalni; véleményem szerint Kosztolányi több mintából gyúrhatta össze Édes Anna fiktív karakterét, és több esemény is inspirálhatta a regény cselekményét. Édes Anna históriája valóban megtörtént eseteken alapulhat, ezért célszerűbb „Édes Annáról” beszélnünk. 1919-ben több hasonló gyilkosság is történt, ezek egyike Schmidt Anna esete, aki a lipótvárosi Báthory utca 6. alatti házban dolgozott cselédként. Anna 1919. május 30-án megölte asszonyát, dr. Schiller Henrik lapszerkesztő feleségét. A források tanúsága szerint Schillerné verte az ekkor 28 éves nőt, a cseléd pedig lopott gazdasszonyától. A gyilkosságért a Forradalmi Törvényszék 1919. június 12-én kötéltálcán halálra ítélte a cselédet, de a kivégzésre nem került sor, az ítéletet börtönbüntetésre módosították, Schmidt Anna a márianosztrai börtön lakója lett. A másik, a regénybelihez nagyon hasonló eset főszereplője, Kovács Magdolna 1919. február 25-én

⁴ Bővebben lásd: TRÁDLER, 2020; TRÁDLER-ZEKE, 2020; TRÁDLER, 2021.

a Népszínház utca 28. alatti kétemeletes bérház egyik emeleti lakásának hálószobájában követett el gyilkosságot. A jómódú magánzónót, Basch Lajosné Fürst Etelt ölte meg egy kézibaltával. A források, Schmidt Anna esetéhez hasonlóan, szintén rossz bánásmódról és egyúttal a cseléd kihágásairól is árulkodnak: Baschné durván bánt a cselédjével, aki kisebb összeget lopott tőle. A gazdasszony tartott a 37 éves cseléd fiatal szeretőjétől, aki házassági ajánlattal áltatta a nőt. Magdolna a közös jövőjük érdekében lopott. A gyilkosság reggelén a cseléd egy 7000 koronás lopott betétkönyvből 20,000 korona készpénzt akart felvenni. A bank dolgozóinak azt hazudta, hogy gazdája küldte őt. A cseléd nem kapta meg a kért összeget. Magdolna idegesen hazaérve összeszólalkozott Baschnéval, s ekkor történt a gyilkosság. Kovács Magdolnát 1921-ben ítélték 14 év börtönre. Schmidt Annához hasonlóan ő is Márianosztrára került.⁵

A 20. század első felében a cselédség kérdése úgymond „hot topic”-nak számított. A cselédkérdés, amely magában foglalt a cselédekkel kapcsolatos mindennemű problémát, a korszak nagy megoldatlan társadalmi problémáinak egyikét jelentette. Kosztolányit – mint középosztálybeli családfenntartót – szintén foglalkoztatta a téma, hiszen ez szinte minden középosztálybeli családban fontos kérdésként merült fel. A 20. század eleji, a fővárosi közgyűlési és parlamenti, a cselédüggyel kapcsolatban lefolytatott viták ismertek a történeti kutatásban. És bár a jegyzőkönyvek egyértelműen kiemelik a kérdés fontosságát, megoldás a problémára az egész korszakban nem született. A probléma jelentőségét mutatja, hogy a napi sajtó is folyamatosan cikkezett a cselédekkel kapcsolatos ügyekről, többek között a cseléd öntudatra leléséről, jogaik csorbulásáról, a gazdasszonyok és gazdák túlkapasáiról, a cselédek lopásairól, a cselédkönyvek hamisításáról és lopásáról, a cselédhelyszerezők, az ún. *cupringerek* áldatlan szerepéről, a cselédek önszegélyezéséről, a cselédoktatásról stb. Ebben a kontextusban nem véletlen, hogy az irodalmi művek is reflektáltak a helyzetre. A kérdést megjelenítő írók korrajzot tárnak az olvasó elé:⁶ Kosztolányi mellett a kortárs Babits Mihály is írt egy novellát egy megesett cselédlánnyról, aki bárcásnak állt. Mindemellett az író köztudottan baráti kapcsolatban állt Ferenczi Sándorral, akiről Moviszter doktor szerepét mintázta, és aki Freud jó barátjaként a hazai pszichoanalitikus iskola úttörőjének számított.

A kötet zárófejezetében az olvasó Radákovich Mária utóéletébe és emlékezetébe is bepillantást nyer. Az író halála után Mária megismerkedett egy Festetich Bennó nevű férfival, akivel a férje, Papp Oszkár halálát követően összeköltözött és kvázi vadházasságban éltek együtt. Bíró-Balogh arra is kitér, hogy a Mária-szerelmet, hiába igyekezett Kosztolányiné visszaemlékezéseiben elkendőzni a történeteket, az utókor nem felejtette el. Radákovich Mária és Kosztolányi Dezső szerelmének utóélete több felvonásban is megjelent a színpadon. Többek között Parti Nagy Lajos írt darabot a szerelem történetéről *Gézsók* címmel, amely nagy sikert aratott az 1990-es évek elején.

A kötetben a több szempontú elemzés mellett Bíró-Balogh Kosztolányi és Radákovich levelezését is közreadta. Tulajdonképpen a levelezés „előjátéka” a közel 200 oldal. Irodalomtörténeti szempontból Bíró-Balogh hiánypótló munkát

⁵ Bővebben lásd: TRÁDLER, 2017; TRÁDLER, 2021.

⁶ Lásd: Uo.

végzett az idáig ismeretlen levelezés közlésével. Különösen érdekes a három „hős” nézőpontjának és érzelmeiknek megjelenítése és ezen narratívák rekonstrukciója, annak ellenére, hogy az értelmezés és a kontextus felvázolása, a források pontos hivatkozása némileg hiányos, nem minden esetben visszakövethető. Bíró-Balogh Tamás könyve az említett hiányosságokkal együtt is egy intellektuális utazás, egy 20. századi „irodalmi szappanopera” egy felvonását feldolgozó igényes munka.

Trádlér Henrietta

Felhasznált irodalom és rövidítések

ARANY

2017 ARANY Zsuzsa: *Kosztolányi Dezső élete*. Budapest, Osiris, 2017.

NYÁRY

2013 NYÁRY Krisztián: *Így szerettek ők 2*. Budapest, Corvina, 2013.

PLAMPER

2015 PLAMPER, Jan: *The History of Emotions: An Introduction*. Oxford, Oxford University Press, 2015.

TRÁDLER

2017 TRÁDLER Henrietta: Az igazi Édes Annák. *Sic Itur ad Astra*, 66. (2017) 191–226.

2020 TRÁDLER Henrietta: Cseléd a családban: A cseléd–gazda kapcsolat értelmezése Csinszka és Vonyica történetén keresztül. *Múltunk*, 65. (2020) 1. sz. 145–175.

2021 Trádlér Henrietta: *A házi cselédség társadalomtörténete a 19. század közepétől a 20. század közepéig. Mozaikos cselédbiográfia értelmezések*. Kézirat.

TRÁDLER–ZEKE

2020 TRÁDLER Henrietta – ZEKE Zsuzsanna: Vonyica: Ady és Csinszka cselédlánya. In: *Talán semmi, talán Minden: Ady Endre és Boncza Berta pesti otthona*. Szerk.: ZEKE Zsuzsanna. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2020. 130–149.

Média - helyek - rítusok

Adalékok a női kommunikáció kultúrtörténetéhez

Krász, Lilla – Pesti, Brigitta – Seidler, Andrea (Hg.): *Medien, Orte, Rituale. Zur Kulturgeschichte weiblicher Kommunikation im Königreich Ungarn*. Wien, Praesens Verlag, 2020. 368.

A hazai nőtörténetírás eredményei máig alig jelennek meg a nagyvilágban. Csupán néhány szerző monográfiái és tanulmányai érhetők el jobbra angol, ritkábban német, francia, illetve spanyol nyelveken. Számos historiográfiai probléma ugyancsak nyitott vagy vitatott, e mellett sok alap kutatás napjainkig hiányzik. A szakma fontos adósságai közé tartozik a női kommunikáció kultúrtörténetének rekonstrukciója, amely a Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban évtizedek óta népszerű kutatási terület, ám Magyarországon sajnálatos módon rendkívül elhanyagolt.

A vázolt helyzetkép javításában kulcsszerepet kap a Krász Lilla, Pesti Brigitta és Andrea Seidler által szerkesztett német nyelvű tanulmánykötet, amely a bécsi Praesens Verlag gondozásában jelent meg 2020 legvégén. A munka előzményeként egy 2018 májusában, 15 történész és irodalmár részvételével megrendezett *workshop* szolgált, amelynek az osztrák–magyar határhoz közeli kisközség, Szomolány kastélya adott otthont. Mind a szimpóziumot, mind pedig az annak keretein belül elhangzott előadások kibővített, aktualizált, a legfrissebb kutatási eredményekkel kiegészített változatait a nagyközönség elé táró kötet publikálását az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány támogatta. Ebből is látható tehát, hogy a közel 400 oldal terjedelmű munka egy olyan, országhatárokon átívelő kutatói *team* hosszabb távú együttműködésének eredménye, amelyhez hasonlóra sajnálatos módon még a rendszerváltás után harminc évvel is kevés példát találunk a magyar tudományosságban.¹ Szerzői a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Bécsi Egyetem, valamint a Szlovák Történettudományi Intézet oktatói, illetve kutatói, akik írásaikban inter- és transzdiszciplináris módszerekkel vizsgálják a női kommunikáció kultúrtörténetének bizonyos aspektusait a kora újkor és a 20. század első fele közti időszakban.

Természetesen jelen ismertetés keretei túlságokon szűkek ahhoz, hogy egyenként, azok részleteiben reflektálják a kötetben publikált valamennyi tanulmányra, ám igyekszem ezek legfontosabb jellegzetességeit kiemelni. E tanulmányok

¹ A kötet előzménye: KRÁSZ-SÍPOS (SZERK.), 2019.

– Andrea Seidlerét leszámítva – a Magyar Királyság területére fókuszálnak, s szintén egyet – Keprics Judit angol nyelvű szövegét kivéve – német nyelven íródtak.

Az öt évszázadon átívelő cikkeket a szerkesztők Krász Lilla bevezető, kontextualizáló gondolatait követően három nagyobb tematikai egység köré szervezték, amelyekben a női élet szinte valamennyi aspektusa megelevenedik. Ezek sorában a nők családban betöltött szerepei jelennek meg a leghangsúlyosabban, ami a tanulmányok időhatárai tekintetében magától értetődő. Az intézményes keretek közt tanuló, illetve saját magukat képző leányok és asszonyok, (katona)feleségek, anyák, anyósok és özvegyek mellett feltűnnek a kötet lapjain a fizetett munkát vállaló nők is. Különösen értékes azon kapcsolatrendszerek, kapcsolati hálók, valamint kapcsolattartási stratégiák felvázolása, amelyek az évszázadok folyamán a nők között szövődtek a családokon belül, azokon kívül, s amelyek esetenként a Magyar Királyság, illetve a Habsburg Birodalom határain messze átíveltek.

A mű külön értéke, hogy az arisztokrata és a középrétegekhez tartozó nők mellett néhány szerző az alsóbb társadalmi rétegek kommunikációs stratégiáit is tárgyalja. Ez már csak azért is ritka a tárgykörhöz kapcsolódó publikációkban, mivel a legszegényebb nők rendkívül kevés forrást hagytak maguk után. A szerzők egyébként többféle forráscsoportra támaszkodnak, amelyek közül a teljesség igénye nélkül említek csupán néhányat: a kiterjedt levelezések mellett kolostori szabályzatok, női szerzők tollából származó irodalmi művek/újságcikkek, férfiak és nők által szerkesztett időszak kiadványok, jogkönyvek vagy éppen színésznői memoár szolgálnak írásaik alapjaként. Ebből is jól látható, hogy a női írásbeliség számos különböző szintje kutatható (és kutatandó még a jövőben is). Részben ezért is bizakodhatunk abban, hogy végre meghaladottá válik az a magyarországi nő-történész körökben még mostanában is sokszor hangoztatott nézet, amely szerint a nők – bizonyos családi hagyatékokon kívül – kevés nyomot hagytak maguk után a levéltárak polcain. Hiszen az imént említett forráscsoportok segítségével rendkívül komplex képet alkothatunk a különböző női szerepkonstrukciókról, tudás-, illetve információáramlásról, valamint kommunikációs hálózatok társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális jelentőségéről.

Miként kommunikáltak a nők egy pozsonyi kolostor falai között, a kora újkori arisztokrata családok udvaraiban vagy éppen a vidéki bíróságokon? Milyen átalakulás figyelhető meg a 17. századi nemesasszonyok egymás közti kapcsolattartási stratégiáiban? Többek közt e kérdésekre kapunk választ az első tematikai egységben. Horn Ildikó írása által egy pozsonyi kolostor apácáinak mindennapjaiba pillanthatunk be. A hely külön érdekessége, hogy a korabeli politikai és társadalmi élet kvázi hírközpontjaként funkcionált, hiszen a falai közt élő nők rokonságában több befolyásos vezető is találunk. Várkonyi Gábor és Anna Fundárková a 16–18. század folyamán élő nemesasszonyok kommunikációjában zajló változásokat veszi nagyító alá, míg Pesti Brigitta az 1600–1670-es évek közti időszak magyar nyelvű irodalmi mecenatúrájába kalauzolja az olvasót. Blanka Szeghyová és Radka Palenčárová a különböző társadalmi rétegekhez tartozó vidéki, illetve felső-magyarországi nők bíróság előtti kommunikációs stratégiáit elemzik, folyamatosan utalva arra, hogy ezekben a 16–18. század közt szinte semmilyen átalakulás nem figyelhető meg.

A második rész öt tanulmánya a média és a női kommunikáció közti összefüggérendszereket vizsgálja. Markó Anita a hálózat kutatás módszertanának alkalmazásával 1500–1700 közti emlékkönyvek (*album amicorum*) bejegyzéseit tanulmányozza. Andrea Seidler Joseph von Sonnenfels két 1767-ben szerkesztett moralizáló hetilapját állítja tanulmánya középpontjába, amelyek olvasóközönségét elsősorban nők alkották. Keprics Judit Jósika Júlia újságírói életművével foglalkozik, aki férje, Jósika Miklós az 1848/1849-es forradalom és szabadságharcban vállalt szerepe miatt brüsszeli emigrációból küldte cikkeit többek közt a *Nővilág* és a *Divatcsarnok* című lapoknak. Géra Eleonóra egy pesti, a helyi protestáns közösségben aktív testvérpár országokon átívelő, az 1860-as évekből ránk maradt levelezését tárgyalja, Szívós Erika pedig Jászai Mari önéletrajzi szövegeit elemzi.

A kötet harmadik tematikai egysége a női szereprepertoárok egész sorát vonultatja fel a menyasszonytól a háziasszonyon és az anyán át az özvegy katonafeleségig. Ebben, a hosszabb időintervallumot átfogó részben viszonylag részletesen reflektálnak a szerzők az (intézményes) nőoktatásban, valamint a nők munkavállalásában zajló lassú, ám folyamatosnak tekinthető változásokra. V. Balogh Judit tanulmánya a mohácsi csata után két, majd három részre szakadt Magyarország történetének egy szegmensébe kalauzolja az olvasót, amikor a hatalmi egyensúlytal együtt a korábbi, szilárdnak hitt társadalmi struktúrák is megbomlottak. A háború a férfiak és nők mindennapjainak részévé vált: számos férfi lelte halálát a harcmezőkön, ami a családok felbomlásához, a megözvegyült feleségek kiszolgáltatottságához vezetett. Diana Duchoňová és Tünde Lengyelová felső-magyarországi nemesasszonyok levelezésére támaszkodva vizsgálják a női szerepekben zajló változásokat ugyancsak a 16–17. század vonatkozásában. Betekintést engednek abba is, hogy a társadalom legfelsőbb rétegeihez tartozó nőknek milyen lehetőségeik nyíltak saját maguk képzésre. Eva Kowalska szintén a nőoktatás kérdésére helyezi a hangsúlyt.

Krász Lilla, Sipos Balázs és Papp Barbara tanulmányai tulajdonképpen önálló egységet alkotnak a könyvön belül, hiszen mindhárman a nők munkaerőpiaci jelenlétére, illetve érvényesülési lehetőségeire világítanak rá írásaikban. Az értelmiségi – jelen esetben az orvosi – pályákhoz köthető pályaválasztási tanácsadás, valamint a bábahivatás professzionalizációjának folyamata mellett betekintést kaphatunk az első hivatásos női újságírók életébe a Monarchia alkonyán, akiknél a publicisztikai és irodalmi tevékenység még nem vált el élesen egymástól.

A könyv lapjain tehát a nőemancipációhoz vezető út számos érdekes és máig kevésbé tárgyalt állomása villan fel, ez alól nagyvonalakban talán csak a reformkortól zárba szökkenő egyesületi szervezkedés, illetve a női választójogért folytatott harc jelent kivételt. Idegen nyelvű, s a magyar nőtörténetírást a külföldi olvasók előtt prezentáló kötetben ugyanakkor talán nem lett volna haszontalan részletesebben bemutatni azon hazai szerzők munkáit, amelyek a női kommunikáció történetével foglalkoznak a kora újkortól a 20. század közepéig. Olyan írókra gondolok itt elsősorban, mint Borgos Anna, Gyáni Gábor, Kéri Katalin munkái vagy éppen Mészáros Zsolt és Török Zsuzsa publikációi. Ez a historiográfiai szemle véleményem szerint azért is hasznos lett volna, mert ez külföldön szinte teljesen – de sajnos részben még Magyarországon is – ismeretlen. Ennek ellenére

a kötet maradéktalanul be fogja tölteni a bevezetésben megjelölt kettős célt, jelesül, hogy nőtörténeti tankönyvként, illetve kommunikációtörténeti olvasókönyvként szolgáljon. (16). Ezen kívül remélhetőleg elősegíti majd a tématerület művelőinek és kutatási eredményeiknek nemzetközi integrációját, s táptalajént szolgál további, nemzetközi kutatási projektek indulásához is.

Czeferner Dóra

Felhasznált irodalom és rövidítések

KRÁSZ-SIPOS

2019 KRÁSZ Lilla – SIPOS Balázs (szerk.): *A női kommunikáció kultúrtörténete*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2019.

Mindennapok szenvedélye

Erdélyi Gabriella (szerk.): *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon (1500–1850)*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 307.

Magyarországon, ha nem is példátlan, de nem általános gyakorlat, hogy egy kutatócsoport működése során saját könyvsorozatot indítson. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával immár három éve működő Lendület Családtörténeti kutatócsoport *Magyar Családtörténetek* sorozatában tanulmánykötetek és forráskiadások egyaránt megjelentek. A negyedik, *Érzelmek és mostohák* című tanulmánykötet 2019-ben került kiadásra (idén pedig már az *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940*¹ címet viselő ötödik kötet is kapható). A kötet az elsőre meglepő címadással a hazánkban még új, egyben releváns következtetésekkel bőven kecsegtető irány, az érzelmetörténet kutatását vállalja.

Nem csak nyelvileg meglepő a címadás, hiszen az elvont fogalomcsoporttal való összekötése, amelyben eleve kódolt az ellentételezés, rögvest felkelti az olvasó gyanakvását. Az értelmezést kívánó cím hirtelen soknak hathat, és az alcím – *Mozaikcsaládok a régi Magyarországon (1500–1850)* – is diszkrét távolságot tart. Elég azonban, ha az igényes kivitelezésű kötet borítóját tüzetesebb vizsgálat alá vesszük, és Hágár elűzésének története máris a mai szemmel sem egészen megszokott családi relációval villantja elénk az összefüggést. Plasztikus megjelenítése ez az ószövegségi történet a bonyolult együttélési formának. Ennek apropóján joggal vetődik fel a kötet belső borítóján megfogalmazott kérdés – amit tekinthetünk a kötet alapkérdésének –, amely arra kérdez rá, hogy valóban gyökeresen megváltozott-e a családi élet a 18. században, amikor az egy háztartásban élők közötti intimitás és bensőségesség megjelenéséről szokás beszélni. Mind az ezt követő sorok, mind a kötet szerkesztőjének és egyik szerzőjének, Erdélyi Gabriellának bevezetője tisztázza, hogy a szerzők figyelme a klasszikus család egységének felbomlására és új családtagokkal (mostohaszülőkkel és mostohatestvérekkel) való kiegészülésére irányul, s vizsgálataik fókuszában a változás eredményeképp létrejövő érzelmek felderítése áll.

A vállalkozás harmonikusan simul a kiindulópontnak tekintett szerzők, Philippe Ariès és Lawrence Stone működése nyomán az 1970-es évektől kibontakozó, egyre jobban szétágazó családtörténet logikai és gondolkodás-genealógiai ívébe. Mint ahogy azonban a kötetben többször idézett Hans Medick és David Warren Sabean

¹ ERDÉLYI (SZERK.), 2020.

munkássága is tükrözi, az antropológiával szorosán átszőtt történeti demográfia pontosan e sokoldalú megközelítés útján tudott újra életre kelni korábbi tetszhalott állapotából, ezért létező várakozásra érez rá a kötet, amikor céljaként azt tűzi ki, hogy megtegye az első lépéseket a premodern mostohacsaládok hazai történeti kutatásában. (11.) Ezt követően Erdélyi már a bevezetőben ismerteti és egymáshoz való viszonyában kontextualizálja az egyes szövegeket. A szerzők kutatási területét, eddigi publikációit kevésbé ismerő olvasó számára e bevezetés második fele amiatt válhat nehezebben befogadhatóvá, mert – a kötet szerinti sorrendben haladva – még nem ismeri azokat az érvelési láncokat, amelyekből a végső megállapítások következnek. Így számomra, elfogadva a posztmodern közlésekben rejlő összetettebb szellemi kihívást, nagyobb mérvű revelációt jelentett a kötet bevezetőjének újraolvasása a tanulmányokat követően, amely akár cél is lehetett.

A kötet szerzői zömében a Bölcsészettudományi Kutatóközponthoz és az Eötvös Loránd Tudományegyetemhez kötődő (valamint egy, a Pécsi Tudományegyetemen és egy, a Közép-európai Egyetemen dolgozó) kutatók, történészek, művészet- és irodalomtörténészek, továbbá egy etnográfus is képviselteti magát.

A hazai érzelmetörténeti kutatás szempontjából fontosnak tekinthető az a szakirodalmi tájékozódás, amelyet a kötet szerzői közül a legtöbben körültekintően elvégeztek. Judith Butler performativitás-elmélete Mérai Dóra, Erdélyi Gabriella, Bálint Petra és Mátay Mónika számára is igazodási pont. Érthető, hiszen az elgondolás lényege, amely szerint az érzelmek nem csupán kifejezésükben, de önmagukban is társadalmi jelenségek, máris megnöveli a kutató és témája közötti lépéstávolságot, hiszen mélyebben átgondolt alaptétel megfogalmazására késztet, és az egyes érzelmek tényének helyére és validitására kérdez rá. Így ehhez már a kutatói kérdésfelvetést újrakonstruálásra bírva társul az egyes szerzők szakirodalmi háttérbázisa. Legyen az az érzelmetörténeti megközelítési módokat kifejezetten a család relációjában elemző Susan Broomhall (Erdélyi Gabriellánál, illetve Gyimesi Emesénél), a szexuális érzékiséget taglaló Richard van Dülmen (Géra Eleonóránál) vagy a rugalmas jogértelmezés történeti aspektusaira rámutató Thomas Kuehn és Simona Cerutti (Mátay Mónikánál). Érzelmetörténeti bibliográfiaként is forgatható és forgatni érdemes kötet gazdagítja tehát a hazai társadalomtörténeti kiadványok palettáját.

A kérdések felől közelítve a könyvhöz, annak három része orientálja az olvasót. A *Családi tárgyak és gyakorlatok* címet viselő egységben Bubryák Orsolya (művészettörténész, BTK Művészettörténeti Intézet) mások mellett Esterházy Pál nádor végrendeletére koncentrálva járja körül, hogy mennyiben befolyásolták a végrendelező és a kedvezményezettek közötti érzelmi kapcsolat, valamint ennek változása a szerzemény-átörökítési stratégiákat. Mérai Dóra (régész, művészettörténész, CEU) a közeli családtagok közti érzelmekre a sírkőállítások különbségein keresztül vont le következtetéseket, míg Bódai Dalma (történész, ELTE) Thurzó György nádor második felesége, Czobor Erzsébet lányai részére tett ajándékozásait vizsgálta meg. A részt Erdélyi Gabriella történész (BTK Történettudományi Intézet) tanulmánya zárja. Erdélyi kifejezetten az Esterházyak 17. századi levelezésére fókuszálva vizsgálja, hogy miként lépett túl a családtagok közötti levelezés az egyszerű információcserén és vált az érzelmek kifejezésének is terepévé.

Bár az első sem mentes a kiélezett helyzetek bemutatásától, a konfliktusos viszonyok a második, a *Családi konfliktusok megvitatása* címet viselő részben

összpontosultak. Géra Eleonóra (történész, ELTE) mikrotörténeti vizsgálata egy háromszor házasodó asszony házasságainak történetét nem csupán elmeséli, de érzelemtörténeti értelmezésbe ágyazza, arra helyezve a hangsúlyt, hogy az először kényszerűen, másodjára és harmadjára viszont a maga döntése nyomán házasuló nő számára milyen mozgatóerők játszottak szerepet a döntéshozatal és az együttélés során. Bálint Petra (etnográfus, ELTE) tanulmányát egy elsöre meghökkentő kérdéssel indítja: „*Valóban gonoszak és szívtelenek a csecsemő- és gyermekgyilkosságokat elkövető lányok, asszonyok? [...] Mit éreztek, illetve éreztek-e valamit, amikor elkövették tetteiket?*” (172.) Bálint tanulmánya már csak azért is kirívó, mert akkori kifejezetten a feudális világ alsó és perifériára szorult rétegeinek szereplői. A törvénytörések kiaknázásával megelevenedő csecsemőgyilkos és férjmérgező asszonyok sorsának kutatása jelenleg még új iránya a hazai érzelemtörténeti kutatásoknak. Mátay Mónika (történész, ELTE), e rész harmadik szerzője, debreceni polgárcsaládokat vizsgáló kutatását folytatja, s számos forrástípust megmozgat, egy cívisvárosi sertésvágó szóbeli végrendelezésének érzelemtörténeti vonatkozásait kutatva. A jogantropológia eszköztárával gazdagon élő szerző szövevényes hálózati elemzést is végez.

A *Családi terek, identitások, szerepek* című harmadik részben Gyimesi Emese (irodalomtörténész, ELTE) Szendrey Júlia-kutatásának egy újabb izgalmas fejezetét ismerhetjük meg, amikor a megözvegyült Szendreynek a Horvát Árpád történésszel kötött házasságából született gyermekei levelezését mutatja be. Gyimesi annak kibontására törekszik, hogy a Horvát-gyerekek fejében milyen kép élt a közelebbi családtagokról, így például féltestvérükről, Petőfi Zoltánról vagy nagynénjükről, Szendrey Máriáról. (A kötet megjelenése óta pedig megjelent a gyerekek teljes levelezése, Gyimesi gondozásában).² Kucserka Zsófia (irodalomtörténész, PTE) a társadalomtörténészek körében is régebb óta ismert Slachta Etelka már kiadott naplóira és levelezéskötetére alapozva vizsgálja Slachta különböző műfajokban megírt szövegeinek hatását a magánéletére és közösségi szerepvállalására.

A szerzők hol több, hol kevesebb forrástípus bevonásával végzik kutatásukat. A levelezés, ha fennmaradt, magától értetődő, így például Erdélyi, Gyimesi és Kucserka tanulmánya esetén. Hiánya azonban innovatív megoldásokat szül. Bubryák Orsolya, Géra Eleonóra és Mátay Mónika nagy tapasztalattal aknázza ki – egyebek mellett – a végrendeleteket, a peres eljárási iratokat. Hagyatéki listákkal dolgozik Bódai Dalma és Géra Eleonóra. Ugyanakkor Mérai Dóra, elszakadva a kétdimenziós források világától, 314 erdélyi kősíremlék adatait tartalmazó adatbázisa alapján fogalmazza meg vizsgálatának eredményeit. A szerzők által felhasznált sok és sokféle forrás tehát fokozott kreativitásra ösztönzi az olvasót, mintegy megerősítve abban, hogy a régtől ismert források is egészen új arcukat mutathatják egy-egy jól irányzott kérdés esetén.

Az eredmények részletes ismertetése nem tárgya e recenzióknak, így zárásként csupán néhány gondolatra szeretném irányítani a figyelmet. Bubryák Orsolya szövege például nagyon izgalmas példáját nyújtja annak, hogy egy felvidéki főúr – attól, hogy gyermekeit egyaránt szerette – végrendelezhetett számukra eltérő arányban. Mérai mesterien helyezi el és visz egyre közelebb fizikailag és képíleg az

² GYIMESI, 2019.

általa vizsgált síremlékekhez, miközben végig a család és közösség érzelmi viszonyulásáról ír. Bódai Dalma Czobor Erzsébet és leányai intim információváltásába is beavatja olvasóját, míg Erdélyi Gabriella mások mellett az Esterházyak leveleiben megjelenő, az érzelmek megosztását segítő, a szóbeli kommunikációt segítő testbeszéd-leírásokra hívja fel a figyelmet. Géra Eleonóra élvezetesen és fordulatosan vezet végig Eva Elisabetha Wittmann három házasságán, és mutat rá a nadrágot hordó asszonyi karakter konfliktusaira. Bálint Petra lényegre tapintó megállapítást tesz arról, hogy az az érzéketlenség, amit ma történelemszempontból az úriszéki és törvénytörési iratok olvasásakor a szemtanúk részéről tapasztalunk, inkább a forrástípus, mintsem a korabeli emberek sajátossága. Gyimesi Emese nagyon célratoró és sűrű szövege bemutatja és értelmezi a Horvát-család Hársfa utcai otthonát, ezen keresztül a család privát és reprezentatív tereit, a gyerekek levélírói gyakorlatát és a családi ünnepek szerepét és megélését. Kucserka Zsófia karaktere kapcsán az írás mint cselekmény és eszköz szintén különösen hangsúlyos szerepet kap a biedermeier családészme és a honleányi eszme tengelyében.

Az egyes tanulmányok – eltérő és egymást erősítő utakon – mind az alapkérdés megválaszolása felé mutatnak. Arièsnek a 18. században végbement, a családok úgymond érzelmi töltődésére vonatkozó megállapítása immár nemcsak a nemzetközi, de a hazai irodalomban is megerősítést nyert, mintegy sarkallva a további érzelemtörténeti kutatásokra. Hogy ez itt mennyire nem csupán egy lezáró fordulat, jelzi, hogy 2019 kétszeresen is nagy éve a hazai érzelemtörténeti kutatásoknak, hiszen ugyancsak ez évben jelent meg a Hajnal István Kör konferenciakötete, *Az érzelmek története*³ Lukács Anikó és Tóth Árpád szerkesztésében. Az Erdélyi Gabriella által szerkesztett, megjelenésében is izléses kötet így hiánypótló és tovább lendítő munka is egyben.

Koloh Gábor

Felhasznált irodalom és rövidítések

ERDÉLYI (SZERK.)

2020 ERDÉLYI Gabriella: *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon (1550–1940)*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020. (*Magyar Családtörténetek: Tanulmányok*, 5.)

GYIMESI

2019 GYIMESI Emese: *Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában. Szendrey Júlia, Petőfi Zoltán, Horvát Attila, Árpád és Ilona gyermekkori levelei, versei és játékai, 1840–1870*. Budapest, Magánkiadás, 2019.

LUKÁCS-TÓTH (SZERK.)

2019 LUKÁCS Anikó – TÓTH Árpád (szerk.): *Az érzelmek története. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2017. évi, gödöllői konferenciájának tanulmánykötete*. Budapest, Hajnal István Kör, 2019. (*Rendi társadalom – polgári társadalom*, 31.)

³ LUKÁCS-TÓTH (SZERK.), 2019.

English abstracts

B. Székely, Dorottya Piroska

Strategies of Ecclesiastical Mobility: The Pohronczí-Szelepcsényi Kinship's Attempt at Social Advancement

The ecclesiastical career as a channel of early modern social mobility is a popular subject of social history. The *homo novus* György Szelepcsényi (1604/1605–1685) was one of the most prominent figures of the political and ecclesiastical elite in seventeenth-century Hungary, as well as a well-known artist and engraver. He was an influential person in the political sphere: he served as chancellor from 1644 to 1666, as royal regent (*locumtenens regius*) between 1667–1681, and from 1666 until he died in 1685, as archbishop of Esztergom, the leader of the Hungarian Catholic Church. Thanks to his long career and life, we can examine him not only as a patronised person but as a patron too. His testament inheritance documents, and the sources from different ecclesiastical and state archives in Hungary, Slovakia, and the Czech Republic reveal significant details about the archbishop's kinship and the positions of relatives in his court, and the ambitions of (both their and Szelepcsényi's) advancement. This study aims to examine the rise of his relatives and assess the archbishop's activity as a patron.

Bóday, Dalma

"...when his daughter had many suitors" Brides and Dowries in the Thurzó family at the Beginning of the Seventeenth Century

Choosing the right spouse for children has been considered an important part of parental care for centuries. Parents often dowered their children for their own interests or for the interests of their family or dynasty. This paper studies the marriage strategies of the Thurzó family at the beginning of the seventeenth century, with special regard to the marriages of the seven daughters of Palatine Georgius Thurzó. Thurzó selected husbands for his daughters carefully. These men strengthened the power of the family and/or promoted his own political career. The marriages of Thurzó's daughters show the social situation of the family well. This paper follows the formation of marriages, the social and political gains of the Thurzó family through the selection of spouses, and the relations within the resulting mosaic family through the gifted and inherited objects.

Gyönki, Viktória

„...it soon became clear that he would be very ugly, black-haired and resemble his father“:
The Destiny of Generations in the Egils Saga

The sagas of Icelanders usually revolve around the story of three or four generations of a single family. The Egils saga (*Skallagrímssonar*), starting in the mid-800's in Norway with Kveld-Úlfr's character, is a classic example of this structure. His sons and grandsons are torn between supporting or opposing the Norwegian Kings. This paper presents a close reading of the text and analyses the relationship between Kveld-Úlfr's line and the Norwegian kings. To understand the motivation of different family members, one must understand their complicated relationships. Brothers are rivals of each other, while fathers either neglect or show favouritism towards their sons. The tension between the generations is growing as time passes and it seems that the inhuman nature of the line provides an explanation for their difficulties in society. The paper uncovers these motifs in order to resolve and reveal the main reasons behind the behaviour of Kveld-Úlfr's line and the main protagonist, Egill Skallagrímsson.

Koloh, Gábor

Inheritance Buyers in Vajszló and Páprád (1821–1836)

Upon exploring the living conditions of families of the past, probate inventories serve as good primary sources for learning about material culture. These registers reveal the financial circumstances of a family and at the same time pinpoint the buyers' motivations and their financial background. By examining two villages of the Ormánság, a region located in the southern part of Baranya county in Hungary known for the early appearance of birth control techniques, the article focuses not only on the social position of inheritance buyers, but also on their buying behaviour and the fate of family estates. In the article, estate fairs appear as the scenes of financial management in the peasant world, where those who could wait for the best opportunity, gathered experience and thus made a well-thought-out purchase, could gain the most. Therefore, estate fairs from this perspective were not primarily the manifestations of community cooperation promoting support for orphans, but primitive markets giving way to individual ambitions. Furthermore, the study also presents that in the case of movables, the urge to keep *ancestral goods*, i. e., family valuables in the family does not prevail, while the fate of the immovable property, in particular plots of land, was determined by the demesne.

Krausz, Katinka

Tangible Memories: Family Albums in Margaret Atwood's *The Robber Bride*

Ever since their first appearance, family photograph albums have been created to follow the strict social conventions surrounding the institution of the family with photographs as the representations of these. The creators of family albums sought

to produce a contiguous narrative, although it jumped from one significant event (births, weddings, etc.) to the next, leaving out everyday life almost completely. Family albums were also the means through which the family kept track of and control of its memories; thus, the album maker had the authority over what the family remembered. However, attempts to conform to social conventions often resulted in a contradiction between what was represented in the album and the experiences that the subjects recalled. Photography criticism often addresses the conflicts this contradiction may bring to the subjects; however, it is rarely discussed how it affects the album makers. Margaret Atwood's *The Robber Bride* presents two mothers, both of whom are building the family narrative in photo albums, but both narratives are in contrast with their lived realities. The novel also shows the daughter of one of the mothers and how she is affected by encountering the pictures her mother took when she was a baby. This paper investigates the effects of the contradiction between the albums and the characters' experiences using, among others, the works of Marianne Hirsch and Pierre Bourdieu as a critical framework.

Nagy, Ágnes

Self-Documentation and the Bequeathing Practices of Families: Archival and Historical Approaches

Though accommodating private documents and as part of this, family collections, has recently become a central practice in archives, it has not been reflected on either in the archival sciences or social history in Hungary. In the international sphere, especially in English-speaking countries, the practice of collecting family archives came to the fore in both fields and a general theoretical framework was laid down during the 1990s and early 2000s. The article aims to present this by relying on the current theoretical approaches. As a starting point, the article describes the production, the use throughout the generations, and the bequeathing of family archives as a social and cultural practice and considers these collections as organic units with an inner logic, as well as the means and products of self-documentation and the creation of family memory. To grasp these practices, the article focuses on a diverse array of practices, such as transgenerational psychology, the anthropology of everyday writing practices, and the social history of ego documents.

Nagy, Ágoston

Genealogical Awareness in the Thinking of Sándor Kisfaludy

Sándor Kisfaludy, the popular writer and poet of the first third of the nineteenth century, as a descendant of a wealthy and influential Transdanubian noble family, attributed great significance to his ancestry. This study demonstrates how this 'genealogical awareness' manifested itself in various respects. Genealogical argumentation infiltrated Kisfaludy's autobiographical narratives, as well as his public characterisation. As the oldest son, Kisfaludy became the keeper of the family archives after the death of his father. The archives were necessary to ensure their

rights to the landed property during long legal actions and contained a considerable number of early medieval charters too. Some of them were sent by Kisfaludy to the historian István Horvát to transcribe, publish, and make cultural patrimony of them. Kisfaludy also developed his own narrative on the history of his family, placed within the context of the history of the Hungarian nobility, i. e., that of the noble nation, which he presented as a history of the decline and pauperization of former mighty and patriotic families and the rise of strangers of Jewish and German origins. Around 1830, when Kisfaludy delivered a speech at the assembly of Zala county, these notions were introduced to the public. In his speech, he argued ardently against the taxation of the impoverished nobility, who were occupying the serfs' lands. On the one hand, Kisfaludy emphasised that most of them were impoverished because of their patriotism. On the other hand, he set up a strict criterion of real nobility, condemning the royal practice of ennoblement after the Napoleonic Wars, i. e., acquiring nobility in exchange for services provided by military contractors and creditors.

Svégel, Fanni

Domestic Violence in Peasant Society: A Possible Reading of Women's Autobiographies

Through the autobiographies of eight women, this paper provides insights into domestic violence present in late twentieth-century Hungarian peasant society. Changes in the concept of violence had close connections to new discourses emerging in the 1970s focusing on the human dignity of women. The re-evaluation of the boundaries between the public and private spheres also called attention to domestic abuses. By examining the narration and assessment of violence against women and children, we can differentiate between the authors' point of view, the contemporary opinion of the community, the evaluation of professionals, and contemporary reception. Domestic violence appearing in the autobiographies was not considered as 'real' violence in the patriarchal moral order, as it was made permissible by the subordinate role of women and children. However, changes in women's mentality and gender roles allowed for the narration and subsequent reassessment of violence.

Tompa, László

Three Generations on the Margins of Nobility: The History of the Bedő Family of Hetény in the Eighteenth Century

In the eighteenth century, attaining the rank of a nobleman was one of the very few means of social advancement, and entering into the service of a wealthy aristocrat was one of the most certain ways to do so. Holding an office on the fief of a great noble family secured both social and financial safety and could potentially pave the way for the advancement of one's entire family. The Bedő family had begun its rise on the social ladder in 1702, with a rather commonplace privilege

document proclaiming their wealthless nobility. Yet, a generation later the line had prospered and grown, led by a shrewd and ambitious patriarch, Ferenc Bedő, who, secure in his position as the provisor of the powerful Count Batthyány, Palatine of the Kingdom of Hungary, had begun to weave an intricate network of social connections, cementing his family's status amid the nobility of Fejér county. The official's wise strategy of networking and manoeuvring was possibly the reason for the survival of the family following the *Mitternachtsrebellion* of Bicske, a mysterious event closely connected to the urbarial regulations of Maria Theresa in 1768 that cost the provisor his job and erased his family's name from the annals of Bicske forever. A closer look at the lives and accomplishments of Ferenc Bedő and his kins provides valuable insight into the social lives and career options of lesser nobility in eighteenth-century Hungary.

Szerzőink

Baros-Gyimóthy Eszter Márta • eszgyimothy@gmail.com

A PPKE BTK TDI Társadalom- és Életmód-történeti műhelyének doktorjelöltje. Kutatási területe a történeti demográfia, doktori disszertációjában a 18. századi csetneki evangélikus és katolikus anyakönyveket dolgozza fel családrekonstrukciós módszerrel.

Bódai Dalma • bodaidalma@gmail.com

Az ELTE TDI doktorjelöltje. Kutatási témája Thurzó György nádor udvara, hatalmi és politikai reprezentációjának, illetve családi és társadalmi kapcsolati hálózatának vizsgálata.

B. Székely Dorottya Piroska • szekelypiri20@gmail.com

Az ELTE TDI Kora Újkori Magyar Történelem Doktori Programjának doktorandusza. Érdeklődésének középpontjában a kora újkori egyház- és társadalomtörténet, valamint a barokk művészet áll. Kutatása Szelepcsényi György esztergomi érsek politikai tevékenységére, kapcsolatrendszerére és művészetéhez való viszonyára koncentrálna.

Egyed Regina • egyedregina07@gmail.com

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának hatodéves hallgatója angol-történelem osztatlan tanári szakon. Emellett tagja az Eötvös József Collegium Történész és Angol–Amerikai műhelyeinek is. Kutatási területe a 14–16. századi angol kultúr- és mentalitástörténet, ezen belül pedig a városi ünnepek vizsgálata.

Gyönki Viktória • gy.viktoria.86@gmail.com

Az ELTE TDI doktorjelöltje, jelenleg a Klauzál Gábor Budafok-Tétényi Művelődési Központ történész, muzeális gyűjteményi referense. Fő kutatási területe Skandinávia középkori történelme, ezen belül a középkori izlandi sagák, Izland és a Norvég Királyság viszonya, középkori izlandi és norvég jogi szövegek összehasonlító vizsgálata, a kitalálás és a váltásfizetés gyakorlata.

Czeferner Dóra • Czeferner.Dora@abtk.hu

A Történettudományi Intézet Horthy-korszak témacsoportjának tudományos segédmunkatársa. Kutatási területe az osztrák-magyar polgári-liberális, feminista mozgalom fejlődése és sajtója, a Feministák Egyesületének története, valamint Schwimmer Rózsa élete és munkássága.

Koloh Gábor • koloh.gabor@btk.elte.hu

Az ELTE BTK Tématerületi Kiválósági Program Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció kutatás kutatócsoport tudományos segédmunkatársa, az ELKH-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport tudományos munkatársa, az ELKH BTK Lendület Tíz Generáció Munkacsoport megbízott kutatója, az ELTE óraadó tanára. Kutatási területe a 18–20. századi magyarországi történeti munka-erőgazdaságtan és történeti antropológia.

Krausz Katinka • katinka.krausz@gmail.com

Az ELTE ITDI doktorandusza, mesterszakos diplomáját az ELTE BTK anglisztika mesterszakának angol irodalom specializációján szerezte. Kutatási területe a kortárs kanadai irodalom, ezen belül Margaret Atwood regényei, illetve a fényképek szerepe és működése az irodalmi szövegekben.

Nagy Ágnes • nagyagnes@bparchiv.hu

Történész-levéltáros, az ELTE Bölcsészettudományi Karán végzett történelem szakon, majd ugyanitt a Történettudományi Doktori Iskola Atelier Európai Historiográfia és Társadalomtudományok Doktori Programjában folytatott PhD-tanulmányai után 2011-ben szerzett doktori fokozatot a budapesti hatósági lakás-kiutalás és a társbérletek 1944/1945 és 1953 közötti működéséről írt disszertációjával. Doktori tanulmányai alatt a párizsi EHESS mesterképzésén is részt vett. 2004 óta dolgozik Budapest Főváros Levéltárában, évek óta a magánirati fondok referenseként. Fő kutatási területe a budapesti lakhatás kérdése a 20. században, valamint a családi irathagyományozás társadalmi gyakorlata.

Nagy Ágoston • nagy.agoston@uni-nke.hu

Esztétorténész, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Eötvös József Kutatóközpont, Molnár Tamás Kutatóintézetének tudományos segédmunkatársa.

Svégel Fanni • fanni.svegel@hotmail.com

Etnográfus, az ELTE TDI Európai Etnológia Program doktorandusza. Történeti és társadalomnéprajzi kutatásai során a 20. századi női reprodukcióval, bábasággal, születéssel és születésszabályozással, valamint a nők elleni erőszakkal foglalkozik. Mesterszakos diplomamunkáját a 20. század első felében elkövetett nemi erőszakról írta.

Tompa László • tompalaszlo92@gmail.com

Történész, az ELTE TDI Művelődéstörténet Doktori Programjának doktorjelöltje, Budapest Főváros Levéltárának munkatársa. Fő kutatási területe a 18. századi vidék társadalom- és gazdaságtörténete; doktori disszertációját az újszerűsű Batthyány-birtokok 18. századi revitalizációjának témájában készíti. Tagja a MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport uradalomkutatási műhelyének, ahol jelenleg a Mária Terézia-féle úrbérrendezés jogi aspektusainak regionális mintázatait vizsgálja; kiemelten érdeklődik a mikrotörténelem iránt.

Trádlér Henrietta • tradler.henrietta@gmail.com

Az ELTE TDI Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjának doktorjelöltje, kulturális menedzser (Tripont Cultural Heritage Solution). Kutatási területe a 19-20. századi társadalomtörténet.

